

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

**XVIII. YÜZYILDA OSMANLI ŞAPHANE MUKATAALARI: ÜRETİM, İŞLETME,
TİCARET**

DOKTORA TEZİ

Aslan KANSIZ

OCAK - 2025

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

**XVIII. YÜZYILDA OSMANLI ŞAPHANE MUKATAALARI: ÜRETİM, İŞLETME,
TİCARET**

DOKTORA TEZİ

Aslan KANSIZ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNBAY

OCAK - 2025

TRABZON

ONAY

Aslan KANSIZ tarafından hazırlanan “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Şaphane Mukataaları: Üretim, İşletme, Ticaret” adlı bu Çalışma 31.01.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı’nda **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Sezai BALCI	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Mehmet Sait TÜRKHAN	Üye	☐	☐	
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNBAY	Üye	☐	☐	
Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Haydar AKYAZI

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu Çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Aslan KANSIZ
02.01.2025

ÖN SÖZ

Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının önemli bir kısmında yayılış gösteren ve ana hatlarıyla Anadolu, Rumeli, Kırım, Hicaz, Kafkasya, Mısır, Suriye ve Mağrib gibi bölgeler üzerinden teşekkül eden XVIII. yüzyıl Osmanlı coğrafyası, çeşitli türdeki maden kaynaklarını ve ilgili kaynaklar üzerinden yürütülen üretim faaliyetleri neticesinde varlık bulan birçok maden işletmesini ihtiva etmekteydi. Söz konusu coğrafyada şap cevheri üretiminin varlığı ise Anadolu'da bulunan Karahisar-ı Şarkî ve Kütahya ile Rumeli'de yer alan Gümülcine'de ortaya çıkan üç üretim bölgesinde cereyan etmekteydi. İşte bu tezin konusu, Osmanlı iktisadî tarihinin bir parçası olan maden işletmelerinin önemli bir unsuru konumunda bulunan Karahisar-ı Şarkî, Gedüs ve Maruniye şaphane mukataalarının XVIII. yüzyıldaki durumuna yöneliktir. Konu dâhilinde olarak, günümüzde Türkiye'nin Giresun ilinin Şebinkarahisar ilçesi, Yunanistan'ın Komotini (Gümülcine) bölgesi ve Türkiye'nin Kütahya ilinin Şaphane (XVIII. yüzyılda Gediz'e bağlı) ilçesinde bulunan ve Osmanlı döneminde ilgili bölgelerde işletilen şaphanelerde, yürütülen şap üretim faaliyeti, mukataa idaresi, madenci reaya ve şap satışı gibi temel hususlar ele alınmaktadır.

Bu tezin nihai amacı, Osmanlı şaphane mukataaları üzerine yeterli düzeyde ayrıntı veren bir çalışma yapılmamış olması dolayısıyla var olan bir boşluğu doldurmak, Osmanlı şaphanelerini hem şap madeninin üretiminden kullanımına hem de şaphanelerin işletilmesi ve idaresine kadar, madenci reayanın hukukî statüsünü de tüm yönleriyle ortaya koyarak, ayrıntısıyla izah etmek ve böylece madencilik ve şap madeni bağlamında Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarına katkı vermektir. Ayrıca Osmanlı iktisat tarihine yönelik, ilerleyen zamanlarda kaleme alınacak çalışmalar için referans olunması hedeflenmektedir. Bu tez, Osmanlı Devleti'nde şap madeni kaynaklarının nerelerde bulunduğu, şaphane mukataalarının nasıl işletildiği, şap madeninin nasıl üretildiği, madenci reayanın statüsünün ne olduğu ve şap ticaretinin ne şekilde gerçekleştiği gibi sorulara cevap aramaktadır.

Tezin gerek araştırma gerekse kaleme alınmasında beni yönlendiren ve tez sürecinde mesafe kat etmemi mümkün kılan danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNBAY'a, Tez İzleme Komitesi'nde jüri olarak bulunan Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK ve Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN'a, savunma sınavında jüri üyesi olan Prof. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU, Prof. Dr. Sezai BALCI ve Doç. Dr. Mehmet Sait TÜRKHAN'a, derslerini aldığım ve aktardıkları bilgilerle elde ettiğim tarih ilmi ve metodolojisi sayesinde bu çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan Karadeniz Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü'nün hocalarına ve Yüksek Lisans Tezi savunma sınavının hemen bitiminde, sunmuş olduğum Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi'ne yönelik tezi takdir ederek ilgili tezin devamı niteliğinde olacak şekilde Maruniye ve Gedüs şaphanelerini de kapsayan bir doktora tezi

hazırlamamı isteyen ve bu suretle bu tezin hazırlanmasına ön ayak olan Prof. Dr. Kenan İNAN ve Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA'ya ve bu tezi okuyarak gerekli düzenlemeler için yardımlarını esirgemeyen mesai arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ARIKAN'a teşekkür ederim. Bu süreçte zaman zaman birçok fedakârlıklar yaparak bana çalışma imkânı sağlayan sevgili eşim Şeyda KANSIZ ve biricik kızım Asya KANSIZ'a da şükranlarımı sunarım. Eğitim-öğretim temelinde sağladıkları maddî manevî imkânlar için özellikle annem Emine KANSIZ ile babam Ahmet KANSIZ'a saygılarımı arz ederim. En nihai olarak ise, bizler için eşsiz bir kaynak olan arşiv belgelerini kaleme alan kâtiplerden, belgeleri muhafaza eden memurlara kadar emeği geçen her kim varsa hepsini minnetle yâd ederim.

Ocak, 2025

Aslan KANSIZ

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	VI
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
TABLolar LİSTESİ.....	X
GRAFİKLER LİSTESİ	XI
HARİTALAR LİSTESİ.....	XII
KISALTMALAR LİSTESİ	XIII
GİRİŞ	1-6

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ŞAP MADENİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞAPHANE MUKATAALARI	7-78
1.1. Tarihi Süreçte Şap Madeni	7
1.1.1. Şap Madeninin Genel Özellikleri.....	7
1.1.2. Şap Madeninin Kullanım Sahaları	11
1.1.3. Şap Madeninin Sahip Olduğu Önem	20
1.2. Malî Bir Sistem Olarak Mukataa Kavramı: Genel Özellikleri ve Uygulanışı	22
1.3. Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs Şaphane Mukataaları.....	29
1.3.1. Şaphanelerin Coğrafi Konumları	29
1.3.2. Şaphanelerde Bulunan Maden Sahaları-Ocakları	31
1.3.3. Şaphanelerin İdaresi ve İşletilmesi	34
1.3.3.1. Şaphanelerin İdare ve İşletilmesinde Malikâne Mutasarrıfları.....	39
1.3.3.2. Şaphanelerin İdare ve İşletilmesinde Şaphane Eminleri.....	47
1.3.3.3. Şaphanelerin İdare ve İşletilmesinde Maden Kethüdası, Vezzan ve Korucular.....	48
1.3.4. Şaphanelerden Elde Edilen Gelir ve Yapılan Harcamalar	50
1.3.4.1. Askeri Maaş Ödemeleri	55
1.3.4.2. Diğer Maaş Ödemeleri.....	59
1.3.4.3. Maaş Dışı Çeşitli Harcamalar	65
1.3.5. Şaphanelere Yönelik Asayiş Sorunları	67

1.3.5.1. Eşkıyalık Faaliyetleri	69
1.3.5.2. Yerel Güç Sahibi Nüfuzlu Ailelerin Faaliyetleri	73
1.3.5.3. Şaphane Sahalarına ve İdarecilerinin Sorumluluklarına Yönelik Müdahaleler.....	75
1.3.5.4. Şaphane İdarecileri ve Madenci Reayanın Faaliyetleri	77

İKİNCİ BÖLÜM

2. ŞAPHANE MUKATAALARINDA MADENCİ REAYA VE İSTİHDAM	79-125
2.1. Madenci Reaya İstihdamı İçin Şaphanelere Bağlanan Köy veya Mahalleler.....	79
2.2. Şaphanelerin Madenlerine Bağlı Madenci Reaya.....	86
2.2.1. Madenci Reayanın Sorumlulukları ve Yapılan İhlâller	94
2.2.1.1. Şap Üretimi.....	94
2.2.1.2. Odun Temini.....	105
2.2.1.3. İdarecilere İtaat	108
2.2.2. Madenci Reayaya Tanınan Vergi Muafiyeti ve Yapılan İhlâller	110
2.3. Şaphane Madenlerinde Yan İstihdam: Kazgancı Taifesi ve Kazgancılık Hizmeti.....	122

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ŞAP NAKLİ VE TİCARETİ.....	126-173
3.1. Örü-Satış Alanı Meselesi.....	126
3.1.1. Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs Şaplarının Örülere.....	131
3.1.2. Örüye Yönelik İhlâller	136
3.2. Örü Alanı Doğrultusunda Şap Nakli ve Satışı	143
3.2.1. Kullanılan Araçlar, Yollar ve İskeleler Bağlamında Şap Nakliyatı	144
3.2.2. Satış Konusunda Genel Kurallar.....	157
3.2.2.1. Mirî Şap Önceliği Kuralı	157
3.2.2.2. Satış İzin Tezkeresi Kuralı.....	159
3.2.2.3. Halef-Selef Kuralı.....	160
3.2.3. Şap Satışı.....	162
SONUÇ ve ÖNERİLER.....	174
KAYNAKÇA	179
EKLER.....	194
ÖZGEÇMİŞ.....	212

ÖZET

Bu çalışma, Osmanlı Devleti’nde şap madeni özelinde teşekkül eden, iltizam - malikâne sistemi vasıtasıyla devlet eliyle uzun yıllar işletilen ve sahip olduğu yüksek getiri sayesinde devletin hazinesini besleyen önemli gelir kaynakları arasında yer alan Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarını XVIII. yüzyıl kapsamında incelemektedir. Bu bağlamda, şap madeninin özellikleri, tarihi süreç içerisindeki kullanım alanları, şaphanelerde bulunan maden ocakları, maden ocaklarına bağlı yerleşim yerleri, bağlı yerleşim yerlerinde ikamet eden madenci reaya, madenci reayanın görev ve muafiyetleri, şaphane mukataalarının idaresi, şaphanelerden elde edilen gelirler ve gelirlerle yapılan harcamalar, şaphanelere yönelik asayiş sorunları, şap nakliyatı, şap satışında uygulanan kurallar, şap satışı ve belirtilen tüm bu hususlarda ortaya çıkan ihlaller gibi hususlar ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

Çalışmada, “şap madeni ve Osmanlı Devleti’nde şaphane mukataaları”, “şaphane mukataalarında madenci reaya ve istihdam” ve “şap nakli ve ticareti” olmak üzere üç ana bölüm başlığı bulunmaktadır. Zikredilen ana başlıkların altında ise “tarihi süreçte şap cevheri”, “malî bir sistem olarak mukataa kavramı: genel özellikleri ve uygulanışı”, “Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları”, “madenci reaya istihdamı için şaphanelere bağlanan köy veya mahalleler”, “şaphanelerin madenlerine bağlı madenci reaya”, “kazgancı taifesi ve kazgancılık hizmeti”, “örü-satış alanı meselesi”, “örü alanı doğrultusunda şap nakli ve satışı” gibi alt başlıklar yer almaktadır. İlgili alt başlıkların bir kısmı ayrıca kendi içerlerinde ikinci ve üçüncü alt başlıklara ayrılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, konuya yönelik var olan çalışmaların yetersiz ve yüzeysel kalmışlığı nedeniyle ortaya çıkan literatür boşluğunu doldurmak ve böylece Osmanlı iktisadî tarihine katkıda bulunmaktır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi bünyesindeki birçok defter ve dosya evrakı taranmak suretiyle mümkün olduğunca çok sayıda belgeden istifade edilmiş, gerekli görülen noktalarda ise literatürdeki bazı araştırma eserlerinden faydalanılarak bu metnin inşası gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şap Madeni, Şaphane Mukataası, Karahisar-ı Şarkî, Maruniye, Gedüs

ABSTRACT

This study examines the 18th-century Karahisar-ı Şarkî, Maruniye and Gedüs alum mukataas, which were important sources of revenue for the Ottoman Empire through the state-operated iltizam and malikâne systems. Alum mines were managed by the state for many years due to their high profitability, contributing significantly to the state treasury. Within this context, the study thoroughly explores the characteristics of alum mine, its historical usage, mining operations within alum mines, associated settlements, resident miner reaya, their duties and exemptions, administration of alum mukaatas, revenue generated from alum mines, expenditure of revenues, public order issues related to alum mines, alum transportation, rules governing alum sales, alum sales, and violations arising from these aspects.

This study is structured into three main sections: “alum mining and alum mukaatas in the Ottoman Empire,” “alum miners and employment in alum mukaatas,” and “alum transportation and trade.” Under these main headings, there are subheadings such as “historical evolution of alum ore,” “the fiscal concept of mukaatas: general features and implementation,” “Karahisar-ı Şarkî, Maruniye, and Gedüs alum mukaatas,” “villages or districts attached to alum mukaatas for employing alum miners,” “alum miners associated with alum mines,” “the Kazgancı group and their service,” “issues related to alum transportation and sales,” and “alum transportation and sales according to the sales area.” Additionally, some of these subheadings are further divided into second and third-tier subheadings.

The purpose of this study is to fill the literature gap resulting from the insufficient and superficial nature of existing research on the subject, thereby contributing to the economic history of the Ottoman Empire. To achieve this goal, numerous documents were utilized from various registers and records within the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Turkey, supplemented where necessary by references to existing literature. This approach was undertaken to construct the present text, ensuring a comprehensive examination of the topic.

Keywords: Alum Mine, Mukataa of Saphane, Karahisar-ı Sarki, Maruniye, Gedüs

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo Nr.	Tablo Adı	Sayfa Nr.
1	Şaphane Mukataalarının XVIII. Yüzyıl Özelinde Tespit Edilebilen Malikâne Mutasarrıfları	42
2	XVIII. Yüzyıl'da Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs Şaphane Mukataalarından Maaşı Ödendiği Tespit Edilen Bazı Vazifeliler	62
3	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi'ne Bağlı Madenci Yerleşimlerinin Eski-Yeni İsimleri ve Günümüzde Bağlı Oldukları Yerleşim Yerleri.....	81
4	Karahisar-ı Şarkî Şapının Örüsünde Bulunan ve Belgelerde Zikredilen Yerler.....	131
5	Maruniye ve Gedüs Şaplarının Örülerinde Bulunan ve Belgelerde Zikredilen Yerler	132
6	İstanbul Esnafına Yönelik Yapılan Bir Denetlemede Yakalanan Yasaklı Karahisar Şapının Miktar ve Değeri	140
7	XVIII. Yüzyıla Ait Şap Satış Fiyatları	173

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik Nr.	Grafik Adı	Sayfa Nr.
1	XVIII. Yüzyılda Şaphanelerden Elde Edilen Yıllık Gelir Miktarlarının Ortalaması.....	54
2	Şaphanelerin, Sağladıkları Yıllık Toplam Gelir Miktarı İçerisindeki Yüzdelik Payları (XVIII. Yüzyıl).....	55
3	Şaphanelerdeki Yıllık Ortalama Üretim Miktarları (XVIII. Yüzyıl).....	96

HARİTALAR LİSTESİ

Harita Nr.	Harita Adı	Sayfa Nr.
1	Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs Şaphanelerinin Coğrafi Konumları	31
2	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesinin Maden Ocakları	32
3	Maruniye ve Gedüs Şaphanelerinin Maden Ocakları (Tahmini Alan)	33
4	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi'nin Şap Üretim Sahaları ve Madene Bağlı Köyler.....	82
5	Maruniye Şaphanesi'ne Bağlı Yerleşim Yerleri (Tahmini Alan)	85
6	Gedüs Şaphanesi'ne Bağlı Yerleşim Yerleri (Tahmini Alan)	85
7	Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs Şaphanelerinin Örü Ağı	135
8	Anadolu Bölgesi Ana Ulaşım Yolları	150
9	Rumeli Bölgesi Ana Ulaşım Yolları	151
10	Şap Naklinde Kullanılan Önemli İskeleler	154

KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVNS.AHKR.d.	: Bab-1 Asafî Divan-1 Hümâyûn Sicilleri, Rumeli Ahkâm Defterleri
A.DVNS.AHK.TZ.d.	: Bab-1 Asafî Divan-1 Hümâyûn Sicilleri, Trabzon Ahkâm Defterleri
A.MKT.MHM.	: Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Evrakı
A.MKT.MVL.	: Sadâret Mektubî Kalemî Meclis-i Vala Evrakı
AE.	: Ali Emiri Tasnifi Belgeleri
AE.SABH.I.	: Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Abdülhamid I
AE.SAMD.III.	: Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Ahmed III
AE.SMHD.I.	: Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Mahmud I
AE.SMST.II.	: Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Mustafa II
AE.SMST.III.	: Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Mustafa III
AE.SOSM.III.	: Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Osman III
AE.SSLM.III.	: Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Selim III
a.g.e.	: Adı geçen eser
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri
C.ADL.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri, Adliye
C.DH.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri, Dâhiliye
C.DRB.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri, Darbhane
C.EV.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri, Evkaf
C.HR.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri, Hariciye
C.İKTS.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri, İktisat
C.MF.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri, Maarif
C.ML.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri, Maliye
C.SH.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri, Sıhhiye
C.SM.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri, Saray
C.ZB.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri, Zabtiye
Çev.	: Çeviren
D.BŞM.d.	: Baş Muhasebe Kalemî Defterleri
D.DRB.THR.	: Darbhâne-i Âmire Evrakı, Tahrirat
D.EVM.d.	: Evâmîr-i Maliye Kalemî Defterleri
D.MMK.	: Maden Mukataası Kalemî Dosya Usûlü Evrakı

DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
HAT.	: Hatt-ı Hümayûn Tasnifi Belgeleri
Haz.	: Hazırlayan
İE.	: İbnülemin Tasnifi Belgeleri
İE.AS.	: İbnülemin Tasnifi Belgeleri, Askeriye
İE.ML.	: İbnülemin Tasnifi Belgeleri, Maliye
İE.MDN.	: İbnülemin Tasnifi Belgeleri, Meadin
İE.TCT.	: İbnülemin Tasnifi Belgeleri, Tevcihat
kg.	: Kilogram
KK.d.	: Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri
KTÜ.	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
MAD.d.	: Maliyeden Müdevver Defterler
MİL.E.d.	: Milli Emlâktan Devralınan Defterler
Nr.	: Numara
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
ŞD.	: Şûrâ-yı Devlet Belgeleri
TS.MA.e.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Evrak
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

Osmanlı Devleti siyasî, dinî ve iktisadî zeminde yürüttüğü sistematik fetih siyasetiyle üç kıtaya yayılan geniş bir coğrafyada cihanşümul bir devlet olmayı başarmıştır. Bu büyük devlet, sınırları içerisinde birçok maden sahasını ve bu maden sahaları üzerinden de çeşitli maden türlerine erişim sağlamıştır. Nitekim bu başarısında maden kaynaklarının sağladığı zenginlik de etkili olmaktadır. Devletin genişlediği istikametler takip edildiğinde, fetihlerle gelen ilerleyişin çoğu zaman sanki maden alanlarını kapsayacak ya da öncelik durumuna sokacak tarzda bilinçli bir şekilde yürütülmüş olduğu izlenimi uyanır. Öyle ki birçok tarihçi, yapmış oldukları çıkarımlarda böylesi bir görüşe dikkat çekmektedir. Örneğin Nicola Jorga, Osmanlı tarihine yönelik olarak kaleme almış olduğu eserinde Kaptan-ı Derya Yunus Paşa'nın Gelibolu'dan hareket ederek Midilli önlerine gelmesini ve oradan da Anadolu kıyılarına yönelip Foça'yı ele geçirmesini, buradaki şap madenlerine bağlar.¹ Belirtilen bu görüş son derece kabul edilebilir görünmektedir. Zira maddî getiri arayışı veya iktisadî güç temini, tarihin her döneminde, tüm siyasî oluşumlar tarafından vazgeçilmez bir durum arz etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu maden türlerinden biri de şap madeniydi. Şap madeninin bulunduğu sahalar ve bu sahalar üzerinde kurulan maden üretim tesisleri şaphane olarak nitelenmekteydi. Şaphaneler, devletin gelir unsurlarını ifade eden ve malî bir uygulama olan mukataa sistemine dâhil edilmek suretiyle iltizama verilmekte ve iltizamın özel bir türü olan malikâne şeklinde işletilmekteydiler. Diğer tüm madenlerde olduğu gibi şap madeni de devletin mutlak sahipliğindeydi ve mirî, yani devlete ait bir unsur olarak nitelenmekteydi.

Şap madeni antik çağlardan itibaren tanınan ve kullanılan bir madendir. Tarihî süreçte tekstil, dericilik, boyacılık, tıp, eczacılık, kuyumculuk ve kozmetik başta olmak üzere birçok farklı ve önemli sanayi kolu veya sektörde kullanılmıştır. Kullanıldığı alanların çeşitliliği ve insan hayatı üzerindeki etkinliği sayesinde, dünya ticaretinin talep gören en önemli ihracat ve ithalat maddelerinden biri olarak öne çıkmıştır. Bu sebeple tüm siyasî oluşumlar tarafından sahip olunmak, sahip olunduğunda da kendisinden en azami şekilde istifade edilmek istenen bir unsur hâlini almıştır. Şaphane sahalarının konumlandığı bölgelere hâkim olunması mümkün olamadığında ise bu bölgelere hâkim devletlerle iyi ilişkiler kurularak en azından ticarî faaliyetlerle şapa duyulan ihtiyacın en ideal biçimde karşılanması yoluna gidilmiştir. Nitekim geçmiş dönemlerin önde gelen Ceneviz ve Venedik gibi ticarete mahir devletlerine ait tüccarlar ile zengin aile fertlerinin, sahip oldukları gemileriyle

¹ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, 2, (Çev. Nilüfer Epçeli), 5. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 75 – 76.

birlikte, şap ithalatı için Anadolu'ya geldikleri ve uzun yıllar şap işletmeleri üzerinde tekel elde ettikleri görülmektedir. Bu durum şap sahalarının Osmanlı Devleti'nin eline geçişi ve devletin izlediği politika ve uygulamalar çerçevesinde doğrudan devlet tekeline alınmasıyla birlikte sonlandırılana dek devam etmiştir.

Foça, Ulubat ve irili ufaklı birçok bölgede şap üretimi gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, çalışmanın dönemi olan XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sınırları dâhilinde, isimlerini bulundukları yerleşim yerlerinden alan ve faal olarak işletilen üç önemli şap üretim merkezi bulunmaktaydı. Bunlar Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarıydı. Foça gibi diğer şap üretim merkezlerinde ise ilgili yüzyılda üretim faaliyeti artık ya yapılmamakta ya da kayda değer düzeyde olmamaktaydı. Nitekim şap üretiminde çok büyük yeri bulunan Foça'nın şap üretimi XVI. yüzyıl içerisinde sonlanmıştı.² Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs yerleşim yerleri günümüzde sırasıyla Şebinkarahisar (Giresun-Türkiye), Komotini-Sapes-Maroneia (Rodopi-Yunanistan / Batı Trakya) ve Gediz-Şaphane (Kütahya-Türkiye) yerleşimleridir. Günümüz özelinde zikredilen yer adlarındaki şeb (Şeb-inkarahisar), sap (Sap-es) ve şap (Şap-hane) ifadelerine dikkat edilecek olursa, üç bölgenin de doğrudan şap madeninden esinlenilerek adlandırılmış olduğu kolaylıkla anlaşılır. Bu durum şap madeninin belirtilen bölgelerin tarihinde son derece önemli ve etkin bir unsur olduğunu açıkça gösterir.

Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin konumlandığı Karahisar-ı Şarkî bölgesi, 1473 yılında Akkoyunlu Devleti ile girişilen Otlukbeli Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Maruniye şaphanesinin bağlı olduğu Gümülcine bölgesi ise Gazi Evrenos Bey'in akın faaliyetleri neticesinde, tam tarihi üzerinde tartışmalar olmakla birlikte, 1361 veya 1371 yılında Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Diğer yandan Gedüs şaphanesinin yer aldığı Kütahya bölgesi ise ilk kez 1381 yılında bir kısmı çeyiz olarak alınıp zamanla kaybedilmekle birlikte, nihaî olarak 1429'da tamamen Osmanlı tabiiyetine alınmıştır. Ele geçirilmelerini takip eden süreçte Osmanlı idarî yapılanmasında kaza veya sancak merkezi şeklinde teşkilatlandırılan bu bölgelerin bağlılıkları, devletin son dönemlerine kadar devam etmiştir. Verilen tarihler, Osmanlı Devleti'nin varlık bulduğu tarihî süreç düşünüldüğünde, şaphane sahalarının oldukça erken sayılabilecek dönemlerden itibaren Osmanlı'nın siyasi hâkimiyeti altına girdiğini ve söz konusu hâkimiyetin yaklaşık olarak beş asır boyunca devam etmiş olduğunu göstermektedir.

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şap sahalarındaki maden üretiminin ilk kez ne zaman başladığı kesin olarak bilinemese de ilgili sahalarda yürütülen üretim faaliyetlerinin oldukça eski dönemlere dayandığı ve hemen hemen XX. yüzyıla kadar devam ettiği kayıtlarla sabittir. Osmanlı öncesi dönemde söz konusu bölgelere hâkim olan siyasî unsurların bu sahaları aktif olarak kullanarak

² Suraiya Faroqhi, "Alum Production And Alum Trade In The Ottoman Empire (About 1560-1830)", **Wiener Zeitschrift Für Die Kunde Des Morgenlandes**, 71, Vienna, 1979, s. 161.

önemli ölçüde gelir elde etmiş oldukları muhakkaktır. Nitekim bu konuda Bizans, Germiyanogulları ve Selçuklular örnek olarak verilebilir. Fakat şaphanelerin Osmanlı Devleti'nin eline geçmesi, şap üretimi ve şaphanelerin işletimi noktasında bir milat olarak nitelenebilir. Öyle ki Osmanlı Devleti şaphanelerde tesis ettiği düzen ve disiplin sayesinde buralardaki üretimi büyük bir başarıyla yürütmüş ve böylece hazinesini besleyen önemli bir gelir kaynağını yüzyıllar boyunca daim kılmayı başarmıştır.

Bu tez çalışması üç ana bölüm üzerine inşa edilmiştir. İlgili bölümlerin ilki, “şap madeni ve Osmanlı Devleti'nde şaphane mukataaları”; ikincisi, “şaphane mukataalarında madenci reaya ve istihdam”; üçüncüsü ise, “şap nakli ve ticareti” ana başlığını taşımaktadır. Birinci bölüm kendi içerisinde “tarihi süreçte şap madeni”, malî bir sistem olarak mukataa kavramı: genel özellikleri ve uygulanışı” ve “Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları” alt başlıklarından oluşurken; ikinci bölüm “madenci reaya istihdamı için şaphanelere bağlanan köy veya mahalleler”, “şaphanelerin madenlerine bağlı madenci reaya” ve “kazgancı taifesi ve kazgancılık hizmeti” alt başlıklarından meydana gelmekte; üçüncü bölüm ise “örü-satış alanı meselesi” ve “örü alanı doğrultusunda şap nakli ve satışı” alt başlıklarını ihtiva etmektedir. Belirtilen tüm bu birinci kademe alt başlıkların birçoğu ayrıca ikinci ve üçüncü kademe başlıklar şeklinde nitelenebilecek olan alt başlıklara ayrılmaktadırlar. Bu bağlamda, birinci bölüm içerisinde konumlanan ikinci veya üçüncü kademe alt başlıklar “şap madenin genel özellikleri”, “şap madenin kullanım sahaları”, şap madenin sahip olduğu önem”, “şaphanelerin coğrafi konumları”, “şaphanelerde bulunan maden sahaları-ocakları”, “şaphanelerin idaresi ve işletilmesi”, “malikâne mutasarrıfı”, şaphane emini”, “maden kethüdası, vezzan ve korucu”, “şaphanelerden elde edilen gelir ve yapılan harcamalar”, “askerî maaş ödemeleri”, “diğer maaş ödemeleri”, “maaş dışı çeşitli harcamalar”, “şaphanelere yönelik asayiş sorunları”, “eşkıyalık faaliyetleri”, yerel güç sahibi nüfuzlu ailelerin faaliyetleri”, “şaphane sahasına ve idarecilerinin sorumluluklarına yönelik müdahaleler” ve “şaphane idarecileri ve madenci reayanın faaliyetleri” gibi başlıklar içermektedir. İkinci bölüm içerisinde bulunan ikinci veya üçüncü kademe alt başlıklar “madenci reayanın sorumlulukları ve yapılan ihlaller”, “şap üretimi”, “odun temini”, “idarecilere itaat” ve “madenci reaya tanınan vergi muafiyeti ve yapılan ihlaller” gibi başlıklar barındırmaktadır. Üçüncü bölüm dâhilinde yer alan ikinci veya üçüncü kademe alt başlıklar ise “Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaplarının örüleri”, “örüye yönelik ihlaller”, “kullanılan araçlar, yollar ve iskeleler bağlamında şap nakliyatı”, “satış konusunda genel kurallar”, “miri şap önceliği kuralı”, “satış izin tezkeresi kuralı”, “halef-selef kuralı” ve “şap satışı” gibi başlıklar muhteva etmektedir.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin coğrafi sınırları içerisindeki Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının XVIII. yüzyıldaki idarî, iktisadî, hukukî ve içtimaî durumları ele alınmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, yukarıda verilen ve tez çalışmasının temel içeriği ve genel kapsamını ana hatlarıyla ortaya koyan ana ve alt kademe başlıklar üzerinden ilerlenerek inşa edilen metinde, şap madenin genel özellikleri ve kullanım bulduğu alanların neler olduğu, şap üretim saha

ve tesislerinin nerelerde konumlandığı, hangi yerleşimlerin madencilik hizmeti için şaphane madenlerine tâbi kılındığı, madenci olarak tayin edilen reayanın nasıl ve nerelerden temin edildiği, üretim için vazifelendirilen kaç kişilik bir grubun var olduğu, maden işçilerinin hangi koşullar altında çalıştıkları, şaphanelerin idaresinin kimler eliyle ve ne şekilde yürütüldüğü, şaphanelerde ne miktarda ve nasıl şap üretimi yapıldığı, şap nakli ve ticaretinin hangi kaideler çerçevesinde gerçekleştirildiği, şap üretimi veya ticaretinden devlet hazinesinin ne kadar gelir sağladığı ve elde edilen geliri nerelere aktardığı ve son olarak tüm bu süreçlerde ne tür sorun ve usulsüzlük hadiselerinin cereyan ettiği gibi çeşitli hususların bilimsel açıdan ortaya konulması hedeflenmiştir.

Tezin içerisinde yer alan tüm bölümler, konuları özelinde olarak mümkün olduğunca arşiv kaynaklarındaki örnek olaylar veya ifadelerle desteklenmiştir. Özellikle harita, tablo ve grafikler hazırlanmak suretiyle değinilen konuların daha anlaşılabilir bir şekilde izah edilmesi sağlanmıştır. Fakat yine de gerek araştırma gerekse metnin inşası aşamasında karşılaşılan birtakım zorluklara veya veri eksikliklerine bağlı olarak bazı sınırlılıklar vuku bulmuştur. Bu noktada, maden sahaları ve madenlere bağlı yerleşim yerlerinin eski ve yeni isimleri, konumlarının nereler olduğu, Gedüs şaphanesindeki şap üretim miktarı, genel olarak ortalama şap satış fiyatı ve şaphanelerin şap satış alanlarını ayıran örü meselesinde bazı yerleşim yerlerinin hangi şaphanenin örüsünde kaldığının tespiti gibi hususların, ilk etapta akla gelen temel sınırlılıklar veya eksiklikler olduğu belirtilebilir.

Osmanlı şaphane mukataaları ve Osmanlı’da şap madeni üretimi üzerine derinlemesine bir literatür taraması yapıldığında, bu noktada ciddi bir çalışma yetersizliği ve boşluğunun mevcut olduğu görülmektedir. Doğrudan bu konuya yönelik olarak ortaya konmuş sınırlı sayıdaki çalışmalar ise birkaç adedi geçmemekle birlikte birçok noktada eksiklik arz etmektedirler. Hâlbuki Osmanlı arşiv kayıtlarının ilgili fonlarında şaphane mukataaları hususunda çok sayıda belge bulunmaktadır. Geçmiş dönemlerde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde yapılan taramalarda bulunan şap madenine yönelik bir kısım belgelerin varlığının yeterli ölçüde olduğunun fark edilmesi ve yapılan incelemelerde bahsedilen konu nezdinde sahanın boş olduğunun anlaşılması üzerine Osmanlı şaphane mukataaları özelinde çalışma yaparak mevcut olan bir boşluğu doldurmak ve böylece tarih ilmine katkı sunmak fikri hâsıl olmuştur. Bu doğrultuda evvela, “Osmanlı Devleti’nde Bir Maden Mukataası: XVIII. Yüzyılda Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi” adlı yüksek lisans tezi tarafımızca hazırlanmış ve 2018 yılında literatüre kazandırılmıştır. İlgili yüksek lisans tezinin, tez savunma sınavında yer alan jüri tarafından takdir edilmesi, bir sonraki aşamada doktora tezi olarak ise diğer şaphane sahalarını da içine alacak şekilde genişletilerek başka bir çalışmanın hazırlanması yönünde telkinlerde bulunulması neticesinde bu çalışma ortaya çıkmıştır. Çalışmanın dönemi, konuya yönelik erişilen arşiv belgelerinin XVIII. yüzyıl kapsamında yoğunluk göstermesi ve zaten Osmanlı tarihine dair ilgi duyduğumuz dönemin de ilgili yüzyıl olması sebebiyle, XVIII. yüzyıl ile sınırlandırılmıştır.

Osmanlı iktisat tarihinin temel unsurlarından biri olan madenler ve madencilik üzerine ülkemizde yapılan birçok çalışma mevcuttur. Geçen süreçte, Osmanlı’da madencilik ve madencilerin durumuna yönelik genel araştırmalar yapılmış olmakla birlikte, sadece bir maden türü veya sahasına ait bazı özel çalışmalar da ortaya konmuştur. Bu hususta literatüre giren çalışmaların tamamını burada zikredebilmek imkânsızdır. Dolayısıyla birkaç örnek vermekle yetinmek durumundayız. İlhan Ekinci’nin “*Milas (Mesudiye) Bakır Madeni (1750-1816)*”, Osman Köse’nin “*XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri*”, Mustafa Altunbay’ın “*Klasik Dönemde Osmanlı’da Madencilik*” ve “*XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri*”, M. Bülent Varlık’ın “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Madenlerde Çalışma Koşulları Üzerine Bir Derleme/Deneme*” adlı makaleleri; Fahrettin Tızlak’ın “*Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*” adlı kitabı; Mustafa Altunbay’ın “*Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*”, Yaşar Öcal’ın “*Akdağ Maden-i Hümayunu İşletmesi Örneğinde Osmanlı’da Maden İşletmeleri*” adlı tezleri bu bağlamda ifade edilebilir.³

Bu çalışmada, şaphane mukataalarına yönelik literatürdeki araştırma eserleri ve makalelerin yok denecek kadar az olmasından ötürü, ağırlıklı olarak Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde mevcut arşiv kaynaklarından yararlanılmıştır. Tez metninin inşası, ilgili kaynaklar kullanılarak oluşturulmuştur. Bahse konu olan arşiv kaynakları; Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d), Evâmîr-i Maliye Kalemi Defterleri (D.EVM.d), Maden Mukataası Kalemi Dosya Usulü Evrakı (D.MMK), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), Darbhâne-i Âmire Defterleri (DRB.d), Milli Emlaktan Devralınan Defterler (MİL.E.d), Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d), Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Rumeli Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHKR.d), Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Trabzon Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK.TZ.d), Cevdet Tasnifi Belgeleri (C), Ali Emîrî Tasnifi Belgeleri (AE), İbnülemin Tasnifi Belgeleri (İE), Hatt-ı Hümayûn Tasnifi Belgeleri (HAT) ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Evrak (TS.MA.e) şeklindedir.

Arşiv kaynaklarının hâricinde olarak madencilik, ticaret veya şaphane sahalarının bulunduğu bölgelerle irtibatlı olan bazı araştırma eserleri veya makale gibi çalışmalarda şap madeni ve Osmanlı şaphanelerine yönelik sadece yüzeysel birtakım bilgiler bulunmaktadır. Doğrudan şap madeni veya Osmanlı şaphaneleri üzerine yapılmış bilimsel çalışmalara bakıldığında ise karşımıza altı çalışma çıkmaktadır. Bunlar; Martin Levey’in “*Alum In Ancient Mesopotomian Technology*”, Çiğdem Özkan Aygün’ün “*The Flesh Eating Stone: Alum Mining And Trade In Asia Minor*”, Mehmet Ersan’ın “*XIII-XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar*”, Altay Tayfun Özcan’ın “*XIII ve XIV. Yüzyıllarda Kütahya Şapının Dünya Ticaretindeki Yerine Dair*”, Emine Dingec’in “*XVIII. ve XIX.*

³ Osmanlı madenleri, madencilığı ve maden işletmeciliğine dair yapılmış çalışmaların toplu bir kaydı için bkz. Melek Sarı Güven, “‘Osmanlı Devleti’nde Madenler, Madencilik ve Madenlerin İşletilmesi” Konularında Yayınlanmış Türkçe Çalışmalar Bibliyografyası (1931-2019)”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (21), 2019, 341 – 360.

Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni” ve Suraiya Faroqhi’nin “Alum Production And Alum Trade In The Ottoman Empire (About 1560-1830)” adlı makale çalışmalarıdır. Zikredilen çalışmalar dikkate alındığında, çalışmamızın dönemiyle örtüşen iki çalışmanın var olduğu görülür. Bunlar; Emine Dingec ve Suraiya Faroqhi’nin çalışmalarıdır. Bu çalışmalar şap madeni ve şaphane mukataalarına yönelik genel bir çerçeve çizen önemli çalışmalar olmakla birlikte yeterince ayrıntıya sahip değillerdir. Dolayısıyla tarafımızca kaleme alınan bu tez çalışması, Karahisar-i Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının üçünü birden aynı çalışmada kapsamlı bir şekilde ele alan tek çalışma olma özelliği barındırmaktadır.

Bu çalışma Osmanlı maden tarihi çalışmaları içerisinde, bölgesel ve tek tür bir madenin ele alınması bağlamında yer edinmektedir. Fakat maden tarihinin içeriğini oluşturan maden işletimi, madenci reaya ve maden ticareti gibi meseleleri de ayrıntılı olarak kapsamı nedeniyle genel Osmanlı madenciliği çerçevesinde de konumlandırılabilmesi mümkündür. Nitekim maden mukataasının idaresi, idarecilerin işletimi, madencilerin statü, yükümlülük ve hakları, üretilen madenin ulusal ve uluslararası ticareti, madenin devlete olan getirisi ve şap madeninin toplum tarafından kullanımı ile ilgili içerdiği veriler ve getirdiği izahatlar dolayısıyla alana dair pek çok konuya açıklık getirmektedir.

Son olarak burada değinilmesi gerekir ki daha önce de belirtmiş olduğumuz üzere, evvelden hazırlanmış olan yüksek lisans tezimizin Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası ile alâkalı olması nedeniyle, kaçınılmaz olarak, yüksek lisans tezinde kullanmış olduğumuz bazı belgelerden, yeniden değerlendirilmek suretiyle, bu çalışmada da yararlanılmak zorunda kalınmıştır. Fakat yüksek lisans tezinde Karahisar-ı Şarkî’ye yönelik ortaya konan mevcut veriler, bu tezde diğer şaphane mukataalarına ait bilgilerin de dâhil olması sayesinde daha geniş bir perspektiften ele alınabilmıştır. Gerek maden idaresi, üretimi ve ticareti, gerekse madenci reaya dair tüm hususlar, benzerlikler veya farklılıklar ekseninde diğer şaphanelerle karşılaştırmalı olarak çok daha kapsamlı şekilde değerlendirilebilmiştir. Ayrıca Karahisar-ı Şarkî şaphanesi özelinde kaleme alınan yüksek lisans tezinde sunulan bazı bilgilerin, bu çalışma için yapılan araştırmalar esnasında tam da o şekilde olmadığı anlaşılmış olup gerekli düzeltmeler yapılmaya çalışılmıştır. Karahisar-ı Şarkî şapının örneğine bağlı olarak belirtilen bazı yerleşim yerlerinin aslında diğer şaphanelere ait olması meselesi, ilgili duruma örnek olarak verilebilir. Fakat yine de Karahisar-ı Şarkî şaphanesi çerçevesinde aktarılan verilerin yüksek lisans tezinde sunulmuş olanlardan çok da farklılık arz etmediğini belirtmek gerekir. Buradaki en büyük farklılık ve kazanım, Karahisar-ı Şarkî şaphanesine ait mevcut bilgilerin diğer şaphanelere ait verilerle harmanlanarak çok daha etkili ve geniş bir biçimde yeniden sunulmasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ŞAP MADENİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞAPHANE MUKATAALARI

Bu bölümde, çalışma konusunun temelini oluşturan şap madeni ve mukataa kavramları üzerinde durularak, bu iki kavramın bir araya gelerek oluşturduğu bütünlük ve ifade ettiği anlamın anlaşılır kılınması sağlanacaktır. Bu hedef doğrultusunda, ilk etapta, şap madeninin kimyasal, yapısal ve görsel özelliklerinin yanı sıra dönemin ekonomik ve toplumsal hayatında kullanım bulduğu alanlar, yani devlet ve toplum açısından ne gibi imkânlar sağladığı meselesi ayrıntılı olarak değerlendirilecektir. Yine aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin malî yapısı içerisinde oldukça önemli bir yeri bulunan mukataa sistemi, kelime anlamından başlanarak, genel özellikleri ve uygulandığı çerçevesinde kapsamlı olarak ele alınacaktır. Şap ve mukataa kavramları net bir şekilde ifade olunduktan sonra ise tamamen Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarına odaklanılarak, şaphanelerin konumlanmış oldukları coğrafi sahaların nerelerde yer aldığı, bu sahalar içerisinde çıkarım ve üretimin yapıldığı maden ocaklarının nerelerde bulunduğu, şaphane mukataalarının idarecilerinin kimler olduğu, idare ve işletim faaliyetinin nasıl ve ne şekilde idame ettirildiği, şaphanelerden sağlanan gelirlerin miktarı, elde edilen gelirlerin hangi giderler için harcandığı ve son olarak da şaphane mukataaları bağlamında gerek idarî gerekse üretim noktasında ne tür asayiş sorunlarının meydana geldiği gibi ana konular izah edilecektir.

1.1. Tarihi Süreçte Şap Madeni

1.1.1. Şap Madeninin Genel Özellikleri

Eskiçağlardan itibaren yeryüzünün farklı coğrafi bölgelerinde birçok şap yatağının var olduğu bilinmektedir. Tarihî süreç içerisinde keşif zamanları, işletim dönemleri, rezerv potansiyelleri ve cevher kaliteleri bakımından farklılık gösterebilir de birkaç noktada büyüklü küçüklü şap kaynaklarının mevcudiyeti bilinmektedir. Bu rezerv noktalar ele alınacak olursa, genel manada bugünkü Anadolu, Avrupa ve Kuzey Afrika sahaları ön plana çıkmaktadır. Anadolu'daki şap yatakları Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar), Gedüs (Kütahya-Şaphane), Foça ve Ulubat

yerleşimlerinde bulunmaktadır.⁴ Avrupa'daki şap yataklarına bakıldığında ise özellikle Maruniye⁵ (Gümülcine) ve Tolfa⁶ (Roma) yerleşimlerine rastlanmaktadır. Bu iki yerleşimin yanı sıra Avrupa'daki şap üretim merkezleri arasında Vulcano Adası⁷ (Sicilya yakınları-İtalya) ve Mazarron⁸ (Murcia-İspanya) bölgeleri de zikredilmektedir. Anadolu ve Avrupa'nın dışında Kuzey Afrika sahasında yer alan şap yatakları hususunda ise Mısır bölgesi dikkat çekmektedir.⁹ Bu önde gelen sahalar hâricinde de birçok noktada şap üretiminden bahsedilebilir. Fakat bu sahalar oldukça cüzi miktarda üretimin yapıldığı yerlerdir. Örneğin, Evliya Çelebi'nin eserinde bahsetmiş olduğu Girit Adası bu noktalardan bir tanesiydi ve Girit'te üç farklı noktada şap madeni çıkmaktaydı.¹⁰

Şap yataklarının bulunduğu alanlar içerisinde zikredilen Mısır bölgesi, şap madeninin üretimi ve ticareti hususunda oldukça önemliydi. Şapın buradaki üretim ve kullanımı antik dönemlere kadar uzanır. Mısır'da şapın çıkartıldığı yerler, Nil Nehri'nin doğu kesimlerinde konumlanan Asvân, Behnesâ, Asyût, İhmîm, Kûs ve Vâhât sahalarıydı. Diğer yandan Libya çölü dâhilinde kalan Ferâfire taraflarında da şap üretimi yapılmaktaydı. Mısırlıların ağırlıklı olarak vücuttaki pis kokuları engellemek ve ölen kişiler üzerinde mumyalama yapmak adına kullandıkları Mısır bölgesi şapı, Anadolu'daki şap yataklarının faal hâle geldiği döneme kadar tüm coğrafyaların şap gereksinimi karşılamaktaydı. Mısır şapının etkinliğini yıkan temel sebep, Anadolu'da üretilen şapın kalitesinin çok daha fazla olmasıydı.¹¹

Osmanlı Devleti'nin, hâkimiyet kurmuş olduğu alanlar göz önüne alındığında, yukarıda bahsi geçen şap yataklarının yer aldığı sahaların önemli bir kısmını ve dolayısıyla bu sahalardaki üretimi

⁴ Fahrettin Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 2.; Mehmet Ersan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar", **Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Ali Çelik (Haz.), Şebinkarahisar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 55.; Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, 3. Baskı, Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta, 2017, s. 194.; Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 326, 431.; Mustafa Cezar, **Mufassal Osmanlı Tarihi: Resimli-Haritalı**, IV, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s. 2338.

⁵ Ünal, a.g.e., s. 194.; Kütükoğlu, a.g.e., s. 326.; Cezar, a.g.e., s. 2338.

⁶ Faruqi, a.g.e., s. 154.; Ricardo Cordoba de la Llave, "Making and Using Alum in Hispanic Craft Recipe Books from the Fifteenth and Sixteenth Centuries", **Icon**, 21, Hamburg, 2015, s. 63.; Altay Tayfun Özcan, "XIII ve XIV. Yüzyıllarda Kütahya Şapının Dünya Ticaretindeki Yerine Dair", **Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu-III: Germiyanogulları Beyliği Bildiriler Kitabı**, Mehmet Ersan ve Mehmet Şeker (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 93.; Jean-François Solnon, **Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa**, (Çev. Ali Berktaş), 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 44.

⁷ Özcan, a.g.e., s. 84.

⁸ Llave, a.g.e., s. 63.

⁹ Llave, a.g.e., s. 63.; Özcan, a.g.e., s. 81.; Çiğdem Özkan Aygün, "The Flesh Eatingh Stone: Alum Mining And Trade In Asia Minor", **Alum Landscapes Archaeology Of Production And Network Economy**, Luisa Dallai vd. (Ed.), Roma, 2020, s. 176.

¹⁰ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, VIII, Seyit Ali Kahraman vd. (Haz.), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 246.

¹¹ Nadir Karakuş, "Haçlı Seferlerinde Şap ve Şap Ticareti", **Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 11 (22), 2024, s. 122, 123, 125.

devamlılık arz eden şap madenlerini de elde etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada belirtilmesi gerekir ki, çalışmamızın kapsadığı XVIII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında aktif olarak üretimin devam ettiği faal durumdaki kayda değer şap yatakları Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs bölgelerinde bulunmaktaydı.

Şap cevheri, birtakım özellikleri haiz tersiyer-siyenit kaya veya kayaç kütlelerinden elde edilen bir madendir. Bu kaya kütleleri kompakt bir yapıda yani oldukça sıkı ve yoğun özellikli kayalar olup bünyelerinde birden çok madde ya da mineral barındırabilmektedirler.¹² İçerisinde şap bulunan ilgili kayalar görüntü olarak parlaktırlar. Dolayısıyla söz konusu kayalarda renkli bir özellik de ön plana çıkmaktadır. Bu kayalar özellikle pembemsi ve kırmızımsı tonlar sergileyen renklere sahiptirler.¹³ Öyle ki suyla temas ettikleri noktalarda temasa maruz kalan sular pembe-beyaz karışımı ve donuk ya da mat bir renge bürünür.¹⁴ Nitekim Evliya Çelebi, Maruniye şaphanesinin konumlandığı coğrafyada bulunan ve maden deresi olarak adlandırılan bir dereye değinerek, dere suyunun şaraba benzer renkte aktığını, bu nedenle dere suyundan hiç kimsenin içmediğini, azıcık içilse bile insanın ağzını buruşturduğunu ve hatta şap karışımı bir su olan bu dereye giren balıkların bile anında sersemleyip kıyıya vurduklarını belirtir.¹⁵

Şap madeninin temelde iki farklı çeşidi bulunmaktaydı. Bu türlerin biri kaya parçası hâlinde olan kaya şapı; bir diğeri ise toz hâlde olan toz şapıydı.¹⁶ Her iki türün özellikleri birbirlerinden farklı olmakla birlikte şapın kaya veya toz olması kalitesini de belirlemekteydi. Literatürde *Rock alum* ya da *allume di rocca* olarak nitelenen kaya şapı irice, az taneli ve oldukça parlaklık arz eden bir kayacık şeklindeydi. *Allume corda*, *allume minuto* veya *allume di fosso* olarak nitelenen toz şap ise küçük ve çok taneli bir özelliğe sahipti. Belirtilen bu iki türün yanı sıra birde her iki türün karışımından oluşan ve literatürde “*allume di sorta della buona luminiera*” olarak tanımlanan bir ara tür daha mevcuttu. Bu ara türdeki şapın özelliği ise yaklaşık olarak %40 oranında kaya, %60 oranındaysa toz şap ihtiva etmesiydi. Belirtilen üç tür şap cevherinin en değerli ve pahalı olanı kaya şapı; en değersiz ve ucuz olanı ise toz şaptı. Her iki türün karışımından oluşan ara tür şap ise orta kalite ve değerde görülen şaptı. Şap madeni içeren kütleler, ocaklardan çıkartılıp birtakım madeni işlemlere tâbi tutulmak için ilgili tesislere götürüldüğünde, bu süreçte kazan içerisinde yakma-kaynatma işlemi neticesinde parçalanıp ufalanmakta ve küçük toz parçalar hâline gelmekteydi. Bu esnada kazanın kenarlarında

¹² Hagop A. Karajian, **Mineral Resources of Armenia And Anatolia**, First Edition, Armen Technical Book, New York, 1920, s. 133.

¹³ Fatma Acun, “Şebinkarahisar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 393.; Karajian, a.g.e., s. 134.

¹⁴ Karajian, a.g.e., s. 134.

¹⁵ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 341.

¹⁶ Necmettin Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret**, 1. Baskı, Serander Yayınevi, Trabzon, 2005, s. 381.; Ersan, a.g.e., s. 55.

yığılanlar kaliteli olan kaya şapıyken; kazanın orta dip tarafına batıp çökenler ise kalitesiz olan toz şaptı.¹⁷

Bu noktada, Osmanlı Devleti'nde bulunan şap cevheri yataklarının kalite ve değerli oluş sıralaması üzerine Anadolu özelinde bir değerlendirme yapmak gerekirse, Karahisar-ı Şarkî'de üretilen şapın son derece önemli ve ön planda bulunduğunu belirtmek gerekir. Çünkü Karahisar şapının tüm Akdeniz ve çevre havzasının en kaliteli ve aranan şapı olduğu su götürmez bir gerçektir.¹⁸ Karahisar-ı Şarkî şapından sonra ise sırasıyla Foça ve Gediz şapları gelmekteydi. Karahisar-ı Şarkî'deki şap kayasının içerisinde bulunan cevher oranı %80 iken bu oran Foça'da %75, Gediz'de ise %60'a tekabül etmekteydi.¹⁹

Şap madeni çoğunlukla renksiz çalar veya beyaz renkli olup dış yüzeyi kristalli bir yapı arz eder.²⁰ Öyle ki beyaz renginden ötürü şap cevherine “*Beyaz Boncuk*” adlandırması da yapılmıştır.²¹ Fakat bilinen beyazımsı renginin yanı sıra, kristalimsi özelliğini korumakla birlikte, bazen grimsi, sarımsı ya da kırmızımsı gibi farklı renklere sahip şaplarla da karşılaşılabilir.²² Nitekim Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde hem Karahisar-ı Şarkî hem de Maruniye bölgesi şaplarının kırmızı renkli olduğu belirtilir.²³

Şap cevheri, oluşumunda alüminyum ve potasyum sülfatın etkili olduğu bir nevi tuzdur.²⁴ Nitekim dille temas ettirildiğinde doğrudan tuz tadını çağrıştırır. Dolayısıyla antiseptik bir madde olup ağız buruşturucu, buruk tatlı bir özellik barındırır.²⁵ Şap, çok sert olmayan ve belirli bir dereceye ulaşmış sıcak su ile teması neticesinde kısa süre içerisinde kolaylıkla erimeye başlayan bir maddedir.²⁶ Ancak, suda böylesine kolayca eriyor olmasına karşın, alkol içerisinde erime göstermez.²⁷ Şapın suda erimesi ve özü itibarıyla aşırı mukavemetli bir madde olmamasının nedeni,

¹⁷ Özcan, a.g.e., s. 83. Özkan Aygün, a.g.e., s. 180. Her iki yazar da şap türlerine ait verdikleri bu bilgileri 14. yüzyılda şap cevheri hakkında veriler barındıran bir eser kaleme almış bulunan Pegolotti'ye dayandırmaktadır.

¹⁸ Llave, a.g.e., s. 55.

¹⁹ Özkan Aygün, a.g.e., s. 180.

²⁰ Martin Levey, “Alum In Ancient Mesopotomian Technology”, *Isis*, 49 (2), The University of Chicago Press, Chicago, 1958, s. 166.; Kate Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, (Çev. Özkan Akpınar), 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 81.

²¹ Özkan Aygün, a.g.e., s. 175.

²² Ersan, a.g.e., s. 55.; Aygün, a.g.e., s. 381.

²³ Karahisar-ı Şarkî şapının kırmızı renkli olduğuna dair bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II, Zekeriya Kurşun vd. (Haz.), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 201; Maruniye şapının kırmızı renkli olduğuna dair bkz. Evliya Çelebi, a.g.e., VIII, s. 341.

²⁴ “Şap”, *Türk Ansiklopedisi*, XXX, Ankara, 1981, s. 209.; Llave, a.g.e., s. 51.; Ünal, a.g.e., s. 194.; Özkan Aygün, a.g.e., s. 175.

²⁵ Ersan, a.g.e., s. 55.; Aygün, a.g.e., s. 381.; Ünal, a.g.e., s. 194.

²⁶ Levey, a.g.e., s. 166.; Ersan, a.g.e., s. 55.; Aygün, a.g.e., s. 381.; Ünal, a.g.e., s. 194.

²⁷ “Şap”, s. 209.

esasinda olusumunda suyun etkisinin bulunmasindan kaynakli olarak dusunulebilir. Cunku bir veriye gore şap, kayalar da sızan bir suyun taşlaşması neticesinde meydana gelen bir maddedir.²⁸ Bu çerçevede düşünülüğünde, bir sıvının zamanla taşlaşmasıyla varlık bulan yeni bir oluşumun kolay ayrışır olması durumu son derece anlaşılır olur. Şapın kolay işlenebilen ve ayrıştırılabilen bir cevher olması onu kimya bilimi açısından ayrı ve özel bir noktaya taşımıştır. Diğer kimyasal maddelere nazaran şapın daha saflaştırılabilir oluşu ve antik dönemlerden itibaren bilinmesi ona “*en eski kimya endüstrisi*” olma ayrıcalığını kazandırmıştır.²⁹ Şap, madenî açıdan işlenip ticarî bir meta hâline dönüştürüldükten sonra bozulmadan kalabilecek şekilde uzun yıllar muhafaza edilebilmesi mümkün olan bir maddedir. Bunun için sadece nemden uzak tutulması yeterlidir. Nemsiz bir ortamda tutulduğu sürece hiçbir bozulma göstermeden mevcut durumunu korumayı başarır.³⁰

1.1.2. Şap Madeninin Kullanım Sahaları

Eski çağlardan günümüze dek devamlılık arz eden tarihsel akış sürecinde, şap cevherinin kullanım bulduğu birçok farklı alanın mevcut olduğu görülmektedir. Genel bir sınıflandırma yapılacak olursa, şapın geçmiş dönemlerden itibaren katkı sunduğu sahaların, öncelikli olarak tekstil,³¹ boya³² ve deri³³ gibi sanayi kollarının yanı sıra sağlık³⁴, temizlik-parlatma ve kozmetik³⁵ gibi farklı sektörler olduğu söylenebilir. Öncelikli kullanım olarak belirtilen bu sanayi kolları ve sektörlerin hâricinde şap madeninden istifade edilen daha başka uygulamalara da rastlanmaktadır. Şap madeninin kullanıldığı ilgili uygulamalar cam üretimi³⁶, para imalatı³⁷, kâğıt zamklaması³⁸,

²⁸ Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, **Belleten**, 61, (232), 1997, s. 544.

²⁹ Levey, a.g.e., s. 169.

³⁰ Özkan Aygün, a.g.e., s. 177.

³¹ Ersan, a.g.e., s. 55.; Aygün, a.g.e., s. 381.; Fleet, a.g.e., s. 81.

³² Bakır, a.g.e., s. 544; Halil İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, 1, (Çev. Halil Berktaş), 3. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 402.; Acun, a.g.e., s. 393; Zeki Arıkan, **Şap Ticaretinden Tuz Ticaretine Foça ve Mirası**, Birinci Baskı, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir, 2016, s. 17.; Ünal, a.g.e., s. 194.; Halil İncalcık, **Devlet-i ‘Aliyye**, 1, 60. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 243.

³³ Ersan, a.g.e., s. 55.; Fatma Acun, “Osmanlı İdari Öncelikleri: Karahisar-ı Şarki Sancağı’nda Gelir Artırımı Örneği”, **Uluslararası Kuruluşunun 700.Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi Bildiriler Kitabı**, Alaaddin Aköz vd. (Haz.), Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 2000, s. 680.; Aygün, a.g.e., s. 381.; Fatma Acun, **Karahisar-ı Şarki Ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 93.; Acun, “Şebinkarahisar”, s. 393.

³⁴ Karajian, a.g.e., s. 134; Levey, a.g.e., s. 167.; A. A. M. Bryer, “The Question Of Byzantine Mines In The Pontos: Chaldian Silver, Koloneian Alum And The Mummy Of Cheriana” **Anatolian Studies**, 32, Ankara, 1982, s. 146.

³⁵ Bryer, a.g.e., s. 146.; Llave, a.g.e., s. 51.; Özkan Aygün, a.g.e., s. 175.

³⁶ Levey, a.g.e., s. 167.; Özkan Aygün, a.g.e., s. 175.

³⁷ Faroghi, a.g.e., s. 155. Yazar, şapın sahte para imalinde kullanıldığı görüşünü Ankara’da suçüstü yakalanan bir kalpazanın kullandığı alet ve eşyaların yanında bir miktar şap da bulunmuş olmasına dayandırmaktadır.

³⁸ “Şap”, s. 209.

yangına dirençli ahşap imalatı³⁹, nazar önleyici kolye-takı yapımı⁴⁰, gümüş ağartmak⁴¹ (parlatmak) ve gemilerin dengesi için safra malzemesi hazırlanması⁴² şeklinde sıralanabilir. Kullanıldığı bütün bu alanlara bakıldığında, şapın insan ve toplum yaşantısı üzerindeki etkilerinin son derece önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeptendir ki şap, tarih boyunca talebi yüksek bir ticarî meta olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şap madeninin en temel kullanım sahası dokuma ve tekstil sanayii ve yine çoğunlukla bunlarla irtibatlı olarak kumaşlara ve kumaşların lif ya da ipliklerine sürülecek olan boyalara uygulanmak suretiyle boya endüstrisiydi. Boyamacılık Osmanlı'da son derece gelişmiş bir faaliyetti. Boya imâl maddesi olarak kullanılan doğal ürünlerin Osmanlı coğrafyasında yaygın bir şekilde bulunması ve boyacılık için olmazsa olmaz bir unsur olan şapın Osmanlı Devleti'nde çokça üretiliyor olması, bu gelişimin iki ana gerekçesiydi.⁴³ Boya sektörü dokuma ve tekstil endüstrisinin varlık bulduğu şehirlerde, bu endüstrilerin bir yan kolu olarak gelişme göstermiştir. Dokuma ve tekstil faaliyetlerinin yürütüldüğü yerleşimlerin tamamında, paralel olarak boyacılık faaliyeti de mutlak surette var olmuştur.⁴⁴ Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde boyacılık sektörünün gelişim gösterdiği ve boyacı esnafı üzerinden boyahanelerin teşekkül ettiği önemli şehirler arasında Tokat, Ankara,⁴⁵ Alaşehir, Aydın, Edirne, Bursa, Larissa (Yenişehir),⁴⁶ Manisa, Çorum, Merzifon, Hamid, Kayseri, Adana, Konya, Urfa, Malatya, Maraş, Antep, Sivas, Kırşehir, İstanbul, İzmit, Musul, Sakız⁴⁷, İzmir ve Uşak⁴⁸ şehirleri zikredilebilir.

³⁹ Levey, a.g.e., s. 167.

⁴⁰ Karajian, a.g.e., s. 134.

⁴¹ Evliya Çelebi, a.g.e., II, s. 201. Yazar eserinin başka bir kısmında şeb-i zergerî (kuyumcu şapı) ifadesine yer vererek bu şapı kuyumcuların alıp gümüş ağartma, yani parlatma işleminde kullanmakta olduklarından bahseder. Kuyumcu şapı şeklindeki bir ifadenin kullanılması, farklı bir şap türünün varlığına yönelik çağrışım yapsa da, kuyumcu esnafının şap madenini doğrudan ve sürekli olarak kullanmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Kuyumcu şapı ifadesi için bkz. Evliya Çelebi, a.g.e., VIII, s. 341.

⁴² Faruqi, a.g.e., s. 153.; Fleet, a.g.e., s. 81.; Özkan Aygün, a.g.e., s. 175.

⁴³ Davuthan Günaydın ve Çiğdem Vatansever, "Türk Kırmızısı'nın İzinde Osmanlı Dokuma ve Boyahanelerinde Çalışma İlişkileri", **Çalışma ve Toplum**, 3 (82), 2024, s. 854.

⁴⁴ Mikail Acıpınar ve Özer Küpeli, "Osmanlı Dönemi Manisa Boyacı Esnafı", **Geçmişten Günümüze Manisa: Şehzade II. Mehmet ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi**, 1, (Ed. Muzaffer Tepekaya ve Zafer Atar), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Manisa, 2018, s. 539. Dokumacılıkta birkaç merkez ön plana çıkmaktadır. Yünlü dokumanın merkezi Selanik, ipekli dokumanın merkezi Bursa, sof dokumanın merkezi Ankara ve Tokat iken; pamuklu kumaş imâlinde Manisa ve Kastamonu, keten bezi üretiminde ise Trabzon bölgesi aktif rol almıştır. Bkz. Aynı eser s. 539, 549.

⁴⁵ Mehmet Canatar, "Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, (XVIII), 1998, s. 98.

⁴⁶ Tuncer Baykara, "Kökboya", **Ariş Dergisi**, (4), 1998, s. 64.

⁴⁷ Acıpınar ve Küpeli, a.g.e., s. 540.

⁴⁸ Mikail Acıpınar ve İrem Çanlı, "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği", **II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu: Sempozyum Bildirileri**, (Ed. Menekşe Suzan Teker), 1. Baskı, Antalya, 2017, s. 153.

Osmanlı Devleti'nde boyacılık endüstrisi, şehrin farklı çarşı ve sokaklarında dizilen boyacı dükkânları veya bu dükkânların toplandığı tek bir yapı olan boyahaneler üzerinden gelişim sağlamıştır. Boyacılık işiyle meşgul olan ve özellikle iplik, kumaş ve derilerin boyanmasını gerçekleştiren esnaflar boyacı veya sabbağ olarak isimlendirilmişler, sanatlarını icra ettikleri yerler ise boyahane ya da masbağa şeklinde nitelendirilmiştir. Boyahanelerin her biri iplik ve renkler hususunda ayrı bir uzmanlık alanına sahipti. Bu konuda belirgin bir nizam da ayrıca söz konusuydu. Şöyle ki herhangi bir boyahanenin hangi iplik ve renklerle boyama gerçekleştirebileceği belirlenmiş olup bunların dışına çıkmaları kabul görmemekteydi.⁴⁹ Bu uygulama boyahanelerin aldıkları isimlere de sirayet etmiş olmalıdır. Nitekim İzmir Kırmızı Rişte Boyahanesi, Tokat Mavi Boyahanesi ve Kayseri Kırmızı Boyahanesi şeklinde ifadeler mevcuttur.⁵⁰

Osmanlı döneminde, sentetik ve kimyasal boyaların keşfi⁵¹ öncesinde, boya üretim maddesi olarak kökboya, cehri ve çivit başta olmak üzere bitkisel kaynaklar kullanılmaktaydı.⁵² Tüm renk tonlarını elde etmeye imkân veren bitkiler bulunmakla birlikte, özellikle sarı renk için cehri ve safran, siyah renk için mazi ve kırmızı renk içinse kökboya bitkileri kullanım açısından en önemli ve yaygın olanlarıydı. İlgili bitkiler, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu topraklarda doğal bitki örtüsü çerçevesinde yaygın olarak yetişmekte ve kimyasal ve sentetik boyaların henüz icad edilmediği XIX. asrın son senelerine kadar boya endüstrisinin gelişimine olanak sağlamaktaydı.⁵³ Yukarıda verilen sarı, kırmızı ve siyah rengin yanısıra mavi boyanın üretiminde ise çivit ön plana çıkmaktaydı.⁵⁴ Burada cehri ve özellikle kökboyaya ayrı bir parantez açmak gerekir. Cehri bitkisi sarı rengin en has ve canlı renginin üretimini sağlayan bir bitkiydi. Cehri'nin meyvelerinin kurutulması ve ardından da şapın da kullanıldığı birkaç madde sayesinde farklı tonlarda sarı, yeşil, bej, kahve ve tarçın gibi renkler imâl edilebilirdi.⁵⁵ Kökboya, 1-2 metre kadar uzayabilen ve kökleri sayesinde boya üretimini mümkün kılan, Kızıl boya ve Bostan otu olarak da adlandırılan ve kırmızı renkli boyanın imâli için kullanılan bir bitki çeşidiydi.⁵⁶ Osmanlı Devleti'nde kökboya üretiminin özellikle yapıldığı farklı bölgeler vardı. Kaliteli mahsüller Manisa, Akhisar, Gördes ve Gelenbe bölgelerinde üretilmekle birlikte en kaliteli ürün ise Kırkağaç civarındaki Bakır Kasabası'ndan elde edilirdi.⁵⁷ Buna karşın en

⁴⁹ Acıpınar ve Küpeli, a.g.e., s. 539 - 541.

⁵⁰ Acıpınar ve Çanlı, a.g.e., s. 155.

⁵¹ Sentetik boya 1869 yılında keşfedilmiştir. Bkz. Baykara, a.g.e., s. 70.

⁵² Boya imal edilen doğal bitkilerle boyacılık hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nevin Enez, **Doğal Boyamacılık: Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987.

⁵³ Baykara, a.g.e., s. 64.; Acıpınar ve Küpeli, a.g.e., s. 551.

⁵⁴ Canatar, a.g.e., s. 92.

⁵⁵ Zahide İmer, "Türklerin Dokuma Sanatında Boyacılık", **Erdem**, 10 (29), 1999, s. 341.

⁵⁶ Canatar, a.g.e., s. 90.

⁵⁷ Acıpınar ve Küpeli, a.g.e., s. 552.; Baykara, a.g.e., s. 66.

kalitesiz kökboya üretimi ise Kıbrıs, Karaman ve Suriye sahalarının ürünleriydi.⁵⁸ Osmanlı boya endüstrisinin öne çıkan en belirgin ürünü, kökboya kullanımı ile imâl edilen ve dünyada Türk kırmızısı ismiyle nam salan ve Avrupa’da büyük rağbet gören kırmızı boyadır. Bu boya, kökboya kullanımı ile imâl edilmekte olup dokumalara ve kumaşlara son derece parlak ve kalıcı bir renk katmaktaydı. Hatta bu boyanın uygulandığı iplik veya kumaşlar güneş ışığı veya suya ne kadar çok maruz kalırlarsa kalsınlar, üzerlerindeki kırmızı renk kolay kolay canlılığını kaybetmemekteydi. Bundan ötürü, Türk kırmızısı Osmanlı Devleti ile birlikte Avrupa tekstil sektörünün XVIII ve XIX. yüzyıllar boyunca en can alıcı ve kıymetli rengi hâline gelmiş ve Avrupa bögesine bolca ihraç edilmiştir.⁵⁹ Osmanlı ipekli ve pamuklu ürünleri Türk kırmızısı, diğer adıyla Edirne kırmızısı ile ticarî bir meta olarak piyasadaki yerini yoğun bir şekilde alırken, Avrupa’ya yapılan ihracatın en önemli merkez üssü ise İzmir limanı olmuştur.⁶⁰

Boyaların esas maddesi yukarıda bahsedilen bitkiler olsa da bu boyaları elde edebilmek ve dokuma veya kumaşlara uygulayabilmek için mutlak surette şap cevherine ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü şap, doğrudan boyanması mümkün olmayan iplik ve kumaşlar için boyanın tutmasını sağlayan mordanlama işlemi-teknikinde kullanılan birincil mordan maddesiydi. Şapla birlikte gerçekleştirilen mordanlama uygulamasında kumaşlar parlak bir renge bürünürdü. Bu vesileyle, Osmanlı boyacı esnafı şap cevherini tüm boyalarla birlikte kullanmaktaydı.⁶¹ Lif ile boyanın iç içe geçip iyice kaynaşmasında görev alan mordan maddesi, boyanın liflere tam manasıyla işlenmesini sağlamaktaydı. Bunu temin eden en etkili mordan maddesi ise şaptı. Mordan maddesi olarak kullanılan şap, lifle birleştğinde, lif üzerinde yıkanmakla çıkmayan sağlam bir tabaka oluşturmakta ve böylece hem boya renginin haslık derecesi artarken hem de değişik tonlar temin etmek mümkün olmaktaydı.⁶² Dolayısıyla kumaşın çok iyi boyanabilmesi ve uygulanan rengin canlı ve net olması adına şap kullanılması olmazsa olmazdı.⁶³ Bu izahatlar, boyamacılık işinde şap cevherine bolca ihtiyaç duyulmakta olduğunu göstermeye kâfidir.

Şapın dokuma, tekstil ve boya endüstrilerindeki önem ve işlevini, yukarıdaki açıklamalardan hareketle net bir şekilde vurgulamak gerekirse, şap cevheri sahip olduğu özellikleri sayesinde kumaş lifleri ve iplikler için kir veya pürüz gideren oldukça etkin bir temizleyici⁶⁴, boya renkleri için son derece canlılık veren özel bir parlaticı ve bunun yanı sıra boyaların kumaşlara iyice tutunmasını

⁵⁸ Baykara, a.g.e., s. 66.

⁵⁹ Günaydın ve Vatansever, a.g.e., s. 851, 854 - 855.

⁶⁰ Baykara, a.g.e., s. 64, 66.

⁶¹ Acıpınar ve Küpeli, a.g.e., s. 553.

⁶² İmer, a.g.e., s. 342.

⁶³ Canatar, a.g.e., s. 92.

⁶⁴ Fleet, a.g.e., s. 81.

sağlayan güçlü bir sabitleyici⁶⁵ işlevi gören önemli bir maddeydi. Şap, kendisiyle birlikte kaynatılan hemen hemen her şeyi temizlemekte ve parlatmaktaydı. Dolayısıyla şapla birlikte herhangi bir muameleye tabi tutulan boya veya kumaşlar, son derece güzel ve canlı bir renk almaktaydı. Ayrıca boyanacak kumaşlara boyama öncesinde sürüldüğünde veya zaten boyalı kumaşların üzerine uygulandığında bir mordan görevi üstlenmekte ve böylece boya renklerinin kumaş tarafından iyice emilmesini, yani boyanın kumaş üzerine tam olarak yapışmasını ve tutmasını sağlamaktaydı.⁶⁶ Özellikle kırmızı, pembe ve mor gibi açık tonlu renklerin kumaşa işlenmesinde, şap olmazsa olmaz bir maddeydi. Bu amaç doğrultusunda, kumaşlar şaplı su içeren bir kazan içerisinde birkaç saat kaynatılmakta, sonrasında da soğumaya bırakılıp kurutulmakta ve böylece boyanın kumaşa sabitlenmesi gerçekleşmekteydi. Yapılan bu uygulamanın ardından ise kumaşın güneş veya tepelenme gibi dış etkenlere karşı sağlamlık ve haslık derecesi yükselmekte ve ilgili kumaşın boyasının solması ya da atması durumu neredeyse imkânsız bir hâl almaktaydı.⁶⁷ Bu durum tekstil ve boya sanayisini ve bu sanayi dallarına ait esnaf-işçi oluşumlarını şap madenine bağımlı yapmaktaydı. Bu sebeptendir ki özellikle XII ve XIII. yüzyılda Flanders bölgesi (günümüzde Hollanda ve Belçika gibi alçak ülkeler olarak nitelenen saha) başta olmak üzere gelişen Avrupa tekstil sanayisi belli bir dönem boyunca tamamen Anadolu’da üretilen şap madenine bağımlı kalmıştır.⁶⁸ Aynı şekilde Osmanlı’nın Rumeli’deki şap üretim merkezi olan Maruniye şaphanesinden de Avrupalı tüccarlar tarafından alınan şap cevheri Avrupa’ya taşınmış ve boyacılıkta kullanılmıştır.⁶⁹ Erken dönemde var olan bu bağımlılık durumu, XIX. yüzyılın sonlarına dek özellikle Türk kırmızısı üzerinden gelişen boya endüstrisi bağlamında da devam etmiştir.

Şapın boyamadaki kullanımı sadece dokuma ve tekstil endüstrisiyle sınırlı değildi. Şap madeni ayrıca boyamacılığın farklı yönlerinde de varlık göstermekteydi. Nitekim yazı mürekkebi hazırlanması, camın yeşile boyanması⁷⁰, pişmiş topraktan imâl edilen çanak-çömlek gibi ürünlerin boyanması⁷¹, ressam ve süsleme sanatları ustalarının kullandığı boyaların tonlarının ayarlanması⁷² ve saç boyası hazırlanması gibi faaliyetlerde de şap cevherinden yararlanılmaktaydı. Verilen bu boyama örnekleri içerisinde saç boyası imalinin sürecine yönelik küçük de olsa bir veri mevcuttur. Buna göre; öğütülüp toz gibi bir hâle getirilen şap cevherinin, sedir yağı ve bir tür papatya olan

⁶⁵ Kütükoğlu, a.g.e., s. 431.

⁶⁶ Llave, a.g.e., s. 51, 56.

⁶⁷ Özcan, a.g.e., s. 82-83.

⁶⁸ Bryer, a.g.e., s. 146 – 147.; Özkan Aygün, a.g.e., s. 175.

⁶⁹ Cengiz Parlak, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gümölcine Kazâsının İktisadî Durumu Üzerine Tespitler”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 3 (06), 2013, s. 103.

⁷⁰ Llave, a.g.e., s. 62-63.

⁷¹ Özkan Aygün, a.g.e., s. 182.

⁷² Özcan, a.g.e., s. 83.

anthemis bitkisiyle beraber kullanılması sonrası ortaya çıkan öz, saça uygulanır ve bu uygulama neticesinde saçta sarı bir ton oluşur.⁷³

Şap madeninin tekstil ve boya endüstrilerinden sonra gelen en temel ikinci kullanım alanı dericilik veya tabaklama işiyle alakalıydı. Dericilik zanaatı, Türk devlet ve toplumlarının tamamında gelişmiş bir endüstri alanıydı.⁷⁴ Türkler arasında Orta Asya’da başlayan bu sektör, Selçuklular zamanında daha da teşkilatlanmış ve Osmanlı devrinde ise en şaşıaalı düzeyine erişerek adeta altın çağını sergilemiştir.⁷⁵ Erken dönem Osmanlı toplumunda yoğun bir şekilde hayvancılıkla ilgilenen konar-göçer Türk cemaat veya aşiretlerinin sahip oldukları deri mahsulleri için pazara ihtiyaç hissetmeleri, şehirlerin etrafında yerleştirilmelerine sebep olmuş ve böylece dericilik faaliyetlerinin bir sektör olarak Osmanlı şehirlerinde yayılmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim XV ve XVI. asırlar, dericilik zanaatının kasaba yerleşimlerine varıncaya dek yayıldığı bir dönem olmuştur. Osmanlı dericiliğinin ihtiva ettiği bu canlılık, Avrupa’yı da etkileyip Avrupa’da dericiliğin Türkler aracılığıyla ilerlemesinde etkili oldu.⁷⁶

Osmanlı Devleti’nde dericilik zanaatının üst düzey gelişim gösterdiği bölgeler arasında İstanbul, Edirne, Kayseri, Ankara, Bursa, Manisa, Tokat, Konya, Trabzon, Urfa, Bağdat, Mısır, Diyarbakır, İzmir, Kütahya, Sivas, Erzurum, Amasya, Üsküp, Selanik, Filibe, Tırhala, Rusçuk, Halep ve Şam gibi merkezler örnek olarak gösterilebilir.⁷⁷ Osmanlı şehirlerinde dericilik işinin yürütüldüğü ve deri imalatının yapıldığı işyerleri debbağhane olarak adlandırılmaktaydı. Debbağhanelerde bir deri ustası ve ona kalfalık ve çıraklık eden ekip alt limit olarak 15-20 kişiden oluşmaktaydı.⁷⁸ İlgili işçi grubu, bulundukları imalathanelerinde işledikleri ham deriler üzerinden çeşitli elbiseler, askerî teçhizatlar, ayakkabılar ve benzeri ürünler üretmekteydiler. Bu ürünler arasında gıda saklama tulumu, hurç, kitap cilt kapağı, kağıt, at eyer ve koşumları, çizme, kesici alet kılıfı, kemer, çanta, maşrapa, kılıç kını, barutluk, fişeklik, okluk, kalkan ve askerî kıyafet gibi eşyalar gösterilebilir.⁷⁹ İmâl edilen eşyalara bakıldığında birçok askerî malzeme göze çarpmaktadır. Bu durum derinin önemli bir savaş malzemesi ve ordu ihtiyacı olduğunu gösterir. Nitekim Osmanlı Devleti derinin stratejik bir madde olduğunun farkında olarak öncelikle askerî kuruluşların gereksinimlerinin karşılanmasını şart koşmuş, derinin yurt dışına izinsiz gönderimini de yasaklamıştır.⁸⁰

⁷³ Levey, a.g.e., s. 169.

⁷⁴ Zeki Tekin, “Türklerde Dericilik”, **DİA**, 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 176.

⁷⁵ Melda Özdemir, “Türk Kültüründe Dericilik Sanatı”, **Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi**, (20), 2007, s. 71.

⁷⁶ Tekin, a.g.e., s. 177.

⁷⁷ Özdemir, a.g.e., s. 71.; Tekin, a.g.e., s. 177.

⁷⁸ Tekin, a.g.e., s. 177.

⁷⁹ Özdemir, a.g.e., s. 71, 73-74.; Tekin, a.g.e., s. 176.

⁸⁰ Tekin, a.g.e., s. 177.

Bilindiği üzere deriler temizlenme, tabaklanma sürecinde bazı işlemlere tâbi tutulmaktaydı. Ham bir derinin işlenip mamûl bir mal hâline dönüştürülmesinde kullanılan madde ve aletler, tarihi süreç içerisinde ve farklı coğrafyalarda farklılıklar arz etse de takip edilen yöntemler büyük oranda aynıydı. Bu bağlamda üç ana aşamanın takip edilmekte olduğu ifade edilebilir. Bu aşamalar sırasıyla deriyi hazırlama, sepileme ve deriyi istenilen şekle getirme şeklindeydi. İlk aşamaya kireçlik işlemi, ikinci aşamaya kuyular ve kazanlarda yapılan işlem, üçüncü aşamaya ise perdahhâne işlemi de denilmekteydi. Öncelikle ham deri bolca yıkanır, kirece konulur ve sonrasında ise kaveleta denen özel bir bıçakla deride bulunan kıl, tuz, kan, et, boynuz, tırnak ve kuyruk gibi maddelerden temizlenirdi. Böylece ilk aşama tamamlanır ve ikinci aşamaya geçilmiş olurdu. İkinci aşamada derinin mukavemetini temin edecek uygulamalar söz konusuydu. Bu maksatla evvela tanen (meşe, palamut ve mazı başta olmak üzere bazı ağaçların genellikle kabuk ve yapraklarında bulunan bir madde) barındıran maddelere gereksinim duyulmaktaydı. Meşe palamutu ve mazı gibi yüksek oranda tanen barındıran maddeler vasıtasıyla derilerin suda gevşememesi ve kolay kolay çürümemesi veya deforme olmaması sağlanmaktaydı. Bunun için ilgili maddeler küçük parçalar hâlinde suya konur ve içerdikleri tanenin suya karışması beklenirdi. Daha sonra bu suya deriler yatırılarak tanen maddesinin deriye işlemesi temin edilirdi. Bu şekilde ikinci aşama da tamamlanır ve son aşamaya geçilirdi. Üçüncü aşamada deriler tekrar yıkanır ve kurutulurdu. Kurutulduktan sonra düz bir zemine serilen deriler yağlanıp bekletilirler ve böylece derinin içerisine nüfuz eden yağ sayesinde, amaçlanan yumuşaklık ve görüntü verilmiş olurdu.⁸¹

Bu işlemler sırasında, yani derinin tabaklanma ve imâl edilmesi aşamasında şap cevherinin de aktif olarak rol almakta olduğu anlaşılmaktadır. Şapın deri tabaklanmasında aldığı role dair bazı anlatımlar mevcuttur. Bir anlatıma göre; öncelikli olarak deri bol su ile yıkanmakta, yıkanmanın etkisiyle istenmeyen unsurlar deriden arındırılmakta, arındırılan deri daha sonra barındırdığı tüylerden ayrıştırılmak için sönmüş kirece bulandırılmakta, daha sonrasında ise sepileme işlemi uygulanmaktaydı. İşte bu sepileme safhasında da şapın kullanımı gerçekleşmekteydi. Sepileme yapılırken deriler arasına şap atılmakta, şaplı deriler ise bir sene süreyle özel havuzlarda tutulması sonrası pürüzsüz bir hâle getirilmekteydi.⁸² Bir başka anlatımda derilerin tabaklanması sürecinde şapın tuz, un, yumurta ve yağ karışımıyla kullanılmasından bahsedilmektedir. Bu tabaklama işlemine göre; kaya şapı tuzla birlikte sirke ya da beyaz şaraptan oluşan bir sıvının içerisine dökülerek şap ve tuz sıvı içerisinde çözülene dek kaynatılmakta, sonrasında da yumurta ve yağ ile karıştırılmaktaydı. Yalnız burada şapın kullanım miktarı ve süresine özellikle dikkat edilmesi gerekmektedir. Çünkü şap banyosuna sokulan deri, şapa çok uzun süre veya fazla miktarda maruz bırakılırsa deriler çok fazla incelmekte ve sert ve pürüzlü olabilmekteydi.⁸³ Diğer bir anlatımda ise bir keçi derisinin

⁸¹ Zeki Tekin, **Tanzimat Dönemine Kadar Osmanlı İstanbul’unda Dericilik**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi - Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992, s. 60 - 64.; Tekin, “Türklerde Dericilik”, s. 177.

⁸² Kütükoğlu, a.g.e., s. 433.

⁸³ Llave, a.g.e., s. 60 - 61.

yumuşatılması adına uygulanan işlemin tarifine değinilmektedir. Bu tarife göre; keçi derisi keçi sütü ve unla ıslatılmakta, daha sonrasında deriye yağ sürülmekte ve en sonunda ise eritilmiş şap cevheri derinin üzerine serpilmekteydi.⁸⁴

Osmanlı Devleti'nde var olan klasik dericilik sektörü, etkin bir şekilde yüzyıllar boyunca önemini muhafaza etmeyi başarmış olsa da XIX. yüzyılın başlarından itibaren, Avrupa merkezli gelişmelerin etkisiyle gerileme eğilimine girmiştir. Sanayileşmenin getirdiği makineleşmenin dericilik sahasına da dâhil olması bu durumu kaçınılmaz kılmıştır.⁸⁵

Şap cevherinin en temel üçüncü kullanım alanı ise sağlık sektörüydü. Çünkü şap bazı tıp ve eczacılık uygulamalarında kullanılan bir maddeydi. Nitekim yaralanmalarda oluşan kanama vakalarında kanayan bölgeye uygulandığında kanamayı önleyici⁸⁶ tesirinin bulunmasının yanı sıra birtakım rahatsızlıkların tedavisi için hazırlanan ilaç veya merhemlerin içerisindeki bileşenlerden de biri olmaktaydı. Bu doğrultuda şap cevherinin tıbbî açıdan kullanım bulduğu rahatsızlıklara birkaç örnek verilebilir. Örneğin, kurşun tuzu kaynaklı yaşanan zehirlenmelerde, zehirlenen kişiye iki gramlık şap yutturulduğunda zehirlenmenin önüne geçilebilmekteydi.⁸⁷ Yine şap cevheri iyice dövülüp incecik tuz taneleri gibi yapılarak bir kamış yardımıyla kulakların içine döküldüğünde bazı kulak kaynaklı rahatsızlıklara; sumak ve ballı çörekotu ile birlikte hazırlanarak bir bezle beraber cilt yüzeyine bağlandığında deride oluşan kaşıntılara; bazı bitkilerle harmanlanıp kullanıldığında sarılık hastalığından dolayı meydana gelen rahatsızlıklara; gül özü ve diğer bazı maddelerle karıştırılıp merhem hâline getirildiğinde ciltte oluşan bazı sorunlara şifa kaynağı olmaktaydı.⁸⁸ Şap ayrıca vücutta oluşan ödem sorunlarının giderilmesinde, yaralanmalar sonrası deride oluşan estetik kusurların tedavisinde ve şeytandırnağı ve egzama gibi rahatsızlıkların iyileştirilmesinde de etkili şekilde yararlılık göstermekteydi.⁸⁹ Bu tür rahatsızlıkların yanı sıra şap madeninin diş sağlığı ve tedavisi açısından da kullanım bulduğunu belirtmek gerekir. Öyle ki karbonat ve nitratlarla karıştırılan şap cevheriyle ağız bölgesi temizlendiğinde ağız ve diş sağlığı yönünden olumlu bir gelişme sağlanmaktaydı.⁹⁰ Diğer yandan şapın sakızla karıştırılması sonucunda da dişlerde oluşan çürüme kaynaklı boşluklar için bir nevi dolgu malzemesi elde edilmekteydi.⁹¹ Şapın tıp alanındaki kullanımı Evliya Çelebi'nin eserine de yansımıştır. Öyle ki ishal rahatsızlığı bulunan kişi iki adet

⁸⁴ Levey, a.g.e., s. 168.

⁸⁵ Özdemir, a.g.e., s. 78.

⁸⁶ “Şap”, s. 209.; Bryer, a.g.e., s. 146.

⁸⁷ “Şap”, s. 209.

⁸⁸ Levey, a.g.e., s. 167.

⁸⁹ Özcan, a.g.e., s. 82.

⁹⁰ Levey, a.g.e., s. 168.

⁹¹ Özkan Aygün, a.g.e., s. 175.

nohut miktarı kadar şap yerse ishal rahatsızlığından kurtulurdu.⁹² Ayrıca cerrahların yaralar için hazırladıkları merhemlere katılmak suretiyle yaralara da sürülürdü.⁹³ Nitekim Osmanlı'da devletin resmî cerrahlarının uygulayacağı operasyonlarda şap cevherinin de ihtiyaç duyulan maddeler arasında olduğu tespit edilmiştir. Birkaç arşiv vesikasında yer alan veriler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. İlgili kayıtlardan, Topçu Ocağı cerrahı Hüseyin'in imzasını taşıyan 1771 tarihli ve yine Topçu Ocağı cerrahı olan Molla Ali'nin imzasını ihtiva eden 1772 tarihli iki belgede, yaralı topçuların tedavisi için gerekli olan bazı ecza malzemesi ve eşyanın Cebehane'den gönderilmesi istenmekte olup talep edilen malzemeler arasında bir miktar şap da yer almaktadır.⁹⁴ Bunun hâricinde 1788 yılına ait başka bir vesikada ise Orduy-ı Hümayun cerrahbaşısının kullandığı malzemeler arasında şap cevherinin de kaydı söz konusudur.⁹⁵

Şapın tıbbî kullanımı, yakın zamana kadar halk arasında tıbbî folklorün bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür. Antik çağlardan itibaren insanlar tarafından tedavi amaçlı yararlanılan bir madde olmayı başarmıştır. Bu başarısında, kan durdurucu, büzücü ve antiseptik özelliklere sahip olması en önemli etkeni. Nitekim şapın bu özellikleri modern tıp tarafından da kabul edilmiştir. Kanamaları kesmesinin sebebi, damarla temas ettiğinde damarın duvarlarında büzülme etkisi göstermesi ve böylece kanın akışını engellemesidir. Bu bağlamda düşünüldüğünde çok büyük olmayan lokal düzeyli kanamalarda oldukça etkili olması kaçınılmazdır. Diğer yandan ağız bölgesi rahatsızlıklarında da halk arasında çeşitli kullanımları bulunmaktaydı. Ağız yaralarının giderilmesi için yaralar üzerine bastırılarak sürülmekteydi. Diş etlerindeki zayıflıklar ve kanamaların önlenmesi maksadıyla sirke ve çıra ile kaynatıldıktan sonra elde edilen şaplı su ile ağız çalkalanılmaktaydı. Sıralanan bu örneklerin dışında baş kaşıntısı gibi deri kaynaklı rahatsızlıklar ve bazı göz rahatsızlıklarının tedavisinde de şap cevheri ön plana çıkmaktaydı. Şapın halk tarafından uygulama alanı bulmasının tek nedeni insan sağlığı temelli olmayıp, sahip oldukları hayvanlarının hastalıklarının ortadan kaldırılması temelli de olabilmekteydi. Öyle ki sıklıkla görülebilen şap hastalığının tedavisinde, bir miktar şapın bir bez içerisine konulduktan sonra hayvanın ağzının içine sokulması, dışarı çıkamayacak ve içeri kaçamayacak şekilde bağlanması neticesinde hayvanın geniş getirmesi ile birlikte ağzının içinde erimesi sağlanırdı. Ayrıca şapın bal ve şekerli su gibi tatlı unsurlarla karıştırılıp hayvana verilmesi de hayvanlara yönelik diğer uygulamalar arasındaydı.⁹⁶

⁹² Evliya Çelebi, a.g.e., VIII, s. 341.

⁹³ Evliya Çelebi, a.g.e., II, s. 201.

⁹⁴ BOA, C.SH, 19, 912 (27 Rebiülahir 1185/9 Ağustos 1771).; BOA, C.SH, 24, 1181 (11 Rebiülahir 1186/12 Temmuz 1772).

⁹⁵ BOA, C.SH, 17, 834 (28 Rebiülahir 1202/6 Şubat 1788).

⁹⁶ Ayşegül Demirhan Özdemir, "Tıbbî Folklorumuzda Şap ve Bazı Örnekler", **Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler: Kongre Bildirimleri**, I, Feyzi Halıcı (Haz.), Konya Kültür ve Turizm Derneği Yayınları, Güven Matbaası, Ankara, 1985, s. 301 – 306.

Yukarıda açıklanan temel kullanım alanları hâricinde şapın nazarlık kolye yapımı ve leke çıkarıcı-temizlik malzemesi yapımına dair de bilgiler mevcuttur. Kolye yapımı için, içi boş üçgen şekilli bir gümüş parçası, içerisine koyulan şapla birlikte mavi boncuklar ile süslenmiş bir kılıfla kaplanır ve böylece muska benzeri bir kolye hazırlanırdı. Daha sonra bu kolye nazara karşı koruyacağı düşünülerek insan ve hayvanlara takılırdı.⁹⁷ Bazı bölgelerde kolye içerisindeki şap eğer parçalanıp erimeye başlarsa kişiye nazar değmiş olduğuna inanılırdı.⁹⁸ Leke çıkarıcı yapımında ise öğütülen şap cevheri, kül ve tartarlar ile karıştırılır, ardından bu karışım kaynatılır, elde edilen sıvı cam bir şişeye doldurulup bir müddet saklanırdı. Sonrasında da leke çıkarma özelliği bulunan bir temizlik malzemesi elde edilmiş olurdu.⁹⁹

Şapın tarih boyunca kullanım bulduğu yukarıdaki tüm alanlar düşünüldüğünde, bu kullanımların hangilerinin Osmanlı dönemine ait olduğuna dair bazı çıkarımlarda bulunulabilir. Yapılan incelemeler ve yukarıda atıf yapılan kaynak ve çalışmalar, tekstil ve boya endüstrisi ile kuyumculuk ve tıp sektöründe şapın kullanımının Osmanlı devrinde son derece yaygın ve kesin olduğunu açıkça göstermektedir. Bunun yanı sıra dericilik alanında Osmanlı döneminde şapın kullanımı meselesi de literatürde doğrudan bir kayıt tespit edilememiş olsa bile oldukça muhtemel olarak değerlendirilmektedir. Kaldı ki dericilik faaliyetinde şapın önemli bir madde olarak kullanımına dair literatürden edindiğimiz bilgiler ve Osmanlı ülkesinde şapın bol olması durumu bir arada düşünüldüğünde, bu değerlendirme son derece kuvvet kazanır. Verilen bu temel kullanım sahalarının dışında kalan nazarlık kolye yapımı, leke çıkarıcı temizlik malzemesi yapımı ve yangına dirençli ahşap imalatı gibi diğer yan kullanımların Osmanlı Devleti veya toplumunda uygulanıp uygulanmadığı meselesi ise tetkike muhtaçtır.

1.1.3. Şap Madeninin Sahip Olduğu Önem

Şap cevheri geçmiş dönemlerden itibaren kendisine önem atfedilen, aranan ve sahip olunmak istenen bir maden olmuştur. Eski çağlardan beri biliniyor olması ve yukarıda da ayrıntısıyla ortaya konulmaya çalışıldığı üzere geçmiş insan ve toplum yaşantısı açısından çok çeşitli ve oldukça etkili görülen alanlarda kullanılıyor olması bu önemin temelinde yatan gerekçelerin başında gelmekteydi. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı devirleri şap madeninin öneminin zirve yaptığı ve diğer coğrafyalardaki toplumların dikkatlerini, tabiri caizse bir şap deposu olan Anadolu'nun üzerine yönelttiği dönemlerdi. Özellikle şap cevherini kendi ülkelerine aktarabilmek uğruna Akdeniz ve Anadolu coğrafyasında çok sayıda Avrupalı tüccar veya zengin aile bulunmaktaydı. Nitekim bu hedef doğrultusunda bir süre boyunca şaphanelerin işletim hakkı tekeline varan seviyede imtiyazlar elde etmiş olsalar da Osmanlı Devleti, daha sonradan bu tekeli kırmış ve işletim ve her türlü

⁹⁷ Karajian, a.g.e., s. 134.

⁹⁸ Demirhan Erdemir, a.g.e., s. 305.

⁹⁹ Llave, a.g.e., s. 59.

ekonomik getiri boyutunu doğrudan hazineye akacak şekilde tasarlamıştır.¹⁰⁰ Hâliyle şap madeni sahip olduğu büyük ekonomik getiri ve etkin kullanım sahaları için kendisine duyulan ihtiyaç sebebiyle bir iktisadî rekabet aracı hâline dönüşmüştür. Şap madeninin sahip olduğu bu önem ve zenginliğe sahip olma isteği iktisadî rekabete ek olarak siyasî ve dinî rekabeti de tetiklemiştir.

Şap madeninin öneminden kaynaklı olarak cereyan eden iktisadî, siyasî ve dinî rekabet ortamı, papalık merkezli olarak gelişen bir hadisede tüm çıplaklığıyla ortaya çıkmıştır. Söz konusu hadise, İtalya’da papalık merkezi Roma’nın yakınında konumlanan Civita Vecchia bölgesindeki Tolfa’da keşfedilen ve 1461 senesinde işletilmeye başlanan şap madeniyle alâkalıdır. Bu madenin bulunması ve madene yüklenen anlam bizim açımızdan son derece dikkat çekicidir. Şöyle ki Giovanni di Castro adlı kişi, Osmanlı Devleti’nin şap yatakları üzerindeki hâkimiyeti ve Avrupa’nın şap madeni özelinde Osmanlı’ya olan büyük bağımlılığını bertaraf etmek ve ayrıca Osmanlı fetihlerini durdurmak düşüncesiyle Roma bölgesinde dolaşp araştırmalar yapmış ve neticesinde de amacına ulaşarak yeni şap rezervleri bulmuştur. Keşif sonrasında büyük bir heyecanla doğruca dönemin papası Papa II. Pius’un (papalık dönemi: 1458-1464) huzuruna çıkan Giovanni, yapmış olduğu bu keşfi, Türklere karşı zafer sağlayacak, Türklerin kazancını ve tekeli kırarak, savaşın kaynağı olan parayı Türk’ten alıp kiliseye verecek ve böylece artan kilise kaynakları sayesinde de Osmanlılara karşı haclı seferleri hazırlayarak 1453’ün intikamının alınmasını mümkün kılacak büyük bir hazine şeklinde tanımlamıştır.¹⁰¹ Papalık bu yeni keşiften en üst düzeyde yararlanmak maksadıyla Hristiyan memleketlerin tamamında Tolfa şapı kullanımını, Türk şapının ise satın alınmamasını tembihlemiştir. Bu maksatla sık sık bir haclı seferi başlatma fikrinin arkasına sığınmış olsa da bu noktada herhangi bir sonuç elde edilememiştir.¹⁰² Fakat Osmanlı Devleti’nin Tolfa’nın keşfi öncesinde şap madeni satışından elde ettiği gelirler kaçınılmaz olarak azalmıştır. Bu miktarın Fatih Sultan Mehmet zamanında senelik bazda 300.000 düka civarında bir kayıp olduğu rivayet edilmektedir.¹⁰³

Tolfa’daki şap rezervini bulan Giovanni di Castro II. Pius’un vaftiz oğluydu. II. Pius’un Tolfa şapı üzerinden temin edilecek olan büyük kazanç vasıtasıyla İslâm dünyasına karşı Haclı Seferi başlatma yönünde izlemiş olduğu siyaset, kendisinin ardılı olan Papa II. Paulos (papalık dönemi: 1464-1471) tarafından da devam ettirilmek istenmiştir. Bu dönemde ünlü Floransalı Medici ailesinin

¹⁰⁰ Avrupalı tüccarlar 1200’lü yıllardan itibaren Anadolu’dan şap ithal etmeye başlamışlar, öncelikli olarak Cenevizliler ve daha sonra Venedikliler bu meselede ön plana çıkmışlardır. Öyle ki Osmanlı öncesi devirde ve Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde Anadolu’daki şap üretimi ve ticaretinin önemli bir kısmının bu devletlere bağlı zengin ailelere iltizam edildiği anlaşılmaktadır. Özcan, a.g.e., s. 84 - 85, 90.; Zaccaria, Cattanea della Volta gibi şaphane işletimini üstlenen bu aileler ve Avrupa’ya şap taşıyan bazı tüccarlar için bkz. Fleet, a.g.e., s. 81 - 94.; (Avrupalıların bu etkinliği Osmanlı döneminde sonradan kırılabilecek ve bu süreç, ilerleyen kısımlarda örnekleri görüleceği üzere, sadece tüccarlarının şap satın alıp Avrupa’ya aktarımı şeklinde devam edecektir).

¹⁰¹ Solnon, a.g.e., s. 43 - 44.

¹⁰² Faroqhi, a.g.e., s. 154.

¹⁰³ Özcan, a.g.e., s. 93.

eline geçen Tolfa şap sahası, ailenin uyguladığı yüksek fiyat politikası nedeniyle Avrupa’da yeterli ilgiyi görememiş, bu durum Papalık tarafından Osmanlı şapına yönelik uygulanan ambargonun delinmesine ve Osmanlı şapının ithal edilmesine sebebiyet vermiştir.¹⁰⁴

Şap madeninin önemi meselesinde son olarak ifade edebiliriz ki; Tolfa’daki şap yatağının keşfinin bir ihtiyaç veya gereksinim olarak Osmanlı Devleti karşısında düşülen pasif duruma yönelik bir çözüm arayışı olduğu aşîkârdır. Tolfa şapı rastgele yapılan bir keşif olmamakla birlikte bilinçli olarak aranan ve Batı dünyası özelinde olumsuz yönde gelişen siyasî ve ekonomik koşullara karşı atılmış bir adımdır.¹⁰⁵ Bu adımı atan ve keşfi gerçekleştiren kişinin Giovanni di Castro olması ise bir tesadüf değildir. Çünkü kendisi şap madeninin önemini iyi bilen ve bu maden vasıtasıyla kazanç sağlayan bir kişiydi. Nitekim Giovanni boyacılık mesleğine sahipti ve kendisine ait bir boyahanesi bulunmaktaydı.¹⁰⁶ Mesleğinin devamı ve icrası için, yukarıda da değinilmiş olduğu üzere, şap olmazsa olmaz bir maddeydi. İzah edilen tüm bu gelişmelerin esasında şap cevherinin ilgili dönemde ne denli önem atfedilen bir madde olduğunu net bir şekilde ortaya koyduğu kanaatindeyiz. Şap cevheri sonraki yüzyıllarda da kendine has önemini korumayı başarmıştır. Bu önemini XX. yüzyıla kadar devam ettirmiş ve sonrasında yaşanan modern teknolojik gelişmelerin tesiriyle kullanım bulunduğu alanlardaki yerini kaybederek önemini de yitirmiştir.

1.2. Malî Bir Sistem Olarak Mukataa Kavramı: Genel Özellikleri ve Uygulanışı

Mukataa sözcüğü kat‘ edilmiş yani kesilmiş, ayrılmış anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir.¹⁰⁷ Bu kelime kavramsal olarak değerlendirilecek olursa, genel itibarıyla, devlete ait herhangi bir gelirin belli bir ödeme karşılığı olarak herhangi bir şahsa bırakılması durumunu ifade eder.¹⁰⁸ Bu bağlamda mukataa, devletin ve dolayısıyla hazinenin mülkü konumunda bulunan bir zenginliğin ya da gelir kaynağının, boyutu ve kapsamı doğrultusunda belirlenen maddî bir bedelin devlet tarafından tahsili sonrasında herhangi bir özel kişinin tasarrufuna, yani idare ve işletim yetkisine verilmesi ya da kiralanmasıdır.¹⁰⁹ Burada esas olan ille de tarla veya vergi olmayıp devlet hazinesinin sahip olduğu ve beslendiği gelir kalemlerinden herhangi bir unsurdur. Nitekim akla gelebilecek herhangi bir tarımsal, ticarî veya sınaî unsur ya da işletme, devlet tarafından istenildiği zaman mukataa olarak belirlenebilir ve getirisi özel girişimciler aracılığıyla elde edilebilirdi.¹¹⁰

¹⁰⁴ Karakuş, a.g.e., s. 127.

¹⁰⁵ Özkan Aygün, a.g.e., s. 177.

¹⁰⁶ İmer, a.g.e., s. 334.

¹⁰⁷ Şemseddin Sami, **Kamus-i Türki Osmanlıca – Türkçe Lûgat**, Raşit Gündoğdu vd. (Haz.), 5. Baskı, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 1075.

¹⁰⁸ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, II, 1. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 578.

¹⁰⁹ Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, Düzeltilmiş ve İlaveli İkinci Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 229.

¹¹⁰ Ahmet Tabakoğlu, **Osmanlı Mâlî Tarihi**, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020, s. 326-327.

Vergi ve gelir getiren birtakım unsurlarla alâkalı olması nedeniyle devletin tesis ettiği malî bir uygulama olan mukataa sistemi, ilk kez Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen bir uygulama değildi. Osmanlı öncesi öncü uygulamaları Abbasiler dönemine uzanan bu sistem, Selçuklular ve İlhanlılar tarafından da kullanılmıştır. Özellikle İlhanlı Devleti'nde yoğun olarak varlık bulmuş olmakla birlikte, diğer pek çok kurum ve müessesede olduğu gibi mukataa sistemi de tarihî bir miras olarak Osmanlı Devleti'ne sirayet ederek, devletin iktisadî yapısı dâhilinde son şeklini almıştır.¹¹¹

Mukataa sistemi, esas olarak, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu zenginliklerin ya da vergilerin teminini sağlama aracı veya gelir kaynaklarının kontrol mekanizması adına kullandığı bir metot olarak düşünülebilir. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu ve üç kıtaya yayılan geniş coğrafyası düşünüldüğünde bu sahalardaki çeşitli gelir unsurlarını merkezden ve tek elden kontrol altında tutmanın son derece zor olduğu anlaşılabılır. Ayrıca devrin ulaşım imkânları ve asayiş durumu da dikkate alındığında ülkenin her tarafındaki nakdî ya da aynî vergi veya gelirlerin tamamının toplanması, merkez hazinesine taşınması ve oradan da yapılacak olan tüm harcamalar için dağıtılması hususunun ne denli meşakkatli ve imkânsız bir sirkülasyon olabileceği aşîkârdır. Bu yüzden devletin bazı gelirlerinin maaş karşılığı olarak merkezi otoritenin uzantıları şeklinde nitelenebilecek birtakım vazifelilerin eline bırakılması, bazı gelirlerinin ise özel şahıslara havale edilmesi kaçınılmaz olmuştur.¹¹² İşte mukataa sistemi ve bu sistem dâhilinde olarak, gelirlerin geçici bir süre için iltizama veya süresiz olacak biçimde malikâneye verilmesi uygulamaları da temelde bu noktadan varlık bulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde gelir sağlayan unsurlar düşünüldüğünde, devletin hâkim olduğu toprakların genişliğinin ve zenginliğinin vermiş olduğu imkânın da etkisiyle, bu unsurların çok çeşitli ve fazla olduğunu tahmin etmek zor değildir. İşte son derece geniş topraklarda sahip olunan bu gelir kalemleri ayrı ayrı birimler hâlinde teşkilatlandırılarak her biri farklı bir mukataa oluşturmaktaydılar. Böylece durumları ve potansiyelleri çerçevesinde mekânsal büyüklük boyutu veya gelir miktarı boyutu açısından farklılık arz eden irili-ufaklı ya da büyük-küçük şeklinde ifade olunabilecek çok sayıda mukataa meydana gelmekteydi. Öyle ki XVIII. asrın ortasına doğru Osmanlı Devleti'nde toplamda 997 adet gibi kayda değer sayıda mukataa bulunmaktaydı ve gelir miktarı açısından bakıldığında bu mukataaların bazılarının senelik gelirleri 100 akçe gibi küçük meblağlar olurken, bazılarının yıllık gelirleri ise 20 milyon gibi büyük meblağlara ulaşabilmekteydi. Bu bağlamda mukataaların akçe olarak beyan edilen yıllık gelir miktarlarının bir hayli farklılık göstermekte olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı şekilde mekânsal büyüklük açısından değerlendirildiğinde de küçük bir köy yerleşiminin yanı sıra birkaç eyaleti kapsayan mukataaların varlığı da söz konusuydu. Bu nedenle mukataaların büyüklüğü konusunda tek bir model veya sınıflandırma bulunmamaktaydı.

¹¹¹ Mehmet Genç, "Mukâtaa", **DİA**, 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 129.

¹¹² Kütükoğlu, a.g.e., s. 297.; Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, 15. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 95 - 97.

Fakat çoğu mukataada, sahip olunan gelir unsurunun çeşitliliği ve miktarı ile mukataanın kapsadığı sahanın genişliği arasında ters ilişki bulunmaktaydı. Eğer bir mukataada bulunan gelir miktarı veya çeşidi fazlaysa mukataanın kapladığı sınırlar azalmakta; gelir miktarı veya çeşitliliği az ise mukataa sınırları genişlemekteydi.¹¹³ Muhtemelen böylece mukataalar arasında bir denge unsuru oluşturulmaya çalışılmaktaydı. Büyüklü küçüklü varlık bulan mukataalar, Osmanlı Devleti'nin merkezî bütçe gelirlerinin en fazla gelir getiren kalemiydi.¹¹⁴ Bu nedenle de devlet tarafından son derece ehemmiyet görmekteydiler.

Osmanlı mukataa sistemi üzerine önemli ve derli toplu ilk araştırma olarak nitelenebilecek bir çalışmaya imza atmış olan Baki Çakır, Osmanlı'daki mukataa sistemini tarihî süreç içerisinde birkaç ayrı dönem şeklinde ele almaktadır. Bu yaklaşıma göre kuruluştan 1600'e kadar olan dönem, mukataa sisteminin teşekkül ettiği ve yavaş yavaş gelişim gösterip sistemleştiği *Klasik Dönem*'dir. İlgili dönemde bazı kamusal unsurların ilk kez kiraya verilmesi söz konusudur. Örneğin Karacahisar'ın fethi akabinde orada kurulan pazarın vergilerinin bir şahsa belli bir ücret karşılığında verilmesi, mukataa uygulamasının iltizam adı altında bilinen ilk örneğidir. Yine bu ilk dönemde Foça'da yer alan şap madeninin işletim ve idare hakkının da 1415 yılından itibaren on seneliğine özel bir şahsa kiralanması söz konusudur. İlerleyen dönemde Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u alması akabinde, önde gelen beylere karşı merkezi gücü daha etkin kılmak amacıyla kendi emrindeki kapıkulu ordusu mensuplarının miktarını neredeyse ikiye katlar şekilde arttırması yeni bir finansman ihtiyacı doğurmuştur. Bu bağlamda gerekli nakit finansmanı sağlamak adına bu dönemde mukataa uygulamaları özellikle arttırılmıştır. Yine 1500-1550 arası dönemde Akdeniz dünyasında yaşanan nakit darlığının Osmanlı Devleti'ne de sirayet etmesi ve 1600 yılına doğru bütçe açıklarının yaşanmaya başlanması neticesinde nakit para temini için mukataa uygulaması daha da yaygın hâle getirilmiştir. Mukataa sistemi açısından XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve XVII. yüzyıl tam bir *Karışıklık Dönemi*'dir. Meydana gelen Celâlî ayaklanmaları ve sebep oldukları karışıklıklar mukataaların çeşitli zararlar görmesine ve işletim ve idare noktasında boş kalmasına sebebiyet vermiştir. Timar sisteminin artık bozulmaya başlamasıyla birlikte de timar arazileri mukataaya dönüştürülmeye başlanmıştır. Bunun yanı sıra eyalet ve sancak idarecilerine ait has araziler de devlet gelirlerini arttırabilmek düşüncesiyle devlete ait mukataalara dönüştürülmüştür. 1695 yılına gelindiğinde ise mukataa sisteminde yeni bir dönem olan *Malikâne Sistemi Dönemi* başlamıştır. Bu dönemde, mevcut mukataalar, alınan yıllık ücret karşılığında, şahıslara artık ömür boyu olarak verilmeye başlanmıştır.¹¹⁵

¹¹³ Genç, "Mukâtaa", s. 129 - 131.

¹¹⁴ Erol Özvar, **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 5.

¹¹⁵ Burada özetlenmiş haliyle aktarılmaya çalışılan Baki Çakır'ın çalışmasındaki ilgili dönemlendirmeler üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Baki Çakır, **Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 30 - 63.

Mukataa oluşumlarının özel şahıslar tarafından işletim ve idare açısından devralınması, iltizam ve malikâne olarak nitelenen ve esasında verilmiş süreleri haricinde birbirlerinin aynısı olan iki usulle sağlanmaktaydı. Bunun yanı sıra bazı zamanlarda birtakım sebeplerden kaynaklı olarak emanet usulü de devreye girebilmekteydi. İltizam kelimesinin kökenine inildiğinde, lüzum kelimesi ile karşılaştırılır ve iltizam kelimesi, “*üzerine alma*” manasını verir.¹¹⁶ Bu manadan hareketle iltizam sisteminin, devletin gelir sağladığı ve mukataa sistemi içerisinde bulunan unsurların veya kaynakların belirli bir ödeme karşılığında, “*mültezim*” adı verilen herhangi bir şahsa devredilmesi ya da şahıs tarafından devralınması anlamına gelmekte olduğu söylenebilir. Fakat burada iltizamı üzerine almış olan mültezimin toprak üzerinde mülkiyet anlamında tam bir satın alma ya da diğer bir ifadeyle sahip olma durumu söz konusu değildi. Çünkü bilindiği üzere, Osmanlı Devleti’nde mirî toprak anlayışı geçerliydi ve toprağın ve dolayısıyla gelirlerin mülkiyet hakkı tamamen devlete aitti. Dolayısıyla devletin tasarrufunda bulunan hiçbir arazi veya gelir kaynağına sahip olunamazdı. İltizam usulünde, ancak idare ve işletim çerçevesinde, mülk sahipliğine yakın sayılabilecek bir tasarrufta bulunma hakkı, yani işletim hakkı elde edilebilmekteydi.¹¹⁷

Herhangi bir mukataayı iltizam usulüyle elde etmek isteyen kişi, mukataa şartlarını sağlayabilecek imkâna sahip olan herhangi bir kişi olabileceği gibi, resmî bir idareci de olabilmekteydi. Bu kişi, elde etmek istediği mukataanın iltizam hakkı için öncelikle kadıya veya ilgili malî görevliye müracaat ederek iltizam karşılığı olarak vereceği ücreti, bu ücret içerisinde peşinatın ne miktar olacağını ve bu konuda kendisine kimlerin kefillik yapacağını belirtmekteydi. Söz konusu başvurunun akabinde ise teklifi veren şahıs kefilleriyle birlikte araştırılmakta (gerekirse kadı kefillerin evine kadar giderdi) ve devlet açısından en iyi teklifi sunan kişiye, genellikle üç yılı kapsayan süreyle, iltizam sahipliğini içeren bir berat takdim edilmekteydi.¹¹⁸ Mukataa iltizamının verildiği üç yıllık süreye “*tahvil*” adı verilmekteydi ve bir tahvil 1-3 yıl olarak nitelenmekteydi.¹¹⁹ Bir mukataa iltizama verildikten sonra iltizamı elde eden mültezimin üç yıllık idare hakkının dokunulmaz olmadığını da belirtmek gerekir. Bu noktada devleti bağlayabilecek bir zorunluluk bulunmamaktaydı. İlgili mukataaya yönelik olarak başka bir şahıs tarafından daha yüksek bir teklif sunulduğu takdirde mevcut iltizam sahibi, söz konusu yeni teklif miktarını kendisi ödemeyi kabul etmezse, devlet tarafından iltizam sahipliğine son verilebilirdi.¹²⁰

Devlete ait gelirleri ifade eden mukataa birimlerinin, devlet hazinesine ödedikleri belirli bir iltizam bedeli karşılığında özel şahıslarca idare ve işletim bakımından devralınmasını niteleyen bir

¹¹⁶ Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 154.

¹¹⁷ Sertoğlu, a.g.e., s. 160-161.

¹¹⁸ Genç, “İltizam”, s. 155.

¹¹⁹ Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne”, s. 97.

¹²⁰ Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, 2, Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), (Çev. Ayşe Berktaş vd.), 2. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 663.

başka ifade de malikâne kavramıydı. Esasında iltizam ve malikâne terimleri temelde aynı uygulamalar olup farklı bir sistem değillerdi. Malikâne usulü, iltizam usulünün bir uzantısı olup iki kavram arasında sadece mukataa idaresinin süresi noktasında bir farklılık söz konusu olmaktaydı. Malikâne kelimesi, Arap dilinde “*mülk sahibi*” manasını veren “*mâlik*” kelimesinden ortaya çıkan bir kelimedir.¹²¹ Malikâne usulü, ilk kez 1695 tarihinde Defterdar Köse Halil Efendi zamanında uygulamaya konulmakla birlikte, devletin sahip olduğu mukataaların açık arttırma neticesinde en uygun teklifi sunan şahsa belli bir ücret mukabili ömürlük olarak devredilmesini ifade etmekteydi.¹²² Malikâne tasarruf hakkı için devlet hazinesine ödenen ücretin bir kısmı peşin olarak ödenmekte ve yapılan bu ödemeye ise “*muaccele*” denilmekteydi.¹²³ Yukarıda değinilmiş olduğu üzere malikâne ve iltizam usulleri aynı yöntemler ve özellikler arz eder. Fakat burada iltizamdaki devir işlemindeki gibi sınırlı bir süre (bir tahvil=3 yıl) olmayıp “*kayd-ı hayat*” ilkesi gereğince, mültezimin mukataayı aldığı andan itibaren ömrü boyunca sahip olduğu bir tasarruf hakkı söz konusuydu. Böylece devletin kasasına girecek olan peşin mukataa bedeli de çok daha fazla olmaktaydı.¹²⁴ Yapılan açıklamalardan hareketle, malikâne uygulamasının tamamen farklı bir malî sistem olmayıp, iltizam sisteminin sonradan gelişen özel bir türü olduğunu önemle vurgulamak gerekir.

Mukataa tasarruf edenler çoğunlukla orta ve üst düzey devlet idarecileri olup büyük mukataalarda birden fazla mutasarrıf bulunabilmekteydi. Hâliyle mukataa sahiplerinin birçoğu idarî görevleri bağlamında devletin merkezi olan İstanbul’da bulunmaktaydılar ve dolayısıyla mukataalarının bulunduğu sahalara gitmemekte ve mukataalarının işleyişinin devamı için mukataalarını bir başkasına iltizama vermektedirler.¹²⁵ Öyle ki devlet içerisinde bulunan tüm malikânegilerin arasında İstanbul’da ikamet edenlerin oranı ezici bir yekûn oluşturmaktaydı. Nitekim 1734 yılında malikâne tasarruf edenlerin %65,2’si İstanbul’da yerleşik bulunmaktayken bu oran 1789 senesinde %86,8’e kadar çıkmıştır.¹²⁶

Mukataaların gelirlerinin nakde çevrilmiş olarak merkezî hazineye aktarımının temel yolu olan iltizam ve onun devamı ve bir parçası olan malikâne uygulamasının haricinde bir de emanet uygulamasıyla karşılaşmaktadır. Bu uygulamada, “*emin*” sıfatı verilen bir şahsın mukataanın idare veya işletimi işiyle görevlendirilmesi söz konusuydu. İlgili uygulamada eminlik yetkisi verilen kişi, devlet tarafından atanan ulûfeli, yani maaş ödenen bir memur statüsünde bulunmaktaydı. Peki, bir mukataayı, hazineye aktarılabilecek nakit sıcak ödeme karşılığı malikâne olarak vermek yerine neden böylesi bir uygulamaya başvurulmaktaydı? Bu noktada önemli olarak addedilebilecek iki ana husus

¹²¹ Mehmet Genç, “Mâlikâne”, DİA, 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 516.

¹²² Sertoğlu, a.g.e., s. 48.

¹²³ Çakır, a.g.e., s. 154.

¹²⁴ Genç, “Mâlikâne”, s. 517.

¹²⁵ Genç, “Mâlikâne”, s. 517.

¹²⁶ Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne”, s. 107.

ön plana çıkmaktadır. İlgili hususlardan biri mecbur kalınmasından kaynaklıyken, diğeri ise devlet denetimine ihtiyaç duyulmasından kaynaklıydı. Bazı dönemler, herhangi bir mukataa iltizama verileceği vakit, ilgili mukataa şartlarının hiç kimseye cazip gelmemesinden dolayı iltizama talip çıkmamakta ve bu sebeple mukataa boş kalabilmekteydi. İşte bu gibi bir olayda, devlet mukataa gelirinin tahsilinin sağlanabilmesi adına ilgili mukataaya talip çıkana kadar mecburen maaşlı bir memuru mukataaya emin olarak tayin etme yolunu tutuyordu. Bazı dönemlerde ise özellikle madenler gibi ehemmiyeti haiz mukataalarda devlet denetiminin gerekli görülmesi veya birtakım iyileştirmelerin yapılmak istenmesi hâlinde de devlet tarafından atanan eminlerin memuriyetine başvuruluyordu.¹²⁷ Bu hususta önemli bir maden sahası olan Sidrekapsi madeni örnek olarak verilebilir. XVIII. yüzyıl başında, duyulan ihtiyaç nedeniyle madenin ıslah edilme-iyileştirilme faaliyetlerine karar verilmesi üzerine Çavuşzade Hüseyin Ağa devlet tarafından bu iş için emanet yöntemiyle tayin edildi. Doğrudan devletçe yapılan ödenekler vasıtasıyla hem yeni maden kuyuları açıldı hem de zaten var olan kuyular onarıldı. Vazifesi boyunca 7.503.182 akçe onarım harcaması yapan Hüseyin Ağa'nın ve madende çalışan diğer kişilerin maaşları, emaneten idare usulünün bir gereği olarak devletçe aktarılan para üzerinden ödendi. Madenin iyileştirme girişimleri Hüseyin Ağa'dan sonra Süleyman Ağa'nın vazifelendirilmesiyle birlikte 1710'a kadar sürdü. 1710'da Çavuşzade Hüseyin Ağa'nın madene talip olduğunu bildirmesi ve uygun görülmesi neticesinde malikâne uygulamasına geçildi. Fakat bu deneme çok uzun sürmedi ve emanetle idare tekrardan devreye sokuldu. En nihayetinde Hüseyin Ağa'nın oğlu Çavuşzade Ali Ağa'nın kendi cebinden karşılayacağı bir takım harcamaları taahhüt etmesi ve madene malikâneci olarak talipliğini bildirmesiyle birlikte mukataa malikâne şeklinde kendisine tevcih edilmiş ve bu adım, malikâne sisteminin XVIII. yüzyıl boyunca sürmesini temin etmiştir.¹²⁸

Mukataa sistemi içerisinde varlık bulan iltizam ve malikâne uygulamaları birbirlerinin devamı ve tamamlayıcısı niteliğinde olup esasında her ikisi de timar sisteminin zaman içerisinde yaşamış olduğu değişim ve dönüşümle alâkalı olarak ortaya çıkan uygulamalardır. Bilindiği üzere timar, bir yandan tarımsal diğer yandan da ekonomik nizamın temelini oluşturan önemli bir sistemdi. Timar sisteminde devlet, sahip olduğu gelir getiren arazi veya kaynaklarını sipahi denen yetkililere dağıtmakta ve onlar üzerinden işletmekteydi. Ayrıca timar sahipleri geçimlerini de buralardan temin etmekteydiler. Böylece hem üretimin devamlılığı sağlanmakta hem de devlet adamlarının maaş ödemeleri için merkezî hazineden doğrudan bir ödeme yapılmasına gerek kalmamaktaydı. Fakat zaman içerisinde, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, devletin askerî, siyasî, ekonomik ve toplumsal birçok alanda yüzleştiği sorunlar ve tabiri caizse çıkmazların tesiriyle timar sistemi de bozulmaya ve eski ehemmiyetini kaybetmeye başlamıştı. XVII. yüzyıl ve devamında vukuu bulan uzun ve yıpratıcı savaşlar, yaşanan toprak kayıpları, arttırılan asker sayılarıyla bağlantılı olarak

¹²⁷ Ünal, a.g.e., s. 205.

¹²⁸ Mustafa Altunbay, **Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 69 – 71, 73, 77.

çoğalan ulufe ödemeleri ve sair ekonomik darboğazların acil nakit paraya duyulan ihtiyacı haddinden fazla derecede körüklemesinin yanı sıra timarlı sipahilerin zamanın değişen ve ilerleyen savaş teknolojilerine de karşılık verememesinin tesiriyle yeni arayışlar peşine düşülmesi kaçınılmaz olmuştu. Hâl böyleyken vergilerin nakdileştirilmesi ve bu sayede hazineye hızlı ve toplu bir şekilde nakit finansman sağlama düşüncesi ve amacıyla timar arazileri hızla mukataa hâline getirilerek iltizama verilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, maliyenin giderek yükselen gereksinimlerinin oluşturduğu baskının etkisiyle timardan iltizama, iltizamdan da malikâneye doğru bir değişim yaşandığı söylenebilir. Malikâne usulü de bir bakıma, timar ve iltizam usullerinin bir araya gelmesi olarak değerlendirilebilir.¹²⁹

Mukataa sisteminin bir parçası olan iltizam-malikâne usulü, uygulamaya koyulduğu tarihten itibaren çok hızlı bir şekilde yayıldı ve neredeyse tüm gelir kalemlerini ihtiva etti. Çünkü burada devletin daha çok ve daha kısa yoldan nakit gelir sağlayabilme imkânı bulunmaktaydı. Zaten devletin içerisinde bulunduğu uzun ve yorucu savaşlar neticesinde kaybedilen topraklar ve o topraklardaki gelir kalemlerinin kaybının da etkisiyle daralan merkezî hazine gelirleri ve oluşan bütçe açığı, kaçınılmaz olarak devleti oldukça zor bir durumda bırakmaktaydı. Devlet hazinesinin ihtiyaca cevap verebilecek şekilde hızla beslenmesine yönelik duyulan gereksinim, mukataa sisteminin benimsenmesinin ve gelir kalemlerinin iltizama veya daha doğrusu malikâneye verilmesi uygulamasının artmasını sağladı. Çünkü gelir getiren unsurların sağlayacağı getiri, bu sistem sayesinde alınan peşin para (muaccele) ve yıllık taksit ödemeleriyle acilen hazineye aktarılmış ve ihtiyaç duyulan malî finansman kısa yoldan sağlanmış olmaktaydı. Gerek iltizam gerekse malikâne uygulamalarının her ikisinde de devletin nakdî bakımından en çok işine yarayan yönü muaccele adıyla alınan peşin vergiydi. Burada mültezimin iltizam bedeli olarak ödemesi gereken 1 yıllık bedelin %5 ile %50 arasında farklılık gösteren bir kısmı bir tür kefalet akçesi bağlamında devlet hazinesine peşin olarak ödenmekte ve bir nevi mültezim eliyle hazineye verilen faizsiz kredi mahiyetindeki bu muaccele tahsili sayesinde devletin ihtiyaç duyduğu gelir sağlanmış olmaktaydı.¹³⁰

XVII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca gelir-gider ekseninde çoğunlukla eksi veren Osmanlı bütçesinin, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde artı vermeye başlaması ve devamında ise tekrar eksilere dönmesi söz konusudur.¹³¹ Bu istatistik gelişme, özellikle 1695 yılından sonra devlet mukataalarının

¹²⁹ Tabakoğlu, a.g.e., s. 331, 333-334, 336-337, 340-341.; Timar sistemi ve bu sistemdeki değişimle ilgili olarak Halil İnalçık ve Nicoara Beldiceanu'nun önemli çalışmaları söz konusudur. Bu bağlamda, Halil İnalçık'ın "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700" adıyla Archivum Ottomanicum'da yayımlanan çalışmasının "Askerî ve Malî Dönüşüm (1600-1700)" başlıklı Türkçe hâli için bkz. Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye**, IV, 1. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 23 – 66.; Nicoara Beldiceanu'nun Timar sitemine yönelik çalışması için bkz. Nicoara Beldiceanu, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Birinci Baskı, Teori Yayınları, Ankara, 1985.

¹³⁰ Genç, "İltizam", s. 155.

¹³¹ Örneğin, 1652-53 yılı bütçesinde 250.919.641, 1666-67 yılı bütçesinde 78.432.417, 1687-87 yılı bütçesinde 200.646.285, 1694-95 yılı bütçesinde 167.512.137 akçe eksi verilirken; 1701-02 yılı bütçesinde 128.908.468, 1710-11 yılı bütçesinde 294.397.413 akçe fazlalık yaşanmıştır. 1748 yılına gelindiğinde ise bütçenin 51.400.188 akçe ile tekrar açık vermiş olduğu ve bu açığın 1784-85 yılı bütçesinde 306.641.820 akçeye, 1787-88 yılı bütçesinde ise 606.300.000 akçeye

malikâne olarak satışının yaygınlaşmaya başlaması ve bu satışlardan alınan peşin paranın doğrudan bir şekilde hazineye girmesiyle irtibatlı olarak değerlendirilip, sağlanan bu finansman sayesinde, mevcut olan bütçe açığı sorununun XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde çözülmeye başlandığı yönünde bir düşünceye sebep olabilir. Fakat 1695 - 1703 arası dönemdeki sekiz sene içerisinde mukataa satışlarından kazanılan peşin paranın, yıllık bazdaki toplam gelir miktarının sadece %1,5'ine tekabül etmesi, işin aslının öyle olmadığını, yaşanan bütçe artısının sadece malikâne satışlarının getirisiyle açıklanamayacağını da gösterir.¹³² XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki bütçe açığının sebebi, bu yüzyıl içerisinde görülen Celâlî isyanları, Safevilerle başlayan ve 1603'ten 1639'a kadar süren uzun savaş, Venediklilerle yaşanan Girit mücadelesi ve özellikle yüzyılın son çeyreğindeki Viyana muhasarasının sebep olduğu uzun savaş ortamı gibi uğraşların devlete getirdiği malî baskılardır. Tüm bu olumsuz gelişmeler ve yaşanan toprak kayıpları neticesinde hazine gelirleri büyük azalma yaşarken, yapılan harcamalar da kaçınılmaz olarak o denli artış göstermiştir. 1699 Karlofça Antlaşması sonrasında hazinenin harcama yükünün rahatlamasıyla birlikte ise Osmanlı hazinesi toparlanmaya başlamış ve devamında da bütçe açığı ortadan kalkmıştır.¹³³ Sonuç olarak iltizam ve onun özel bir türü olan malikâne usullerinin, hazineye yaşanan malî darlığa tek başına ve istenildiği şekilde çözüm sağlayamamış olduğu ve görülen iyileşmelerin ise malikâne satışlarından daha ziyade başka etkenlerden kaynaklı olduğu ifade olunabilir.¹³⁴

1.3. Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs Şaphane Mukataaları

1.3.1. Şaphanelerin Coğrafi Konumları

XVIII. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında bulunan üç büyük şap üretim sahasından Karahisar-ı Şarkî ve Gedüs şaphane mukataaları Anadolu'da; Maruniye şaphanesi ise Rumeli tarafında konumlanmaktaydı. Dönemin idarî taksimatına bakılacak olursa, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası Erzurum Eyaleti'nin Karahisar-ı Şarkî sancağında bulunan Karahisar kazasında yer almaktaydı. Söz konusu veri, incelenen arşiv kayıtlarında “...*Erzurum eyaletinde vaki ‘Karahisar-ı Şarkî sancağında vaki ‘Karahisar kazasında kâin şabhane mukataası...*” şeklinde gün yüzüne çıkmaktadır.¹³⁵ Anadolu'da konumlanan bir diğer şap üretim sahası olan Gedüs şaphanesi ise Anadolu Eyaleti'nin merkezi olan Kütahya sancağının Gedüs kazası sınırları içerisinde kalmaktaydı. Nitekim incelenen arşiv belgelerinde, Gedüs şaphanesinin konumuna yönelik olarak “...*Kütahya*

kadar ulaştığı tespit edilmektedir. Bkz. Erol Özvar, “Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları”, **Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler**, 1, Mehmet Genç ve Erol Özvar (Haz.), 1. Baskı, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s. 219 - 220.

¹³² Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne”, s. 100, 110.

¹³³ Özvar, “Bütçe Harcamaları”, s. 226 – 227.

¹³⁴ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, 7. Baskı, İletişim Yayınlar, İstanbul, 2011, s. 149.

¹³⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), KK.d, 2515, s. 7 (10 Şevval 1150/31 Ocak 1738); BOA, MAD.d, 10061, s. 438 - 439 (17 Receb 1208/18 Şubat 1794).

sancağında vaki‘ Gedüs kazasına tabi‘ şabhane mukataası...” ifadesi ve benzer ifadeler ile karşılaşılmaktadır.¹³⁶ Anadolu’nun yanı sıra devletin Rumeli topraklarında konumlanan Maruniye şaphanesi ise dönemin Rumeli Eyaleti’nin Paşa sancağının Gümülcine kazasına bağlı bulunan Ağrican nahiyesi dâhilinde bulunmaktaydı. Öyle ki arşiv vesikalarındaki ifadeler, böylesi bir konumlandırmayı açıkça ortaya koymaktadır. İlgili vesikalarda kullanılan bazı ifadeler, “...Gümülcinede vaki şabhane-i Maruniye mukataası...”, “...kaza-i mezbura tabi‘ Ağrican nahiyesinde vaki şabhane-i Maruniye mukataası...” ve “...paşa sancağında Gümülcine kazasında vaki şabhane-i Maruniye mukataası...” şeklindedir.¹³⁷

Günümüz özelinde ele alınacak olursa Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası, Giresun ilinin Şebinkarahisar ilçesinde yer almaktaydı. Gedüs şaphane mukataası ise Kütahya ilinin Şaphane ilçesinde bulunmaktaydı. Çalışmamızın kapsadığı dönem olan XVIII. yüzyılda, bugünkü Kütahya ilinin Şaphane ilçesi dönemin Gedüs kazasına bağlı küçük bir köy veya kasaba pozisyonundaydı. Dolayısıyla Gedüs şaphanesinin konumu meselesi ele alınacak olduğunda, günümüzdeki Kütahya ilinin Gediz ilçesi üzerinden değil, Şaphane ilçesi üzerinden bir değerlendirilme yapılmalıdır. Maruniye şaphane mukataası ise Yunanistan’ın Rodopi bölgesinin (Batı Trakya) sınırları içerisinde yer alan ve birbirlerine oldukça yakın mesafede bulunan Komotini (Gümülcine), Maroneia (Maronya) ve özellikle Sapes (Şapçı) yerleşimlerinin olduğu alandaki bir noktada konumlanmaktaydı. Nitekim XVII. yüzyılın meşhur seyyahı Evliya Çelebi, kaleme almış olduğu seyahatnamesinde, Maruniye veya Gedüs şeklinde herhangi bir şaphane adı vermese de şap üretimin yapıldığı iki yerleşim alanından bahsetmektedir. Gümülcine bölgesi hakkında bilgi verdiği bölümde Şabcılar Kasabası; Kütahya bölgesi üzerine bilgi verdiği bölümde ise Şap Madeni Köyü şeklinde iki yerleşime yer vermektedir. Çelebi, Şabcılar Kasabası için bir dağın yamacında kurulu olup bünyesinde bir cami, iki han ve 200 adet ev barındırdığını ve tüm ahalisinin ise şap çıkarımı işiyle meşgul olduklarını belirtmektedir.¹³⁸ Yine aynı şekilde Şap Madeni Köyü için de 100 evden oluşan bir köy olup tüm Anadolu’ya buradan şap gönderildiğine değinmektedir.¹³⁹ Gümülcine bölgesindeki şap üretim noktasına yönelik bir bilgi de Pierre Belon adlı seyyahın XVI. yüzyılda kaleme almış olduğu seyahatnamesinde gün yüzüne çıkmaktadır. Şap çıkarılan madenlerde üç buçuk gün kalmış olduğunu belirten yazar, bölgenin adını Yunanca olarak Sapes; Türkçe olarak ise Chapsylar (Şapçılar) köyü olarak verir.¹⁴⁰ İki seyyah üzerinden verilen söz konusu bilgiler, Maruniye şaphane

¹³⁶ Örnek olarak bkz. BOA, MAD.d, 9494, s. 364 (16 Cemaziyelevvel 1116/16 Eylül 1704); BOA, KK.d, 2521, s. 44 (20 Cemaziyelahir 1159/10 Temmuz 1746); BOA, D.MMK, 371, 58 (12 Rebiülevvel 1193/30 Mart 1779). İncelenen bazı arşiv belgelerinde “*Kütahya sancağı*” yerine “*Kütahya eyaleti*” tabirinin sıklıkla kullanılmış olduğu görülmüştür. Bu tabirin, Kütahya sancağının, Anadolu eyaletinin merkezi olmasından kaynaklı olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir.

¹³⁷ BOA, D.MMK, 91, 2 (10 Safer 1117/3 Haziran 1705); BOA, MAD.d, 7560, s. 276 (29 Cemaziyelahir 1129/10 Haziran 1717); BOA, D.MMK, 340, 102 (3 Cemaziyelahir 1175/30 Aralık 1761).

¹³⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., VIII, s. 34.

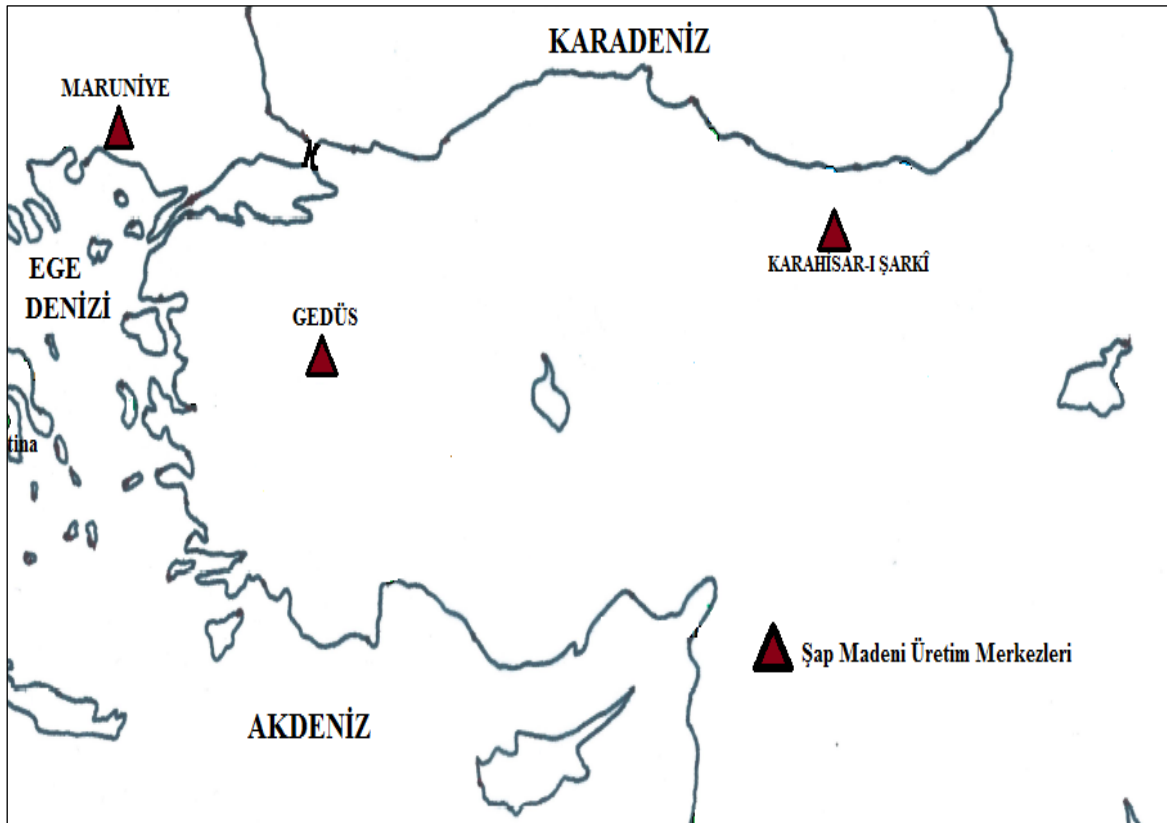
¹³⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IX, Yücel Dağlı vd. (Haz.), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 26.

¹⁴⁰ Pierre Belon, *Pierre Belon Seyahatnamesi*, (Çev. Hazal Yalın), 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2022, s. 27.

mukataasının konumunun bugünkü Sapes (Şapçı); Gedüs şaphane mukataasının konumunun ise Şaphane ilçesi olduğunu tam anlamıyla pekiştirmektedir.

Şaphane merkezlerinin zikredilen konumlarından anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu şaphane sahaları, Karadeniz, Akdeniz ve Ege denizlerinin kıyılarındaki önemli iskelelere, etkin yol güzergâhlarına ve büyük ticarî şehirlere yakın ve stratejik addedilebilecek noktalarda bulunmaktaydı.

Harita 1: Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs Şaphanelerinin Coğrafi Konumları

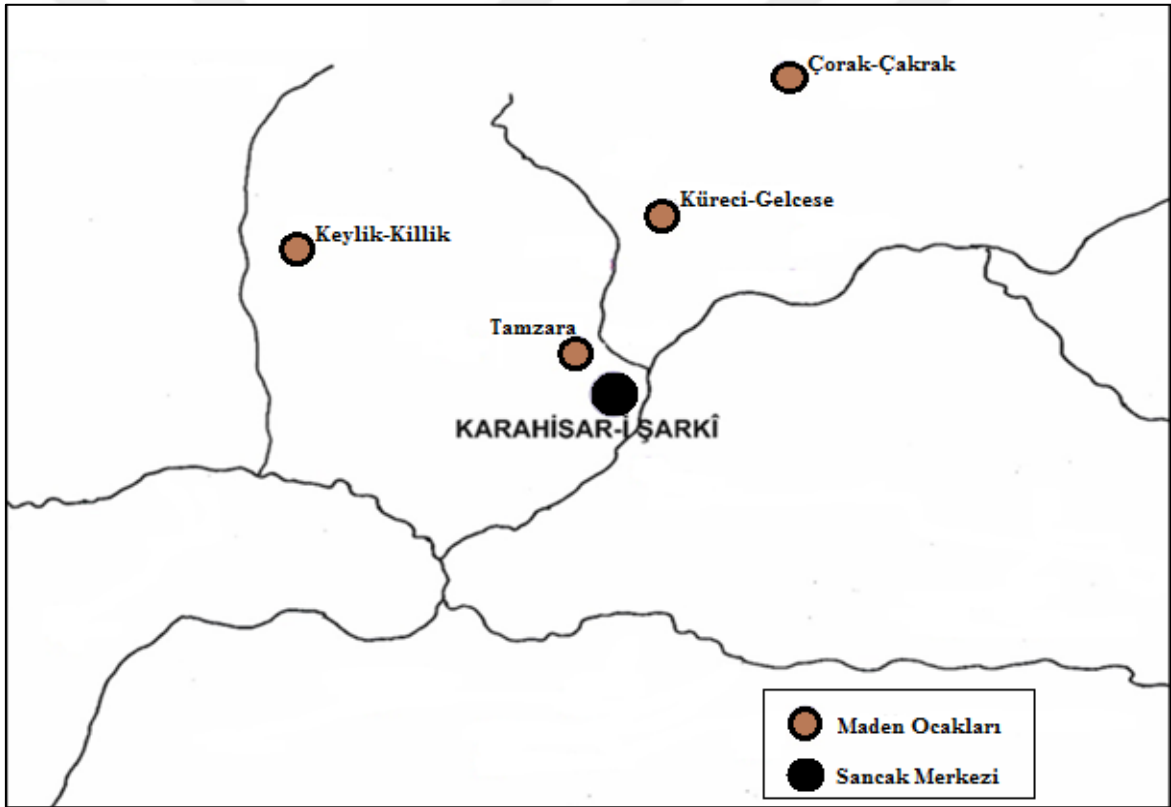
1.3.2. Şaphanelerde Bulunan Maden Sahaları-Ocakları

Şaphanelerdeki üretim, şap cevheri içeren madenî alanlarda maden kuyularının açılmasıyla yapılmakta ve bu kuyuların açıldığı alanlar maden ocağı ya da maden sahası olarak nitelenmekteydi. Her bir maden ocağı bölgesi ise ilgili ocak oluşumlarının yer aldığı yerleşim yerlerinin adı ile anılmaktaydı. Nitekim Karahisar-ı Şarkî şaphanesi özelinde Tamzara madeni¹⁴¹, Keylik/Killik

¹⁴¹ BOA, MAD.d, 9979, s. 488 (29 Zilkade 1169/25 Ağustos 1756); BOA, C.ML, 127, 5589 (23 Zilkade 1203/15 Ağustos 1789).

madeni¹⁴², Çorak/Çakrak madeni¹⁴³ ve Küreci/Gelcese madeni¹⁴⁴ olmak üzere dört farklı maden ocağı sahası tespit edilmiştir. Madenlere verilen söz konusu isimlerin iki tanesinin Karahisar-ı Şarkî yerleşim merkezinin yakın çevresinde konumlanan bazı köy veya mahallelerin hem o dönemdeki hem de günümüzdeki isimleri; diğer ikisinin ise yine bazı köy veya mahallelerin o döneme ait eski isimleri olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki Çorak/Çakrak ismi, günümüzde Giresun ilinin Alucra ilçesine bağlı Çakrak köyünün ismiyken; Tamzara ismi ise günümüzde Giresun ilinin Şebinkarahisar ilçesine bağlı Tamzara mahallesinin ismidir. Buna karşın Keylik/Killik ismi, Giresun ilinin Şebinkarahisar ilçesine bağlı Evcili köyünün eski adıyken; Küreci/Gelcese ismi ise Giresun ilinin Şebinkarahisar ilçesinin Şaplıca ve Yeşilyayla köylerinin eski adıdır. Bu nedenle, belirtilen ocakların veya madenlerin bu köy ya da mahallelerde teşekkül ettiği söylenebilir.

Harita 2: Karahisar-ı Şarkî Şaphanesinin Maden Ocakları

Yukarıda verilen haritada görüldüğü üzere Karahisar-ı Şarkî şaphanesine ait maden ocakları Karahisar-ı Şarkî merkez yerleşiminin kuzey tarafında ve yakın bir konumunda kalmaktadırlar.

¹⁴² BOA, MAD.d, 9979, s. 488 (29 Zilkade 1169/25 Ağustos 1756); BOA, C.DRB, 63, 3118 (9 Şevval 1200/5 Ağustos 1786).

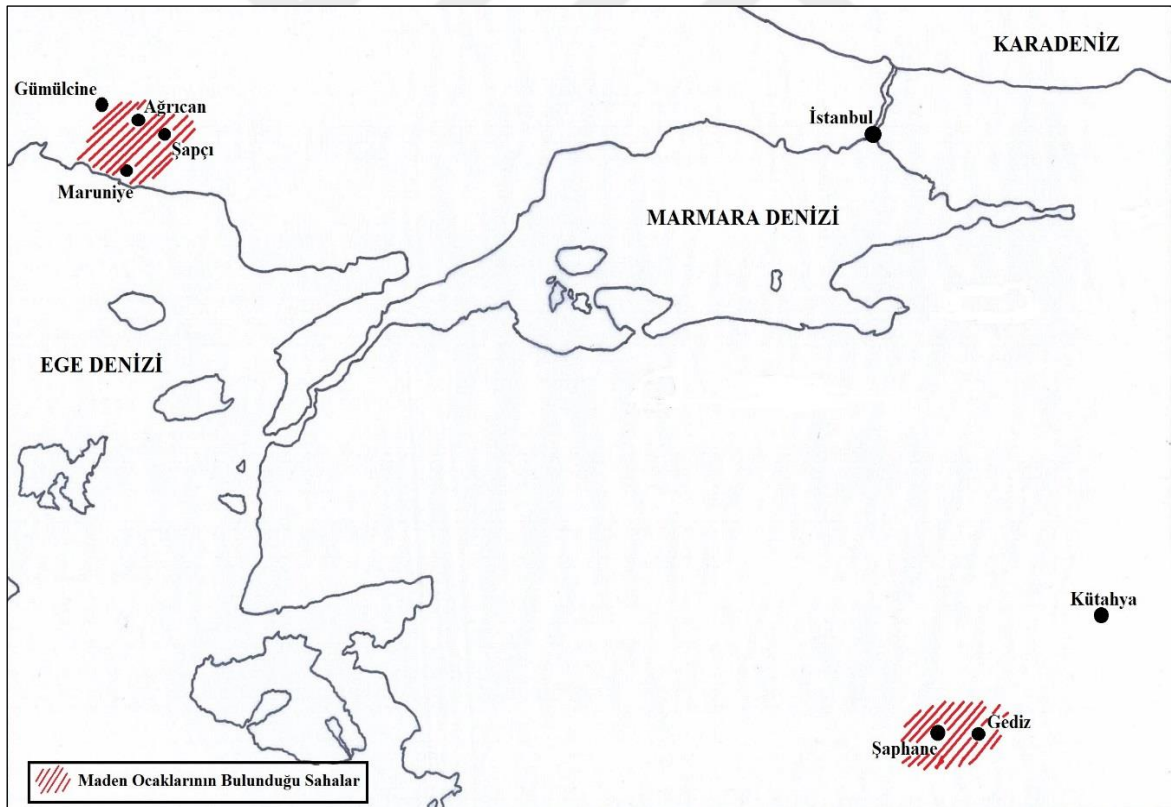
¹⁴³ BOA, MAD.d, 9970, s. 118 (12 Zilhicce 1164/1 Kasım 1751); BOA, C.DRB, 23, 1112 (22 Rebiülevvel 1180/28 Ağustos 1766).

¹⁴⁴ BOA, MAD.d, 9947, s. 235 (28 Cemaziyelevvel 1156/20 Temmuz 1743); BOA, C.DRB, 53, 2625 (26 Rebiülevvel 1180/1 Eylül 1766); BOA, C.DRB, 41, 2005 (16 Cemaziyelevvel 1204/1 Şubat 1790).

Nitekim maden ocaklarının kaza merkezine yakın olma hususu, arşiv belgelerindeki kayıtlara da yansımaktadır. Söz konusu kayıt, maden ocaklarının her birinin, Karahisar-ı Şarkî kaza merkezine iki buçuk-üç saatlik bir mesafede olduğu yönündedir.¹⁴⁵

Konuyla ilgili olarak incelenen arşiv vesikalarında, Maruniye veya Gedüs şaphanelerine yönelik olarak müstakil ismi bulunan bir maden ocağına dair hiçbir veriye rastlanılmamıştır. Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin aksine Maruniye ve Gedüs şaphanelerinde farklı maden ocaklarının veya bu ocakların isimlerinin olmayışının nedeninin, bu şaphane sahalarının Karahisar-ı Şarkî şaphane sahası kadar büyük ve geniş olmaması ve bundan dolayı, üretim yapılan alanın tek bir yerle ya da merkezle sınırlı kalmış olması olduğu düşünülmektedir. İlgili merkezler, Maruniye şaphanesi için günümüz Komotini (Gümülcine), Maronia (Maruniye) ve özellikle Sapes (Şapçı) yerleşimleri ve çevresi; Gedüs şaphanesi içinse günümüz Şaphane ilçesi ve civar sahası olarak tanımlanabilir. Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin maden ocaklarında olduğu gibi noktasal bir belirleme gösterilemese de alan bazlı bir gösterim yapılması mümkündür.

Harita 3: Maruniye ve Gedüs Şaphanelerinin Maden Ocakları (Tahmini Alan)

¹⁴⁵ Maden ocaklarının Karahisar-ı Şarkî'ye olan mesafesi şu şekilde ifade olunmaktadır: “Karahisar-ı Şarkî şaphane ma'denlerinin her biri Karahisara ikibuçuk üç sa'at mesafesi olub...” Bkz. BOA, C.DRB, 53, 2625 (26 Rebiülevvel 1180/1 Eylül 1766).

Verilen maden sahaları arasında günümüzde şap üretim faaliyetlerinin az da olsa devam ettiği tek yer Kütahya-Şaphane bölgesidir.¹⁴⁶ Diğer şaphaneler XX. yüzyıla gelmeden ya da XX. yüzyılın hemen başında eski işlerliğini kaybetmiş ve bir daha aktif hâle gelmemiş olmalıdır. Nitekim ilgili şaphanelere dair Osmanlı arşivinde bulunan belgelerin takibi XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yapılamamaktadır. Ayrıca erişilebilen en geç tarihli belgelerdeki bazı veriler bu hususta ciddi çıkarımlar yapılabilmesine olanak vermektedir. Örneğin 1862 yılına tarihlenen bir belgede birkaç seneden beri kullanılamaz ve işlemez hâlde duran Gümölcine'nin Şaphane köyünde bulunan şap madeninin tekrardan açılmış olduğu fakat kayda değer bir üretimin yapılmasının mümkün olmadığına yer verilmektedir.¹⁴⁷ Bu durum Maruniye şaphanesinin artık son bulma noktasına gelmiş olduğunu gösterir. Diğer yandan 1898 tarihli başka bir vesikada ise Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin çok daha az bir bedelle ihaleye çıkarılmasından bahsedilmektedir.¹⁴⁸ Buradan da Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin iltizam konusunda herhangi bir talip bulamadığı ve bu durumun madendeki üretim seviyesinin cazibesini kaybetmenin eşliğinde olduğundan kaynaklandığı yönünde bir çıkarım yapılabilir. Bahsedilen dönem içerisinde şaphanelerin üretim faaliyetlerinin sonlandığı göz önüne alındığında, bunun şaphanelerdeki maden rezervlerinin aynı anda bir tesadüf eseri olarak tükenmesinden kaynaklı olabileceği fikrine sarılmak akla pek yatkın gelmemektedir. Bundan ziyade esas gerekçe olarak, hem dünyada yaşanan yeni teknolojik ve modern buluşların şap madeninin kullanıldığı alanlara girmesi hem de Osmanlı Devleti'nin yıkılışının yaklaştığı bu dönemde devletin içerisine düştüğü sorunların şaphanelere de her anlamda sirayet etmesi gibi durumlar üzerinde durulması daha doğru olacaktır.

1.3.3. Şaphanelerin İdaresi ve İşletilmesi

Şaphane mukataalarının idaresi konusunda belirtilmesi gereken öncelikli husus, iki ayrı şaphane mukataası olmalarına rağmen Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının idari olarak tek elden yönetilmiş olduğudur. Yani belirlenen idarecilerin her iki şaphaneyi de aynı anda idare etmesi veya işletmesi durumu söz konusudur. Öyle ki XVIII. yüzyıla tarihlenen ve konuyla alakalı olan arşiv kayıtlarındaki tüm veriler bu duruma işaret etmektedir. İncelenen ve değerlendirilen belgelerin çoğunda, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları genellikle ikisi bir arada olarak zikredilmekte ve idarelerini yürüten yetkili şahıslardan bahsedilirken ilgili şahısların her iki şaphane mukataasının da idarecileri oldukları nitelenmektedir.¹⁴⁹ Yine aynı şekilde, idarî yapı manasında Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında olduğu gibi Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası ile ilgili de belirtilmesi gereken öncelikli bir durum söz konusudur. Şöyle ki idarî açıdan değerlendirildiğinde, Karahisar-ı

¹⁴⁶ Özkan, a.g.e., s. 182.

¹⁴⁷ BOA, A.MKT.MHM, 245, 9 (4 Cemazıyelevvel 1279/28 Ekim 1862).

¹⁴⁸ BOA, Ş.D, 1802, 12 (23 Rebiülevvel 1316/11 Ağustos 1898).

¹⁴⁹ Örnek olarak bkz. BOA, D.MMK, 180, 84 (7 Zilhicce 1139/26 Temmuz 1727); BOA, D.MMK, 345, 110 (26 Zilhicce 1177/26 Haziran 1764); BOA, D.MMK, 368, 11 (23 Cemazıyelevvel 1190/10 Temmuz 1776); BOA, C.DRB, 64, 3171 (26 Zilkade 1197/23 Ekim 1783); BOA, D.MMK, 396, 4 (23 Cemazıyelahir 1205/27 Şubat 1791).

Şarkî şaphane mukataasının sadece şaphane mukataası ile sınırlı kalmayıp bünyesinde farklı bağlı mukataaları da barındırmakta olduğu ve ilgili mukataalarda, şaphane mukataası idarecilerinin özellikle vergi ve gelirleri toplama noktasında yetkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim birçok kayıta rastlanılan “*Karahisar-ı Şarkî şabhane ve tevabii mukataası*” gibi ifadeler söz konusu durumu açıkça ortaya koymakta ve bağlı mukataalar olarak “*Bazarsuyu*”, “*Bayramlı*” ve “*Bedel-i Gilmanan-ı Raiyye*” mukataaları ifade olunmaktadır.¹⁵⁰ Fakat böylesi bir durum Maruniye ve Gedüs şaphanelerinde bulunmamaktadır. İncelenen kayıtlarda Maruniye ve Gedüs şaphanelerine bağlı başka herhangi bir mukataayla karşılaşılmasıdır.

Şaphanelerde, şap madeni üretimi çerçevesinde teşekkül eden mukataa yapılanması içerisinde idarî yetki üstlenen şaphane mukataalarının idarecilerinin, madencilik dışı bir iş gibi görünen bazı vergileri toplama hak veya vazifelerinin bulunduğu, bazı vesikalara yansıyan olaylar kapsamında verilen bilgilerden açıkça anlaşılmaktadır. Bir dönem Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının malikânegileri olan El-Hac Osman, El-Hac Halil ve Murteza’nın, Akşehirabad nahiyesinin bac mahsulünü toplamasına bazı ehl-i örf yetkilileri tarafından usulsüzce engel olunmuş olduğu¹⁵¹ ve yine aynı idarecilerin Amasya kazasının adet-i ağnam vergisini tahsil etmeleriyle ilgili kazada kethüdayeri olan Bayrakdar Ahmed’in karşı çıkıp silahlı adamlarıyla onlara saldırmış olduğu¹⁵² yönündeki ifadeler söz konusu bilgilere örnek teşkil etmektedir. Ancak bu durum şaphane mukataalarının malikânegisi veya emini olmak ile doğrudan irtibatlı değildi. Daha ziyade mukataa idarecilerinin şaphane mukataasıyla yetinmeyip onun haricinde başka vergi kalemlerini de tasarruf etmesinden veya şaphane mukataalarının çevredeki başka gelir kalemleriyle şaphane ve tevabii (Karahisar-ı Şarkî şabhane ve tevabii mukataası) şeklinde tek bir hesapta birleşmesinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim şaphane mukataalarını tasarruf edenler, şaphane tasarrufunun yanı sıra boşa çıkan başka mukataalara da talip olabilmekteydiler. Öyle ki hangi şaphane olduğu tespit edilemese de 1788 senesinde şaphane emini görevinde bulunan Ahmed adlı emine, olumlu sonuç alamamış olsa da ortada kalan Gümüşhane eminliğini elde edebilmek adına başvuruda bulunmuştur.¹⁵³ İlgili kayıta hangi şaphanenin emini olduğu belirtilmeyen Ahmed’in talip olduğu eminin Gümüşhane bölgesi olması bu noktada bir ipucu vermektedir. Bölgesel yakınlık çerçevesinde değerlendirildiğinde söz konusu şaphanenin Karahisar-ı Şarkî şaphanesi olması kuvvetle muhtemeldir.

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphaneleri, her ne kadar devlet mülkü olsalar da mukataa olarak teşkilatlandırılmış olmaları hasebiyle, iltizam-malikâne usulü çerçevesinde bazı şahısların idare ve yetkisine verilmekteydiler. Nitekim konuyla alâkalı arşiv kayıtlarında,

¹⁵⁰ Örnek olarak bkz. BOA, MAD.d, 9941, s. 153 (27 Zilkade 1153/13 Şubat 1741); BOA, C.DRB, 3, 122 (Tarihsiz).

¹⁵¹ BOA, AE.SAMD.III., 179, 17431 (13 Ramazan 1131/30 Temmuz 1719).

¹⁵² BOA, AE.SAMD.III., 110, 10816 (11 Muharrem 1136/11 Ekim 1723).

¹⁵³ BOA, HAT, 19, 848 (29 Zilhicce 1202/30 Eylül 1788).

şaphanelerin idarecileri zikredilirken, idareci vasıflarının ne şekilde elde edilmiş olduğunu belirten ve “*malikâne olarak*” ya da “*iltizam olarak*” anlamlarına gelen “*bervech-i malikâne*” ve “*bervech-i iltizam*” ifadeleri sıklıkla kullanılmıştır.¹⁵⁴ Şaphanelerin idarî yapılanmasının en üst noktasında, mukataayı malikâne sahibi olarak elinde bulunduran ve idare ve işletim konusunda her türlü tasarruf hakkına sahip olan mutasarrıflar yer almaktaydı. İdarî yapıda malikâne mutasarrıflarının ardından ikinci sıra idareci konumunda bulunanlar ise malikâne mutasarrıflarının iltizamla tayin ettiği şaphane eminleriydi. Mutasarrıflar ve eminler şaphane mukataalarının idaresinde yetki ve işletim açısından öne çıkan en önemli iki gruptu.

Şaphane mukataalarının idaresi ve işletiminde mutasarrıflar ve eminler tam yetkiye sahip olmakla birlikte “*serbestiyyet ilkesi*” gereğince kendilerine herhangi bir müdahalede bulunulması da yasaktı. Kendilerine verilen malikâne veya iltizam beratları ile bu husus garanti altında tutulmaktaydı. İdare ve yetki konusunda mukataa idarecilerine tanınan serbestlik ilkesi, belgelerde “*mefrûzü’l-kalem ve maktu’ü’l kadem min-küllü’l-vücûh serbestiyyet üzere*” gibi ifadelerle ortaya konulmaktadır.¹⁵⁵ Ayrıca söz konusu bu serbestlik anlayışı ve hakkına binaen şaphanelerin idaresi meselesinde vezir, beylerbeyi, voyvoda, subaşı, ayan, naip ve diğer ehl-i örf yetkililerinin hiçbir koşulda idare ve işleyiş noktasında müdahalede bulunmamaları da ısrarla vurgulanmaktadır.¹⁵⁶ Şaphane idaresindeki serbestlik kuralına rağmen şaphane idarecilerinin dışarıdan birtakım müdahalelerle karşılaşması tam anlamıyla engellenememiştir. İdarecilere yapılan müdahalelere yönelik, Maruniye ve Gedüs şaphanelerinin 1770’li yıllarda emini olan Ali’nin başından geçen hadise iyi bir emsal teşkil eder. Kendisi eminlik vazifesini iltizam yoluyla kethüda (Şah Sultan’ın kethüdası olsa gerek) Tırnakçı Mustafa Ağa’dan temin etmiş, iki yıl geçtikten sonra kethüdalık azli yaşanmış ve Mustafa Ağa’nın yerine Halil Ağa atanmıştır. Yeni kethüda Halil Ağa, kendisini yanına çağırması ve 2.500 kuruş rüşvet vermesini istemiş, aksi hâlde şaphanelerin iltizamını üzerinden alıp başkasına vereceği ve yapmış olduğu şap satışlarından alacağı olan akçeleri de tahsil etmesine engel olacağı şeklinde tehditler savurmuştur. Zor duruma düşen şaphane emini Ali, çaresiz kalıp Halil Ağa’ya 2.500 kuruş ödeme yapmıştır. Bu kaybın da etkisiyle, malikâne mutasarrıfı olan Şah Sultan’a ödemesi gereken iltizam bedelinin 3.696 kuruşluk kısmını ödemeye gücü yetmemiş ve neticede 40 günü aşan bir süre hapsedilmiştir. Bu esnada kethüda Halil Ağa vefat edince, Ali’nin düşmüş olduğu bu durumda haklı olduğu anlaşıldığından, Halil Ağa’nın geriye bıraktığı terekesinden para ayrılmış ve Şah Sultan’a olan borca ödenmiştir.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Örnek olarak bkz. BOA, D.MMK, 102, 32 (7 Ramazan 1121/10 Kasım 1709); BOA, D.MMK, 359, 121 (11 Muharrem 1185/26 Nisan 1771); BOA, D.MMK, 368, 43 (8 Cemaziyelahir 1190/25 Temmuz 1776); BOA, C.ML, 596, 24590 (17 Ramazan 1206/9 Mayıs 1792).

¹⁵⁵ BOA, MAD.d, 7606, s. 97 (19 Cemaziyelahir 1186/17 Eylül 1772); BOA, MAD.d, 14373, s. 59 (8 Safer 1193/25 Şubat 1779).

¹⁵⁶ BOA, D.MMK, 345, 110 (26 Zilhicce 1177/26 Haziran 1764); BOA, D.MMK, 369, 48 (23 Cemaziyevvel 1191/29 Haziran 1777).

¹⁵⁷ BOA, C.SM, 58, 2917 (25 Şaban 1196/5 Ağustos 1782).

Son olarak burada belirtilmesi gereken bir husus da şaphanelerin, süreç içerisinde idarî olarak bağlanmış oldukları kurum/kuruluş veya yerlerdir. Bu bağlamda Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının idaresinin 1700’lü yılların son senelerinde İrâd-ı Cedîd Hazinesi’ne bağlanmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁸ Bu hazine, Sultan III. Selim devrinde, 1 Mart 1793 tarihinde kurulmuştur. Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının, henüz yeni teşkil edilmiş olan ilgili hazineye bağlanmasının sebebini anlamak için, Osmanlı mali yapısındaki değişim ve yenilik faaliyetinin gerekçesini anlamak gerekir. Bunun için de Osmanlı Devleti’nin o dönemki malî yapısına ve bu uygulamayla neyi amaçladığına kısaca bakmak gerekir. 1793 senesi öncesinde Osmanlı Devleti’nin malî teşkilatında, padişahın bizzat şahsına ait olan iç hazine hariçte tutulursa, devletin merkezî hazinesi olan tek bir hazine mevcuttu, o da Hazine-i Amire’ydi. Devlete ait olup merkeze aktarılan neredeyse tüm gelirler orada toplanmakta ve yapılması gereken masraflar da yine oradan karşılanmaktaydı. İrâd-ı Cedîd Hazinesi’nin kurulmasıyla beraber, tek hazine ve tek defterdar sistemi son bulmuş ve birden çok hazine ve defterdarın bulunduğu bir malî yapı meydana getirilmiştir. Hazine-i Amire dışında kurulan hazinelerin ilki İrâd-ı Cedîd olmakla birlikte, yine III. Selim zamanında, bu hazineyi Tersane-i Amire ve Zahir hazinelerinin oluşturulması izlemiştir. İrâd-ı Cedîd hazinesinin kuruluşu, yayınlanan bir kanunnameyle birlikte olmuştur. İlgili kanunnameye göre yeni hazinenin kuruluş amacı askerî giderleri ve özellikle de meydana gelebilecek savaşlar için ihtiyaç hâsıl olacak maddî gelirleri karşılayabilmektir. Ayrıca malikâne ve esham uygulamalarına da son verilerek timar sisteminin ıslahı hedeflenmekteydi. Bunun için birtakım vergilere zamma tâbi tutulması ve yeni vergilerin konulması planlanmaktaydı. Bu doğrultuda bazı mukataaların idare ve iltizam faaliyetinin İrâd-ı Cedîd Hazinesi’ne aktarılması ve böylece yeni hazinenin gelirler noktasında takviye edilmesi uygun görüldü. Yeni hazineye bağlanan mukataalarla ilgili olarak bu noktada belirtmek gerekir ki mahlûl olup boşa çıkan ve İrâd-ı Cedîd Hazinesi’ne devredilen bir mukataanın sadece faizleri bu hazineye ödenecek¹⁵⁹, bunun haricindeki “yıllık mal”, “kalemiyye” ve “muaccele” gibi standart ödemeler yine merkezî hazineye bırakılacaktı. İrâd-ı Cedîd Hazinesi’ne aktarılabilecek gelirlerin askerî giderler hâricinde herhangi bir yere harcanması da yasaktı. Böylece olası bir savaş durumunda devlet, para sorunu yaşamayacak, elindeki hazır parayı kullanma imkânı yakalayacaktı. Tüm bu açıklamalar, 1793 sonrası süreçte Osmanlı malî hayatında birtakım değişimlerin vuku bulduğunu göstermektedir. Yeni uygulama ve politikaların izlendiği bu dönem III. Selim’in tahttan indirildiği ve İrâd-ı Cedîd Hazinesi’nin sona erdirildiği 1808 yılına kadar devam etmiştir.¹⁶⁰

¹⁵⁸ BOA, C.DRB, 20, 984 (Tarihsiz).

¹⁵⁹ Nitekim Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasından 1800 yılında İrâd-ı Cedîd hazinesine ödenen faiz miktarı 14.500 kuruştur. Bkz. Mehmet Emin Yardımcı ve Ednan Ayvaz, “Osmanlı Mali Sisteminde İrâd-ı Cedîd Hazinesi ve Muhasebe Kayıtları (1799-1800)”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 2017, s. 263.

¹⁶⁰ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Birinci Baskı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 151 - 158. İrâd-ı Cedîd Hazinesi’nin projelendirilip hayata geçirilmesinin temel sebeplerinden biri de kurulacak olan yeni ordunun (Nizâm-ı Cedit) finansmanını sağlayabilmektir. Bu vesileyle ordu henüz kurulmadan önce hazinenin kurulması ve gerekli gelirin temini beklenmiştir. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 16. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 103.

Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları ise hicrî 1146 (milâdî 1734) yılında cami-i şerif vakfına bağlanmıştır.¹⁶¹ Bu vakıf, İstanbul'un Altımermer (günümüzde Fatih-Kocamustafapaşa) mevkiinde, dönemin meşhur sadrazamlarından Hekimoğlu Ali Paşa¹⁶² tarafından inşa edilen cami ve bağlı birimlerinden oluşan külliye kapsayan bir vakıftı.¹⁶³ Külliye, caminin yanı sıra sebîl, çeşme, kütüphane ve tekke de barındırmaktaydı.¹⁶⁴ Ali Paşa'nın şahsî sarayı da Hekimoğlu Ali Paşa Vakfı olarak isimlendirilen bu külliye sahasının yanında, caminin kuzeydoğu tarafında yer almaktaydı.¹⁶⁵ Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının söz konusu vakfa ilhak edilişi, mukataaların bedellerinin

¹⁶¹ BOA, D.MMK, 255, 11 (7 Cemazıyelevvel 1155/10 Temmuz 1742); BOA, D.MMK, 317, 34 (6 Rebiülevvel 1166/11 Ocak 1753).

¹⁶² Hekimoğlu Ali Paşa, köken itibarıyla Giritli ve muhtemelen Yahudi olup cerrahlık ve hekimlikteki kabiliyeti sebebiyle Osmanlı sarayına giren Nuh Efendi ile Safiye Hanım'ın oğlu olarak 4 Haziran 1689 tarihinde İstanbul'da doğdu. Babası, IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa ve III. Ahmed dönemlerinde cerrahbaşılık ve hekimbaşılık gibi hizmetlerde bulundu. Babasının hekimlik sayesinde ön plana çıkması sebebiyle "Hekimzâde", "Hekimbaşı", "Hekimbaşı Nuh Efendizâde" ve "Hekimoğlu" şeklinde anıldı. Ali Paşa; Süleyman, Yusuf, Yahya, Ebubekir, Osman, Ömer ve Feyzi adlı yedi kardeşe sahip geniş bir ailenin üyesiydi. Babasının sarayla olan irtibatı sayesinde, Çorlulu Ali Paşa'nın sadaret devrinde ve 16-17 yaşlarında Enderun'daki Seferli Odası'na katılmak suretiyle ilk kez saraya girdi. 1710 senesinde Has Oda'ya çıktıktan sonraki süreçte silahşorluk ve dergâh-ı alî kapıcıbaşılığı vazifelerine kadar yükseldi. 1715'ten 1718'e kadar olan dönemde Zile Voyvodalığı'nın kendisine verilmesi üzerine saraydan ayrılarak taşraya çıktı. 1719 yılında Yeni-il Voyvodalığı ve Türkmen Ağalığı görevlerikendisine verildi. Bu görevi esnasında hem eşkıya takibi hem de yaptığı tahrirlerdeki üstün başarısı sayesinde askerî ve idarî deneyimler elde etti. Böylece, gösterdiği başarı nedeniyle birçok rütbe ve vazifeye atanma serüveni de başlamış oldu. 1723'te Adana Beylerbeyi olarak atanıp paşalık rütbesi kazandı. 1724'te Halep Beylerbeyliği'ni elde etti. Halep Beylerbeyliği esnasında İran'a karşı girişilen mücadeleler çerçevesinde cepheye önemli başarı sağlayıp Tebriz'in alınmasında kilit rol oynadı. 1725'te Anadolu; 1726'da Tebriz; 1728'de Sivas; 1729'da Diyarbakır valiliklerine atandı. Ayrıca Tebriz, Revan, Gence ve Tiflis seraskerliğiyle de görevlendirildi. Tüm bu tecrübe ve başarılı geçen süreç kendisini 1732 yılının Mayıs ayında sadrazamlığa taşıdı. Bu Ali Paşa'nın ilk sadaretiydi ve Temmuz 1735'e dek toplamda 3 yıl 4 ay devam etti. Doğu cephesinde Nadir Han'a karşı alınan yenilgilerin etkisiyle sadrazamlık görevinden azledildikten sonra önce Girit'e gönderilip Girit valisi, daha sonrasında ise 1736 yılında Bosna valisi olarak atandı. Ali Paşa'nın üç yıl süren Bosna valiliği oldukça başarılı geçmiştir. 1736-1739 döneminde Osmanlı Devleti ile Avusturya-Rusya arasında vukuu bulan savaşta Bosna cephesini kumanda edip 1737 Banaluka savaşından zaferle çıktı. Ali Paşa'nın büyük etkisiyle Belgrad geri alındı. Savaşın sona ermesi üzerine 1740'da Mısır valiliğine getirildi. Bir yıl süren Mısır valiliği sonrasında, çok kısa süren bir Anadolu valiliğinin ardından 1742 yılı Nisan ayında ikinci kez sadrazamlık vazifesiyle ödüllendirildi. Ancak uzun soluklu olmayan ikinci sadaret evresi de Doğu cephesindeki başarısızlıklar temel sebep olmak üzere Eylül 1743'te sonlandırıldı. İkinci sadareten azil sonrası 1755 yılına kadar olan 12 yıllık süreçte birçok valilik görevi söz konusu oldu. Nitekim ilgili süreçte sırasıyla Kandiye, Bosna, Halep, Anadolu, Bosna, Özi, Trabzon ve Anadolu valilikleri yaptı. 1755 yılı ise sadaret mührünü son kez elde ettiği tarih oldu. Ali Paşa'nın bu üçüncü sadrazamlığı sadece 53 gün sürdü ve Mayıs ayı içerisinde görevine son verildi. Azil sonrası Kıbrıs'a sürülüp Magosa kalesinde kalebend edilse de kalede sadece bir gün kaldıktan sonra hapsi kendine ait bir sarayda devam etti. Çok sürmeden bu sürgünü sona erdi ve 1755 yılı sonuna doğru Mısır valiliğine atandı. 1757 yılında Anadolu valiliğine getirilen Ali Paşa, 14 Ağustos 1758'de Kütahya'da bulunduğu esnada 69 yaşında vefat etti.; Hekimoğlu Ali Paşa'nın hayatı hakkında burada özetlenen bilgiler ve daha ayrıntılı veri için bkz. Mehmet Yılmaz Akbulut, **Hekimoğlu Ali Paşa: Paşalar Çağının Şeyhülvüzerası**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2022.; M. Münir Aktepe, "Hekimoğlu Ali Paşa", **DİA**, 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 166-168.

¹⁶³ BOA, C.DRB, 46, 2272 (7 Cemazıyelevvel 1147/5 Ekim 1734); BOA, A.DVNS.AHKR.d, 1, s. 70 (Evahir-i Receb 1155/20-30 Eylül 1742); BOA, D.MMK, 308, 52 (7 Rebiülahir 1164/5 Mart 1751); BOA, C.DRB, 45, 2243 (15 Zilkade 1166/13 Eylül 1753); BOA, D.MMK, 345, 108 (25 Zilhicce 1177/25 Haziran 1764); BOA, C.DRB, 64, 3171 (26 Zilkade 1197/23 Ekim 1783). Bahsi geçen camii-i şerif vakfının Hekimoğlu Ali Paşa tarafından inşa edilmiş ve Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının da bu vakfa ilhak edilmiş olduğu, söz konusu belgelerde "...sadr- esbâk müteveffa vezir Ali paşanın İstanbulda Altımermer kurbinde müceddiden bina ve ihyâ eylediği cami-i şerif vakfı mülhakatından Gümülcine kurbinde vaki şabhane-i Maruniye mukataasıyla Kütahya eyaletinde vaki Gedüs şabhane-i mukataaları..." şeklindeki bir ifade ve benzer beyanlarla belirtilmektedir. Aynı husus, Ali Paşa'nın Trabzon valiliği yaptığı dönemde merkeze göndermiş olduğu bir yazıda kullandığı "...mütevaffikallahu taala binasına muvaffak olduğum cami-i şerif evkafından Gedüs ve Maruniye şabhaneleri mukataasının..." şeklindeki kendi ifadeleriyle de varlık bulmaktadır. Ali Paşa'nın kullandığı bu ifade için bkz. BOA, D.MMK, 317, 34 (6 Rebiülevvel 1166/11 Ocak 1753).

¹⁶⁴ Aktepe, a.g.e., s. 167. Hekimoğlu Ali Paşa külliyesinin unsurları ve ilgili unsurların mimari ve sanatsal özellikleri için ayrıca bkz. Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi", **DİA**, 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 169-173.

¹⁶⁵ Akbulut, a.g.e., s. 484.

üzerine yapılan 40.000 akçelik bir zamla gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁶ Ali Paşa, sadrazam olarak Sultan I. Mahmud'a bir arz yazmış ve Gedüs ve Maruniye şaphanelerinin devlete ödenen yıllık bedeline zam yapılmak suretiyle, malikâne mutasarrıfları olan Konorta'dan alınıp kendi vakfına temlik edilmesini istemiş ve bu isteği kabul görmüştür.¹⁶⁷ Tabii burada, vakıf mütevellisinin mukataa bedellerini yıllık olarak hazine-i amireye ödemesi kaydıyla idaresini üstlenmesi esastır.¹⁶⁸ Netice olarak mirî mukataa usul ve şartlarının tamamı geçerli olmaktaydı.¹⁶⁹ Vakfın, şaphane gelirleriyle birlikte önemli boyutta gayrimenkul geliri de bulunmaktaydı. Külliyein etrafında 1 değirmen; 1 kumaş mengenehanesi; 1 han; birer berber, tütüncü, şekerci, kasap, manav ve aktar dükkânı; boş dükkânlar; 23 ev; 5 arsa; 4 bostan bulunmakta ve bunlar vakfın ana akaratlarını oluşturmaktaydı. Bunlara zaman içerisinde yenileri de eklenmekteydi. Çünkü külliyedeki görevli sayısı 100'ün üzerindeydi ve bu görevlilerin günlük ödemeleri 1.000 akçeyi aşmaktaydı. Vakıf mütevellileri Hekimoğlu Ali Paşa'nın aile üyelerinden oluşmakta, onlar da günlük 120 akçe ödeme almaktaydılar. Hâliyle ödemelerin yapılabilmesi ilgili akaratların varlığını elzem kılmaktaydı. Tüm ödemelerin yapılabilmesi ve vakfın kendini ikame ettirebilmesi ilgili gelirlere bağlıydı. Ali Paşa Vakfı'nın malî kaynağının esasını, vakfa temlik edilen Gedüs ve Maruniye şaphaneleri oluşturmaktaydı. Nitekim vakfın tüm gelirlerinin yaklaşık %85'i bu şaphaneler üzerinden sağlanmaktaydı. Şaphanelerin temlik durumu 1734'ten 1761'e kadar geçen 27 yıllık süre zarfında geçerli olmuştur. Fakat bu tarihten sonra III. Mustafa döneminde ve Râgıb Paşa'nın sadrazamlık zamanında şaphanelerin vakfa sağladığı gelirin devlete sağladığından fazla olması gerekçesiyle şaphanelerin durumu değiştirilmiştir. Şaphanelerin malikâne-mukataa olarak satışlarından elde edilen yıllık gelirin yarısı üzerinden vakfa ödemeler yapılmaya devam edilse de temlik statüsü kaldırılmıştır.¹⁷⁰

1.3.3.1. Şaphanelerin İdare ve İşletilmesinde Malikâne Mutasarrıfları

Makam, vazife ya da herhangi bir memurluğu tasarrufunda bulunduran şahısları niteleyen bir kavram olan mutasarrıf kelimesi, ayrıca bir malikâne, has veya timarın sahibi olan kişiler için de kullanılmaktaydı.¹⁷¹ Bu bağlamda tasarruf eden ve sahip olan manalarını ihtiva eden ve mal ve gelirlerin sahipleri için kullanılan bir tabirdir.¹⁷²

Şaphane mukataaları malikâne olarak iltizama verileceği zaman, uygulama gereğince, devlet tarafından açık arttırma yöntemiyle ihaleye çıkılmakta, talip olan kişiler arasından en uygun şartları

¹⁶⁶ BOA, A.DVNS.AHKR.d, 1, s. 9 (Evail-i Cemaziyelahir 1155/3-11 Ağustos 1742).

¹⁶⁷ Akbulut, a.g.e., s. 487.

¹⁶⁸ BOA, D.MMK, 255, 11 (7 Cemaziyelevvel 1155/10 Temmuz 1742).

¹⁶⁹ BOA, MAD.d, 7606, s. 97 (19 Cemaziyelahir 1186/17 Eylül 1772).

¹⁷⁰ Akbulut, a.g.e., s. 485 - 490.

¹⁷¹ Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıf", *DİA*, 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, s. 377.

¹⁷² Pakalın, a.g.e., s. 586.

sağlayanlar malikâne sahibi/mutasarrıf olarak seçilmekte ve devlet hazinesine yıllık bazda ve taksitler hâlinde yapılan ödeme karşılığında şaphanelerin idare ve işletim hakkı kendilerine bırakılmaktaydı.¹⁷³ Bu noktada belirtilmesi gerekir ki, yapılan bu devir işlemi tam bir bırakma veya teslim etme işlemi olmayıp, şaphanelerin mülkiyetinin tamamen devlete ait olduğu bir nevi kiralama/kiraya verme uygulamasıydı. Tabii bu noktada birtakım şart ve kuralların varlığı söz konusu olmaktadır. Öncelikle malikâneye talip olan adaylar hem kendilerinin güvenilirliğini ispatlamak hem de hazineye yapacakları yıllık ödemelere karşılık devlete güvence sağlamak amacıyla maddî durumu elverişli kefiller sunmak zorundaydılar. Çünkü mukataa bedelini ödememe ya da ödeyememe durumunda ilgili ödemelerin kefillerden tahsil edilmesi yoluna gidilebilmekteydi. Zaten mukataa malını her yıl hazineye teslim etmek, gerekli ödemeleri yapmak ve bu şekilde her yılın sonunda hesabını görmek idarecilere şart koşulmaktaydı.¹⁷⁴ Şaphane mukataalarının idare ve işletim hakkının temini ancak bu gibi şartların kabulü ve sağlanması durumunda gerçekleşmekte ve ödemelerde veya idare ve işletimde herhangi bir aksama ya da suiistimal meydana gelmediği sürece mutasarrıfların malikâne üzerindeki tasarruf hakkı genellikle “*kayd-ı hayat*” ilkesine de bağlı olarak hayat boyu devam ettirilmekte, malikâne sahipliğine mümkün mertebe son verilmemekteydi.

Malikâne mutasarrıflarına yönelik olarak devlet tarafından en çok dikkat edilen kaidenin, mutlak surette ödenmesi gereken mukataa bedelinin hazineye tam zamanında ve eksiksiz olarak ödeniyor olması olduğu söylenebilir. Çünkü aksi hâlde devletin gelirlerinin temininde sorun yaşanacağı aşîkârdı. Böylesi olumsuz gelişmelerin vuku bulması durumunda, meydana gelen sıkıntının çözüme kavuşturulması ve devlet hazinesinin gelirlerinin sekteye uğramaması amacıyla mevcut malikâneci görevinden azledilmekte ve yerine yeni bir mukataa mutasarrıfının atanması kaçınılmaz olmaktadır. Bu tür bir azl ve yeniden tayin olayına örnek vermek gerekirse, 1780’li yıllarda Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının yarı hissesi üzerinde malikâne hakkı bulunan Abdülbaki Ağa adlı şahsın vefatı üzerine boşa çıkan hissesi, 30.000 kuruş muaccelle bedeli karşılığında İsmail adlı kişiye verilmiş, fakat üzerine aldığı hissenin bedeli olan meblağın tamamını ödemeye gücü yetmemesi ve taksit ödeme zamanının üzerinden de birkaç aylık gecikme yaşanması nedeniyle, malikâne olarak kendi tasarrufunda bulunan hissesi görevden azledilme suretiyle kendisinden alınmış ve ilgili hisse 30.000 kuruş ücreti peşin olarak hazineye ödeyen Numan Bey’e devredilmiştir. İsmail daha sonraları, ödemeyi yapacağını beyanla şaphane mukataasının söz konusu hissesinin tekrardan kendisine geri iade edilmesine yönelik birtakım girişimler yapmış olsa da mevcut durumda herhangi bir değişiklik gerçekleşmemiş ve mukataanın nizamı yeni malikâne

¹⁷³ Örneğin, El-Hac Derviş Mehmed adlı kişi 1700’lü yılların ilk senelerinde 4.000 kuruş yıllık bedel karşılığında Maruniye şaphane mukataasının malikâne tasarrufunu elde ederek mutasarrıf olmuştur. Bkz. BOA, MAD.d, 9494, s. 356 (6 Cemaziyevvel 1116/6 Eylül 1704).

¹⁷⁴ BOA, D.MMK, 369, 77 (16 Şaban 1191/19 Eylül 1777). Bahsi geçen ödeme şartı ilgili belgede şu şekilde ifade olunmaktadır: “...beher sene malın hazine-i amireye eda ve kalemiyyesin virüb senesi aherinde hesabın görmek şartıyla...”.

mutasarrıfı olan Numan Bey üzerinden devam ettirilmiştir.¹⁷⁵ Böylece devlet hazinesinin bir gelir kalemi tekrardan hazineyi beslemeye devam etmiştir.

Şaphane mukataalarının idaresinde mutasarrıflardan sonra önde gelen ikinci etkin idareci ve hatta şaphanenin tabiri caizse her işini gören şaphane eminlerine geçmeden önce bu noktada Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphanelerini XVIII. yüzyılda malikâne sahibi olarak tasarruf edenlerin kimler olduğunu belirlemek yerinde olacaktır. Bu bağlamda incelenen arşiv belgeleri üzerinden tespit edilebilen mutasarrıflar aşağıdaki tabloda sunulmuştur.¹⁷⁶

¹⁷⁵ BOA, HAT, 1395, 55909 (29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790); HAT, 1395, 55920 (29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790); HAT, 1396, 55946 (29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790).

¹⁷⁶ Bu tablonun oluşturulmasında yararlanılan kaynaklar şunlardır: BOA, D.MMK, 87, 58 (23 Zilhicce 1115/28 Nisan 1704); BOA, MAD.d, 9494, s. 356 (6 Cemaziyelevvel 1116/6 Eylül 1704); BOA, D.MMK, 91, 2 (12 Safer 1117/5 Haziran 1705); BOA, D.MMK, 102, 32 (7 Ramazan 1121/10 Kasım 1709); BOA, D.MMK, 107, 67 (3 Şaban 1123/16 Eylül 1711); BOA, MAD.d, 7560, s. 278 (13 Rebiülahir 1129/27 Mart 1717); BOA, KK.d, 2488, s. 61 (6 Muharrem 1132/19 Kasım 1719); BOA, MAD.d, 9913, s. 157 (2 Cemaziyelevvel 1137/17 Ocak 1725); BOA, D.MMK, 174, 120 (9 Şaban 1138/12 Nisan 1726); BOA, MAD.d, 9918, s. 402 (22 Şaban 1139/14 Nisan 1727); BOA, KK.d, 2501, s. 56 (1 Şaban 1140/13 Mart 1728); BOA, KK.d, 2504, s. 135 (22 Şevval 1142/10 Mayıs 1730); BOA, MAD.d, 9924, s. 16 - 17 (8 Muharrem 1143/24 Temmuz 1730); BOA, MAD.d, 9928, s. 74 (12 Şaban 1144/9 Şubat 1732); BOA, MAD.d, 9931, s. 70 (8 Şaban 1145/24 Ocak 1733); BOA, MAD.d, 9931, s. 202 (19 Şevval 1145/4 Nisan 1733); BOA, KK.d, 2508, s. 30 (6 Şaban 1146/12 Ocak 1734); BOA, MAD.d, 9934, s. 298 (29 Zilhicce 1146/2 Haziran 1734); BOA, MAD.d, 9939, s. 146 (2 Muharrem 1150/2 Mayıs 1737); BOA, KK.d, 2514, s. 5 (20 Cemaziyelevvel 1150/15 Eylül 1737); BOA, KK.d, 2515, s. 108 (8 Rebiülevvel 1151/26 Haziran 1738); BOA, MAD.d, 9941, s. 153 (27 Zilkade 1153/13 Şubat 1741); BOA, MAD.d, 9947, s. 235 (28 Cemaziyelevvel 1156/20 Temmuz 1743); BOA, MAD.d, 9959, s. 387 (29 Zilhicce 1160/1 Ocak 1748); BOA, MAD.d, 9970, s. 118 (12 Zilhicce 1164/1 Kasım 1751); BOA, D. MMK, 317, 34 (4 Rebiülevvel 1166/9 Ocak 1753); BOA, MAD.d, 9970, s. 213 (6 Receb 1164/9 Mayıs 1753); BOA, MAD.d, 9979, s. 488 (29 Zilkade 1169/25 Ağustos 1756); BOA, D.BŞM.d, 41189, s. 96 - 97 (18 Şevval 1170/6 Temmuz 1757); BOA, MAD.d, 9983, s. 8 (4 Muharrem 1171/18 Eylül 1757); BOA, MAD.d, 7839, s. 187 (4 Zilkade 1174/7 Haziran 1761); BOA, D.MMK, 342, 91 (25 Receb 1176/9 Şubat 1763); BOA, D.MMK, 343, 42 (8 Zilhicce 1176/20 Haziran 1763); BOA, C.DRB, 57, 2826 (23 Cemaziyelevvel 1177/29 Kasım 1763); BOA, MAD.d, 9991, s. 247 (11 Zilkade 1177/12 Mayıs 1764); BOA, MAD.d, 9991, s. 117 (7 Receb 1177/11 Ocak 1764); BOA, D.MMK, 352, 120 (17 Zilhicce 1181/5 Mayıs 1768); BOA, MAD.d, 10000, s. 47 (6 Safer 1182/22 Haziran 1768); BOA, KK.d, 2925, s. 241 (28 Muharrem 1182/14 Haziran 1768); BOA, MAD.d, 10000, s. 132 (29 Zilkade 1182/6 Nisan 1769); BOA, C.İKTS, 42, 2082 (5 Cemaziyelevvel 1187/25 Temmuz 1773); BOA, MAD.d, 10012, s. 9 (9 Muharrem 1190/29 Şubat 1776); BOA, D.MMK, 368, 11 (23 Cemaziyelevvel 1190/10 Temmuz 1776); BOA, MAD.d, 10018, s. 52 - 53 (9 Safer 1192/9 Mart 1778); BOA, MAD.d, 10022, s. 21 - 22 (18 Ramazan 1193/29 Eylül 1779); BOA, MAD.d, 10026, s. 204 (20 Cemaziyelevvel 1194/24 Mayıs 1780); BOA, MAD.d, 10031, s. 156 (8 Cemaziyelahir 1196/21 Mayıs 1782); BOA, C.ML, 548, 22504 (26 Zilkade 1196/2 Kasım 1782); BOA, C.DH, 74, 3675 (23 Rebiülevvel 1195/19 Mart 1781); BOA, MAD.d, 10032, s. 306 (19 Şaban 1197/20 Temmuz 1783); BOA, C.DRB, 62, 3055 (26 Zilkade 1197/23 Ekim 1783); BOA, MAD.d, 10036, s. 197 (13 Cemaziyelahir 1199/23 Nisan 1785); BOA, D.MMK, 382, 88 (23 Rebiülahir 1200/23 Şubat 1786); BOA, MAD.d, 10038, s. 465 (19 Rebiülevvel 1201/9 Ocak 1787); BOA, MAD.d, 10038, s. 124 (29 Rebiülahir 1201/18 Şubat 1787); BOA, MAD.d, 10042, s. 46 (29 Şaban 1202/4 Haziran 1788); BOA, C.DRB, 27, 1307 (6 Rebiülahir 1205/13 Aralık 1790); BOA, D.MMK, 396, 4 (23 Cemaziyelahir 1205/27 Şubat 1791); BOA, MAD.d, 9572, s. 270 (21 Zilkade 1206/11 Temmuz 1792); BOA, MAD.d, 10061, s. 13 - 14 (4 Muharrem 1208/12 Ağustos 1793); BOA, MAD.d, 10060, s. 158 (7 Şaban 1208/10 Mart 1794); BOA, MAD.d, 10061, s. 455 (13 Şaban 1208/16 Mart 1794); BOA, MAD.d, 10064, s. 96 (24 Safer 1210/9 Eylül 1795); BOA, C.ML, 50, 2349 (7 Cemaziyelevvel 1210/19 Kasım 1795); BOA, C.ML, 17, 778 (22 Cemaziyelahir 1210/3 Ocak 1796); BOA, C.ML, 16, 725 (Evâhir-i Zilhicce 1211/17-25 Haziran 1797); BOA, AE.SSLM.III., 190, 11403 (2 Zilkade 1215/17 Mart 1801).

Tablo 1: Şaphane Mukataalarının XVIII. Yüzyıl Özelinde Tespit Edilebilen Malikâne Mutasarrıfları

Yıl	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	Maruniye ve Gedüs Şaphaneleri
	Malikâne Mutasarrıfı	Malikâne Mutasarrıfı
1700		
1701		
1702		El-Hac Derviş Mehmed Ağa
1703		El-Hac Derviş Mehmed Ağa
1704		El-Hac Derviş Mehmed Ağa
1705		Konorta
1706		Konorta
1707		Konorta
1708		Konorta
1709		Konorta
1710		Konorta
1711		Konorta
1712		Konorta
1713		Konorta
1714		Konorta
1715		Konorta
1716		Konorta
1717		Konorta
1718		Konorta
1719	Halil-Osman-Murteza	Konorta
1720	Halil-Osman-Murteza	Konorta
1721	Halil-Osman-Murteza	Konorta
1722	Halil-Osman-Murteza	Konorta
1723	Halil-Osman-Murteza	Konorta
1724	Halil-Osman-Murteza	Konorta
1725	Halil-Osman-Murteza	Konorta
1726		Konorta
1727	Halil-Mehmed-Yusuf	Konorta
1728	Halil-Mehmed-Yusuf	Konorta
1729		Konorta
1730	Halil-Mehmed	Konorta
1731		Konorta
1732	Mehmed	Konorta
1733	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta
1734	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1735	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1736	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1737	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1738	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1739	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1740	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan

Tablo 1: (Devamı)

Yıl	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	Maruniye ve Gedüs Şaphaneleri
	Malikâne Mutasarrıfı	Malikâne Mutasarrıfı
1741	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1742	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1743	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1744	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1745	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1746	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1747	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1748	Vezir Yahya Paşa-Mehmed Behzad	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1749	Vezir Yahya Paşa	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1750	Vezir Yahya Paşa	Konorta oğulları: David-İsak-Arslan
1751	Vezir Yahya Paşa	
1752	Vezir Yahya Paşa	
1753	Vezir Yahya Paşa	
1754		
1755	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	
1756	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	
1757	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	
1758	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	
1759	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	
1760	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	
1761	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	Şah Sultan
1762	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	Şah Sultan-Mihrişah Sultan
1763	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	Şah Sultan-Mihrişah Sultan
1764	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	Şah Sultan-Mihrişah Sultan
1765	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	Şah Sultan-Mihrişah Sultan
1766	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	Şah Sultan-Mihrişah Sultan
1767	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	Şah Sultan-Mihrişah Sultan
1768	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	Şah Sultan-Mihrişah Sultan
1769	Saliha Sultan-İbrahim Bey-Ali Bey	Şah Sultan
1770	Saliha Sultan-Şah Sultan-Ali Bey	Şah Sultan
1771	Saliha Sultan-Şah Sultan-Ali Bey	Şah Sultan
1772	Saliha Sultan-Şah Sultan-Ali Bey	Şah Sultan
1773	Saliha Sultan-Şah Sultan-Ali Bey	Şah Sultan
1774	Saliha Sultan-Şah Sultan-Ali Bey	Şah Sultan
1775	Saliha Sultan-Şah Sultan-Ali Bey	Şah Sultan
1776	Saliha Sultan-Şah Sultan-Ali Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1777	Saliha Sultan	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1778	Saliha Sultan	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1779	Abdülbaki-Mehmed Burhaneddin-Ali Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1780	Abdülbaki-Mehmed Burhaneddin-Ali Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1781	Abdülbaki-Mehmed Burhaneddin-Ali Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1782	Abdülbaki-Mehmed Burhaneddin-Ali Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1783	Abdülbaki-Mehmed Burhaneddin-Ali Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi

Tablo 1: (Devamı)

Yıl	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	Maruniye ve Gedüs Şaphaneleri
	Malikâne Mutasarrıfı	Malikâne Mutasarrıfı
1784	Abdülbaki-Mehmed Burhaneddin-Ali Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1785	Abdülbaki-Mehmed Burhaneddin-Ali Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1786	Abdülbaki-Mehmed Burhaneddin-Ali Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1787	Abdülbaki-Mehmed Burhaneddin-Ali Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1788	Abdülbaki-Mehmed Burhaneddin-Ali Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1789		Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1790	Seyyid Numan Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1791	Seyyid Numan Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1792	Seyyid Numan Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1793	Seyyid Numan Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1794	Seyyid Numan Bey-Ali Bey	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1795	Vezir Yusuf Ziya Paşa	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1796	Vezir Yusuf Ziya Paşa	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1797	Vezir Yusuf Ziya Paşa	Şah Sultan-Esseyyid Ahmed Efendi
1798	Vezir Yusuf Ziya Paşa	Şah Sultan
1799	Vezir Yusuf Ziya Paşa	Şah Sultan
1800	Vezir Yusuf Ziya Paşa	Şah Sultan

Malikâne mutasarrıfları, genel itibariyle devletin üst veya orta düzey görevlileri ve dolayısıyla zaten devlet içerisinde önemli bir vazife veya konumda bulunan kişiler olmaktadır. Nitekim devlete ait mirî mukataaların ekserisinin vezirler ve devlet ricalinin üzerinde bulunması ve idarelerinin onlar tarafından yürütülmesi durumu arşiv kayıtlarında da açıkça belirgindir. Yukarıdaki tabloda görülebileceği üzere, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasını malikâne sahibi olarak tasarruf edenler arasında Sultan III. Ahmed'in kızı Saliha Sultan¹⁷⁷, Vezir Yahya Paşa¹⁷⁸ ve Vezir Yusuf Ziya Paşa¹⁷⁹ gibi önde gelen şahsiyetlerin yer almış olması¹⁸⁰ ve Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarını malikâne sahibi olarak tasarruf edenler arasında ise III. Mustafa'nın kızları Şah Sultan ile Mihrişah Sultan¹⁸¹ ve İstanbul Baruthanesi nazırı Ahmed Efendi gibi üst düzey kişilerin

¹⁷⁷ Saliha Sultan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Güler ve Rahime Özdamar, "III. Ahmed'in Kızı Saliha Sultan ve Vakıfları (1127-1192/1715-1778)", *Tarih Dergisi*, (75), 2021, 117 – 158.

¹⁷⁸ III. Ahmed'in kızı Saliha Sultan ile bir evlilik yapmış olan Yahya Paşa (bkz. Güler ve Özdamar, a.g.e., s. 125.), diğer yandan Hekimoğlu Ali Paşa'nın da damadı olmuş ve Özi ve Tırhala gibi bazı bölgelerde valilikler yapmıştır. 1755 yılında ise vefat etmiştir. (bkz. Akbulut, a.g.e., s. 252, 447.) Vezir Yahya Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Güler, "Eyüplü Yahya Paşa ve İstanbul'daki Eserleri", *VIII. Eyüp Sultan Sempozyumu: Tebliğler*, 2004, 40 – 43.

¹⁷⁹ Erzurum, Diyarbakır, Rakka, Sivas ve Çıldır gibi bölgelerin valiliğini yapmış, Maden Emâneti görevini başarıyla yürütmüş, sadaret makamına da getirilmiş olan ve 1817 yılında vefat eden Vezir Yusuf Ziya Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Yusuf Ziyâ Paşa", *DİA*, 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, 34 – 37.

¹⁸⁰ Belirtilen isimlerin Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasında malikâne sahipliği yapmış olduklarına dair bkz. BOA, MAD, 9935, s. 136 (8 Şevval 1147/3 Mart 1735); BOA, MAD.d, 9989, s. 30 (29 Muharrem 1176/20 Ağustos 1762); BOA, C.ML, 50, 2349 (7 Cemaziyelevvel 1210/19 Kasım 1795).

¹⁸¹ III. Mustafa'nın kızları Şah Sultan ve Mihrişah Sultan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 7. Basım, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2021, s. 153 – 154.

bulunması,¹⁸² vurgulanan ilgili ifadeyle örtüşmektedir. Burada dikkati çeken iki hususa ayrıca değinmek gerekir. Birinci husus, hanedan üyesi hanım sultanlara mukataaların tevcih edilmesinde yaşlarının herhangi bir öneminin bulunmadığı, dünyaya gelir gelmez kendilerine mukataa verilmiş olduğu ve ölene dek üzerlerinde kalmış olduğudur. Nitekim hem Şah Sultan hem de Mihrişah Sultan'ın şaphane mukataalarının sahipliğini yaptıkları dönem olarak tespit edilen ve yukarıdaki tabloda verilen yıllar ile kendilerinin doğum ve ölüm tarihleri dikkate alındığında tam bir örtüşme söz konusudur. Şah Sultan 1761 yılında doğup 1802 yılında vefat ederken Mihrişah Sultan ise 1762 senesinde doğup 1768 senesinde vefat etmiştir.¹⁸³ Verilen doğum ve ölüm tarihlerinin arasındaki süreç ile tabloda sunulan idare süreci aynı döneme tekabül etmektedir. Zikredilen hususların ikincisi ise şaphane mukataalarını malikâne sahibi olarak tasarruf eden kişilerin ayrıca başka mukataaların malikâne mutasarrıflığını da yapmakta olduğudur. Öyle ki Şah Sultan'a gerek babası III. Mustafa gerekse kardeşi III. Selim tarafından pek çok mukataanın verilmiş olduğu bilinmektedir.¹⁸⁴ Keza Yusuf Ziya Paşa'nın da şaphanelerden ziyade Ergani, Keban ve Gümüşhane maden mukataalarının idaresini üstlenmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁵

Yukarıda verilen tabloya bakıldığında Maruniye ve Gedüs şaphanelerini malikâneci olarak tasarruf edenler kısmında 1750'li yıllara kadar uzanan ortalama 50 yıllık süre içerisinde Konorta ve onun oğulları olan David, İsak ve Arslan gibi Yahudi isimleri dikkat çeker. Bu şahıslar, diğer mukataa sahiplerinde olduğu gibi önemli bir devlet görevinde bulunan kişiler değillerdi. Söz konusu ailenin Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarını yarım asır boyunca tasarruflarında tutmuş olmaları son derece ilgi çekici görülmektedir. Bu durum, ailenin dönemin oldukça varlıklı Yahudi toplumuna ait ailelerinden biri olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Halil Sahillioğlu'nun bir Fransız raporuna dayanarak kaleme aldığı bir çalışmada bu çıkarımı destekleyecek bir bilgiye değinilmektedir. İlgili veriye göre, Maruniye şaphanesini İstanbul'un zengin Yahudileri iltizama almış ve ciddi yatırımlar gerçekleştirmişlerdir.¹⁸⁶ Konorta ailesinin Maruniye ve Gedüs şaphaneleri üzerindeki yarım asırlık etkisinin şaphane mukataalarının Şah Sultan'a verilmesi sonrası tamamen sona ermiş olduğu anlaşılmaktadır.

Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarını elde etmeyi başarmış Konorta ve oğullarından oluşan Yahudi aile bağlamında Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi topluluğu veya cemaatine ve bu cemate mensup kişilerin, konumuzla da irtibatlı olacak şekilde devlet ve toplum içerisindeki iktisadî

¹⁸² Belirtilen isimlerin Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında malikâne sahipliği yapmış olduklarına dair bkz. BOA, D.MMK, 368, 11 (23 Cemaziyelevvel 1190/10 Temmuz 1776); BOA, D.MMK, 373, 62 (2 Rebiülahir 1195/28 Mart 178).

¹⁸³ Uluçay, a.g.e., s. 153 – 154.

¹⁸⁴ Uluçay, a.g.e., s. 154.

¹⁸⁵ BOA, MİL.E.d, 9, s. 213 (8 Receb 1210/18 Ocak 1796).; Yusuf Ziya Paşa'nın ilgili madenlerin idaresini üstlenmiş olduğu ve Keban ve Ergani bölgesindeki madencilik faaliyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tızlak, a.g.e.

¹⁸⁶ Halil Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticari İmkanları" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, (13), 1968, s. 68. Burada bahsedilen zengin Yahudi ailesinin Konorta ailesi olup olmadığına dair çalışmada bir veri yoktur.

konumlarına da ayrıca değinmek gerekir. Yahudilerin Osmanlı Devleti'ndeki varlığı erken zamanlara kadar uzanır. Nitekim Orhan Bey döneminde Bursa'nın fethedilmesi (1326) sonrasında, bizzat Orhan Bey'in davet etmesi neticesinde Şam ve Bizans topraklarından gelen bazı Yahudiler Bursa'ya yerleşmişlerdir.¹⁸⁷ Akabinde bu süreç 1492 yılından itibaren Avrupa'dan gerçekleşen zorunlu göçlerle ve Osmanlı Devleti'nin ele geçirdiği bölgelerde zaten meskûn olan Yahudilerin doğal olarak katılımı ile devam etmiştir. XVII ve XVIII. yüzyılda ise ticarî faaliyetlerin küresellik arz etmeye başlamasıyla birlikte iktisadî amaçlar güden Yahudilerin Osmanlı ülkesine yerleşmeye başlamaları söz konusu olmuş ve devlet içerisinde bir azınlık olarak varlık bulan Yahudi toplumunun örgütlenmesi küçük bir varlıklı grubun liderliği çerçevesinde gelişmiştir. Örneğin İstanbul'daki Yahudilerin bir dönem için liderliğini üstlenen aileler arasında Tzontzin, Hamon, Rosanes, Uziel, Vieliesid, İbn Zonanah, Acıman ve Carmona gibi zengin aileler gösterilebilir.¹⁸⁸

Yahudiler ekonomik meselelerde oldukça girişimci bir tavra sahipti. Bu tavırlarına bir de sahip oldukları sermaye eklenince, Osmanlı Devleti tarafından kendilerinden faydalanılmak istenen kişiler olmuşlardır.¹⁸⁹ Uyumlu oldukları ve devletin kurallarına uydukları sürece de zimmet hukuku gereği korunup desteklenmiş ve askerî sınıf dışındaki meslek kolları ve işlerin tamamında var olma hakkı elde etmişlerdir.¹⁹⁰ Nitekim Darphane nazırlığı, sarraflık, mültezimlik gibi önemli iş ve vazifelerde bulunmuşlardır.¹⁹¹ Ayrıca Yahudilerin önde gelen kesimi, yönetici sınıf ve sarayla yakın ilişkiler kurmayı başarmışlardır.¹⁹² Bu çerçevede bakıldığında Yahudi toplumuna ait zengin bireylerin İstanbul, Edirne ve Gelibolu gibi değerli darphanelerin idaresini¹⁹³; İzmir, Sakız, Çeşme ve bağlı yerlerin gümrük mukataasını, Selânik gümrük mukataasını, Bursa, İstanbul ve tevabii mukataasını¹⁹⁴ ve daha birçok iltizamı mültezim olarak kendi uhdelere almaları söz konusudur. Yine saray sarraflığı, devletin yüksek rütbedeki yetkililerinin özel işlerinin yürütülmesi¹⁹⁵ ve kira kadın olarak tanımlanan Yahudi kadınlar üzerinden Harem'deki sultanların hizmetinde bulunma¹⁹⁶ gibi alanlarda varlık bulmuşlardır.

¹⁸⁷ Zafer Karademir, "Osmanlı İltizam Sözleşmelerine Yansıyan Yönleriyle Yahudi Girişimciler (1560-1630) (7 Belge ile Birlikte)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, L, 2017, s. 74.

¹⁸⁸ Mınna Rozen, "Osmanlı Yahudileri", *Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu (1603-1839)*, III, Suraiya Faroqhi (Ed.), (Çev. Fethi Aytuna), 1. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 311, 318.

¹⁸⁹ Karademir, a.g.e., s. 74.

¹⁹⁰ Rozen, a.g.e., s. 312.

¹⁹¹ Mahir Aydın, "Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar", *Belleten*, 65 (243), 2001, s. 623.

¹⁹² Rozen, a.g.e., s. 313.

¹⁹³ Aydın, a.g.e., s. 623.

¹⁹⁴ Canan Çetinkaya, "Osmanlı'da Mültezimlik Müessesesi: Ankara'da Yahudi Mültezimler Örneği (17. Yüzyıl)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 9 (25), 2022, s. 527.

¹⁹⁵ Rozen, a.g.e., s. 313.

¹⁹⁶ Aydın, a.g.e., s. 624.

Osmanlı Yahudi toplumu elitlerinin en çok tercih ettikleri alan, daha çok kazanç getirecek olan mültezimlik vazifesiydi. Bu vesileyle XV ve XVI. yüzyıllarda iltizam ihalelerinde oldukça etkili olmuşlardır. XIV. yüzyıldan beri gümrük ihaleleri için uğraşan Yahudiler XVI. asrın ortalarına doğru artık çok daha fazla ödeme gerektiren iltizam ihalelerine de girebilecek güce ulaşmışlardır. Sahip olunan servet gücünü göstermesi açısından, bir Osmanlı mülteziminin dönemin Fransa kralına verdiği borç kayda değerdir. Öyle ki 1555 tarihinde Yahudi mültezim Yusuf Nasi adlı kişi, Fransa kralına 150.000 altın miktarı bir borç verebilecek kadar zenginleşmiştir.¹⁹⁷ Yahudilerin elinde tuttuğu bu maddî servet, ciddi bir sermaye girdisi sayesinde devam ettirilebilen bir ekonomik sistem olan iltizamın verilmesinde, devletin tercihini veya olumlu izlenimini şüphesiz Yahudilerden yana döndürmüştür. Nitekim milyonlarca akçe değerindeki mukataalar Yahudi müteşebbislerin eline geçmiştir.¹⁹⁸ Tabîi bu tercih edilme meselesinin tek sebebi Yahudilerin sermayesi değildi, diğer bir sebep de elde edecekleri iltizam üzerinden ne kadar güç kazanırsa kazansınlar, azınlık üyesi olmalarından ötürü siyasete etki etmelerinin mümkün olmamasıydı.¹⁹⁹

Yahudi mültezimlerin yukarıda bahsedildiği üzere yoğun bir şekilde iltizam elde etmeye yönelmeleri mutlak surette maden mukataalarını da etkilemiştir. Birçok maden sahası Yahudi zenginlerin işletimine geçmiş olmalıdır. Örneğin Samakov bölgesinden Ariyeh ailesi 1772 yılından itibaren Samakov demir madenlerini ve üretilen demirin ticaretini uhdesine almıştır.²⁰⁰

1.3.3.2. Şaphanelerin İdare ve İşletilmesinde Şaphane Eminleri

Şaphane mukataalarını malikâne sahibi olarak tasarruf eden mutasarrıflardan sonra en önemli idarî yetkili pozisyonunda bulunan şaphane eminleri bizzat malikâne mutasarrıfları tarafından seçilmekte ve şaphane idaresi genellikle onlara iltizam yoluyla tayin edilmekteydi. Çünkü devletin önemli pozisyonlarında bulunan şahıslar olmaları dolayısıyla, mutasarrıflar şaphane bölgelerine doğrudan gitmeyip kendileri adına idare ve işletim görevini üstlenip görevin gerektirdiklerini sahada yerine getirecek kişiler tayin etme eğilimindeydiler. Tam da bu noktada iltizam usulünün devreye girmesi söz konusuydu. Malikâne mutasarrıfları, kendilerinde bulunan şaphanelerin idare ve işletim hakkını iltizam yoluyla belirli bir bedel karşılığında ve genellikle üç yıllık periyotlarda emin adı verilen şahıslara devretmekteydiler. İşte bu andan itibaren bu kişiler de şaphane idarecileri olarak, malikâne mutasarrıflarının tasarruf hakkı bulunan şaphane mukataalarının her türlü idare ve işletimini yerine getirmekteydiler. Örnek vermek gerekirse, Şah Sultan'ın malikânesi olan Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının eminlik vazifesi ve idaresi hicrî 1174, 1175 ve 1176 (milâdî 1760-

¹⁹⁷ Çetinkaya, a.g.e., s. 527.

¹⁹⁸ Karademir, a.g.e., s. 75.

¹⁹⁹ Çetinkaya, a.g.e., s. 526.

²⁰⁰ Rozen, a.g.e., s. 318.

1763) yıllarını kapsayan üç yıllık süre zarfında Abdülkerim Efendi adlı kişiye iltizama verilirken²⁰¹ Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının eminlik vazifesi ve idaresi de malikâne mutasarrıfı olan Vezir Yahya Paşa tarafından hicrî 1147 (milâdî 1734/1735) senesi itibariyle üç yıllığına geçerli olmak üzere Osman ve Mustafa adlı kişilere iltizam edilmiştir.²⁰²

Malikâne sahipleri ve dolayısıyla daha çok şaphane eminlerinin idare ve işletim konusunda yerine getirmekle yükümlü oldukları vazifeler veya devletin kendilerinden beklediği temel beklentiler 1786 yılına tarihlenen bir arşiv belgesindeki ifadeler ışığında altı madde hâlinde sıralanabilir. Buna göre; şaphanelerde yürütülen şap üretimini aksaklığa mahal vermeden sağlamak, kötü şap imali yaptırmamak, üretilen şap cevherinin muhafazasını sağlamak ve çalınmasını engellemek, madenci reayanın hakkı olan ücretlerini ödeyerek miktarın altında veya üzerinde ödeme yapmamak, şaphane ahalisinin asayiş, disiplin ve düzenini sağlamak ve kurallara aykırı hareketleri önlemek şaphane mukataalarının idarecilerine, özellikle de eminlere düşen ana görevlerdi.²⁰³ Bunun yanı sıra şaphane mukataalarının kapladığı alanların sınırları dâhilinde kalan yerlerin veya hariçten bazı bölgelerin birtakım vergilerini toplamak ve şap nakil ve satışı için gerekli organizasyonu temin etmek gibi vazifeler de şaphane eminlerinin yetki ve yükümlülüğünde kalmaktaydı.²⁰⁴

Şaphane eminlerinin yerine getirmekle yükümlü tutulduğu vazifeler düşünüldüğünde, eminlerin maiyyetlerinde birtakım yardımcı adamlarının bulunması gerektiği düşüncesi oluşur. Bu konuda incelenen arşiv belgelerinde, eminlerin adamlarına yönelik bazı ifadelere denk gelinmiş olsa da çok fazla ayrıntıyla karşılaşılamamıştır. Fakat bu noktada Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bir bilgi kayda değerdir. Evliya Çelebi'ye göre Gedüs şaphanesinin hâkimi olan kişi, şaphaneye 100 kişilik bir grupla hükmetmektedir.²⁰⁵ Şaphane idarecisinin kendi maiyetine yönelik olarak verilen bu rakam oldukça fazladır. Evliya Çelebi'nin ifade etmiş olduğu bu nicel veri küsuratlı değil de yuvarlama bir sayı olmasının yanı sıra bazı maden işçilerini de kapsıyor olabilir.

1.3.3.3. Şaphanelerin İdare ve İşletilmesinde Maden Kethüdası, Vezzan ve Korucular

Şaphane mukataalarında doğrudan idareci olarak bulunan mutasarrıf ve eminlerin haricinde tam manasıyla idareci statüsüne sokulamasalar da şaphanelerde vazifeli oldukları tespit edilebilen ve esasında görevleri itibariyle önemli olarak addedilen üç grup daha mevcuttu. Bu grupların ilki, madenci reayanın temsilcileri olan ve şaphane idarecileri ile maden işçilerinin arasındaki irtibatı

²⁰¹ BOA, D.MMK, 339, 57 (17 Zilkade 1174/20 Haziran 1761).

²⁰² BOA, MAD.d, 9935, s. 185 (19 Şevval 1147/14 Mart 1735).

²⁰³ BOA, D.MMK, 382, 88 (23 Rebiülahir 1200/23 Şubat 1786).

²⁰⁴ BOA, MAD.d, 9931, s. 266 (7 Zilkade 1145/21 Nisan 1733); BOA, MAD.d, 10033, s. 181 (19 Cemaziyelahir 1198/10 Mayıs 1784).

²⁰⁵ Evliya Çelebi, a.g.e., IX, s. 26.

gerçekleştiren maden kethüdalarıydı. Maden kethüdaları madenci reayanın haklarının takibi ile sorumluluklarının yerine getirilmesinde ve üretilen şapın şaphane eminlerine tesliminde rol almaktaydılar. Bu bağlamda, madencilerden kaynaklı herhangi bir aksaklık ve ihmal yaşanması durumunda da idarecilerin ya da devletin muhatabı doğrudan kethüdalar olmaktadır. Ayrıca şaphanelerde yer alan maden ocaklarının her birinde de farklı bir maden kethüdası bulunmaktaydı.²⁰⁶ Bu çerçeveden hareketle, kethüdalık görevi yürütmüş olan kişilere dair ayrıntılı bir veriye ulaşılamamış olsa da Kirkoroğlu Vasil isimli birinin Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin Keylik/Killik adlı madeninde bir dönem maden kethüdalığı vazifesinde bulunmuş olduğu tespit edilmiştir.²⁰⁷ Yine aynı şekilde Yor adlı kişinin de Karahisar-ı Şarkî şaphanesinde madenci reayanın kethüdalık görevini yürütenlerden biri konumunda bulunduğu anlaşılmıştır.²⁰⁸

İlgili grupların ikincisi, madenci reaya tarafından maden ocaklarından çıkartılıp şaphane tesislerinde işlem uygulandıktan sonra son şeklini alan şap madeninin mahzenlerde depolanmadan önce tartım işlemini yapan ve miktarını kaydeden veznedar veya vezzanlardı. Üretilen şaplar, ancak veznedarların tartım ve kayıt altına alma işlemi sonrasında satışa çıkartılmak üzere depolanabilmekteydi. Veznedarlara yönelik teferruatlı veriye ulaşılamamış olsa da 1734 tarihli bir hüküm belgesinde Karahisar-ı Şarkî şaphanesinde üretilen şapın tartım ve depolanma işi için görevli bulunan Veznedar Musa'dan ve sebep olduğu şap çalma olayından bahsedilmesi, şaphane mukataalarında veznedar vasıflı bir görevlinin ve veznedarlık isimli bir görevin olduğunu ortaya koymaktadır.²⁰⁹

Belirtilen grupların üçüncüsü ise üretilmiş olan şapların saklandığı depoların kapısı veya etrafında koruma ve güvenlik görevi yürüten, korucu veya bekçi olarak niteleyebileceğimiz kişilerdi. İncelenen arşiv vesikalarındaki kayıtlarda bu kişilere ve fonksiyonlarına dair elle tutulur derecede bir bilgiye erişilememiştir. Bununla birlikte Karahisar-ı Şarkî şaphanesine ait bir depoda yaşanan baskın ve hırsızlık olayı esnasında depoyu korumakla görevli olan Ahmed adlı bir kişinin hayatına son verilmiş olduğuna dair bir veri, depoları korumakla vazifeli kişilerin varlığını açık ve net bir şekilde ortaya koymaktadır.²¹⁰ Bazen tartım (vezzanlık) ve koruma (koruculuk) işinin iki farklı görevliden ziyade aynı kişinin yetkisi altında toplanması da söz konusuydu. Nitekim Esseyid Halil, İbrahim ve Mehmed adlı kişilerin, birbirlerinin halef ve selefi olarak Gedüs şaphanesinin hem vezzanlık hem de koruculuk vazifelerini üstlenmiş oldukları anlaşılmaktadır. İlgili kişiler, yerine

²⁰⁶ BOA, KK.d, 2522, s. 19 (17 Safer 1163/26 Ocak 1750); BOA, MAD.d, 9970, s. 213 (6 Receb 1164/31 Mayıs 1751); BOA, MAD.d, 10068, s. 444 (27 Şevval 1213/3 Nisan 1799).

²⁰⁷ BOA, C.DRB, 20, 984 (Tarihsiz).

²⁰⁸ BOA, İE.TCT, 8, 881 (14 Şevval 1111/4 Nisan 1700).

²⁰⁹ Bkz. BOA, MAD.d, 9934, s. 298 (29 Zilhicce 1146/2 Haziran 1734).

²¹⁰ BOA, MAD.d, 9999, s. 42 (17 Safer 1183/22 Haziran 1769).

getirdikleri vezzanlık görevi için beş; koruculuk görevi içinse üç akçe olmak üzere günlük bazda toplam sekiz akçe maaş almaktaydılar.²¹¹

1.3.4. Şaphanelerden Elde Edilen Gelir ve Yapılan Harcamalar

Bilindiği üzere mukataa sistemi; Osmanlı Devleti'nin organize ettiği ve merkezî devlet hazinesine toplu bir şekilde para getiren temel gelir kaynaklarından biri olma hüviyeti arz etmekteydi. Daha önceki kısımlarda da ifade olunduğu gibi Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları da bu sistemin birer parçasıydı. Nitekim her biri ayrı ayrı düzenlenerek devlet eliyle mirî mukataa şeklinde teşkil edilmekte ve sistemin bir gereği olarak, uygulanan açık arttırma yöntemiyle, hazineye ödenen belli miktardaki bir ücret karşılığında iltizam veya malikâne adı altında, uygun koşulları taşıyan bazı özel şahısların idaresine verilmekteydi. Tabîi bu şekilde, mukataa sisteminin esas işleyiş kaidelerinden ve amaçlarından biri olan mevcut gelir getiren kaynakların gelirinin toplu alınarak merkezî hazineye aktarılması ve böylece dönemin zor şartlarında devleti rahatlatma fikri de gerçekleşmekteydi. Bu bağlamda şaphane mukataalarının işletim hakkını elde edenler de hazineye belirli miktarlarda mukataa bedeli ödemekteydiler. Böylece devlet, sahip olduğu şap madenlerinden yüklü miktarlarda gelir sağlamakta ve sağladığı bu gelirle, aşağıda ayrıntısıyla değinileceği üzere, birtakım harcamaları yerine getirebilmekteydi.

Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının XVIII. yüzyılda devlete kazandırdığı yıllık gelir miktarı 1763 yılına tarihlenen bir belgedeki kayıta 1.386.650 akçe²¹²; 1782 tarihli diğer bir belge kaydında ise 1.382.650 akçe²¹³ olarak işlenmektedir. Fakat konuyla alâkalı arşiv belgeleri incelendiğinde, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasına bağlı diğer bazı perakende mukataaların da varlığı tespit edilmektedir. İlgili mukataalar Bayramlı, Bazarsuyu ve Bedel-i Gılmanan-ı Raiyye mukataaları olarak ifade olunmaktadır.²¹⁴ Her ne kadar bu mukataalar müstakil mukataalar olarak değerlendirilebilir olsalar da gelirlerinin “şaphane ve tevabî’i mukataası” şeklinde Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası ile birlikte ele alınması söz konusuydu. Bu bağlamda Akşehirâbâd, Habsamana, Alucra, Gevezid, Mindevâl, Suşehri, Yakacık, Bayramlı, Emlak, Akköy, Bazarsuyu, Ebu’l-Hayr, Fertik, Ordu, Koyluhisar, Kırnkili, Naibli, Milas, İskefsir ve Şiran gibi kaza ve nahiye merkezlerinin birtakım vergileri de şaphane mukataasının idarecileri tarafından toplanmaktaydı.²¹⁵ Bu çerçevede

²¹¹ BOA, İE.MDN, 3, 214 (19 Receb 1115/28 Kasım 1703); BOA, AE.SAMD.III., 111, 10906 (17 Zilhicce 1120/27 Şubat 1709).

²¹² BOA, C.DRB, 61, 3011 (4 Muharrem 1177/15 Temmuz 1763).

²¹³ BOA, MAD.d, 10031, s. 263 (18 Şevval 1196/26 Eylül 1782).

²¹⁴ BOA, MAD.d, 9931, s. 266 (7 Zilkade 1145/21 Nisan 1733); BOA, MAD.d, 9941, s. 153 (27 Zilkade 1153/13 Şubat 1741); BOA, MAD.d, 10000, s. 350 (27 Şevval 1182/6 Mart 1769).

²¹⁵ BOA, KK.d, 2502, s. 107 (23 Rebiülevvel 1140/8 Kasım 1727); BOA, KK.d, 2501, s. 56 (1 Şaban 1140/13 Mart 1728); BOA, MAD.d, 9532, s. 39 (9 Şevval 1168/19 Temmuz 1755); BOA, MAD.d, 9970, s. 118 (12 Zilhicce 1164/1 Kasım 1751); BOA, D.BŞM.d, 41189, s. 96 - 97 (18 Şevval 1170/6 Temmuz 1757); BOA, MAD.d, 9987, s. 278 (15 Zilkade

ele alındığında, Karahisar-ı Şarkî şaphane ve tevabii mukataasının yıllık gelir miktarı otuz sekiz yük²¹⁶, yani 3.800.000 kûsur akçe dolaylarında seyretmekteydi. Nitekim arşiv belgelerine yansıyan verilerde belirtilen miktarlar, 3.800.000 akçe, 3.800.700 akçe, 3.803.886 akçe, 3.804.948 akçe ve 3.806.010 akçe şeklindedir.²¹⁷

Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılda kaleme aldığı seyahatnamesinde Maruniye şaphane mukataasının yıllık bedeli, Osmanlı arşiv belgeleriyle de örtüşecek şekilde sekiz yük akçe, yani 800.000 akçe olarak verilmektedir.²¹⁸ Çünkü Osmanlı arşiv kayıtlarına göre XVII. yüzyılın sonlarına doğru, devletin Maruniye şaphane mukataasından elde ettiği gelirin miktarı, diğer bir ifadeyle “*mal-ı maktu*” su yıllık bazda yedi yük yirmi bin, yani 720.000 akçeydi. Fakat yüzyılın son 15 yılına girildiğinde bu miktarın bariz bir şekilde azaldığı anlaşılmaktadır. Maruniye şaphane mukataasının devletin hazinesine kattığı gelirin azalmasının sebebi şaphane mukataasının şap üretimi yapılan maden ocakları ve karhanelerinin bozularak işlevsiz hâle gelmesiydi. Şaphanenin kullanılamaz hâle gelmesi ve dolayısıyla tamir görmeyi gerektirmesi, mukataanın iltizamını almaya kimsenin rağbet etmemesine sebep olmaktadır. Bundan ötürü Maruniye şaphane mukataası birkaç yıl kadar boşta kalmış ve nihayetinde 1690 senesinde mukataa bedeli oldukça aşağıya çekilmek suretiyle ve iltizamı alan tarafından gerekli tamiratın yapılması koşuluyla yıllık beş yük akçe, yani 500.000 akçe karşılığında Mustafa adlı kişiye iltizama verilebilmiştir.²¹⁹ Burada 220.000 akçelik göz ardı edilemeyecek boyutta bir gelir kaybı yaşanmış olduğu aşikâr olsa da Maruniye şaphanesinden elde edilen yıllık gelir yaklaşık olarak 1730 yılına kadar 500.000 akçe seviyesinde devamlılık göstermiştir.²²⁰ Bu tarihten itibaren, şaphanedeki üretim faaliyetlerinin yoluna girmeye başlamasından kaynaklı olsa gerek mukataa bedeline zam yapılmış ve şaphaneden elde edilen gelir 564.000 akçeye yükselmiş, yine de eski yüksek değerine ulaşamayıp sonraki yıllarda da bu miktarda devamlılık göstermiştir.²²¹

XVIII. yüzyılda Gedüs şaphane mukataasından devlet hazinesinin sağladığı yıllık gelir konusunda farklı sayılara rastlanmaktadır. 1723 tarihli bir arşiv vesikasında yıllık iki yük altmış yedi

1174/18 Haziran 1761); BOA, C.DRB, 57, 2826 (23 Cemaziyelevvel 1177/29 Kasım 1763); BOA, KK.d, 2356, s. 593 (24 Şevval 1178/16 Nisan 1765).

²¹⁶ 1 yük akçe=100.000 akçe. Bkz. Ömer İşbilir, “Yük”, *DİA*, 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 48.

²¹⁷ Belirtilen miktarlar için bkz. BOA, MAD.d, 9934, s. 261 (13 Zilhicce 1146/17 Mayıs 1734); BOA, MAD.d, 10031, s. 156 (8 Cemaziyelahir 1196/21 Mayıs 1782); BOA, MAD.d, 10032, s. 306 (19 Şaban 1197/20 Temmuz 1783); BOA, MAD.d, 10036, s. 228 (21 Receb 1199/30 Mayıs 1785); BOA, MAD.d, 10037, s. 270 (16 Receb 1200/15 Mayıs 1786); BOA, MAD.d, 10038, s. 446 (9 Zilkade 1201/23 Ağustos 1787).

²¹⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., VIII, s. 34.

²¹⁹ BOA, D.MMK, 49, 6 (16 Muharrem 1102/20 Ekim 1690).

²²⁰ BOA, MAD.d, 9494, s. 356 (6 Cemaziyelevvel 1116/6 Eylül 1704); BOA, D.MMK, 91, 2 (10 Safer 1117/3 Haziran 1705); BOA, MAD.d, 7560, s. 278 (13 Rebiülahir 1129/27 Mart 1717).

²²¹ BOA, D.MMK, 255, 11 (7 Cemaziyelevvel 1155/10 Temmuz 1742); BOA, D.MMK, 317, 4 (5 Muharrem 1166/12 Kasım 1752); BOA, D.MMK, 369, 80 (20 Şaban 1191/23 Eylül 1777).

bin üç yüz akçe, yani 267.300 akçe olarak verilen Gedüs şaphane mukataasının yıllık geliri,²²² 1742 senesine ait başka bir vesikada, yürürlüğe konulan 20.000 akçelik bir zamla birlikte 287.360 olarak gösterilmiştir.²²³ 1777 yılına gelindiğinde ise belirtilen miktarın bir nebze daha yükselerek 291.383 akçeye ulaşması söz konusudur.²²⁴

Şaphane mukataalarını malikâne şeklinde tasarruf eden malikânegilerin hazineye her yıl ödemekle yükümlü oldukları XVIII. yüzyıla ait yıllık meblağlara bakıldığında, zikredilen miktarların birbirine oldukça yakın olduğu anlaşılr. Yıllık ödemenin, belirgin bir artış veya azalış görülmeden, yüzyıl boyunca neredeyse sabit düzeylerde kalması ilgi çekici ve şaşırtıcıdır. Mantıken düşünüldüğünde bu yıllık ödemelerin yıldan yıla sürekli olarak yükselmesi ve böylece devlet kazancının katlayarak artması beklenirdi. Çünkü malikâne uygulamasının yaygınlaştırılmasının, yüksek meblağlara ulaşan nakit paraya duyulan sürekli ve acil ihtiyaç çerçevesinde varlık bulan temel gerekçesi bunu gerektirirdi. Aksi bir durumun ortaya çıkmasında, malikâne uygulamasının mukataalar üzerinde kendinden önceki esas usûl olan iltizam sisteminin işleyişinden farklı olarak ortaya koyduğu *kayd-ı hayat* ilkesi ve mukataa gelirini hayat boyu elde etme hakkının karşılığı olarak peşin verilmesi gereken *muaccele* ödemesi ön plana çıkmaktadır. Malikâne sistemindeki yıllık bedel miktarı, mukataanın durumuna göre devlet tarafından belirlenmiş sabit bir miktar olmakta ve çok gerekli bir durum olmadığı sürece değişmeyeceği de garanti edilmekteydi. Bu sistemde açık arttırma ile gerekli fiyat arttırımı ve bu surette mukataanın devlet hazinesine kazandırabileceği azami gelirin temini *muaccele* vergisi üzerinden cereyan etmekteydi.

Malikâne ile idare edilen mukataalardan sağlanan yıllık gelirlerin XVIII. yüzyıl boyunca ufak tefek oynamalar dışında neden durağan kaldığına dair Mehmet Genç'in değerlendirmeleri kayda değerdir. Genç'e göre; malikâne usulünün uygulamaya konulmasının akabindeki 100 yıllık dönemde mukataalar üzerinden devlete ödenen yıllık bedel miktarları sadece %5-10 oranında son derece düşük değişimler göstermiştir. Ayrıca mukataaların gerçek getirisi ile malikânegilerin hazineye teslim ettiği yıllık ödeme miktarı arasında büyük farklar oluşmuştur. Yani mukataaların ifade ettiği asıl getiri 100 kuruş ise malikânegiler tarafından hazineye aktarılan meblağ 10 ile 80 kuruş arasında değişebilmekteydi. Gerçek gelir ile hazineye akan yıllık meblağın bu denli farklılık arz etmesi ve mukataayı tasarruf etmek isteyen adaylar arasında yıllık ödenek noktasında herhangi bir rekabet ortamının oluşmamasının sebebi malikâne usulünün 1695 öncesi iltizam sisteminden farklı olarak getirdiği uygulamalardır. Malikâne usulünde gelir kaynağını niteleyen mukataalar iltizama her yıl veya 3 yılda bir verilmemekte, *kayd-ı hayat* ilkesinin gereği olarak mültezimin ömrünü kapsayacak şekilde uzun vadeli satılmakta, tabii tasarruf hakkını elde eden mültezim de *mal* olarak ifade edilen ve her yıl ödenmesi gereken yıllık bedelin yanı sıra mukataa tasarruf hakkı ve mukataa üzerinden

²²² BOA, MAD.d, 7860, s. 5 (12 Zilkade 1135/14 Ağustos 1723).

²²³ BOA, D.MMK, 255, 11 (7 Cemaziyelevvel 1155/10 Temmuz 1742).

²²⁴ BOA, D.MMK, 369, 79 (17 Şaban 1191/20 Eylül 1777).

sağlayacağı net kârın bedeli sayılan *muaccele* adlı bir bedeli de malikâneyi üzerine alırken peşin olarak ödemekteydi. *Mal* olarak nitelenen yıllık ödemelerin miktarı, malikâne uygulamasından evvel, mültezimler arasındaki rekabetle belirlenip, mukataanın durumu ve birtakım şartlara göre yıldan yıla sürekli olarak değişiklik göstermekteydi. Fakat mukataaların malikâneye dönmesiyle birlikte yıllık *mal* miktarı değişmez sabit rakamlar hâlini aldı. Devlet, malikânecinin vefatı ve bu sayede tekrardan satış yapılırken yıllık ödemeyi arttırma yoluna gidebilirdi, ancak bu pek tercih edilmedi. Çünkü mukataalar genellikle birkaç hisseye bölünmüş hâlde birçok malikâneci barındırmaktaydı ve herhangi bir mukataanın malikâneci olarak hissedarı olan kişilerin aynı tarihte vefat etmeleri mümkün değildi. Hâliyle vefat sonrası boşa çıkan bir hissenin yeniden satılması anında yıllık ödemelere zam koymak fiilen olanaksızdı. Nitekim malikâne hisselerinden birinin yıllık vergisi arttırılırken diğerlerinin aynı kalması pek uygun bir durum değildi. Zaten böylesi bir imkânsızlık hâli olmasa bile devlet, yıllık mal miktarını yükseltmeyi uygun görmezdi. Çünkü yıllık ödemenin arttırılması durumunda malikânecinin kâr miktarı azalacak, kâr miktarına bağlı olarak belirlenen muaccele miktarı da düşecekti. Yıllık ödemelerin pek değişiklik göstermemesinin bir sebebi de malikâneci olarak herhangi bir mukataaya talip olacak kişilerin, geçmiş yılları göz önüne alarak ilgili mukataaya ait gelir ve kâr tahminlerini yapabilmelerini ve bu doğrultuda bir muaccele teklifi sunabilmelerini mümkün kılmaktı. Eğer devlet her yıl yıllık ödeme miktarına tek taraflı olarak rastgele zam yapıyor olsaydı, müteşebbisler zam oranlarının ne kadar olabileceğini önceden kestiremeyecekleri için, elde edebilecekleri kârlarının miktarından da emin olamayacaklar ve böylece meydana gelen tedirgin ortamda mukataa piyasası gördüğü ilgi ve istikrarı kaybedecekti.²²⁵

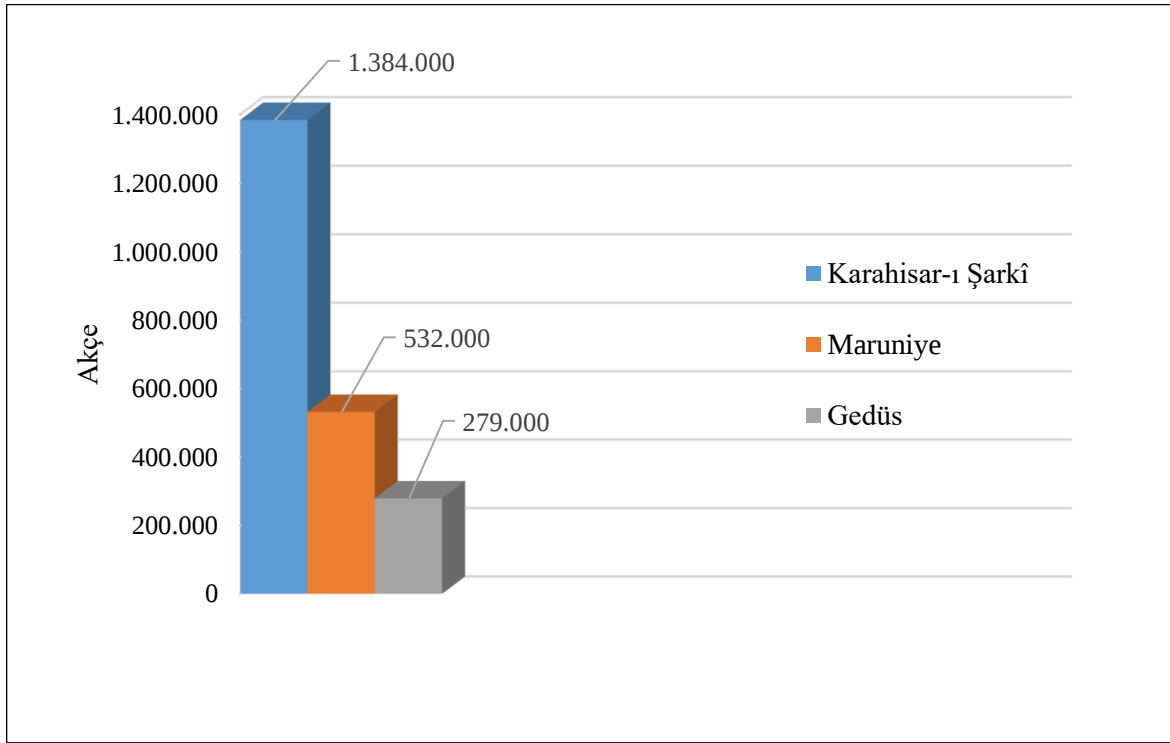
Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının her üçüne yönelik olarak yukarıda verilen yıllık gelir miktarlarının, şaphanelerden baştan sona elde edilen tüm kazancı nitelmediğini de bu noktada ifade etmek gerekir. İlgili miktarlar, sadece şaphane mukataalarının idare ve tasarruf hakkını elinde bulunduran yetkili kişilerin malikâne hakkı karşılığı olarak merkezi devlet hazinesine yıllık bazda ödemekle yükümlü bulundukları ücretti. Bunun yanında, şap üretimi ve satışı vesilesiyle mukataa idarecilerinin sağladığı kendi kazançlarının meblağı ise devlet hazinesine doğrudan girme durumunda olmadığı için bu gelirlerin dışında kalmaktaydı.

Şaphanelerin yıllık mal-ı maktu gelirleri noktasında arşiv vesikalarında karşılaşılmış ve yukarıda verilmiş olan farklı miktarlar göz önünde tutularak ve miktarların küsuratları bir kenara bırakılıp miktarların en düşüğü ile en yüksek olanlarının ortalaması alınarak bir değerlendirme yapılacak olursa; Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının yıllık geliri ortalama 1.384.000 akçeye, Maruniye şaphane mukataasının yıllık geliri ortalama 532.000 akçeye, Gedüs şaphane mukataasının yıllık geliri ortalama 279.000 akçeye, üç şaphanenin yıllık toplam geliri ise ortalama 2.195.000 akçeye ulaşılmış olur. İzah edilen yıllık ortalama gelirler, aşağıda verilen grafik göz önüne alınarak değerlendirildiğinde; Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının devlet

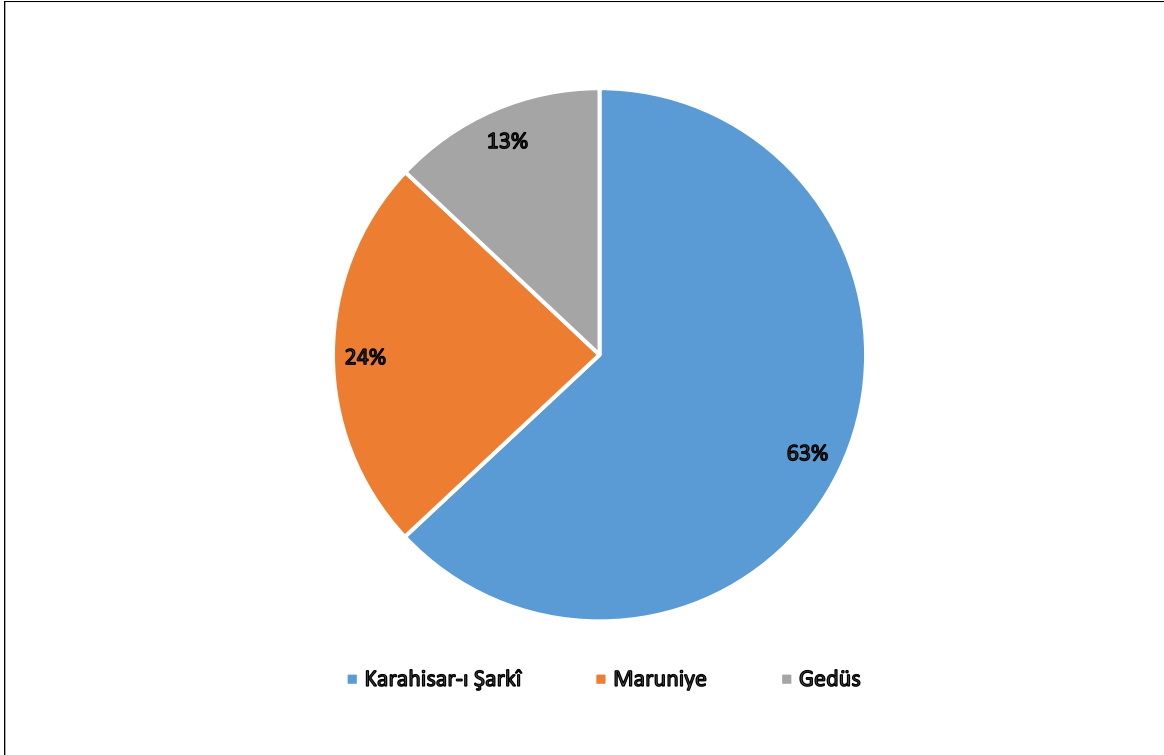
²²⁵ Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne”, s. 115-116, 118.

hazinesine sağladıkları yıllık gelir miktarları arasında birbirlerini katlayan derecede farklar olduğu görülmektedir. Öyle ki en büyük şaphane sahası olan Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının yıllık geliri Maruniye şaphane mukataasının yıllık gelirinin yaklaşık iki buçuk katına, Gedüs şaphane mukataasının yıllık gelirinin ise yaklaşık beş katına tekabül etmektedir. Diğer yandan Maruniye şaphane mukataasının yıllık geliri de Gedüs şaphane mukataasının yıllık gelirinin yaklaşık iki katına denk düşmektedir. Şüphesiz bu durum, şaphane mukataalarının büyüklükleri ve üretim yapılabilen veya yapılabilecek şap rezervlerinin birbirlerine nazaran çok farklı boyutlarda olmasından kaynaklanmaktaydı. Diğer bir deyişle, her bir şaphane mukataasının değeri, sahip olduğu şap cevherinin üretim potansiyeline göre belirlenmekteydi.

Grafik 1: XVIII. Yüzyılda Şaphanelerden Elde Edilen Yıllık Gelir Miktarlarının Ortalaması

Grafik 2: Şaphanelerin, Sağladıkları Yıllık Toplam Gelir Miktarı İçerisindeki Yüzdelik Payları (XVIII. Yüzyıl)

Şaphanelerden temin edilen ve hazineye kazandırılan yıllık gelirler, bazı alanlarda devlet tarafından ihtiyaç duyulan birtakım harcamalarda kullanılmaktaydı. İncelenen belgelerdeki veriler doğrultusunda, elde edilen gelirlerin aktarıldığı birçok farklı sahanın bulunduğu tespit edilmiştir. Birtakım kalelerin muhafazasında görevli bulunan askerlere ulûfe ödenmesi gibi askerî maaş ödemeleri çoğunluğu oluşturmakla birlikte gerçekleştirilen bazı imar faaliyetleri, hayır hasenat girişimleri, imam-hatip-müderris gibi bazı görevlilere yapılan maaş ödemeleri veya yaşı itibariyle emekliye ayrılmış birtakım kişilere ödenen emeklilik maaşı gibi diğer harcamalar için de bütçe ayrılması söz konusuydu.

1.3.4.1. Askeri Maaş Ödemeleri

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarından sağlanan hazine gelirlerinin önemli bir kısmı askerî harcamalar için ayrılmaktaydı. Fakat ilgili harcamalar, savaş araç gereci yapımı veya temini gibi ordunun herhangi bir ihtiyacının karşılanması amacıyla değil, daha ziyade, bazı kalelerde vazifeli bulunan askerlerin maaşlarını ifade eden ulûfelerinin karşılanması gayesiyle yapılmaktaydı. İncelenen arşiv kayıtlarından takip edilebildiği kadarıyla, şaphanelerden elde edilen gelirler yoluyla, barındırdığı askerlere ulûfe ödenmesi yapılmış olan kaleler Ahışa/Ahıska, Azgur, Erzurum, Soğucak, Niş, Midilli, Avrât Adası, Kars, Van, Palanka-i Kamengrad, Sakız, Özi ve Krupa

kaleleriydi.²²⁶ Bahsedilen bu kaleler içerisinde XVIII. asır süresince her sene daimî surette ulûfelerinin ödendiğini takip edebildiğimiz askerlerin, dönemin Çıldır eyaleti dâhilinde konumlanan Ahıska ve Azgur kaleleri, Bosna sancağında yer alan Palanka-i Kamengrad kalesi ve Rumeli eyaletine bağlı bulunan Özi kalesinde görevli bulunan askerler olduğu anlaşılmaktadır. Ahıska ve Azgur kalelerinde, belge diliyle, “*gönüllüyan-ı yemin ve yesar cemaatleri*” şeklinde teşkilatlandırılan 600 neferden oluşan asker grubunun ulufelerinin ödenmesi için Karahisar-ı Şarkî Şaphane ve tevabii mukataası ocaklık şeklinde tayin edilmekte ve bu askerlere günlük 10.000 kûsur akçe, aylık 313.000 kûsur akçe ve yıllık bazda ise 3 milyon 600 kûsur bin akçelik bir ödeme tahsisi gerçekleştirilmekteydi.²²⁷ Düzenli olarak ulufe ödemesi yapılan bir diğer kale ise Bosna sancağında bulunan Palanka-i Kamengrad kalesinde muhafızlık işini yürüten “*mustahfızan-ı cedîd cemaati*” nin 40 kişiden oluşan asker grubuydu. Bu askerlerin ulufeleri ise Maruniye şaphanesinin gelirinden ödenmekteydi. İlgili askerlere yapılan yıllık ödeme miktarı 57.266 akçeye tekabül etmekteydi.²²⁸ Yine aynı şekilde Özi kalesinin “*tabya-i evvel cemaati*” mensubu 76 kişilik askerlerinin ulufeleri de ocaklık olarak tayin edilmiş olan Maruniye şaphanesinin gelirinden ödenmekteydi. Özi kalesi askerlerine ocaklık olarak ödenen yıllık ulufe miktarları olarak 2.373 kuruş ve 2.916 buçuk kuruş olmak üzere iki farklı meblağ tespit edilmiştir.²²⁹

Düzenli olarak her yıl ulufe ödemesi yapıldığı tespit edilen Ahıska, Azgur, Palanka-i Kamengrad ve Özi kalelerinin aksine, yukarıda zikredilmiş olan Erzurum, Soğucak, Niş, Midilli, Avrat Adası (Cezire-i Avrad), Kars, Van, Sakız ve Krupa kalelerinin askerlerine yapılan ödemelerin ise her yıl yapılmayıp ihtiyaç haiz olduğunda bazı yıllara özel olmak şartıyla şaphanelerden sağlanan gelirle gerçekleştirilmiş olduğu kanısındayız. Bu bağlamda Erzurum kalesinde bulunan yeniçeri askerlerine hicrî 1168 senesi (milâdî 1754-1755) özelinde Karahisar-ı Şarkî şaphanesinden 1.860 kuruşluk bir ödeme yapılmıştır.²³⁰ Yine benzer şekilde Soğucak kalesinde bulunan cebeci askerlerine Karahisar-ı Şarkî’den hicrî 1184 senesi (milâdî 1770-1771) özelinde 2.417 buçuk kuruşluk bir ulufe ödemesi yapılırken,²³¹ Niş kalesinde bulunan cebeci askerlerine de hicrî 1197 ve 1198 senelerini (milâdî 1782-1783 ve 1783-1784) kapsayan süreçte 5.160 kuruşluk ödeme gerçekleştirilmiştir.²³² Midilli, Avrat Adası, Kars ve Van kalelerinin askerlerine yapılan ulufe ödemesiyle ise XVIII. yüzyılın son çeyreğine ait bir kayıta karşılaşılmaktadır. Nitekim ilgili kayıta, zikredilen kalelerdeki

²²⁶ Örnek olarak bkz. BOA, AE.SMST.II., 80, 8621 (9 Rebiülevvel 1115/23 Temmuz 1703); BOA, MAD.d, 9906, s. 422 (11 Şaban 1132/18 Haziran 1720); BOA, MAD.d, 9984, s. 187 (4 Cemaziyelevvel 1172/3 Ocak 1759); BOA, KK.d, 2356, s. 602 (11 Şevval 1180/12 Mart 1767); BOA, MAD.d, 10007, s. 365 (3 Ramazan 1187/18 Kasım 1773); BOA, MAD.d, 10037, s. 178 (13 Cemaziyelevvel 1200/14 Mart 1786); BOA, C.MLY, 127, 5589 (Tarihsiz).

²²⁷ BOA, MAD.d, 9928, s. 74 (12 Şaban 1144/9 Şubat 1732).

²²⁸ BOA, D.MMK, 60, 104 (24 Şevval 1107/27 Mayıs 1696).

²²⁹ BOA, İE.MDN, 2, 148 (21 Muharrem 1114/17 Haziran 1702); BOA, İE.AS, 73, 6531 (21 Safer 1129/4 Şubat 1717).

²³⁰ BOA, MAD.d, 9983, s. 8 (4 Muharrem 1171/18 Eylül 1757).

²³¹ BOA, MAD.d, 10007, s. 365 (3 Ramazan 1187/18 Kasım 1773).

²³² BOA, MAD.d, 10037, s. 178 (13 Cemaziyelevvel 1200/14 Mart 1786).

yeniçeri askerlerinin ulufelerinin, hicrî 1200 senesinde (milâdî 1785-1786) Karahisar-ı Şarkî şaphanesinden Halep'e gönderilmiş olan şapın satılmasıyla sağlanacak gelirle karşılanmasına vurgu yapılmaktadır.²³³ Son olarak Sakız kalesine değinilecek olursa, kalede görevli 663 kişilik yeniçeri grubunun ulufelerinin yine Karahisar-i Şarkî şaphanesi gelirinden yapılmakta olduğu görülür. Öyle ki bu yeniçerilere hicrî 1191 (milâdî 1777-1778) yılına mahsus olarak günlük 1.125 akçe hesabıyla ulufe ödemesi yapılmıştır.²³⁴ Ayrıca aynı yıl içerisinde aynı askerlere “zarar-ı lahm” ve “zahire” için de ayrıca 6.000 akçelik bir ödeme gerçekleştirilmiştir.²³⁵

Yukarıda yapılan izahatlar ve verilen örneklerden anlaşılacağı üzere, kalelerdeki vazifeli kişilere yönelik olarak yapılması gereken ödemelerden kaynaklı askerî harcamaların çoğunluğu, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının sağlamış olduğu getiri üzerinden yürütülmekteydi. İlgili konuda Karahisar-i Şarkî şaphanesinin, diğer şaphane mukataalarına nazaran daha geniş kapsamlı olarak ön plana çıkmış olmasının sebebi, hem en büyük şap üretiminin yapıldığı merkez olması hem de hazineye sunduğu getirinin diğer iki şap mukataasının kat be kat üzerinde seyretmesiyle ilişkilendirilebilir. Bu noktada belirtilmesi gerekir ki Gedüs şaphanesi gelirleri vasıtasıyla askerlerine ödeme yapılmış olduğuna dair sadece bir kaleye ait veriye denk gelinebilmiştir. O da Bosna sancağındaki Krupa kalesidir. Kalenin “müstahfızan, topçuyan ve azaban” askerlerinin ulûfeleri, sürekli olup olmadığı teyit edilememiş olsa da bir dönem Gedüs şaphane mukataasının geliri üzerinden karşılanmıştır.²³⁶ Gedüs şaphanesi gelirinden yapılan kale askerleri ulûfe ödemeleri meselesinde Gedüs'e çok fazla rast gelinememiş olmasının nedeni, Gedüs şaphane mukataasının ve gelirinin Karahisar-i Şarkî ve Maruniye şaphane mukataalarına nazaran çok daha küçük kalması şeklinde düşünülebilir. Fakat Gedüs şaphanesinin geliri, kale askerlerinin maaşlarının karşılanmasında pek varlık gösterememiş olsa da diğer bazı askerî zümrelerin maaş ödemelerinde yararlanılan bir kaynak olmuştur. Nitekim “sipahiyân” zümresinden 48 kişiye 61.036 akçe, “silahdarân” zümresinden 31 kişiye ise 43.609 akçe olmak üzere toplamda 104.645 akçelik bir ulûfe ödeme işlemi Gedüs şaphane mukataasının geliri kullanılarak neticelendirilmiştir.²³⁷

Kale askerlerinin maaş ödemeleri doğrudan bir şekilde şaphane mukataalarının idarecileri ile her bir kalenin askerlerinin kendi içlerinde belirlemiş oldukları kişiler arasında gerçekleşmekteydi.²³⁸ Öyle ki şaphane mukataalarının mutasarrıf veya emînleri, ödenmesi gereken ulûfe miktarını

²³³ BOA, C.ML, 127, 5589 (Tarihsiz).

²³⁴ BOA, AE.SABH.I., 86, 5936 (8 Safer 1200/11 Aralık 1785).

²³⁵ BOA, AE.SABH.I., 86, 5941 (7 Safer 1200/10 Aralık 1785). Burada ifade edilen “zarar-ı lahm” terimi, kapıkulu ocaklarına mensup askerlerin ihtiyaç duyduğu et için oluşan fiyat artışlarının kendilerine yansıtılmayıp devlet tarafından ödenmesi anlamına gelmekteydi. 1 okka etin fiyatı 3 akçe olarak sabit tutulmakta, zamanla oluşan farklar devlet eliyle karşılanmak suretiyle hesaba yansıtılmamaktaydı. Bkz. Abdülkadir Özcan, “Etmeydanı”, *DİA*, 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 497.

²³⁶ BOA, AE.SMST.II., 80, 8621 (9 Rebiülevvel 1115/23 Temmuz 1703).

²³⁷ BOA, AE.SAMD.III., 32, 3066 (17 Rebiülahir 1138/23 Aralık 1725).

²³⁸ BOA, KK.d, 2356, s. 602 (11 Şevval 1180/12 Mart 1767).

askerlerin vekili olarak şaphanelere gelen askerlere teslim etmekte ve yapılan ödemeye dair gerekli kayıtların ilgili mercilerde tutulması sonrasında, sağlanan ödenek askerlere dağıtılmak üzere ilgili kalelere doğru yola çıkarılmaktaydı. Asker maaşları için yapılması gereken ödeme miktarının tek seferde yani toplu bir şekilde verilmediğini de bu noktada ayrıca belirtmek gerekir. Ulûfe ödemeleri, şap satışının gerçekleştirilme durumuna da bağlı olarak, bir yıllık periyod içerisinde taksitlendirilmekteydi.²³⁹

Konuyla ilgili arşiv belgeleri, özellikle Ahıska ve Azgur kalelerinin askerlerine ait ulûfe ödemeleri hususunda yoğunlaşmaktadır. Bu mesele hakkında merkezden çok sayıda hüküm kaleme alındığı ve ödemelerin tam manasıyla yapılmasına yönelik herhangi bir aksaklığa sebebiyet verilmesinin önüne geçilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bilhassa ödemelerin belirlenen miktarların altında kalmaması ve maaşların teslim alınmasında askerler haricinde bölgedeki bazı beylerin veya idarecilerin müdahaleleri veya aracılıklarının söz konusu edilmemesi üzerinde durulmaktadır. Ahıska ve Azgur kalelerine bu denli önem verilmesi son derece anlaşılır görülmektedir. Çünkü bahsi geçen bu kaleler XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sürekli ve uzun süreler çatışma yaşadığı Rusya'ya karşı sınır bölgesinde konumlanan etkili ve önemli kalelerdi. Dolayısıyla bu noktalarda askerî açıdan olumsuzluk doğuracak gelişmelerin yaşanmamasının son derece elzem olduğu düşünülmektedir. Fakat yine de bu iki meseleden kaynaklı olarak askerlerin ulûfelerini olumsuz yönde etkileyen birçok sorun meydana gelmekteydi. Örnek vermek gerekirse, hicrî 1149 yılında (milâdî 1736-1737) Ahıska ve Azgur kalelerinin askerlerinin hakkı olan ulûfeleri, olması gereken miktarın çok altında ödenmiş, bu durum askerlerin mağduriyetine neden olmuştur. Askerlerin durumu merkeze bildirmelerinin akabinde merkezden buyurulan emir gereğince eksik ödeme yapan Karahisar-ı Şarkî şaphanesi emini Mustafa'nın 15-16 keselik mal varlığına el konulmak suretiyle eksik kalan maaş ödemesinin buradan karşılanması yoluna gidilmiştir.²⁴⁰ Diğer yandan bazı zamanlar Çıldır veya Erzurum valileri ile Ahıska beyleri de kale askerlerinin kendi içlerinden seçmiş oldukları vekillerini olayın dışında bırakmak suretiyle ulûfe tahsilatına müdahil olmuşlar ve bu süreçte bir takım usulsüzlükler meydana gelmiştir.²⁴¹ Bir başka sorun ise Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının etrafında mukim bulunan bazı sipahilerin girişimleri üzerinden cereyan etmiştir. Söz konusu sipahilerin, bölgedeki kendilerine ait timar toprağı olmayan bazı yerlerden usulsüz bir biçimde vergi toplamaları sonucunda gedüklüyan neferleri alacaklarını tam olarak temin edememişlerdir.²⁴²

²³⁹ BOA, MAD.d, 9989, s. 222 (5 Zilkade 1176/18 Mayıs 1763); BOA, MAD.d, 9994, s. 265 (23 Şevval 1178/15 Nisan 1765).

²⁴⁰ BOA, KK.d, 2514, s. 16 (22 Zilhicce 1150/12 Nisan 1738); BOA, D.EVM.d, 26317, s. 12 (19 Rebiülahir 1151/6 Ağustos 1738).

²⁴¹ BOA, KK.d, 2356, s. 602 (11 Şevval 1180/12 Mart 1767).

²⁴² BOA, AE.SAMD.III., 75, 7586 (8 Rebiülevvel 1118/20 Haziran 1706).

Şaphane mukataalarından temin edilen gelirler üzerinden yapılan harcamalar kapsamında çoğunlukla kale askerlerinin ulûfelerinin ödenmesi çerçevesinde şekillenen askerî harcamaların bundan çok daha farklı bir boyutu da söz konusuydu. Osmanlı Devleti'nde girişilen büyük askerî sefer hareketlerinde, ülke genelini kapsayan genel bir kanun devreye girmektedir. İlgili kanun, sefer masraflarının karşılanabilmesi adına devletin sahip olduğu tüm mukataalardan “*bedel-i cebelü muaccesesi*” akçesinin toplanmasıydı. Cebelü bedeliyesi veya cebelü akçesi şeklinde de ifade edilebilecek bu terim, malikâne tasarrufu karşılığı olarak verilen muaccele bedelinin genel itibarıyla %10-15'i kadarının alınması anlamına gelmekteydi.²⁴³ Cebeli yetiştirilmesi veya masraflarının karşılanması, bilindiği üzere esasında timar ve zeamet sahiplerini bağlayan bir durumdu. Bu grupların yerini, timar gelirlerinin mukataaya çevrilmesi sebebiyle daha sonradan malikâne sahipleri aldığı için 1711 yılındaki Prut Savaşı itibarıyla malikâne sahiplerinden de cebeli bedeli tahsil edilmeye başlanmıştır.²⁴⁴ Bu bağlamda 1790'lı yılların sonlarında gündeme gelen bir sefer-i hümayun (Mısır Seferi) gerekçesiyle Gedüs ve Maruniye şaphane mukataalarından cebelü akçesi tahsil edilerek hazineye teslim edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁵

1.3.4.2. Diğer Maaş Ödemeleri

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının gelirleri, askerî maaş harcamalarının yanı sıra farklı türlerdeki bazı harcamalara da aktarılmaktaydı. Bu minvalde incelenen belgelerde karşılaşılan giderler arasında göze çarpan ilk ve her yıl sürekli olarak yapılan harcama, gerek şaphanelerde gerekse şaphanelere yakın bölgelerde bazı görevleri yerine getirmekle mükellef olan kişilerin veya birtakım görevlerinden emekliye ayrılmış olanların maaşlarının ödenmesidir. Maaş ödemesi yapılan bu vazifeli kişiler vezzan, korucu, imam, hatip ve müezzin gibi görevliler olmakla birlikte bu görevlilerin her biri, vazifelerini ve vazifelerine karşılık olarak şaphanelerden alacakları ücreti belirten berat-ı şeriflere sahiptiler. Devlet tarafından kendilerine verilen ilgili berat suretleri sayesinde, vazifelerine karşılık gelen ücretlerini şaphane eminlerinden temin etmekte ve yapılan ödemeler kadı huzurunda mahkeme belgesi ile kayıt altına alınmakta ve beratlarına işlenmekteydi. Nitekim Mehmet Ağa adlı bir vazifeli, dönemin Maruniye şaphanesinin emini olan Yako ile birlikte çıktığı mahkemede, vazifesine karşılık olarak günlük 10 akçe olmak üzere hicrî 1118 (milâdî Nisan 1706 – Nisan 1707) yılı için toplam 3.000 akçeye takabül eden yıllık maaşını şaphane eminden tamamen almış olduğunu beyan ve kayıt ettirmiştir.²⁴⁶ Yine benzer bir şekilde, Şaban İbrahim adlı başka bir vazifeli, yerine getirmekte olduğu görev sebebiyle günlük 1 akçeden senelik 360 akçeye denk düşen hicrî 1127 (milâdî Ocak 1715 – Aralık 1715) yılına ait

²⁴³ Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne”, s. 111.

²⁴⁴ Çakır, a.g.e., s. 168 - 169.

²⁴⁵ BOA, AE. SSLM.III., 279, 16153 (10 Cemaziyevvel 1214/10 Ekim 1799).

²⁴⁶ BOA, İE.ML, 124, 11774 (11 Şevval 1119/5 Ocak 1708).

maaşının tamamını eksiksiz olarak Maruniye şaphanesinin gelirinden karşılanmak üzere şaphanenin eminden almış olduğuna dair mahkemeye ifadede bulunmuştur.²⁴⁷

Ülkede padişah değişimi yaşanması veya vazifelilerin beratlarının çeşitli sebeplerle yırtılması veya kaybolması gibi durumlarda ise maaş beratlarının yenilenmesi gerekmekte ve sağlanmaktaydı. Bu bağlamda kayda değer örnekler mevcuttur. Örneğin 1703 tarihinde Sultan II. Mustafa'nın tahtı son bulup yerine Sultan III. Ahmed padişah olduğunda, ülkede genel olarak tecdid-i berat yapılması emrine istinaden, vazifesine karşılık Maruniye şaphanesi gelirinden günlük bir akçe alacağı bulunan Şaban İbrahim, elindeki eski beratı götürüp yenisini temin etmiştir.²⁴⁸ Aynı hadise 1774 yılında Sultan I. Abdülhamid'in tahta çıkması akabinde de yaşanmıştır. Bu sefer Seyyid Hasan adlı başka bir vazifeli, Maruniye şaphanesinden temin ettiği maaşı için alacağı olan günlük dört buçuk akçeye yönelik sahip olduğu beratı güncellemek için İstanbul'a gitmiş ve orada kendisine yeni bir berat düzenlenmiştir.²⁴⁹ Vazifelilerin maaşları için mevcut beratların düzenlenmesinde diğer bir sebep de yukarıda bahsedilmiş olduğu üzere beratın birtakım sebeplerle yırtılması veya kaybolmasıydı. Böylesi bir hadiseye 1763 ve 1775 yılına ait iki farklı belgede rastlanmaktadır. 1763 senesindeki kayda göre Karahisar-ı Şarkî kaza merkezinde bulunan Sultan Mehmed Han Camisi'ndeki devirhanlık ve sermahfillik vazifesine karşılık, Karahisar-ı Şarkî şaphanesi gelirinden günlük beş akçe maaş alan Abdünnebi Halife, geçici olarak bulunduğu İstanbul'dan devamlı ikametgâhı olan Karahisar-ı Şarkî'ye dönüş yolculuğu esnasında ulaştığı Akşehirabad nahiyesinde bir grup kapısız levendat²⁵⁰ olarak tabir edilen eşkıyanın saldırısına uğramış ve bu saldırıda mal ve eşyalarının çalınmasının yanı sıra üzerinde taşımakta olduğu maaş beratına da el konulmuştur.²⁵¹ 1775 tarihli belgeye göre ise Seyyid Mehmed ibn-i Ahmed adlı bir vazifeli, katılmış olduğu askerî sefer dönüşünde maaşına dair beratını kaybetmiş ve bu sebeple Maruniye şaphanesi gelirinden almakta olduğu günlük 18 akçeye tekabül eden maaşını hicrî 1186 (milâdî 1772-1773) yılında temin edememiştir.²⁵² Yaşanan bu tür olumsuz durumlar neticesinde maaş beratlarından yoksun kalan ilgili kişilerin mağduriyetleri, düzenlenen yeni beratların kendilerine verilmesiyle birlikte son bulmuştur.

Çeşitli vazife sahiplerine yapılan maaş ödemeleri hakkında ağırlıklı olarak Maruniye şaphanesi özelinde verilen yukarıdaki örneklerin yanı sıra Karahisar-ı Şarkî ve Gedüs şaphaneleri özelinde de

²⁴⁷ BOA, İE.ML, 126, 11928 (6 Zilkade 1127/30 Ekim 1715).

²⁴⁸ BOA, İE.ML, 126, 11928 (6 Zilkade 1127/30 Ekim 1715).

²⁴⁹ BOA, D.MMK, 363, 71 (8 Zilkade 1187/21 Ocak 1774).

²⁵⁰ Osmanlı Devleti'nde levent kelimesi dönem dönem farklı manalarda kullanılmıştır. İlk başlarda asker veya savaşmaya uygun kişiyi ifade ederken, sonraları yiğit ve gözü kara adamlar için kullanılmıştır. Serserivari eğilimli kişiler olarak ön plana çıkmaktaydılar. Dolayısıyla denizcilikte korsan ve reisleriyle beraber faaliyetler yapan gözü kara, güçlü ve kuvvetli denizci; karada ise çift bozan, yerini yurdunu terkedip başıboş dolaşan ve geçimini beden gücüyle sağlayan kişi olarak tanımlanabilirler. Bkz. Mustafa Cezar, **Osmanlı Tarihinde Levendler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2013, s. 15.

²⁵¹ BOA, AE.SMST.III., 25, 1731 (24 Cemaziyelahir 1177/30 Aralık 1763).

²⁵² BOA, D.MMK, 365, 56 (23 Zilkade 1188/25 Ocak 1775).

örnekler vermek mümkündür. Örneğin Karahisar-ı Şarkî’de bulunan Zağrı adlı köyün camisinde imamlık vazifesinde bulunan Molla Hüseyin’in imamlık vazifesi gereği hakkı olan günlük üç akçe maaşı Karahisar-ı Şarkî şaphanesinden karşılanmaktaydı.²⁵³ Muhtemelen Gedüs şaphanesinde vezzan ve korucu olarak vazifeli bulunan Mehmed bin Ali’nin maaşı ise vezzan vazifesine karşılık günlük beş akçe, korucu vazifesine karşılık da günlük üç akçe olmak üzere günlük toplam sekiz akçe hesabıyla yıllık 2.880 akçeye tekabül etmekte ve Gedüs şaphanesinin gelirinden tahsis edilmekteydi.²⁵⁴

Hem Karahisar-ı Şarkî hem de Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarına yönelik olarak arşiv belgelerinde çok sayıda maaş ödemesi örneği söz konusudur. İlgili ödemeler; maaş sahibinin adı, vazifesi, maaş miktarı ve maaşını aldığı şaphane mukataası gibi özelliklere varıncaya kadar aşağıdaki tabloda verilmiştir.²⁵⁵

²⁵³ BOA, MAD.d, 9931, s. 363 (17 Zilhicce 1145/31 Mayıs 1733).

²⁵⁴ BOA, AE.SAMD.III., 111, 10906 (4 Şevval 1128/21 Eylül 1716).

²⁵⁵ Bu tablonun oluşturulmasında yararlanılan kaynaklar şunlardır: BOA, AE.SAMD.III., 153, 14929 (10 Rebiülahir 1115/23 Ağustos 1703); BOA, AE.SMST.II., 114, 12337 (9 Rebiülevvel 1115/23 Temmuz 1703); BOA, AE.SMST.II., 114, 12421 (9 Rebiülevvel 1115/23 Temmuz 1703); BOA, AE.SAMD.III., 12, 1107 (4 Şevval 1118/9 Ocak 1707); BOA, AE.SMST.II., 111, 12051 (19 Ramazan 1119/14 Aralık 1707); BOA, İE.ML, 124, 11774 (11 Şevval 1119/5 Ocak 1708); BOA, AE.SAMD.III., 98, 9669 (15 Safer 1120/6 Mayıs 1708); BOA, AE.SAMD.III., 118, 11618 (7 Cemaziyelevvel 1121/15 Temmuz 1709); BOA, AE.SAMD.III., 124, 12191 (19 Rebiülahir 1121/28 Haziran 1709); BOA, AE.SAMD.III., 106, 10467 (15 Receb 1121/20 Eylül 1709); BOA, AE.SAMD.III., 99, 9845 (8 Cemaziyelevvel 1121/16 Temmuz 1709); BOA, AE.SAMD.III., 74, 7413 (16 Şaban 1122/10 Ekim 1710); BOA, İE.ML, 126, 11928 (6 Zilkade 1127/3 Kasım 1715); BOA, İE.ML, 75, 7043 (14 Zilkade 1127/11 Kasım 1715); BOA, İE.ML, 116, 11034 (6 Zilkade 1127/3 Kasım 1715); BOA, İE.ML, 88, 8347 (29 Zilkade 1131/13 Ekim 1719); BOA, İE.ML, 78, 7297 (20 Zilkade 1138/20 Temmuz 1726); BOA, AE.SAMD.III., 71, 7122 (9 Cemaziyelevvel 1141/11 Aralık 1728); BOA, AE.SMHD.I., 236, 18938 (20 Cemaziyelevvel 1146/29 Ekim 1733); BOA, AE.SMHD.I., 123, 8926 (23 Şevval 1146/29 Mart 1734); BOA, AE.SMHD.I., 206, 16289 (3 Şaban 1148/19 Aralık 1735); BOA, C.EV, 393, 19945 (20 Cemaziyelevvel 1152/25 Ağustos 1739); BOA, C.EV, 438, 22177 (30 Cemaziyelevvel 1154/13 Ağustos 1741); BOA, AE.SMHD.I., 151, 11305 (5 Receb 1154/16 Eylül 1741); BOA, C.EV, 195, 9714 (29 Safer 1154/16 Mayıs 1741); BOA, AE.SMHD.I., 134, 9920 (16 Rebiülevvel 1155/21 Mayıs 1742); BOA, AE.SMHD.I., 165, 12509 (15 Safer 1163/24 Ocak 1750); BOA, C.EV, 543, 27450 (14 Şaban 1166/16 Haziran 1753); BOA, AE.SOSM.III., 8, 591 (29 Zilhicce 1169/24 Eylül 1756); BOA, AE.SOSM.III., 55, 3991 (23 Cemaziyelahir 1170/15 Mart 1757); BOA, C.EV, 221, 11043 (8 Muharrem 1173/1 Eylül 1759); BOA, AE.SMST.III., 32, 2163 (12 Cemaziyelahir 1171/21 Şubat 1758); BOA, AE.SMST.III., 312, 25083 (5 Zilhicce 1174/8 Temmuz 1761); BOA, AE.SMST.III., 243, 19334 (11 Rebiülevvel 1175/10 Ekim 1761); BOA, AE.SMST.III., 145, 11426 (27 Rebiülevvel 1179/13 Eylül 1765); BOA, AE.SMST.III., 160, 12618 (25 Rebiülevvel 1179/11 Eylül 1765); BOA, C.MF, 132, 6576 (6 Şaban 1179/21 Ocak 1766); BOA, AE.SMST.III., 241, 19178 (29 Şevval 1181/19 Mart 1768); BOA, AE.SMST.III., 75, 5558 (14 Rebiülevvel 1185/27 Haziran 1771); BOA, C.EV, 459, 23218 (15 Rebiülevvel 1190/4 Mayıs 1776); BOA, C.MF, 57, 2836 (3 Safer 1193/20 Şubat 1779); BOA, C.MF, 148, 7390 (29 Rebiülevvel 1199/9 Şubat 1785); BOA, C.MF, 175, 8705 (17 Receb 1209/7 Şubat 1795).

Tablo 2: XVIII. Yüzyıl'da Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs Şaphane Mukataalarından Maaşı Ödendiği Tespit Edilen Bazı Vazifeliler

	Görevlinin/Maaş Sahibinin				
	İsmi	Görevi/Maaş Alma Nedeni	Görev Yeri	Maaş Yeri	Günlük Maaşı (Akçe)
1	Esseyyid Abdurrahman	İmam	Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	3
2	Esseyyid Abdurrahman	Devirhân	Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	5
3	Esseyyid Abdurrahim	Devirhân	Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	5
4	Seyyid Mustafa	Aşrhân	Hamzabey Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	6
5	Seyyid Mustafa	İmam	Melik Behram Gazi Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	5
6	Esseyyid Ebubekir Esseyyid Süleyman Esseyyid İbrahim	İmam	Melik Behram Gazi Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	5
7	Abdurrahman	Aşrhân	Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	3
8	Seyyid Süleyman	Muarrihân	Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	3
9	Esseyyid Hasan Halife	Mahfil ve Devirhân	Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	5
10	Esseyyid Abdünnebi Halife	Sermahfil ve Devirhân	Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	5
11	Salihoglu Ahmed Halife	Muarrihân	Melik Behram Gazi Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	5
12	Seyyid Hüseyin Halife	Devirhân	Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	5
13	Esseyyid Mehmed Esad Efendi	Çerağdar	Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-ı Şarkî)	Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi	7

Tablo 2: (Devamı)

	Görevlinin/Maaş Sahibinin				
	İsmi	Görevi/Maaş Alma Nedeni	Görev Yeri	Maaş Yeri	Günlük Maaşı (Akçe)
14	Esseyyid Osman Efendi	Çerağdar	Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-1 Şarkî)	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	7
15	Esseyyid Mehmed Mesud Efendi	Şem-i Hasır	Melik Behram Gazi Cami (Karahisar-1 Şarkî)	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	5
16	_____ Efendi		Hasan Ağa Medresesi	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	25
17	Seyyid Mustafa		Hasan Ağa Medresesi	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	25
18	Molla Musa Halife	Eczahân	Melik Behram Gazi Cami Mektebi (Karahisar-1 Şarkî)	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	2
19	Seyyid Musa	Eczahân	Melik Behram Gazi Cami Mektebi (Karahisar-1 Şarkî)	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	2
20	Halil-Abdurrahman Süleyman-Mahmud	Tevliyet	Melik Behram Gazi Cami (Karahisar-1 Şarkî)	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	9
21	Esseyyid Ahmed Efendi	Vaiz ve Nasih	Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-1 Şarkî)	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	5
22	Esseyyid İbrahim Efendi	Vaiz ve Nasih	Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-1 Şarkî)	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	5
23	Esseyyid Muhammed Halife	Vaiz	Melik Behram Gazi Cami (Karahisar-1 Şarkî)	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	10
24	Esseyyid Yahya	Vaiz	Melik Behram Gazi Cami (Karahisar-1 Şarkî)	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	10
25	Esseyyid Ömer Efendi		Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-1 Şarkî)	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	10
26	Hafız Abdullah ibn-i Hasan		Sultan Mehmed Han Cami (Karahisar-1 Şarkî)	Karahisar-1 Şarkî Şaphanesi	10
27	Cafer bin Ali	Tekaüdlük Ulufesi		Maruniye Şaphanesi	10
28	Hasan			Maruniye Şaphanesi	8

Tablo 2: (Devamı)

	Görevlinin/Maaş Sahibinin				
	İsmi	Görevi/Maaş Alma Nedeni	Görev Yeri	Maaş Yeri	Günlük Maaşı (Akçe)
29	Mustafa Osman	Tekaüdlük Ulufesi		Maruniye Şaphanesi	2
30	Mehmed Ağa	Tekaüdlük Ulufesi		Maruniye Şaphanesi	10
31	Ahmed Ömer	Tekaüdlük Ulufesi		Maruniye Şaphanesi	2
32	Mustafa	İmam ve Hatip	Yıldırım Bayezid Han Cami (Drama)	Maruniye Şaphanesi	15
33	Mehmed Hızır	Tekaüdlük Ulufesi		Maruniye Şaphanesi	9
34	Hüseyin Halife	Müezzin	Yıldırım Bayezid Han Cami (Drama)	Maruniye Şaphanesi	5
35	Ali Ağa ibn-i İbrahim	Tekaüdlük Ulufesi		Maruniye Şaphanesi	10
36	Şaban İbrahim			Maruniye Şaphanesi	1
37	Mehmed	Tekaüdlük Ulufesi		Maruniye Şaphanesi	7
38	Yusuf Mustafa			Maruniye Şaphanesi	2
39	Şahin			Maruniye Şaphanesi	1
40	Muhammed veled-i Hasan			Maruniye Şaphanesi	2
41	İbrahim	Tekaüdlük Ulufesi		Maruniye Şaphanesi	10
42	Salih Hüseyin			Maruniye Şaphanesi	6
43	Bekir Muharrem			Maruniye Şaphanesi	11
44	Ali Arif			Maruniye Şaphanesi	46
45	Derviş Selim			Maruniye Şaphanesi	5
46	Ali bin Eyüb			Maruniye Şaphanesi	60
47	Selim bin Süleyman			Maruniye Şaphanesi	5
48	Ahmed bin Hasan			Maruniye Şaphanesi	5
49	Mustafa ibn-i Abdülgaffar	İmam ve Hatip	Yıldırım Bayezid Han Cami (Drama)	Maruniye Şaphanesi	15
50	Ahmed Halife	İmam ve Hatip	Yıldırım Bayezid Han Cami (Drama)	Maruniye Şaphanesi	15
51	Ali	Tekaüdlük Ulufesi		Gedüs Şaphanesi	4
52	Hasan	Duaguy		Gedüs Şaphanesi	10
53	İbrahim	İmam	Seyfullah Çelebi Cami (Gedüs)	Gedüs Şaphanesi	1
54	Yusuf Halife	İmam	Seyfullah Çelebi Cami (Gedüs)	Gedüs Şaphanesi	1
55	Hasan Halife	İmam ve Hatip	Seyfullah Çelebi Cami (Gedüs)	Gedüs Şaphanesi	3

Bir vazife sahibinin maaşının ödenmesinde tek bir şaphane mukataasının geliri kullanılırken, bazı önemli addedilebilecek pozisyonlardaki kişilerin maaşlarının ödenmesi meselesinde birden çok şaphane mukataasının kullanımı söz konusu olabilmekteydi. Örneğin Maruniye ve Gedüs şaphanelerinin malikâne mutasarrıflığını yürüten Şah Sultan'ın aşçıbaşı olan Mahmud adlı kişinin vazifesine karşılık gelen maaşının ödenmesi hususunda, diğer ödemelerde olduğu gibi tek bir şaphane geliri üzerinden ödeme yapmak yerine her iki mukataanın da gelirlerinden teşekkül eden ortak bir ödeme yolu tercih edilmiştir. Bu minvalde aşçıbaşı Mahmud'a günlük 100 sağ akçe²⁵⁶ olmak üzere bağlanan yıllık 295 kuruş ödeneğin her iki şaphane mukataasına bölünmek suretiyle 200 kuruşunun Maruniye, 95 kuruşunun ise Gedüs şaphanesinden karşılanması yoluna gidilmiştir.²⁵⁷ Bu noktada, diğer vazifelerde olduğu şekliyle tek bir mukataanın aksine bu vazifede birden çok mukataanın gelirinden aktarım yapılmasının sebebi, aşçıbaşına yapılan maaş ödemesinin miktarının, örneklerde verilen diğer maaş miktarlarına göre hatırı sayılır derecede yüksek oluşu olabilir.

1.3.4.3. Maaş Dışı Çeşitli Harcamalar

Şaphane mukataalarının hazineye kazandırdığı gelirlerin ana harcama kalemleri olan askerî ulûfe ödemeleri ve bazı vazifelilere yapılan maaş ödemeleri dışında, birçok farklı alanda zaman zaman yapılan birtakım diğer ödemeler de mevcuttu. İlgili ödemelerin doğrudan mukataadan devlete intikali gereken gelirler üzerinden (daha olası görülmektedir) mi yoksa malikânecinin kendi şahsına kalan gelirinden mi yapıldığına yönelik olarak net bir çıkarım yapılamasa da tespit edilebilen harcamalar, sarayların ihtiyaçları, devlet tarafından gerçekleştirilen imar faaliyetleri, vakıf ihtiyaçları, hayır hasenat faaliyetleri ve saraydan ayrılan hanım sultanlara yapılan harcamalar şeklindedir.

Saray ihtiyaçları için yapılan harcamalar hususunda; mutfakta yapılacak yemeklerin gıda malzemeleri, ısınma veya ateş aracı olarak kullanılacak yakıt maddeleri ve düzenlenen birtakım şenlik veya törenlerin organizasyonunda boy gösterecek bazı şenlik gereçlerinin temini gibi ödemelerin yapılması söz konusuydu. Nitekim Beşiktaş Sarayı'nda düzenlenecek olan bir şenlik için Fişenkhane'de imal edilen fişeklerin;²⁵⁸ Saray-ı Cedid-i Amire'nin Matbah-ı Hass ve Kuşhane birimleri için sarayın pazarcıbaşı olan İsmail Ağa tarafından temin edilen mevizat-ı mütenevvia [çeşitli kuru üzüm], meyve-i huşk [kuru yemiş] ve tazenin²⁵⁹ ve son olarak da Saray-ı Cedid, Saray-

²⁵⁶ Ayarı ve vezni ile oynanmamış, doğru ve hilesiz akçeye sağ akçe denmekteydi. Bkz. Sertoğlu, a.g.e., s. 295.

²⁵⁷ BOA, C.SM, 92, 4610 (29 Safer 1207/16 Ekim 1792).

²⁵⁸ BOA, AE.SMHD.I., 190, 14819 (15 Muharrem 1163/25 Aralık 1749).

²⁵⁹ BOA, AE.SOSM.III., 78, 5893 (15 Safer 1170/9 Kasım 1756).; Matbah-ı Hass, Osmanlı saray mensuplarının yiyeceklerinin hazırlandığı saray mutfaktır. Kuşhane ise Matbah-ı Hass içerisinde sadece padişahların yemeklerinin hazırlandığı özel bir bölümdür. Bkz. Arif Bilgin, "Matbah-ı Âmire", *DİA*, 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 115.

ı Atik ve Galata'daki Saray-ı Hümayun için yakıt ihtiyacı olarak görülüp satın alınan odun ve kömürün²⁶⁰ gerekli olan ödemeleri Gedüs şaphane mukataası gelirinden karşılanmıştır.

Devlet tarafından yapılan imar faaliyetleriyle alâkalı yapılan harcamalar konusunda, 1759 ve 1760 senelerine tarihlenen iki arşiv belgesi oldukça dikkat çekicidir. İlgili kayıtlardaki veriler değerlendirildiğinde, devletin “*Saray-ı Cedid-i Amire*” yani Topkapı Sarayı’na özel olarak tasarladığı “*Gülhane*” adlı bir yapının inşasını başlatmış olduğu ve bu yapının gerektirdiği masraflar için Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının gelirinden 504.000 akçelik bir meblağın aktarılmış olduğu anlaşılmaktadır.²⁶¹

Vakıf ihtiyaçları adına şaphane mukataalarının gelirlerinin kullanımı meselesi, bir kısım idareleri Hekimoğlu Ali Paşa’nın oluşturmuş olduğu Cami-i Şerif Vakfı’na bağlı konumda bulunan Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarıyla alâkalıdır. Vakfın birtakım masrafları ve özellikle de cami ve kütüphanesi için harcanmak üzere ilgili mukataaların gelirlerinden ayrılan 22.424 kuruşluk bir ödenek hicrî 1181 (milâdî 1767-1768) senesinde mukataaları malikâne sahibi olarak tasarruf eden Şah Sultan’ın kethüdası İbrahim Efendi tarafından, vakfın mütevellisi ve aynı zamanda Ali Paşa’nın da oğlu olan Mir Mehmed’e teslim edilmiştir.²⁶²

Hayır hasenat faaliyetleri diye nitelendirdiğimiz kısımda karşılaşılan harcamalar, Kuran tilaveti ve benzer türdeki bazı dinî uygulamalarla bağlantılıdır. Bu doğrultuda padişah türbelerinde yapılan Kuran hatmi için görevlendirilenlere yapılan ödemeler dikkat çekmektedir. Öyle ki Sultan III. Mustafa’nın kızı, aynı zamanda Maruniye ve Gedüs şaphanelerinin de yarı hisselerinin malikâne mutasarrıfı olan Şah Sultan, kısa bir zaman önce vefat etmiş olan babasının türbesinde (Laleli Cami-Fatih), babasının ruhuna hediye olması ve Allah rızası için Kuran ve dualar tilâvet olunması için bazı kişileri vazifelendirmiş ve ihtiyaç duyulan 1.000 kuruş ücretin ödemesinin de Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının gelirlerinden karşılanmasını sağlamıştır. Bu bağlamda türbede haftada bir defa dua ve zikir (delailü’l-hayrat) yapması için görevlendirilen Seyyid Hüseyin bin Şerafettin Halife’ye günlük 80 akçe, haftada bir hatim okuması için görevlendirilen Ali bin Mehmed Halife’ye günlük 10 akçe, diğer bazı vazifeler için görevlendirilen El-Hac Halil bin Mustafa Halife, Hafız Ahmed bin Halil Halife ve Mehmed Aziz ibn-i Mehmed Hamdi Halife’ye ise günlük toplam 26 akçe ödenmeye başlanmıştır.²⁶³ Fakat bu noktada belirtilmesi gerekir ki belirtilen iş özel bir hayrat olduğu için ilgili ödeme, doğrudan şaphanelerden elde edilen gelirden karşılanmayıp Şah Sultan’ın malikâne mutasarrıflığı için ödemekte olduğu yıllık bedelin üzerine zam yapılarak karşılanmıştır.²⁶⁴

²⁶⁰ BOA, AE.SABH.I., 332, 22946 (15 Receb 1197/16 Haziran 1783).

²⁶¹ BOA, C.DRB, 59, 2943 (14 Safer 1173/7 Ekim 1759); BOA, C.DRB, 59, 2943 (20 Cemaziyevvel 1173/9 Ocak 1760).

²⁶² BOA, C.DRB, 6, 257 (10 Zilkade 1182/18 Mart 1769).

²⁶³ BOA, D.MMK, 365,60 (27 Zilkade 1188/29 Ocak 1775).

²⁶⁴ BOA, D.MMK, 367, 5 (4 Şaban 1189/30 Eylül 1775).

Son olarak değinilecek diğerk bir harcama ise çeşitli sebeplerle saraydaki haremden ayrılan hanım sultanlara yapılan ödemelerdi. 1778 yılına ait olan ve birtakım mukataaların mutasarrıflarına gönderilen hüküm belgesinde ifade olunduğuna göre, hanım sultanlar merkezî sarayın harem kısmından çıkıp taşrada başka bir bölgeye gittikleri ya da gönderildikleri vakit, geçimleri ve ihtiyaçları için kendilerine bazı devlet mukataalarının gelirlerinden yıllık dört taksitle toplam 30.000 kuruş hass olarak tayin edilmekteydi. Bu tür bir olay Şah Sultan üzerinden cereyan etmiştir. Bahse konu olan belgedeki veriler ışığında, 1778 yılında taşraya çıkan Şah Sultan'a, 24.750 kuruş Tırnova mukataasına; geri kalan 5.250 kuruşun bir kısmı da Maruniye şaphane mukataasına ait gelirlerden bağlanmıştır.²⁶⁵ 1778 senesinde meydana gelen haremden ayrılma olayının nedeni, kendisinin Nişancı Seyyit Mustafa Paşa ile evlendirilmesi ve evliliğin akabinde haremden ayrılıp Divanyolu'ndaki kendi sarayına geçmesidir.²⁶⁶

1.3.5. Şaphanelere Yönelik Asayiş Sorunları

İncelenen arşiv vesikaları değerlendirildiğinde, XVIII. yüzyılda Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında gerçekleşmiş olan asayiş sorunları, bu sorunlara sebebiyet veren kişiler ya da gruplar üzerinden birkaç ana başlık altında belirtilebilir. Şaphane mukataalarında yaşanan asayiş sorunlarının en başında eşkıya, ayan, derebeyi ve mütegalibe olarak vasıflandırılan bazı yerel güç sahibi nüfuzlu kişi, grup veya ailelerin neden olduğu, şap taşıyan kervanlara veya şapın depolandığı mahzenlere baskın yapma, mahzenlerdeki ya da nakliyattaki şap cevherini çalma, şaphane mukataalarının idaresini ele geçirmeye çalışma gibi sorunlar gelmekteydi. Bunun yanı sıra diğerk bir önemli asayiş sorunu ise şaphane mukataalarının bulunduğu alanların çevresinde, sınırdaş bir konumda bulunan başka mukataaların idarecilerinin ya da timar arazilerinin sahiplerinin neden olduğu, şaphanelere ait bazı arazilere müdahalelerde bulunma ve ilgili arazi üzerindeki ahaliden vergi tahsil etmeye çalışma gibi sorunlardı. Belirtilen bu iki sorun belgelerde en sık karşılaşılan asayiş sorunları olmakla birlikte bunların haricinde bizzat şaphane mukataalarının idarecileri veya maden işçilerinin sebep oldukları birtakım asayiş olayları da mevcuttu. Adı geçen grup veya kişilerin tüm bu girişimleri şaphanelerin işleyişinde birtakım aksaklıkların meydana gelmesini tetiklemekte ve şap üretiminin zarar görmesini kaçınılmaz kılmaktaydı.

Şaphane mukataalarına yönelik olarak XVIII. yüzyılda cereyan etmiş asayiş veya güvenlik sorunları ele alınırken öncelikle bu sorunlara neden olanların, böylesi girişimlere niçin kalkıştıkları üzerinde durmak ve nedenler bağlamında ana hatlarıyla bir açıklama ortaya koymak gerekir. Bu çerçevede, şaphane mukataalarının maruz kaldıkları asayiş sorunlarının gerekçeleri adına biri genel, biri de özel olmak üzere birbirlerini tetikleyen ve etkileyen iki temel durum etrafında düşünülebilir. Bu durumların ilki, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde içerisinde bulunduğu genel siyasî, askerî,

²⁶⁵ BOA, MAD.d, 10019, s. 11 (25 Şevval 1192/16 Kasım 1778).

²⁶⁶ Uluçay, a.g.e., s. 153-154

ekonomik ve sosyal şartlarla; ikincisi ise şaphane mukataalarının konumlandıkları yerlerin özel çevresel şartlarıyla ilişkilidir.

Bilindiği ve artık klasikleşen bir tabir olduğu üzere Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve giderek artan şekilde gerek kurumsal gerekse toplumsal olarak her alanda vuku bulan genel bir aksamanın girdabına girmişti. Celâlî ayaklanmaları gibi toplumu adeta kasıp kavuran hareketlenmelerin yanı sıra devlet işleyişinde ortaya çıkan aksamalar, uzun ve sık yaşanan savaşlarda yüzleşilen kayıplar ve daha birçok olumsuz gelişmenin etkisiyle meydana gelen kargaşa ortamı, XVIII ve XIX. asırlarda, özellikle de devlet merkezine uzak kalan taşra alanlarda, merkezî idarenin mutlak gücünü yitirdiği “*adem-i merkeziyetçi*” bir ortam oluşturmuştu.²⁶⁷ Devlet gücünün zayıflaması sebebiyle, bu gücün taşrada kendini hissettirebilmekten çok uzak olması sonucunda da devletin hemen hemen her yerinde itaatsiz ve kanun dışı tutumlar sergileyen bazı idareciler ve reayanın yanı sıra eşkıya, ayan, derebeyi ve mütegalibe gibi kişilerin ve zamanla devlete kafa tutabilecek derecede ileri gidebilen silah, insan ve para yönünden güçlü bazı ayan ailelerin varlık bulması söz konusu olmuştu.²⁶⁸ Böylesi çalkantılı ve başıboş kalmış bir ortamda başına buyruk hareket etme; baskın, gasp, yağma ve katl yapma gibi olayların, değerli cevherlerin elde edildiği maden ocakları etrafında yoğunlaşması kaçınılmaz olmuştur. Öyle ki ilgili dönemde Anadolu’da yer alan birçok maden işletmesi ciddi boyutta zarar görmüş ve maden üretim faaliyetleri yavaşlamış veya durma noktasına gelmiş, haydutluğa maruz kalan maden işçileri veya yetkililerinin bir kısmı firar etmek zorunda kalırken bir kısmı da katledilmiştir.²⁶⁹

Devletin merkezî gücünün taşradaki etkisini bu denli kaybetmesinin etkisiyle baş gösteren asayişsizlik ortamı, şaphane mukataaları ve diğer tüm maden sahalarında yeni bir anlayışın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Maden sahalarını hertürlü asayişsizliğe karşı güvence altında tutabilmek düşüncesiyle, özellikle 1750’li yıllardan itibaren, maden işletmelerinin idaresinde dönemin güçlü ve etkin şahsiyetlerinin tercih edildiği görülmektedir. Bu bağlamda maden mukataalarının tevcih edileceği kişilerin “...*kaviyyü’l-iktidar ve zabt u rabta kudreti aşikâr*...” kişiler olmasına özen gösterilmiştir. Nitekim dönemin önde gelen nüfuzlu vezirlerinden Yusuf Ziya Paşa gibi otoriter devlet adamları Keban, Ergani, Gümüşhane gibi önemli maden mukataalarının idaresiyle

²⁶⁷ Celâlî ayaklanmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celâlî İsyanları**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.; Âdem-i Merkeziyetçilik hakkında Halil İnalıcık ve Şerif Mardin’in çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda, Halil İnalıcık’ın “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration” adıyla *Studies in Eighteenth Century Islamic History*’de yayımlanan çalışmasının “Osmanlı Yönetiminde Merkeziyetçilik ve ‘Âdem-i Merkeziyetçilik’ başlıklı Türkçe hâli için bkz. Halil İnalıcık, **Devlet-i ‘Aliyye**, IV, 1. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 69 – 95.; Şerif Mardin’in çalışması için bkz. Şerif Mardin, “Âdem-i Merkeziyet”, **DİA**, 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 364 - 367.

²⁶⁸ Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkan güçlü ayanlar ve ayanlık meselesi hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayânlık**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

²⁶⁹ Mustafa Altunbay, “Klasik Dönemde Osmanlı’da Madencilik”, **Türkler**, 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 792.

vazifelendirilmişlerdir.²⁷⁰ Yusuf Ziya Paşa'nın şaphane mukataalarının idaresinde vazife almış olması bu durumla irtibatlı olarak değerlendirilebilir.

1.3.5.1. Eşkıyalık Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'ndeki maden sahalarının birçoğu ücra köşelerde ve dağlık alanlarda bulunmaktaydı. Bu sebeple devletin gücünün ve iç nizamının sağlam olduğu dönemlerde bile madenlerin haydut saldırılarından korunması oldukça zor olmaktaydı.²⁷¹ Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının maden ocaklarının konumlandıkları, günümüzdeki Giresun, Gümölcine ve Kütahya bölgeleri göz önüne alındığında, ilgili yerlerin veya etraf sahalarının oldukça dağlık ve engebeli bir arazi yapısına sahip oldukları görülür. İşte şap üretimi de sarp kayaların oluşturduğu bu engebeli dağların yerleşimlerden uzak, yüksek tenha alanlarında bulunan maden kuyu ve tesislerinde yapılmaktaydı. Dolayısıyla ulaşım ve şap nakliyatı işlemlerinin sorunsuz sağlanabilmesi ve şap madeni sahalarının gereğince korunabilmesi de çok güç bir duruma düşmekteydi. Özellikle şap ticareti için üretim noktalarından başlayarak devletin diğer bölgelerine gönderilmek istenen şap cevherinin taşınmasında dağ geçitlerinin veya iki yamaç arasında uzanan vadilerin kullanılması gerekli olmaktaydı. Bahsedilen bu geçit ve vadiler ise art niyetli bazı kişilere, baskın ve yağma girişimleri açısından son derece uygun bir ortam sağlamaları hasebiyle, birtakım asayiş olaylarının meydana gelmesini kaçınılmaz kılabilmekteydi. Nitekim böylesi ortamlar, sunmuş oldukları fırsat veya imkân rahatlığı gerekçesiyle, eşkıya oluşumlarının ve eşkıyalık faaliyetlerinin²⁷² toplanma merkezi olma pozisyonuna kolaylıkla gelebilmekteydiler. Tabîi bu denli çetin ve zor coğrafyalarda varlık bulan ürünün madenî bir cevher oluşu ve maddî bir karşılık arz edişi de eşkıya mensuplarının alâka ve yönelimlerini maden bölgelerine çevirmelerine ayrıca sebebiyet vermektedir.

Eşkıya zümresi, tabiri caizse iştah kabarttığı şap madenini ele geçirme eylemini, gerek üretilen şapın muhafaza edildiği depolara ve taşındığı kervanlara baskın vererek yağmada bulunma gerekse şaphane mukataasını tamamen ele geçirmeye çalışma girişimleriyle gerçekleştirmekteydi. Eşkıya kaynaklı bu tür olaylar, aşağıda örneklendirileceği üzere, her üç şap üretim sahasında da varlık bulmuştur.

²⁷⁰ Ali Aslan, "Osmanlı İmparatorluğu Maden Teşkilatında Serbestiyet Sistemi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, (43), 1988, s. 59 - 60.

²⁷¹ Robert Anhegger, **Osmanlı İmparatorluğunda Madenler ve Madencilik**, 1, (Çev. Talat Havzoğlu ve Yahya Çiftçi), İstanbul Yayınları, Ankara, 2022, s. 49.

²⁷² Eşkıya ve Osmanlı Devleti'nde eşkıyalık ve devlet eşkıya ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karen Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, (Çev. Zeynep Altok), Kronik Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2022.; Ayrıca eşkıyalar üzerine dünyanın farklı bölgelerine ait örnekler sunan ayrı bir çalışma için bkz. Eric J. Hobsbawm, **Eşkıyalar**, (Çev. Orhan Akalın ve Necdet Hasgöl), Avesta Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 1997.

Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası özelinde yaşanan eşkıyalık kaynaklı asayiş sorunlarına bakıldığında, 1763 ve 1766 yıllarına tarihlenen iki belgedeki veriler örnek teşkil etmektedir. İlgili veriler ışığında, Tamzara'daki bir depoya baskın veren Kara Kethüda, Nikola Keşiş ve Keşişoğlu Murad isimli eşkıyaların Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasına ait 75 kantar ağırlığındaki şap cevherini yağmalayıp kaçtıkları ve yine Kürtün bölgesi eşkıyası olan bazı kişilerin de gecenin karanlığından faydalanmak suretiyle gerçekleştirdikleri baskında Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının maden ocaklarından olan Küreci ve Çorak madenlerine ait depoların kilitlerini kırıp 31 kantar ağırlığındaki şap cevherini gasp etmiş oldukları anlaşılmaktadır.²⁷³ Karahisar-ı Şarkî bölgesinde zuhur eden eşkıyaların şaphane ile bağlantılı olarak sebep oldukları asayiş olaylarının bazı zamanlar bölge dışına da sarkmış olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki 1764 yılına tarihlenen bir vesikada, Karahisar-ı Şarkî'den kaçıp İstanbul'a giden ve orada birkaç yıl boyunca başıboş serseriler gibi dolaşan bir grubun, o sırada bir iş için İstanbul'da bulunan Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası emini Hafız Muhammed'in İstanbul'a gelmiş olduğunu öğrenmeleri üzerine, kendisine yönelik saldırıda bulunup üzerinde taşıdığı paraları çalmış oldukları tespit edilmektedir.²⁷⁴

Benzer eşkıya baskınları Karahisar-ı Şarkî şaphanesinde olduğu gibi Gedüs şaphanesinde de zuhur etmekteydi. Nitekim Fecroğlu El-Hac Ahmed ve Çakıroğlu Ali komutasında olarak Gedüs şaphanesine merkezden gönderilen ve Gedüs şaphanesine sermaye olması için 2.000 kuruşun da taşınmakta olduğu bir kervan, Gedüs kazası eşkıyalarından Kassaboğlu, Rahmioğlu Mehmed ve Kethüda Ömer oğlu Ahmed tarafından Kapukaya derbendi adlı yerde yağmalanmıştır.²⁷⁵ Yaşanan bu hadisenin ardından Rahmioğlu Mehmed ve Kethüda Ömer oğlu Ahmed yakalanıp hapsedilmiş olsalar da Kassaboğlu firar etmiştir. Kısa bir müddet sonra tekrar ortaya çıkan Kassaboğlu, topladığı 100 kişilik silahlı adamlarıyla birlikte Gedüs şaphane mukataasının emini olan Hasan Ağa'ya saldırarak iki adamını öldürmüş, şap dolu depolarını ve evini ise ateşe vermiştir. İki can ve 15.500 kuruşluk maddî kayba neden olan böylesi vahim bir durum karşısında çaresiz kalan şaphane emini, Gedüs kaza merkezine kaçarak canını zor kurtarabilmiştir. Olayın bu denli büyümüş olması hasebiyle Süvaribaşı El-Hac Halil Ağa'nın 200 süvari asker ile birlikte Kassaboğlu'nu yakalamak için bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²⁷⁶ Bu hadiseler yaşanırken Kassaboğlu İsmail de Gedüs şaphanesine yerleşip şaphane mukataasının idaresine talip olmuştur. Bu müşkül durumda, Kassaboğlu'nun şaphaneden zorla ihraç edilmesi veya geçici olarak şaphane eminliğinin kendisine verilmesi fikirleri tartışma konusu hâline gelmişti. Bir yandan şaphane eminliği eğer gerçekten ona bırakılırsa, madende işlenen şapı kendi çıkarı doğrultusunda kullanıp devlet gelirlerine zararının dokunacak olduğunun kesinliği vurgulanırken, diğer yandan da bir plan dâhilinde etkisiz hale getirilmesi

²⁷³ Her iki olay için sırasıyla bkz. BOA, MAD.d, 9989, s. 171 (4 Şaban 1176/18 Şubat 1763); BOA, C.DRB, 53, 2625 (26 Rebiülevvel 1180/1 Eylül 1766).

²⁷⁴ BOA, C.ZB, 78, 3891 (30 Zilkade 1177/31 Mayıs 1764).

²⁷⁵ BOA, C.ZB, 85, 4230 (Evail-i Cemaziyelahir 1175/28 Aralık 1761-6 Ocak 1762).

²⁷⁶ BOA, C.ZB, 47, 2312 (8 Ramazan 1176/23 Mart 1763).

düşünülmekteydi. Yapmakta olduğu zulümlerini azaltmak için eminlik vazifesi güya ona bırakılmış gibi yapıp yatıştırılması veya sabıkasında bulunan tüm suçlarının bağışlanması vaat edilerek bir süre sonra şaphaneden ayrılıp kendi çiftliğine dönmesinin sağlanması ve etrafındaki adamları dağılmaya başladığında ise yakalanıp cezasının kesilmesi fikri etrafında durulmaktaydı.²⁷⁷ Fakat Kassaboğlu İsmail'in giriştiği eşkıyalık faaliyetleri neticesinde şaphane mukataasının ve madenci reayanın uğradığı zarar hiçbir şekilde çözülememiş, kendisi hakkında idam kararı verilmiş, bir kaçak olarak yaşamış ve ilerleyen yıllarda kendi adamları tarafından öldürülmüştür.²⁷⁸

Gedüs şaphane mukataasına yönelik eşkıya kaynaklı asayiş olaylarının en önemlisi, yukarıdaki anlatımdan da anlaşılabilirce üzere Kassaboğlu İsmail ve avanesinin kalkıştığı olaylardı. Onun kadar geniş çaplı olmasa da farklı zaman dilimleri benzer olayların cereyanı söz konusudur. Nitekim Yörük taifesine mensup Hardal cemaatinin üyelerinden oluşan 30-40 kişilik bir atlı eşkıya grubu, Şaphane karyesindeki maden ocağına baskın vermek suretiyle 25 adet eşek ve katırı çalıp madenci reayadan dokuz kişiyi de kaçırp Aydın sancağına götürmüşlerdir.²⁷⁹ Ayrıca Gedüs şaphanesinin madenlerinden develere yüklenen ve oluşturulan bir kervanla Ankara'ya doğru yola çıkartılan şap madeni de seyir hâlindeyken 10 kişilik bir eşkıya grubunun baskınına uğramış ve beş buçuk kantar ağırlığındaki şap cevheri yağmalanmıştır.²⁸⁰

Karahisar-ı Şarkî ve Gedüs şaphane mukataalarına yönelik olarak yukarıda verilen eşkıya kaynaklı asayiş sorunları örneklerinin benzerlerini Maruniye şaphane mukataası çerçevesinde de örneklendirmek pek tabii mümkündür. Nitekim Maruniye şaphane mukataasının idarecileri tarafından merkeze gönderilen arz belgelerinde ilgili sorunların varlık bulunduğu görülmektedir. 1744 tarihli bir arz belgesine göre, Gümülcine kazası sakini olan Cebeci Ali adlı şakinin sürekli olarak şaphane mukataasının idaresine ve madenci reayasına karşı müdahalelerde bulunduğu ve bu yüzden bazı madencilerin madencilik vazifelerini bırakarak bölgeyi terk etmiş oldukları anlaşılmaktadır.²⁸¹ Yaşanan bu hadise sonrası, arkadaşları Emiroğlu Seyyid Halil ve Seyyid Mehmed ile birlikte bölgeden sürgün edilmek suretiyle cezalandırılan Cebeci Ali, bir müddet geçtikten sonra affedilmiş ve arkadaşlarıyla birlikte Gümülcine'ye geri dönmelerine izin verilmiştir.²⁸² 1798 yılına tarihlenen bir diğer belgede ise çok daha farklı boyutta bir asayiş sorunuyla karşılaşmaktadır. İlgili belge Turbcuoğlu lakablı bir eşkıyanın sebep olduğu asayiş sorununu ele almaktadır. Buna göre Turbcuoğlu adlı kişi, Maruniye şaphanesinin tam merkezi sayılabilecek noktada kendisine ait bir kule inşa etmiş ve kule üzerinden Maruniye şaphanesini ele geçirmek ve ağalığını ilan etmek

²⁷⁷ BOA, TS.MA.e, 790, 28 (29 Zilhicce 1176/11 Temmuz 1763).

²⁷⁸ BOA, AE.SABH.I., 238, 15914 (15 Zilhicce 1189/6 Şubat 1776).

²⁷⁹ BOA, AE.SMHD.I., 96, 6674 (29 Zilhicce 1150/19 Nisan 1738).

²⁸⁰ BOA, D.MMK, 356, 51 (13 Şaban 1182/23 Aralık 1768).

²⁸¹ BOA, D.MMK, 269, 77 (26 Zilkade 1157/31 Aralık 1744).

²⁸² BOA, C.ZB, 28, 1393 (22 Zilkade 1159/6 Aralık 1766).

niyetiyle büyük bir uğraş içerisine girmiştir. Öyle ki Turbucuğlu'nun zulmünden korkan ve sahip olduğu güçten çekinen birçok madenci, mevcut şaphane emininin eminliğini kabul etmeyerek Turbucuğlu'nun ağalığını kabul etmiş, birçoğu ise bölgeden firar etmek durumunda kalmıştır.²⁸³

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının, bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerinin hedef noktası hâline gelmesi, maden ocaklarından yapılan şap üretimini kaçınılmaz olarak sekteye uğrattığı gibi baskın yeme korkusuna kapılan pek çok tüccarın da kervanlarını bu bölgelerden geri tutmasına ve dolayısıyla şap satışının azalmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim hicrî 1176 (milâdî 1762-1763) senesinde Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının eminlik vazifesini yürüten Hafız Mehmed adlı kişinin mahkemeye giderek Karahisar-ı Şarkî kadısına yapmış olduğu bildirim, söz konusu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bu bildirimle Hafız Mehmed, çevrede bulunan eşkıya zümresinin uzunca zamandır baskınlar düzenlediklerini, bu durum karşısında türlü kötülöklere ve zarara uğrayan önde gelen ticarî merkezlerdeki şap tüccarlarının şaphane sahasına kervan getirmekten kaçındıklarını dile getirmiştir.²⁸⁴

Eşkıyalık kaynaklı asayiş sorunları bağlamında yukarıda ifade olunan örnek hadiselerin şap üretimini, şap satışını, mukataa idaresini ve dolayısıyla devleti de güç durumda bıraktığı son derece açıktır. İlgili olayların önüne geçilmesi adına elbette ki yakalama emirleri çıkartılmış, şaphane sahalarına asker gönderilmiş ve kimi eşkıyalar da hapsedilmiştir. Fakat devletin kalıcı nitelikte bazı önlemleri hayata geçirmeye çalışmış olduğu da bir gerçektir. Bu doğrultuda oldukça ehemmiyetli görölen iki uygulama tespit edilmiştir. Bu uygulamaların biri şaphanelerdeki maden ocaklarının ve şaphane eminlerinin ikametgâhlarının etrafının her türlü tehlike ve baskınlara karşı taş duvarlarla çevrilmesi düşüncesiydi. Nitekim bu yönde bir uygulamanın bahsi, nihayete erdirilip erdirilemediğine dair bir veriye erişilemese de Gedüs şaphane mukataası için söz konusu olmuştur.²⁸⁵ Diğer bir uygulama ise tehlikeli görölen güzergâhların bazı noktalarına koruma sağlamak adına derbentçilik vazifesi yürütmek amacıyla belirli bir nüfus iskân etmektir. Böylesi bir uygulama ise Maruniye şaphane mukataası özelinde karşımıza çıkmaktadır. Gümölcine naibine gönderilen 1737 tarihli hüküm belgesinde, maden ocağı bulunan Şaphane adlı köy ile Kirka adlı derbent köyünün arasındaki mesafenin birbirine çok uzak olduğu, iki bölge arasındaki تنها alanın çok fazla tehlike arz ettiği, bu sahada eşkıya gruplarının gizlenerek pek çok kişiyi katledip mallarını çaldıkları, bertaraf edilmek için üzerlerine gidildiğinde ise bölgeden çekildikleri ve bu nedenle de ilgili bölgenin muhafazasının imkân dâhilinde olmadığı belirtilerek söz konusu ara bölgeye 20 kişilik bir nüfusun

²⁸³ BOA, D.DRB.THR, 14, 44 (6 Rebiülahir 1231/17 Eylül 1798).; Yerel güç sahibi nüfuzlu kişiler ya da eşkıya lideri olarak tanımlayabileceğimiz şahısların bulundukları bölgelerde kule inşa etmeleri Osmanlı Devleti'nde karşılaşılan bir durumdur. Bu tür kesimler, inşa ettikleri bu kuleler üzerinden gerek savunma gerekse saldırı anlamında hareketlere girişmekte ve ilgili yapıları adeta bir hâkimiyet sembolü olarak görmekteydiler. Nitekim ilerleyen kısımda da değinilmiş olduğu üzere Sarıbeyoğlu Mustafa adlı meşhur şaki de giriştiği isyanı sürecinde, kendi veya adamlarına ait olup bölgede inşa edilmiş kulelere birkaç kez sığınmıştır.

²⁸⁴ BOA, MAD.d, 9991, s. 117 (7 Receb 1177/11 Ocak 1764).

²⁸⁵ BOA, C.DRB, 3, 120 (1 Safer 1181/29 Haziran 1767).

aileleriyle birlikte yerleştirilerek derbentçi olarak vazifelendirilmeleri ve asayişin sağlanmasında yardımcı olmaları emredilmiştir.²⁸⁶

1.3.5.2. Yerel Güç Sahibi Nüfuzlu Ailelerin Faaliyetleri

Eşkiya kaynaklı asayiş sorunlarının yanı sıra şaphane mukataalarını etkileyen diğer bir önemli sorun kaynağı yerel güç sahibi bazı ayan aileleriydi. Şaphane mukataalarının yakın çevrelerinde bulunan ayanların, sahip oldukları silah ve insan gücünü kullanarak şaphane mukataalarını etkileri altına alıp kendi maddî çıkarları doğrultusunda kullanma eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ilgili grupların, normalde şaphane mukataalarının sınırları içerisinde bulunan ve şaphanelerin idarecileri tarafından toplanması gereken birtakım vergileri kendi adlarına zorla toplamaları, üretilmiş olan şapları alıkoymaları ve şaphanelere ait köylere veya tamamıyla şaphane idaresine el koymaya çalışmaları söz konusu olmuştur. İncelenen arşiv vesikalarında, yerel güç sahibi kişiler veya ailelerden kaynaklanan bu tür asayiş sorunlarına dair Maruniye ve Gedüs şaphanesine yönelik herhangi bir veriye erişilememiş olsa da Karahisar-ı Şarkî şaphanesi özelinde kayda değer bilgiler elde edilmiştir. Örneğin, esasında Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası tarafından vergileri toplanan birtakım bölgelerin vergileri bazı ayanlar tarafından toplanarak alıkonulmuştur. Nitekim Milas kazası ayanı Şirikoğlu Memiş, Milas'tan topladığı aşar vergisinin 351 kuruşuna; Şiran kazası ayanları olan Musa Ağa ile Kelkitoğlu tahsil ettikleri verginin 1.280 kuruşuna; Suşehri ayanı Sahitoğlu topladığı verginin 600 kuruşuna; Alucra ayanı Mahmud Bölükbaşı tahsil ettiği verginin 337 kuruşuna; Canik ayanı Kör Ali ise topladığı verginin 230 kuruşuna el koymuşlardır.²⁸⁷ Vergileri alıkoyma olayının yanı sıra ayanların sebep olduğu, şaplara, madenci köylerine ve şaphane idaresine el koyma girişimi hadiselerine dair iki kayıt mevcuttur. İlgili kayıtlara göre 1780'lerin ilk yıllarında Büyüçüoğlu İbrahim Karahisar-ı Şarkî şaphanesine bağlı köylerden Gevezid, Atir ve Armudlu köylerine baskın vererek köylerde bulunan şapları ve madencilerin şahsî eşyalarını gasp ederken²⁸⁸; 1790 senesinde de sancak beyliği iddiasıyla ortaya çıkan Baltacı İsmail adlı kişi Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin kendisine ait olduğunu öne sürerek şaphane idarecilerini bölgeden uzaklaştırmaya ve şaphaneye sahip olmaya yeltenmiştir.²⁸⁹

Yerel güç sahibi nüfuzlu ailelerin şaphanelere yönelik müsebbibi oldukları asayiş sorunları hususunda Giresun bölgesinde varlık göstermiş olan ve Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası açısından birtakım ciddi sorunlara neden olmuş olan Gedikalioğulları ve Dizdaroğulları ailelerine ayrı bir parantez açmak lazım gelir. Özellikle de Dizdaroğulları üzerinde ayrıntılı olarak durmak

²⁸⁶ BOA, KK.d, 2894, s. 46 (5 Cemaziyelevvel 1150/31 Ağustos 1737).

²⁸⁷ Verilen örnek vergi alıkoyma olayları için bkz. BOA, MAD.d, 7839, s. 171 (2 Zilkade 1174/5 Haziran 1761); BOA, MAD.d, 9996, s. 48 (10 Zilkade 1180/9 Nisan 1767).

²⁸⁸ BOA, MAD.d, 10032, s. 380 - 381 (19 Zilkade 1197/16 Ekim 1783).

²⁸⁹ BOA, MAD.d, 9562, s. 99 (26 Ramazan 1204/9 Haziran 1790).

gerekir. Çünkü şap madeni ekseninde meydana gelen bir sorun, devlet güçleri ile bu nüfuzlu ailenin fizikî olarak karşı karşıya gelmesine ve silahlı çatışma boyutuna varan hadiselerin yaşanmasına neden olmuştur. Gediklioğulları ve Dizdaroğulları'nın Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasına bağlı bulunan birtakım yerlerin vergi toplama yetkisini bir dönem için ellerinde bulundurdıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Gediklioğlu Osman Karahisar-ı Şarkî voyvadalığı vazifesini üstlenmeyi başararak Karahisar-ı Şarkî kazasında vergi tahsili yapmış;²⁹⁰ aynı şekilde Dizdaroğlu ailesinden Abdullah bazı yerlerin vergi toplama görevini ifa ederken,²⁹¹ Dizdaroğlu Hüseyin de bir dönem Karahisar-ı Şarkî'nin voyvodalık vazifesini yürütmüştür.²⁹² Normal şartlar altında şaphane emininin toplaması gereken bu vergilerin tahsildarlığının bu kişilere devredilmiş olmasının altında makul bir sebep vardı. Şüphesiz bu sebep, bazı kazaların reayasının ödemesi gereken vergileri ödememesi ve ödemelerin alınabilmesi için güçlü ve etkin ailelerin kullanılmak istenmesiydi. Oldukça makul ve çözümleyici gibi görünen bu hadise zamanla bu ailelerin, sahip oldukları güce dayanarak, verilen yetkiyi suiistimal etmesini de kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim vergi ödemedikleri gibi bazı kazaların ahalisinin ödemeleri gereken vergileri ödetmemişler veya tahsil ettikleri vergileri de teslim etmeyip kendileri için alıkoymuşlar, etraflarına topladıkları silahlı adamlarıyla birlikte bölgede birtakım baskı ve zulümlere kalkışmışlardır.²⁹³ Dizdaroğlu fertlerinin kanuna aykırı hareketleri bazı dönemler cezalandırılmalarını da kaçınılmaz olarak beraberinde getirmiştir. Nitekim Karahisar-ı Şarkî voyvodalığı yapmış olan Dizdaroğlu Hüseyin, Karahisar-ı Şarkî'de idam edilmiştir.²⁹⁴

Merkeze gönderilen arzlarda, bu ailelerin sebep olduğu sorunlar bildirilmiş ve merkezden de gerekli görülen emirler verilmiş, ancak Dizdaroğulları'nın başına buyruk hareketleri devam etmiştir. Öyle ki Dizdaroğlu Ali ile Abdi adlı kişiler, topladıkları 762 buçuk kuruş parayı zimmetlerine almışlar, Giresun iskelesinden İstanbul'a gönderilecek olan 500 İstanbulî kantar ağırlığındaki şap cevherine de Giresun İskeleyi'ne yaptıkları baskınla el koymuşlardır. Yaşanan bu itaatsiz hareketler sonrasında ilk olarak Dizdaroğlu Ali ve Abdi'nin zapt edilerek Trabzon'da kadı huzuruna çıkartılıp gereğince yargılanması ve alıkoymuşları ne varsa tamamını teslim etmelerinin sağlanması için bölgeye mübaşir ve bazı görevliler gönderilmiştir. Fakat Dizdaroğulları ilgili mübaşire verilen fermanı hiçe saydıkları gibi bununla da yetinmeyip kendilerinin üzerine gönderilen herkesi hapsedmişlerdir. Bu noktadan itibaren artık iyice devlete ve otoriteye karşı bir isyana dönüşen bu olay devletin ciddi manada dikkatini çekmiş ve Trabzon valisi, askerleriyle birlikte Dizdaroğullarını dize getirmek için Giresun bölgesine sevk edilmiştir.²⁹⁵ Trabzon'un önde gelen birtakım beyleri ile Canik Muhassılı Hacı Ali Bey'in de katıldığı kuvvet, Seyyid Numan Paşa komutasında Giresun üzerine

²⁹⁰ BOA, MAD.d, 9532, s. 39 (9 Şevval 1168/19 Temmuz 1755).

²⁹¹ BOA, MAD.d, 9987, s. 278 (15 Zilkade 1174/18 Haziran 1761).

²⁹² BOA, MİL.E.d, 1, s. 117 – 118 (22 Safer 1168/8 Aralık 1754).

²⁹³ BOA, MAD.d, 9982, s. 90 (10 Rebiülevvel 1172/11 Kasım 1758).

²⁹⁴ BOA, MİL.E.d, 1, s. 117 – 118 (22 Safer 1168/8 Aralık 1754).

²⁹⁵ BOA, A.DVNS.AHK.TZ,d, 2, s. 44 (1-10 Cemaziyelahir 1176/18-27 Aralık 1762).

yürümüş, ancak üzerlerine gelen askerlerden haberdar olan aile liderleri Arif, Ali ve Abdullah, toplamayı başardıkları 1.000 kişilik bir güçle şehrin kalbi pozisyonundaki Giresun kalesini işgal etmişlerdir.²⁹⁶ Kaleyi işgal eden Dizdaroğulları, kaleye yerleşmeden önce Giresun kadısını da rehin olarak yanlarında götürmüş ve kalede kendisine ciddi işkenceler etmişlerdir.²⁹⁷ 1764 senesinde cereyan eden bu olay, Numan Paşa'nın Giresun kalesini top atışıyla dövmesine neden olmuştur. Kale merkezli yaşanan çatışma serüveni akabinde, sahip oldukları gücün yeterli gelmeyeceğini anlayan Dizdaroğulları, dışarıdan aldıkları destek neticesinde bir gece vakti karanlıktan da istifade ederek Giresun kalesinden kaçmayı başarmışlardır. Önde gelen Dizdaroğullarının kaçması ile kalede lidersiz kalan adamları ise kısa bir süre sonra teslim olmak ve kaleyi de teslim etmek zorunda kalmışlardır.²⁹⁸

1.3.5.3. Şaphane Sahalarına ve İdarecilerinin Sorumluluklarına Yönelik Müdahaleler

Eşkıyalar ve yerel güç sahibi bazı ayan ailelerden kaynaklanan asayiş sorunlarının yanı sıra şaphanelerin işleyişini bozan bir diğer sorun kaynağı ise şaphane mukataalarıyla sınırdaş olan bazı mukataa idarecilerinin, zaviyelerin zaviyedarlarının veya timar sahiplerinin müdahaleleriydi. İlgili kişiler zaman zaman, sınır hattında bulunan ve esasında şaphane mukataalarının idaresi altında yer alan bazı arazilerin kendi sınırları dâhilinde kaldığını ve buraları idare etme yetkilerinin bulunduğunu iddia etmekteydiler. Bu bağlamda söz konusu bölgelerde yaşayan ahaliden de vergi toplama hakkını kendilerinde görebilmekteydiler.

Karahisar-ı Şarkî şaphanesi özelinde bakıldığında, şaphane mukataasının çevresinde yer alan Tamzara mukataası ve Nefs-i Karahisar-ı Şarkî mukataasıyla hâkimiyet ve idare hakkı hususunda birtakım anlaşmazlıkların meydana gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Her iki sınırdaş mukataa idarecileri, dönem dönem bazı iddialarla ortaya çıkarak aslında Karahisar-ı Şarkî şaphanesine bağlı bulunan Bedel-i Gılmanan-ı Raiyye mukataasının gelirlerinin tahsil edilmesinin kendi yetkileri dâhilinde bulunduğunu öne sürmekteydiler. Nitekim bu durum Karahisar-ı Şarkî şaphanesi eminlerinin merkeze sundukları arz yazılarında açıkça görülmektedir. Örneğin 1733 ve 1735 yıllarına tarihlenen arzlarda şaphaneye bağlı pozisyonda bulunan Raiyye mukataasının Tamzara mukataasının idarecileri tarafından kendi mukataalarına bağlanmış gibi dönem dönem müdahalelere maruz kaldığı, Raiyye mukataasının şaphaneye bağlı bulunduğu ve dolayısıyla idare ve vergi toplanması meselesinde hiçbir şekilde Raiyye mukataasına karışmamaları emredilmiş olsa da emre

²⁹⁶ Aygün, a.g.e., s. 38 - 39.

²⁹⁷ İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Giresun'da Bazı Sosyal ve Ekonomik Meseleler", **Giresun Kültür Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Hüseyin Mümtaz Bayazıtöğlü ve Ayhan Yüksel (Haz.), Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 1998, s. 50.

²⁹⁸ Aygün, a.g.e., s. 39.

ve kanuna aykırı davranışlara devam etmekte oldukları bildirilmiştir.²⁹⁹ Nihayetinde ise ilgili şahıslara yazılan hüküm ile Raiyye mukataasının eskiden beri Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasına tâbi bulunduğu net bir şekilde vurgulanarak hiçbir müdahaleye sebebiyet verilmemesi keskin bir üslupla emredilmiştir.³⁰⁰ Aynı müdahale ve sorun Nefs-i Karahisar-ı Şarkî mukataası yüzünden de yaşanmıştır. İlgili mukataanın idarecileri Karahisar-ı Şarkî’de bulunan yedi köyün Raiyye vergisinin kendilerine ait olduğu iddiasında bulunmuşlar, ancak bu sefer de bahsedilen bu verginin şaphane eminleri tarafından tahsil edilmesinin doğruluğu açıkça ifade olunmuştur.³⁰¹ Sınır meselesi kaynaklı sorunlar bağlamında Karahisar-ı Şarkî şaphanesinde meydana gelen sorunlar arasında Bafra Baba zaviyesinin zaviyedarı Kandaz Ömer ile Karahisar-ı Şarkî kalesinin dizdarı Yusuf tarafından sebep olunan olaylar da yer almaktaydı. Gevezid nahiyesinin Saraycık köyü merkezli Bafra Baba zaviyesi yetkilileri, şaphanede görevli madenci reyanın, şaphane mukataasına bağlı arazilerden olup tarım faaliyetleri yürüttükleri Sorkun ve Elmageriş adlı mezralar üzerinde hak iddia etmişlerdir. Ortaya çıkan anlaşmazlık sebebiyle kurulan mahkemede zaviye yetkililerinin iddiaları çürütülmüş ve bahsedilen arazilerin şaphane mukataası tarafından idaresine yönelik karar alınmıştır.³⁰² Diğer yandan Kale dizdarı Yusuf ise şaphanenin köylerinden biri olan Atik köyünün kendisine ait timar dâhilinde kaldığını öne sürerek köy halkından vergi tahsiline girişmiştir. Dizdar Yusuf’un sebep olduğu bu müdahale, yersiz ve haksız görülerek önlenmesi uygun görülmüştür.³⁰³

Sınır ve yetki konusunda diğer mukataaların sebep olduğu asayiş sorunlarına dair Karahisar-ı Şarkî şaphanesine yönelik verilen yukarıdaki örneklerin bir benzeri Maruniye şaphanesi özelinde olarak Kara Mihal mukataası ile de yaşanmıştır. Kara Mihal mukataasının mutasarrıfı olan Ali adlı kişi, Maruniye şaphanesine bağlı madenci köyleri kendi mukataasına ilhakmış gibi davranarak madencilerden kanun dışı bir uygulama olarak aşar vergisi toplamıştır. Hatta bir yolunu bularak merkezden kendi lehine bir ferman dahi çıkartmayı başaran mutasarrıf Ali, madenci reyanın şap işlemlerini ve odun kesmesini engelleyerek “aşar verginiz benimdir” demek suretiyle şaphanenin karışıklığına sebep olmuştur. Sonrasında yapılan inceleme ve araştırma sonucunda ise ilgili madenci köyleri ile Kara Mihal mukataasına bağlı bazı köylerin arazi sınırlarının iç içe geçmiş ve karışık olduğu tespit edilmiş, akabinde ise mutasarrıf Ali’ye verilen ferman iptal edilmiştir.³⁰⁴ Arazi sınırlarının yakınlığından kaynaklı olarak Maruniye şaphanesi özelinde meydana gelen sorunlara örnek bir olay da şaphane sınırında bulunan Bekirköy köyünün zabiti üzerinden vukuu bulmuştur. Şaphane köylerinden biri olan Menteşelü köyünün topraklarında yer alan 13 tarlaya Bekirköy köyü

²⁹⁹ BOA, MAD.d, 9931, s. 207 (21 Şevval 1145/6 Nisan 1733); BOA, MAD.d, 9935, s. 185 (19 Şevval 1147/14 Mart 1735).

³⁰⁰ BOA, MAD.d, 9938, s. 192 (25 Cemaziyevvel 1148/13 Ekim 1735).

³⁰¹ BOA, MAD.d, 10037, s. 101 (14 Rebiülevvel 1200/15 Ocak 1786); BOA, MAD.d, 10038, s. 446 (9 Zilkade 1201/23 Ağustos 1787).

³⁰² BOA, MAD.d, 10037, s. 390 - 391 (17 Şevval 1200/13 Ağustos 1786); BOA, C.DRB, 63, 3118 (Tarihsiz).

³⁰³ BOA, MAD.d, 10023, s. 41 (5 Safer 1193/22 Şubat 1779).

³⁰⁴ BOA, D.MMK, 172, 8 (4 Zilkade 1137/15 Temmuz 1725).

zabiti tarafından kendi köyünün hududuna çok yakın olmaları gerekçesiyle el konulmuş ve reayasından vergi toplanmaya çalışılmıştır.³⁰⁵

1.3.5.4. Şaphane İdarecileri ve Madenci Reayanın Faaliyetleri

Eşkıyalar, yerel güç sahipleri ve mukataa, zaviye ve timar sahiplerinin sebep oldukları asayiş sorunlarının tamamı dış kaynaklı hadiselerdi. Fakat bir de gerek şaphane idarecileri gerekse madenci reayanın sebebiyet verdiği iç kaynaklı olayların varlığı söz konusuydu ve bu olaylar genellikle hırsızlık yapma, yani şap çalma eylemiyle alâkalıydı. Bu konuda çok sayıda örnek olay göstermek mümkündür. Burada sadece dikkat çekici görülen birkaç örnek verilecektir.

Karahisar-ı Şarkî şaphanesinde üretilen şapın tartılması ve akabinde şap mahzenlerinde muhafaza edilmesi işiyle vazifeli bulunan Veznedar Musa ve yardımcıları, vazifelerini ifa ettikleri süreç içerisinde 7.000 kuruşluk bir maddî değere tekabül eden şapı çalmışlardır.³⁰⁶ Maruniye şaphanesinin malikâne sahibi olan Derviş Mehmed'in şaphane işleri için vekil olarak tayin etmiş olduğu İbrahim de madenci reayaya yönelik bazı zulümler yapmasının yanı sıra şap çıkarımının yapıldığı ocakların içerisindeki olası çökmeleri engelleyen ahşap direk ve kalasları kestirerek sattırılmış ve bu sebeple 1704 yılına gelindiğinde maden ocaklarına girilip maden çıkartılması imkânsız hale gelmiştir.³⁰⁷

Yetkililerin sebep olduğu böylesi asayiş sorunlarının benzerlerini doğrudan madenci reayada da görebilmekteyiz. Nitekim Maruniye şaphanesinin maden işçilerinden biri olan Celeboğlu Mustafa, yeniçerilik iddiası gütmek suretiyle bölgede eşkıya gibi hareket etmiş ve kendisi madencilik hizmetini bıraktığı gibi diğer madencileri de tahrik ederek madencilik vazifelerini yerine getirmelerine engel olmuştur.³⁰⁸ Gedüs şaphanesinin bazı madencileri ise maden ocaklarının dağlık arazide bulunmasını fırsat bilerek gecenin tenhaliğinden yararlanıp şap çalmışlar, çaldıkları şapları ormanın içerisinde saklamışlar ve buldukları her fırsatta söz konusu şapları kendi çıkarları doğrultusunda usulsüzce etraf bölgelere satmışlardır.³⁰⁹ Madenci reayanın gerçekleştirdiği hırsızlıklar yüzünden meydana gelen asayiş sorunları, bazı zamanlar o denli ileri boyutlara ulaşmıştır ki şaphane sahalarında adam öldürme vakaları dahi yaşanmıştır. Öyle ki 1769 tarihli bir belge, Karahisar-ı Şarkî şaphanesinde yapılan şap hırsızlığı neticesinde vuku bulan bir katl vakasını kayıt altına almaktadır. İlgili belgeye göre şaphaneye ait bir şap mahzeni, Todorioğlu Elya ve Asdori adlı maden işçileri tarafından açılmış ve 30 kantar ağırlığına ulaşan şap cevheri çalınmıştır. Bu olay

³⁰⁵ BOA, D.MMK, 182, 62 (15 Muharrem 1140/2 Eylül 1727).

³⁰⁶ BOA, MAD.d, 9934, s. 298 (29 Zilhicce 1146/2 Haziran 1734).

³⁰⁷ BOA, KK.d, 2482, s. 8 (20 Cemaziyelevvel 1126/20 Eylül 1704).

³⁰⁸ BOA, D.MMK, 156, 38 (1 Rebiülahir 1134/19 Ocak 1722).

³⁰⁹ BOA, C.İKTS, 4, 176 (3 Cemaziyelahir 1188/11 Ağustos 1774).

esnasında mahzeni korumakla görevli bulunan Ahmed adlı kişi ise onlara müdahale etmeye çalışması üzerine katledilmiştir.³¹⁰

Madenci reayanın gerçekleştirdiği şap hırsızlığı vakalarında, çalmış oldukları şapların onlardan geri alınması ya da böyle bir usulsüzlük yaptıkları için hapis cezasıyla cezalandırıldıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Gedüs şaphanesinden İvacıklı Kocabaşoğlu Mehmed, hizmet gördüğü şap ocağından çalmış olduğu 80 kıyye miktarı şapı Altuntaşovalı adlı kişiye satması üzerine Gedüs voyvodası tarafından yakalanarak Kütahya kalesinde hapsedilmişlerdir.³¹¹ Madenci reayanın madenlerden şap çalması ile vuku bulan asayiş sorunlarının cezalandırılması hususunda Evliya Çelebi'nin Maruniye şaphanesine yönelik kısımda verdiği bilgiler çok daha dikkat çekicidir. Yazara göre; şap çalma hadisesi yaşandığında, şap çalan kişi zincire bağlanmak suretiyle cezalandırılmakta ve madende esir gibi çalıştırılmaktaydı.³¹²

Madencilerin faaliyetlerinin sebebiyet verdiği asayiş sorunları arasında, şap hırsızlığından farklı olarak cereyan eden başka bir olayın bahsine de rastlanılmaktadır. Bu olayın gerçek mi yoksa bir iddia mı olduğu tam manasıyla netlik teşkil etmese de bahse konu olacak derecede ilgi çekici bir özellik arz etmektedir. 1735 tarihini ihtiva eden ve Rumeli valisi ile Gümülcine naibine gönderilen hüküm belgesindeki verilere göre; Petriç kazası sakini olan Salih adlı kişinin arzda bulunarak, kardeşi Zekeriya'nın hicrî 1140 senesinde (milâdî 1727-1728) ticaret maksadıyla gitmiş olduğu İstanbul'dan dönüşte Gümülcine'de bir hana uğradığını ve handan ayrıldıktan yarım saat sonra Şapçı zabiti Halil Ağa ile arkadaşları Ali, Zülfikar ve diğer bazı şap madencileri tarafından Şaphane karyesinin yakınındaki Köprübaşı mevkiinde katledilmiş olduğunu ve mal ve eşyalarına da el konulduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine ilgili davaya yönelik mahkeme kurulmuş ve madenci reayanın iddialar hakkındaki savunmalarının da alınması akabinde suçlu olduklarını kanıtlar herhangi bir delil bulunamamıştır. Davacı Salih'in şikâyetlerini sürdürmesi nedeniyle Rumeli valisi tarafından bir mübaşir görevlendirilmiş, görevlendirilen mübaşir ise adı geçen madencileri yakalayıp 30 günü aşan bir süre alıkoymuştur. Nihayetinde ise merkezden gönderilen emir gereği madenci reayanın serbest kalması sağlanmıştır.³¹³

³¹⁰ BOA, MAD.d, 9999, s. 42 (17 Safer 1183/22 Haziran 1769).

³¹¹ BOA, C.DRB, 26, 1274 (5 Safer 1179/24 Temmuz 1765); BOA, AE.SMST.III, 226, 17922 (5 Safer 1179/24 Temmuz 1765).

³¹² Evliya Çelebi, a.g.e., VIII, s. 341.

³¹³ BOA, AE.SMHD.I., 106, 7546 (10 Zilhicce 1147/3 Mayıs 1735).

İKİNCİ BÖLÜM

2. ŞAPHANE MUKATAALARINDA MADENCİ REAYA VE İSTİHDAM

Bu bölümde, şaphanelerin ocaklarında işçi olarak çalışacak madenci reayanın temini için Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphanelerinin maden ocaklarına bağlanan yerleşim yerleri, maden işleme aşamasında yakıt maddesi olarak kullanılan odun temini için şaphanelerin kullanımına tahsis kılınan ormanlık koru alanları ve maden ocakları ile şap işleme tesislerinde her türlü madencilik faaliyetlerini yürüten şap işçileri mümkün olduğunca tüm yönleriyle ele alınacaktır. Şaphanelere bağlanan korular ve yerleşim yerleri, ilgili yerleşim yerlerinde yaşayan reayanın madenci olarak istihdamı, istihdam edilen madenci reayanın şap üretimi bağlamında sorumlu tutuldukları yükümlülükleri ve madencilik hizmeti karşılığı olarak elde etmiş oldukları hak ve muafiyetler ile bu hususlarda karşılaşılan çeşitli problemler ayrıntılı olarak değerlendirmeye tâbi tutulacaktır. Yapılacak değerlendirme ile birlikte, madenlerde çalışacak madenci reayanın temini için, şap üretim merkezlerinin yakınında konumlanan hangi yerleşimlerin şaphanelere bağlandığı, şap üretiminin önemli bir süreci olan yakma işlemi esnasında kullanılan kazanların bakım ve onarımı için kimlerin kazgancı taifesi olarak teşkilatlandırıldığı ve yine yakıt olarak kullanılan odunların temini için hangi ormanlık alanların madenlere tahsis edildiği, madenlerde görevli bulunan madencilerin seçiminin hangi kriterler çerçevesinde nasıl ve ne şekilde yapıldığı, sayılarının kaç olduğu, haklar ve kurallar çerçevesinde çalışma koşullarının nasıl şekillendiği ve madenci reayanın ne tür sorunlara maruz kaldığı gibi meselelere çözümleyici bir yaklaşımla yanıtlar aranacaktır.

2.1. Madenci Reaya İstihdamı İçin Şaphanelere Bağlanan Köy veya Mahalleler

Gerek Karahisar-ı Şarkî, gerekse Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının barındırdıkları maden ocaklarında şap üretimi yapmak adına maden işçisi madenci reaya temini için şaphane mukataalarının çevresinde konumlanan birçok yer madenci yerleşimi olarak belirlenmişti. Belirlenen bu yerleşim yerleri idarî açıdan köy veya mahalle gibi yerleşim birimlerinden oluşmaktaydı. Madencilik hizmetini görececek olan madenci reaya, madenlerdeki üretim potansiyeli açısından yeterli görülen üretim kapasitesini karşılayabilecek sayıda olmak üzere ilgili yerlerden seçilmekte ve özel olarak şapçı veya madenci reaya statüsüne getirilmekteydi. Madencilik ya da şapçılık statüsüne getirilen her bir köyün ahalisi, madenci olarak tayin edilmelerinin akabinde, vergi mükellefi reayanın kaydedildiği defterlerdeki kayıtları silinmek suretiyle, yeni oluşturulan başka defterlere kaydedilmekteydi. Söz konusu tayin ve kayıt sonrasında ise tüm köy halkı, nesilden nesile intikal edecek şekilde, bağlanmış oldukları maden ocağının işlerini her daim görmekle yükümlü

tutulmaktaydı. Ayrıca hiçbir şekilde vazifelerini terk etme gibi bir hak kendilerine tanınmamaktaydı.³¹⁴ Çünkü madencilik işi oldukça ciddi ve devletin olmazsa olmaz sayılabilecek işlerinden bir tanesiydi. Hâliyle mevcut düzenin dışına çıkılmasının kabul görmesi hiçbir surette beklenemezdi.

Bu noktada belirtilmesi gerekir ki şaphane mukataalarının maden ocaklarına bağlanan her bir yerleşim yerinin, doğal olarak ve mantıken, uzak bölgelerden ziyade maden üretim noktalarının yakın çevresinde teşekkül etmesi durumu söz konusuydu. Çünkü maden ocaklarına bağlı köy veya mahalle yerleşim birimlerinde yaşayan madenci reayanın, çok uzun ve meşakkatli yollarda zaman kaybı yaşamadan, madencilik vazifesini günlük olarak rahatlıkla yerine getirebilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla şaphane mukataalarında yürütülecek olan madencilik hizmetine tayin edilen madenci köyleri veya mahalleleri, dönemin ulaşım şartlarına göre yakın mahal olmak kaydıyla, şap üretim faaliyetlerinin yürütülmekte olduğu şap kuyuları ve tesislerini çevreleyecek şekilde konumlanmaktaydı.

Osmanlı arşivindeki belgeler üzerinde yapılan incelemelere göre; XVIII. yüzyılda Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının maden ocaklarına bağlı olan ve ahalisinin madencilik bağlamında maden işçiliğiyle vazifelendirildiği 23 adet köy bulunmaktaydı.³¹⁵ Tetkik edilen birçok belge neticesinde, dönemin Erzurum eyaletinin bir kazası olan Karahisar-ı Şarkî kaza merkezini çevrelemekte olan ilgili madenci köyleri; Çardak, Gelcese, Eksi, Tamzara, Atik, Alikayacı, Gevezid, Atir, Armudlu, Ovacık, Havazana, Alâmanik/Alâmeyik, Eskisaz, Ortaköy, Ağvânis, Sis, Gördi/Gördü, Sirâne/Seyrane, Panlu, Çengeriş, Yenice, Uzak, Ezbîder-i Bâlâ ve Ezbîder-i Zîr köyleri olarak belirlenmiştir.³¹⁶ Şaphaneye bağlı madenci köyü olarak verilen 23 köy sayısının XVI. yüzyılın ortalarında da aynı olması söz konusudur.³¹⁷ Bu durum, daha önce belirtilmiş olan, madenci olarak tayin edilen köylerin nesilden nesile madencilik faaliyetini sürdürmesiyle doğrudan örtüşmektedir. Belirlenen 23 adet köy yerleşimi, belgelerde ifade olunan isimler üzerinden araştırılmak suretiyle günümüzdeki isimleri ve bağlı oldukları idarî birimler ekseninde tespit edilebildikleri ölçüde aşağıdaki tabloda sunulmuştur. İlgili tabloya bakılarak Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının, kendisine bağlı köyleriyle birlikte kapsadığı coğrafi alan rahatlıkla tahayyül edilebilir.

³¹⁴ M. Bülent Varlık, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Madenlerde Çalışma Koşulları Üzerine Bir Derleme/Deneme”, **Ekonomik Yaklaşım**, 2 (1), 1981, s. 193, 197.

³¹⁵ BOA, MAD.d, 9947, s. 235 (6 Receb 1156/26 Ağustos 1743); BOA, MAD.d, 9988, s. 241-242 (23 Zilkade 1175/20 Aralık 1761).

³¹⁶ Bkz. BOA, MAD.d, 9970, s. 118 (12 Zilhicce 1164/1 Kasım 1751); BOA, MAD.d, 9970, s. 213 (6 Receb 1164/9 Mayıs 1753); BOA, KK.d, 2925, s. 252 (6 Safer 1182/22 Haziran 1768); BOA, MAD.d, 10023, s. 41 (5 Safer 1193/22 Şubat 1779); BOA, MAD.d, 10026, s. 77 (21 Safer 1194/27 Şubat 1780); BOA, MAD.d, 10032, s. 380 - 381 (19 Zilkade 1197/16 Ekim 1783); BOA, MAD.d, 10036, s. 228 (21 Receb 1199/30 Mayıs 1785); BOA, C.DRB, 41, 2005 (16 Cemaziyelevvel 1204/1 Şubat 1790); BOA, MAD.d, 10051, s. 238 (17 Muharrem 1205/26 Eylül 1790); BOA, MAD.d, 10493, s. 60 (24 Zilkade 1189/16 Ocak 1776); BOA, MAD.d, 10061, s. 438 - 439 (17 Receb 1208/18 Şubat 1794).

³¹⁷ BOA, Tapu Tahrir (TT), Nr. 478, s. 63 – 64’ten aktaran Aslan, a.g.e., s. 58.

Tablo 3: Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi’ne Bağlı Madenci Yerleşimlerinin Eski-Yeni İsimleri ve Günümüzde Bağlı Oldukları Yerleşim Yerleri

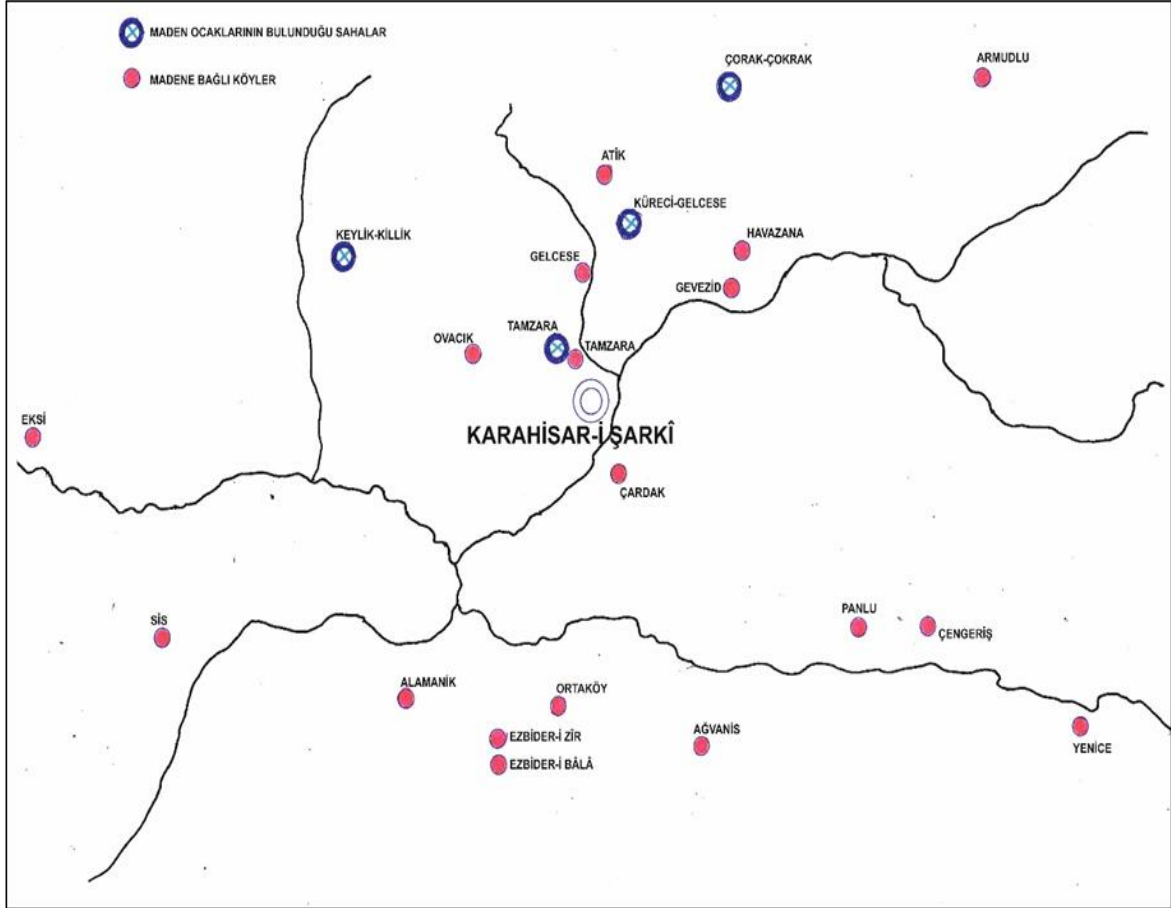
No	Eski Adı	Yeni Adı	Günümüzde Bağlı Olduğu Yerleşim Yeri
1	Ağvânis	Gölova	Sivas ilinin bir ilçesi.
2	Alâmanik /Alâmeyik	Yağlıçayır	Sivas ili Akıncılar ilçesinin bir köyü.
3	Alikayacı	-	-
4	Armudlu	Armutlu	Giresun ili Alucra ilçesinin bir köyü
5	Atik	-	-
6	Atir	-	-
7	Çardak/Çırdak	Tekkaya köyü yakınlarında	Giresun ili Şebinkarahisar ilçesinin bir köyüdür. Günümüzde mevcut değildir.
8	Çengeriş	Kılıçtutan	Giresun ili Çamoluk ilçesinin bir köyü.
9	Eksi	Sugözü	Sivas ili Koyulhisar ilçesinin bir köyü.
10	Eskisaz	-	-
11	Ezbîder-i Bâlâ ve Zîr	Akıncılar	Sivas ilinin bir ilçesi.
12	Gelcese	Yeşilyayla/Şaplıca	Giresun ili Şebinkarahisar ilçesinin köyü.
13	Gevezid	Toplukonak	Giresun ili Şebinkarahisar ilçesinin köyü.
14	Gördi/Gördü	-	-
15	Havazana	Toplukonak	Giresun ili Şebinkarahisar ilçesinin köyü.
16	Ortaköy	Ortaköy	Bölgede birkaç tane Ortaköy mevcuttur.
17	Ovacık	Ovacık	Giresun ili Şebinkarahisar ilçesinin köyü.
18	Panlu	Akyapı	Giresun ili Çamoluk ilçesinin bir köyü.
19	Sirane/Seyrane	-	-
20	Sis	Çataloluk	Sivas ili Suşehri ilçesinin bir köyüdür.
21	Tamzara	Tamzara	Giresun ili Şebinkarahisar ilçesi mahallesi
22	Uzak	-	Mindeval/Çamoluk’un bir köyü. Bugün mevcut değildir.
23	Yenice	Yenice	Giresun ili Çamoluk İlçesinin bir köyü.

Kaynak: Aslan Kansız, **Osmanlı Devleti’nde Bir Maden Mukataası: XVIII. Yüzyılda Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 33.

Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının maden ocaklarına bağlı köyler, günümüzdeki isimleri ve bağlı bulundukları yerleşim yerleri bağlamında tespit edilebildiği ölçüde yukarıdaki tabloda verilmiştir. Fakat geçmiş dönemde var olup günümüzde mevcut olmayan köylerin mevcudiyeti, bölgede farklı noktalarda aynı ismi taşıyan köylerin bulunması, birçok köyün sonradan isim değiştirmesi veya diğer bazı köylerin içerisinde kalması gibi sebeplerden ötürü, arşiv belgelerinde şaphane köyü olarak nitelenen bazı yerleşimlerin neresi olduğu meselesi kesin olarak belirlenememiştir. Dolayısıyla zikredilen köylerin konumlarının tespitinde yaşanan zorluklara istinaden, tabloda sunulan veriler ele alınırken bir nebze de olsa hata payının olabileceği hatırd tutulmalıdır.

Yukarıda izah edilmeye çalışılan, madenci yerleşimlerinin şaphane mukataaalarındaki maden ocaklarına göre konumlanışları ve maden ocaklarına olan yakınlıkları aşağıdaki harita üzerinde sunulmuştur. Verilen haritaya bakıldığında madenci yerleşimlerinin maden ocaklarını çevreleyecek şekilde belirlenmiş olduğu ve oldukça yakın mesafede bulundukları net bir şekilde gözlemlenebilmektedir.

Harita 4: Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi'nin Şap Üretim Sahaları ve Madene Bağlı Köyler

Kaynak: Kansız, a.g.t., s. 34.

İncelenen arşiv belgeleri kapsamında, XVIII. yüzyılda Maruniye şaphane mukataasının maden ocaklarına bağlı bulunan ve Karye-i Şabhane ya da Şabçılı, Karye-i Menteşelü, Mahalle-i İsalu, Mahalle-i Cami, Mahalle-i Seyyid Ali ve Mahalle-i Çavuş isimlerini taşıyan altı yerleşim yerinin mevcut olduğu sonucuna ulaşılmıştır.³¹⁸ Belirtilen altı adet yerleşim içerisinde İsalu yerleşiminin ise bazı arşiv belgelerinde Aherlü(?) şeklinde de ifade olunduğu anlaşılmıştır. Bunun sebebi, İsalu karyesinde bir vakitler zuhur eden veba salgını hadisesinin yaşanmış olmasıdır. Veba salgını vuku bulunduğu burada ikamet eden madenci reaya, tabiri caizse hastalıktan dolayı kırılarak civar

³¹⁸ BOA, D.MMK, 49, 9 (2 Rebiülevvel 1102/4 Aralık 1690); BOA, D.MMK, 89, 39 (2 Receb 1116/31 Ekim 1704); BOA, KK.d, 2906, s. 299 (28 Muharrem 1157/13 Mart 1744).

bölgelere dağılmış ve İsalu karyesi adeta harabe bir manzaraya dönüşüp boşalmıştır. İsalu köyünde kimsenin kalmaması üzerine, daha sonradan veba tehlikesinin de ortadan kalkmasıyla birlikte, bölgenin bir başka yerleşim yeri olan Aherlü mahallesinden getirilen 17 kişilik bir ahali grubu İsalu karyesine yerleştirilmiş ve Maruniye şaphane mukataasının madenci reayası olarak iskân edilmiştir. Tabii bu durum zaman zaman bazı istenmeyen karışıklıkları da beraberinde getirmiştir. Çünkü Aherlü yerleşimi ve doğal olarak üzerinde yaşayan ahalisi, Karaca Hamza adlı bir timarın hak sahibi olan sipahilerin timar arazisinin sınırları içerisindeydi. Dolayısıyla belirtilen sipahiler dönem dönem ortaya çıkmakta ve Aherlü adlı yerin kendi tımarlarına dâhil olduğunu öne sürerek asıl Aherlü yerleşimi yerine İsalu yerleşimine müdahil olmaya çalışmaktaydılar.³¹⁹ İki yerleşim yerinin ve yerleşimcilerinin birbiriyle karıştırılması yüzünden cereyan eden böylesi bir müdahil olma durumunda da ilgili madenci reaya ister istemez birtakım hoş olmayan rahatsız edici hadiselerle maruz kalabilmektedir.

Maruniye şaphane mukataasının maden ocaklarına bağlı olarak yukarıda isimleri zikredilen ilgili altı adet yerleşim yeri, dönemin Gümölcine kazasına alt yerleşim olarak bağlı bulunan Ağrıcan nahiyesine tabiydi.³²⁰ Bunların haricinde olarak Maruniye şaphane mukataasının maden ocağına çok yakın bir konumda yer alan Kalaycıdere adlı köyün de Maruniye şaphane mukataasının maden ocaklarına bağlı olduğu ancak bu köyde meskûn olan reayanın diğer altı yerleşimde olduğu gibi kalıcı ve devamlı madencilik hizmeti gören madenci reayadan olmadıkları, şap üretiminde hissedilen ihtiyaca binaen istenildiği ve gerek duyulduğu takdirde zaman zaman gündelikli olarak kendilerine ödenen ücret karşılığında geçici bir süreliğine madencilik hizmetinde çalıştırılmakta oldukları anlaşılmaktadır.³²¹

İncelenen arşiv vesikalarında karşılaşılan veriler değerlendirildiğinde, XVIII. yüzyılda Gedüş şaphane mukataasının maden ocakları ve tesislerinde şap imâli için çalıştırılacak madenci reayanın temini için Gedüş şaphane mukataasının maden ocaklarına tayin ve tahsis kılınan üç yerleşim yerinin varlığı söz konusu olmaktadır. Bu yerleşim yerleri dönemin Anadolu eyaletinin Kütahya sancağına bağlı, Gediz kaza merkezinin Ayırık, Eğribucak ve Orta mahalleleriydi.³²² Belirtilen bu üç mahalle, bir araya gelerek Gediz kazasına bağlı dönemin Şaphane adlı yerleşimini meydana getirmektedirler.³²³ İlgili devirde üç mahalleden teşekkül eden ve günümüzdeki Kütahya ilinin

³¹⁹ BOA, AE.SAMD.III., 214, 20744 (22 Ramazan 1118/28 Aralık 1706).

³²⁰ BOA, MAD.d, 7560, s. 276 (29 Cemaziyelahir 1129/10 Haziran 1717); BOA, KK.d, 2906, s. 299 (28 Muharrem 1157/13 Mart 1744).

³²¹ BOA, D.DRB.THR, 12, 3 (29 Şevval 1211/27 Nisan 1797).

³²² BOA, MAD.d, 8493, s. 188 (29 Zilkade 1146/3 Mayıs 1734).

³²³ Meltem Aydın, "Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Kütahya", *Sosyal Bilimler Dergisi*, (48), 2016, s. 221.

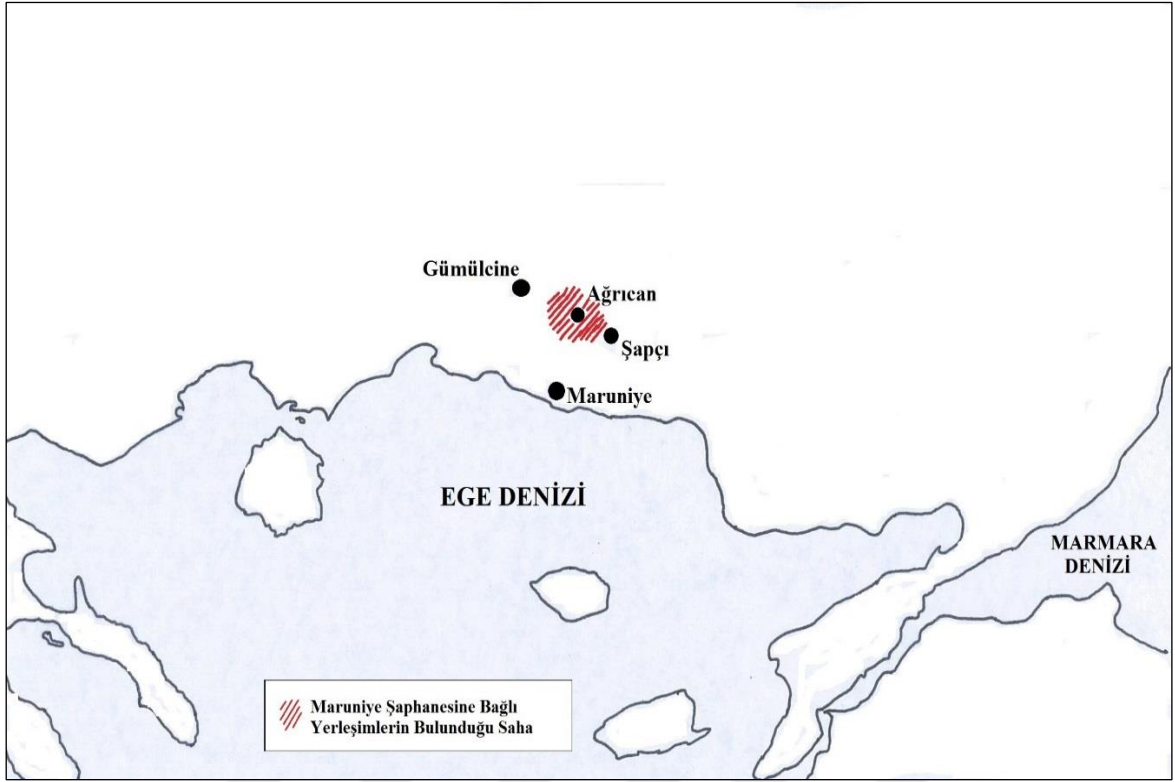
Şaphane ilçesinin temellerini oluşturan dönemin Şaphane yerleşimi, XVIII. yüzyılda sadece küçük bir köyden ibaretti.³²⁴

Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasına bağlı yerleşim yerlerinin genişçe bir coğrafyaya yayılmış olması, bu köylerin birçoğunun, isim değişiklikleri yaşanmış olsa da varlıklarını devam ettirmiş olmaları ve literatürde eski ve yeni isimlerine yönelik veriye ulaşılabilmesi, ilgili köylerin noktasal tespitinin büyük oranda yapılabilmesine ve harita üzerinde gösterilebilmesine imkân sağlamıştır. Fakat aynı tespit ve imkân durumu Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları bağlamında maalesef mümkün olamamıştır. Hâliyle Maruniye ve Gedüs şaphanelerine bağlı yerleşimlerin belirlenmesi meselesinde sadece Osmanlı arşiv belgelerindeki kayıtlara yansıyan bilgilerin sunmuş olduğu içerikle yetinilmek mecburiyetinde kalınmıştır. Bu minvalde, yukarıda da değinilmiş olduğu üzere, Maruniye Şaphane mukataasına bağlı bulunan ve madenci reayasının ikamet ettiği Şabçılı, Menteşeli, İsalu, Cami, Seyyid Ali ve Çavuş adlı yerleşim yerleri Gümülcine'nin Ağrıcan nahiyesinin sınırları dâhilinde yer almaktaydı. Dönemin Ağrıcan nahiyesi ise günümüzde Yunanistan'ın Komotini (Gümülcine) bölgesinin doğusunda kalan ve Gümülcine'ye oldukça yakın bir mesafede bulunan Arisvi yerleşiminin eski adıdır.³²⁵ Gedüs şaphane mukataasına bağlı olan ve madenci ahalisinin yerleşik bulunduğu yerleşimler ise dönemin Gediz kaza merkezinde bulunmaktaydı. Tabî bu noktada, ilgili dönemde Gediz kaza merkezinin bugünkü Şaphane ilçesini kapsamakta ve hâliyle bahsi geçen Ayrık, Eğribucak ve Orta adlı yerlerin günümüz Şaphane ilçesinin sınırları dâhilinde yer almakta olduğunu hatırla tutmak gerekmektedir. Bu açıklamalardan hareketle, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarına bağlı yerleşim yerlerinin harita üzerinde tespiti, ancak Arisvi (Ağrıcan) ve Şaphane bölgeleri üzerinden tahmini bir alan gösterimi ile yapılabilir. İlgili tahmini alan gösterimleri hem Maruniye hem de Gedüs şaphane mukataaları özelinde olarak aşağıda sunulan haritalarda gösterilmiştir. Söz konusu haritalar üzerinden incelendiğinde Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının maden ocaklarında çalışan madenci reayanın sakini oldukları yerler çok daha net bir şekilde gözlemlenebilir.

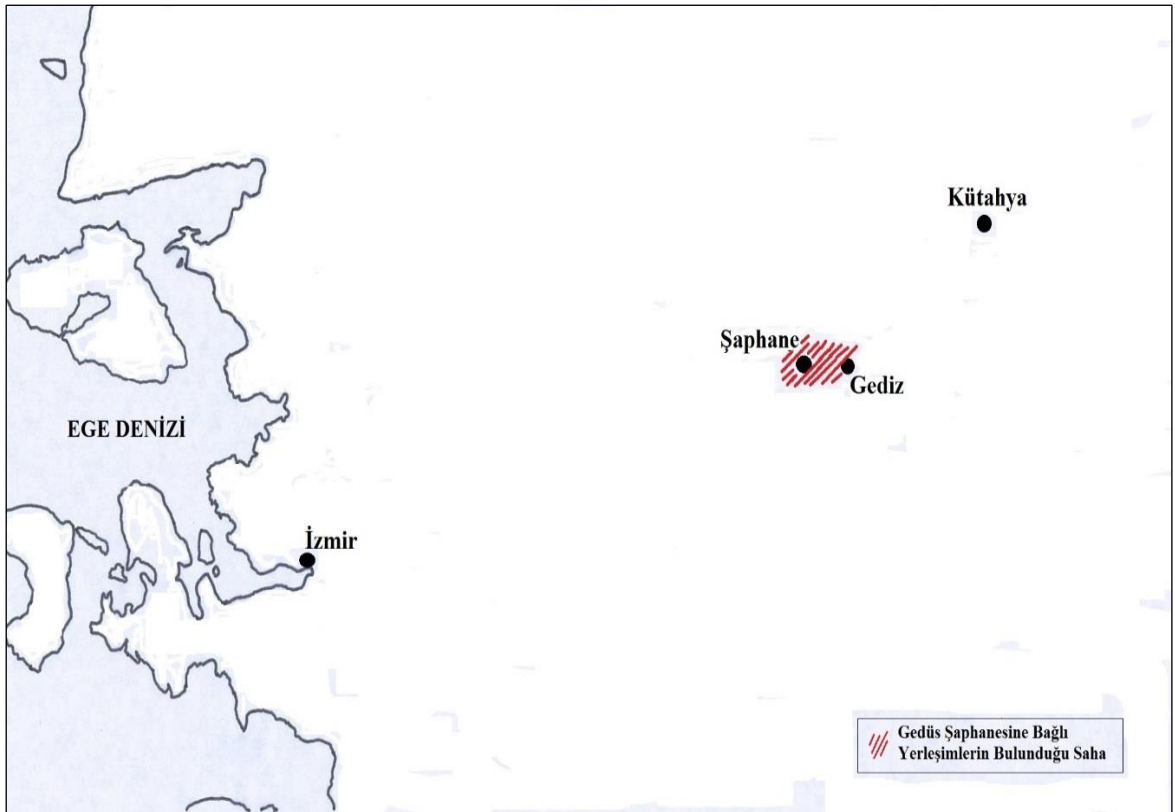
³²⁴ BOA, C. DRB, 120.'den aktaran Emine Dinceç, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni", **Belleten**, 75, (272), 2011, s. 136.

³²⁵ Ağrıcan adının Arisvi yerleşiminin eski adı olduğuna dair bkz. Selda Adiloğlu, "Batı Trakya'da Asimilasyon, Unutturma ve (Toponomi Özelinde) İsim Değişikliği", **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, (22), 2021, s. 519.

Harita 5: Maruniye Şaphanesi'ne Bağlı Yerleşim Yerleri (Tahmini Alan)

Harita 6: Gedüs Şaphanesi'ne Bağlı Yerleşim Yerleri (Tahmini Alan)

2.2. Şaphanelerin Madenlerine Bağlı Madenci Reaya

Osmanlı Devleti'ndeki birtakım ahali, belirli bir nizam dâhilinde olarak teşkil edilen iş bölümlerine ayrılmıştı. Nitekim bazı yörelerin halkı, bulundukları yerlerin üretim veya faaliyet alanlarına özel olarak birtakım hizmetleri yerine getirmekle vazifeli kılınmıştı. İlgili hizmetlere madencilik, derbentçilik gibi meslek veya uğraşlar örnek olarak gösterilebilir.³²⁶ Osmanlı'da madencilik işiyle uğraşan tebaa sayısal olarak oldukça fazla addedilebilir.³²⁷ İşte Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının konumlandığı bölgelerin, şap madeni yataklarının varlığıyla ön plana çıkmalarıyla, bu bölgelerin halkı da madenci statüsüne tayin edilerek şap çıkarım ve üretimi işiyle görevlendirilmiştir.

Osmanlı şaphane mukataaları olan Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında maden işçisi olarak hizmet gören madenci reaya hakkında teferruata girmeden evvel, Osmanlı Devleti'ndeki maden sahalarında çalışan tüm madencilerin hukukî durum veya statülerine dair genel bir çerçeve çizmek yerinde olur. Çünkü bu konudaki genel kaide ve uygulamaların neredeyse tamamı şaphane mukataalarında vazifeli olan madenci reayanın hukukî durumunu da kapsamaktaydı. Bu bağlamda imparatorluk dâhilindeki madenci reayanın hak ve muafiyetleri, ücretleri, vazifeleri ve vazifeden ayrılma durumları gibi bazı temel çalışma koşullarına kısaca değinmek gerekir.

Osmanlı Devleti, hazinesine kazandırdığı gelirler içerisinde çok önemli bir paya sahip olan madencilik işinin gereği gibi yerine getirilebilmesi için, düzen tesis edici mahiyette, madencilere yönelik olarak belirli bir sistem meydana getirmiştir. Bu bağlamda madenci reayaya yönelik olarak idare ve hukuk açısından ortaya konan nizam ve düzenlemeler ise ağırlıklı olarak şer'î hükümler çerçevesinde varlık bulmuştur.³²⁸ İlgili sistemlerin en önemli parçaları “*muafiyet sistemi*” ve “*serbestiyet sistemi*” olarak ifade olunabilir. Zikredilen her iki sistem de madencilerin karşılaşabilecekleri her türlü baskı, zorluk ve suistimallere karşı korunmalarını, rahat ve müreffeh bir ortamda madencilik işlerini kolaylık ve memnuniyetle yerine getirebilmelerini temin etmeyi amaçlamaktaydı. Muafiyet sistemi, madencilik işini gören reayanın bazı vergileri ödemekten muaf olması veya bazı vergileri daha düşük miktarlarda ödemesini ifade etmekteydi. Bu bağlamda madenci reaya tekâlif-i örfiye ve avarız-ı divaniye gibi ödeneklerin kapsamına giren tüm vergi ödemelerinden muaftı. Söz konusu muafiyet meselesinde, madencilik vazifesini ifa eden kişilerin Müslüman ahalden olup olmamasının da herhangi bir önemi yoktu. Yani maden işiyle meşgul bulunan reayanın tamamı yürütmekte oldukları vazifeye binaen şart ve ayırım olmaksızın son derece

³²⁶ Tızlak, a.g.e., s. 189.

³²⁷ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku”, **Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 2 (1), 1943, s. 117.

³²⁸ Varlık, a.g.e., s. 192.

eşit konumda bulunmaktaydı. Gayrimüslim tebaanın hâlihazırda mükellef tutulduğu cizye vergisi dışında tüm madenciler devlet nezdinde aynı kefedede görülmekteydi. Bu ifadeden anlaşılabileceği üzere, devletin burada önemli gördüğü esas mesele, kişilerin etnik-dinî mensubiyetlerinden ziyade yerine getirmekte oldukları vazifenin önemi idi.³²⁹ Serbestiyet sistemi ise daha çok madenleri idare eden eminlerle alâkalı olsa da kısmen madenci reayayla da ilgiliydi. Öyle ki madenin her türlü iş ve uygulamalarına maden emini dışında bölgede bulunan ehl-i örf yetkilileri veya herhangi bir hariçten kişinin karışmamasını ifade eden bu sistem, maden işlerinin ve madencilerin idaresi ile madencilere yönelik ortaya çıkan her türlü hukukî durumun eminler tarafından yürütülmesini de kapsamaktaydı. Aynı zamanda bu sistem sayesinde ehl-i örf yetkililerinin madenci reayaya vergi yüklemesi de engellenmeye çalışılmaktaydı.³³⁰ Yani bütün meselelerini emir ve idaresi altında bulundukları idarecileri halletmekteydi.³³¹

Osmanlı madenlerinde çalıştırılan maden işçilerine, yapmış oldukları madencilik işi karşılığında emeklerinin kazanımı olarak mutlaka aynî ya da nakdî bir ücret ödemesi yapılmaktaydı.³³² Devlet her zaman için, onların alınterleriyle kazandıkları haklarını koruma eğilimindeydi. Hatta bazı dönemler normal işçilik ücretlerine ek olarak, ikramiye şeklinde tanımlanabilecek artı ödemeler de yapılmaktaydı.³³³ Madenci reayanın hakkının bu şekilde gözetilmesi şüphesiz üretim faaliyetinin ve dolayısıyla devlet hazinesinin beslenmesinin aksamamasını sağlamaya yönelikti.

Osmanlı Devleti'nde madenci reayanın sakini oldukları yurtlarını ve ifa ettikleri madencilik hizmetlerini terk etmesi ya da başka bir işe yönelmesi yasaklanan bir durumdu. Zaten madencilik mesleği zorunlu olarak babadan oğula aktarılmakta, madenci kişinin evladı da madenci olarak istihdam edilmekteydi. Tüm madenci reayanın isimleri ilgili defterlere madenci taifesi olarak kaydedilmekte, bu şekilde takiplerinin sağlanması kolaylıkla mümkün olabilmekteydi. Madencilik vazifesi zor bir uğraş olmasından dolayı bazı dönemler madenler ve yerleşimlerinden firar etme vakaları da yaşanabilmekteydi. Madencilerin madenden ve yurtlarından kaçmaları gibi bir durum cereyan ettiğinde ise kaçan madencinin yakalanıp geri gönderilmesi ve tekrardan madencilik işine yönlendirilmesi yoluna başvurulmaktaydı.³³⁴

³²⁹ Yaşar Öcal, **Akdağ Maden-i Hümayunu İşletmesi Örneğinde Osmanlı'da Maden İşletmeleri (1796-1914)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 150.; Çağatay, a.g.e., s. 125.; Tızlak, a.g.e., s. 189.;

³³⁰ Aslan, a.g.e., s. 59.

³³¹ Çağatay, a.g.e., s. 125.

³³² Öcal, a.g.t., s. 140.

³³³ Tızlak, a.g.e., s. 191 – 192.

³³⁴ Varlık, a.g.e., s. 197.; Tızlak, a.g.e., s. 192.

Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki maden işletmelerinde çalışan maden işçilerinin sahip oldukları çalışma koşullarına ve bağlantılı olarak hukukî statülerine yönelik belli başlı konulara yukarıda ana hatlarıyla değinilmiştir. İzah edilen konuları Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının maden ocaklarında çalışan maden işçilerine yönelik olarak aşağıda yapılan ayrıntılı anlatımlar üzerinden de tespit etmek mümkündür.

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs Şaphane mukataalarının sınırları dâhilinde bulunan tüm maden ocaklarında ve şap işleme tesislerinde madencilik faaliyetini yerine getirmek üzere ihtiyaç duyulan iş gücü ekseninde maden işçisi, diğer bir ifadeyle rençber olarak tayin edilmiş olan belirli sayıda madenci reaya bulunmaktaydı. Madenci reayanın istihdamı, Osmanlı Devleti'nin diğer tüm madenlerinde olduğu gibi, şaphane mukataalarına bağlı olan ve şap madeni üretim sahalarının yakın çevresinde konumlanan köy veya mahallelerde ikamet eden reayadan sağlanmaktaydı. Maden işçisi statüsü verilecek madenci reayanın belirlenmesinde ise madencilik işiyle meşgul olacak kişilerde bulunması gereken birtakım özellikler devreye girmektedir. Sadece şap madeni özelinde olmamakla birlikte madencilik konusu genel itibarıyla düşünülecek olursa, maden işçilerinde aranan temel özellikler, madencilik işine fizikî olarak uygun ve yatkın bulunma ile uzunca bir süredir maden işiyle uğraşma ve az çok madencilik işini bilme şeklinde sıralanabilir. Öyle ki madencilik işini bilme ya da yatkın olma meselesinden dolayı maden işçiliği vazifesinde genelde mesleğin babadan oğula intikal etmesi ve sürdürülmesi söz konusuydu. Yeni gelen bir maden işçisinin madencilik vazifesini sıfırdan öğrenmesi gibi zaman kaybına sebebiyet verecek bir uğraşa girilmesi yerine, bu vazifeye zaten aileden aşına ve az da olsa deneyime sahip olan bir maden işçisinin tercih ediliyor olması, üretimin aksamadan devamlılık arz etmesine imkân vermektedir. Bu sebeptendir ki madenci reayanın ailesel olarak devamlılığı devletçe istenen ve tatbik edilmeye çalışılan bir uygulamaydı. Bu noktada, Osmanlı Devleti'nin maden işçisi istihdamını gerçekleştirirken tek ve en temel beklentisinin madenci reayanın sorumluluklarını tam anlamıyla yerine getirmesini garanti altına almaya yönelik olduğunu belirtmek gerekir.³³⁵ Bundan dolayıdır ki bir madencinin oğlu da genellikle madenci olmaktaydı. Kişi öldüğünde yerine oğlu, kardeşi veya en yakın akrabası getirilmekteydi.³³⁶

XVIII. yüzyılda Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının maden ocaklarında maden işçisi olarak istihdam edilen ve şaphanenin madenlerine bağlı 23 yerleşim yerinde meskûn olan madenci reayanın nefer sayısı, toplamda 585 olarak tespit edilmiştir.³³⁷ Öyle ki ilgili madenci sayısı, incelemeye tabi tutulan arşiv vesikalarında “...*hin-i tahrirde muharrer olan beş yüz seksen beş nefer şabhane reayası...*” gibi bir ifadeyle açıkça belirtilmektedir.³³⁸ Yine XVIII. yüzyılda Maruniye

³³⁵ Altunbay, “Osmanlı’da Madencilik”, s. 793.

³³⁶ Çağatay, a.g.e., 125.

³³⁷ BOA, MAD.d, 9929, s. 148 (28 Cemaziyelahir 1146/6 Aralık 1733); BOA, MAD.d, 8497, s. 78 (6 Rebiülahir 1150/3 Ağustos 1737).

³³⁸ BOA, MAD.d, 10000, s. 350 (27 Şevval 1182/6 Mart 1769).

şaphane mukataasında madencilik vazifesi görmek için tayin edilen ve şaphanenin madenlerine bağlı altı yerleşim yerinde ikamet eden işçi sayısı ise 226'ydı. Nitekim belirtilen bu sayı arşiv belgelerinde, “...hin-i tahrirde iki yüz neferden mütecaviz şapçı reayası... kayd ve tahrir...” ve “...iki yüz yigirmi altı nefer şabçı reayası... şab hizmetinde mecd ü sa ‘i olub...” şeklindeki ifadelerle bariz bir şekilde vurgulanmaktadır.³³⁹

Maruniye şaphane mukataasına tâbi bulunan 226 kişilik şap işçisi madenci reayanın 46'sı Şabhane köyünde, 76'sı Menteşelü köyünde, 17'si İsalu mahallesinde, 29'u Cami mahallesinde, 24'ü Seyyid Ali mahallesinde, 34'ü ise Çavuş mahallesinde ikâmet etmekteydi. Maruniye şaphanesine bağlı köy ve mahallelere yönelik olarak belirtilen bu dağılım, ilgili arşiv belgesinde “*suret-i defter-i işçiyân-ı reayay-ı mukataa-i şabhane-i Maruniye*” başlığı altında verilmektedir.³⁴⁰ Bu noktada, daha önce şaphanelere bağlı yerleşim yerleri kısmında da belirtilmiş olan Kalaycıdere köyünün ahalisinin de işçi ihtiyacı hissedildiğinde gündelikle geçici olarak Maruniye şaphanesinde madencilik hizmetine alındığını hatırlamak gerekir.

Diğer bir şap üretim bölgesi olan Gedüs şaphane mukataasının maden ocaklarında ise XVIII. yüzyılda madencilik hizmetinde faal olarak çalışan ve şaphanenin madenlerine bağlı üç yerleşim biriminde ikamet eden 160 ya da 166 kişilik bir madenci grubu bulunmaktaydı. 160 ya da 166 kişiden oluşan Gedüs şaphane mukataasının madenci reayası, arşivdeki kayıtlarda “...Gedüs kazasına tabi Ayrık ve Eğribucak ve Orta mahallelerinin yüz altmış nefer şabhane reayası...” veya “...yüz altmışaltı nefer şabhane reayası...” gibi bahislerle gözler önüne serilmektedir.³⁴¹ Gedüs şaphanesinde yer alan madenci reayanın bağlı yerleşim yerlerine dağılımı meselesine bakıldığında, madencilerin 24'ünün Ayrık mahallesinde, 21'inin Eğribucak mahallesinde, 121'inin ise Orta mahallede ikamet etmekte olduğu anlaşılmaktadır.³⁴²

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarına bağlı köy veya mahalle bazlı yerleşim yerlerinin isimleri kesin bir şekilde belli olsa da içlerinden sadece Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında görevli bulunan madenci reayanın kaç tanesinin hangi yerleşimde ikamet etmekte olduğu yönünde bir veri tespit edilebilmiştir. Karahisar-i Şarkî şaphanesinin madenci reayasının kaç tanesinin hangi bağlı yerleşim yerlerinden olduğu hususunda ise incelenen arşiv belgelerinin hiçbirinde herhangi bir veriye rast gelinememiş olduğunu belirtmek gerekir.

³³⁹ BOA, MAD.d, 7560, s. 276 (29 Cemaziyelahir 1129/10 Haziran 1717).

³⁴⁰ BOA, D.MMK, 49, 9 (2 Rebiülevvel 1102/4 Aralık 1690).

³⁴¹ Gedüs şaphanesinin madenci sayısının 160 olarak belirtilmesine yönelik bkz. BOA, MAD.d, 8493, s. 188 (29 Zilkade 1146/3 Mayıs 1734); Gedüs şaphanesinin madenci sayısının 166 olarak belirtilmesine yönelik bkz. BOA, KK.d, 2521, s. 44 (20 Cemaziyelahir 1159/10 Temmuz 1746).

³⁴² BOA, MAD.d, 2498, s. 41.'den “*Re'âyâ-yı Şabhane-i Gedüs*” şeklinde aktaran Meltem Aydın, “XVII. Yüzyılda Gediz'in Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7, (12), 2016, s. 140.

Şaphane mukataalarında madenci reaya künyesiyle maden işçisi olarak istihdam edilmiş olan madenci fertlerin şaphane mukataaları özelindeki sayılarına bakıldığında, bu sayıların şaphane mukataalarının büyüklüğüyle doğru orantılı olduğu anlaşılmaktadır. Yani üretim potansiyelinin fazlalığı açısından Karahisar-ı Şarkî şaphanesi, Maruniye şaphanesi ve Gedüs şaphanesi şeklinde sıralanan şaphane mukataalarının, vazifeli bulunan madenci reaya sayısı bakımından da doğal olarak aynı sıralamayı yansıtmaması söz konusudur. Madenci olarak tayin edilen reayanın sayılarına yönelik olarak bu noktada belirtilmesi gereken diğer bir husus da verilen madenci reaya sayılarının XVIII. yüzyıl süresince hiçbir değişiklik göstermeden aynı düzeyde kalmış olduğudur. Nitekim yüzyıl içerisinde gerek yüzyılın başı ve ortası gerekse sonu sayılabilecek farklı tarihlere ait olmak üzere incelenen arşiv belgelerindeki veriler hep aynı rakamları telaffuz etmektedirler.³⁴³ Bu farklı tarihli belgelerin hiçbirinde söz konusu sayıların haricinde bir sayıya rastlanılmamıştır.

Maden işçilerinin etnik-dinî mensubiyetleri konusunda bu noktada belirtilmesi gereken kayda değer bir hususun varlığı söz konusudur. Şöyle ki Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının maden işçiliğini yapan 585 kişilik madenci reaya tamamen gayrimüslim reayadan teşekkül etmekteydi. İncelenen arşiv belgelerinde, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasında maden işçiliği pozisyonunda bulunan şahıslar arasında hiçbir Müslüman isme denk gelinmemekle birlikte, zaten ilgili belgelerde “...beş yüz seksen beş nefer ehl-i zimmet reaya...” şeklindeki bir tabirle Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının maden ocaklarında madencilik vazifesini idame ettiren madencilerin gayrimüslim kimlikleri net bir biçimde ortaya konmaktadır.³⁴⁴ Karahisar-ı Şarkî şaphanesindeki gayrimüslim madenci reayanın aksine Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının madenci reayasına ise tamamen Müslüman reayadan meydana gelmekteydi. Nitekim konuyla alakalı arşiv belgelerinde Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarına yönelik tespit edilen yüzü aşkın madenci isminin tamamının Müslüman ismi olması bu durumu ispat etmektedir. Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasında maden işçisi oldukları tespit edilen Avenis, Kırkor oğlu Vasil, Serkis veled-i Mardiros ve Arakil veled-i Andrea³⁴⁵; Maruniye şaphanesinde maden işçisi olarak çalıştıkları tespit edilen Hacı Yakub oğlu Mustafa, Hamza oğlu Ahmed, Ebubekir bin Derviş, Salih bin Ali, Mehmed bin Abdullah ve İbrahim Çelebi ibn-i Mehmed³⁴⁶; Gedüs şaphanesinde madencilik hizmeti gördükleri anlaşılan Kavukluoğlu Hasan, Sakaroğlu Hüseyin, Celâlîoğlu Mehmed, Kunduzoğlu Mustafa, Sarı Hasan, Temurci Osman

³⁴³ Madenci sayıları hakkında veri barındıran XVIII. yüzyıla ait farklı tarihli belgeler için örnek olarak bkz: BOA, D. MMK, 89, 39 (2 Receb 1116/31 Ekim 1704); BOA, MAD.d, 7560, s. 276 (29 Cemaziyelahir 1129/10 Haziran 1717); BOA, MAD.d, 9931, s. 232 (27 Şevval 1145/12 Nisan 1733); BOA, MAD.d, 8493, s. 188 (29 Zilkade 1146/3 Mayıs 1734); BOA, MAD.d, 8497, s. 223 (8 Zilkade 1153/25 Ocak 1741); BOA, KK.d, 2906, s. 299 (28 Muharrem 1157/13 Mart 1744); BOA, KK.d, 2521, s. 44 (20 Cemaziyelahir 1159/10 Temmuz 1746); BOA, MAD.d, 9973, s. 71 (14 Zilhicce 1165/26 Ekim 1752); BOA, MAD.d, 10000, s. 350 (27 Şevval 1182/6 Mart 1769); BOA, MAD.d, 10026, s. 77 (21 Safer 1194/27 Şubat 1780); BOA, MAD.d, 10036, s. 228 (21 Receb 1199/30 Mayıs 1785).

³⁴⁴ Örnek olarak bkz. BOA, MAD.d, 9941, s. 153 (27 Zilkade 1153/13 Şubat 1741); BOA, C.DRB, 3, 122 (28 Cemaziyelahir 1175/24 Ocak 1762).

³⁴⁵ BOA, KK.d, 2509, s. 20 (24 Ramazan 1146/28 Şubat 1734); BOA, C.DRB, 20, 984 (Tarihsiz); BOA, MAD.d, 10033, s. 79 (23 Rebiülevvel 1198/15 Şubat 1784).

³⁴⁶ BOA, MAD.d, 7560, s. 198 (19 Şaban 1126/30 Ağustos 1714); BOA, D.MMK, 344, 77 (3 Cemaziyellevvel 1177/9 Kasım 1763).

Beşe ve Aylak Mustafa³⁴⁷ gibi isimlerin mevcudiyeti şaphanelerin madenlerinde vazifeli bulunan maden işçilerinin Müslüman ya da gayrimüslimlerden teşekkül etme durumlarını bariz bir biçimde ortaya koymaktadır. Burada izah edildiği şekliyle madenci reayanın Müslüman ya da gayrimüslim ahaliden meydana geliyor olması, planlı olarak devlet tarafından özellikle ayarlanmış bir durum olmamakla birlikte, bu husus, şap üretim merkezleri ve daha da önemlisi bu merkezlere bağlı yerleşim yerlerindeki ahalinin sahip olduğu dinî-demografik yapıyla ilişkilendirilebilir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, geniş bir coğrafyaya yayılan ülke topraklarında çeşitli millet ve dinlere mensup kitleleri zimmet hukuku bünyesinde barındıran büyük bir imparatorluktu. Konuya bu çerçeveden bakıldığında, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasındaki madenci reayanın bölgede yaşayan gayrimüslim ahaliden oluşması ve onların yerine başka bir bölgeden getirilecek Müslüman ahaliyi tayin etme gibi bir uğraşa girmemiş olması son derece anlamlı ve makul görülür.

Yukarıda verilen madenci sayılarına bakıldığında, Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında maden işçisi olarak vazifeli bulunan yaklaşık 1.000 kişilik bir madenci reaya grubunun mevcut olduğu görülür. Bu reayanın sorumlu ve bağımlı olduğu kişi doğrudan ilgili şaphane mukataalarının idaresini yürüten şaphane eminleriydi. Madenci reaya kötü ya da uygunsuz herhangi bir iş yaptığında veya davalık duruma düştüğünde ikaz edilmeleri veya cezalandırılmaları tamamen şaphane mukataalarının eminlerinin yetki ve tasarrufundaydı.³⁴⁸ Öyle ki şaphane bölgelerinde idarî görevi bulunan kadı haricindeki resmî devlet temsilcilerinin bile şaphane idarecileri dururken madenci reayaya herhangi bir hususta müdahale etmeleri yasaktı. Kendilerine reayadan vergi toplama yetkisi verilmiş olan memurlar veya ehl-i örf yetkililerinin madenci reayaya yaptırım uygulaması hiçbir şekilde uygun görülmemekteydi. Bu konuda madencilerin ve şaphane idarecilerinin serbestlikleri söz konusuydu. Madencilerin idaresinde uygulanan bu serbestlik ilkesi arşiv belgelerinde “*mefrüzü’l- kalem ve maktu’ü’l-kadem min-küllü’l-vücûh serbestiyyet*” şeklinde ifade olunmaktadır.³⁴⁹

Madenci reayanın ikamet etmekte olduğu yerleşimlerini terk etmeleri veya zorla terk ettirilmeleri ve dolayısıyla bağlı bulundukları şaphane mukataalarındaki madencilik hizmetinden uzak düşmeleri hiçbir zaman kabul görmemiş, asla istenmeyen bir durum olarak telakki edilmiştir. Madenlere bağlı bir şekilde, mensubu bulundukları asli yurtlarında her daim bulunmaları ve devletin kendilerine yüklediği madencilik vazifesini sürekli olarak sürdürmeleri hususuna riayet etmelerine son derece önem verilmiştir. Çünkü madenci reayanın yerleşik oldukları yurtlarını terk ederek madencilik statülerinin dışına çıkmalarıyla birlikte, öngörülen ve kendilerinden beklenen şap üretimi aksamakta, şaphane mukataalarının işleyişi bozulmakta ve kaçınılmaz olarak bu durum devlete

³⁴⁷ BOA, C.DRB, 43, 2101 (23 Rebiülahir 1188/3 Temmuz 1774); BOA, C.DRB, 56, 2790 (12 Cemaziyelevvel 1189/11 Temmuz 1775).

³⁴⁸ BOA, D.MMK, 369, 48 (23 Cemaziyelevvel 1191/29 Haziran 1777).

³⁴⁹ BOA, D.MMK, 371, 30 (3 Safer 1193/20 Şubat 1779).

doğrudan zarar vermektedir. Çok zarurî bir durumun ortaya çıkmasından kaynaklı olarak yurdun terkedilmesi gerektiği zamanlarda ise maden emminden mutlak surette izin alınması icap etmekteydi.³⁵⁰

Madenci reayanın yurtlarını terki hoş karşılanmayan ve devlet tarafından engellenmek istenen bir vaka olsa da ortaya çıkan birtakım gerekçeler nedeniyle zaman zaman ikamet alanlarını terk edip başka diyarlara firar eden madenciler olmaktadır. Söz konusu firarların ana sebebine bakıldığında, genellikle, sahip oldukları vergi muafiyeti gibi birtakım madencilik haklarının ihlâl edilmesi durumu karşımıza çıkar. Madenci reayanın bazıları, haksız yere kendilerine yüklenen ağır vergiler ve uygulanan bazı baskılar söz konusu olduğunda ve bu baskılardan kurtulma imkânı bulamadıklarında madencilik vazifelerini bırakarak başka diyarlara göçmeyi ve bu şekilde, düşmüş oldukları zor durumdan kurtulmayı son çare olarak görmekteydiler. Nitekim madenci reaya uygulanan baskı ve zorlamalar neticesinde yerlerini terk etmelerine yönelik bir hadiseye, 1755 yılına tarihlenen ve Karahisar-ı Şarkî kazasının kadısına ait arzı muhteva eden bir belgede rastlanmaktadır. İlgili arz, bölgede bulunan görevli cizyedarların usulsüzce vergi tahsiline girişmelerinden ötürü madenci reayadan bir miktar vergi topladıklarını ve bundan dolayı çaresizliğe kapılan maden işçilerinin topluca firara yönelmesi akabinde şaphanenin boş bir harabe hâlini aldığını ve üretimin neredeyse tamamen durma noktasına geldiğini bildirmektedir.³⁵¹ Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası özelinde yaşanan bu hadiseye benzer gelişmeler Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında da meydana gelmiştir. Gediz’de avarız vergisi tahsiliyle görevli bir memur, söz konusu vergiden kanun gereğince muaf olan madenci reayadan avarız vergisi toplamaya kalkıştığı için ilgili reayanın etrafa dağılmasına³⁵²; Gümülcine’de vazifeli başka bir memur da Maruniye şaphane mukataasının madencilerinden kanuna aykırı bir şekilde birtakım vergiler talep etmesi dolayısıyla madencilerin yurtlarından kaçmalarına neden olmuştur.³⁵³

Madenci reayanın, madencilik işini bırakmayı ve yerleşik oldukları yurtlarını terk etmeyi tercih etmesinin bir sebebinin de şaphane emninin, kanuni hakları olmasına rağmen kendilerine herhangi bir işçilik ücreti ödememeleri neticesinde madenci reayanın geçim darlığına düşmesinden kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1709 tarihli bir vesikada, Maruniye şaphane mukataasının madencilerinin merkeze gönderdiği arzda, şaphanelerinin emni olan Konorta’nın iki yıldan beri, hak etmiş oldukları hiçbir ödemeyi kendilerine yapmamış olduğunu, bu nedenle de ailelerinin geçimlerini sağlayamaz hâle düşüklerini ve eğer bu haksızlık ve usulsüzlük karşısında gerekli adımlar atılması

³⁵⁰ Çağatay, a.g.e., 125.

³⁵¹ BOA, MAD.d, 9978, s. 387 (19 Receb 1168/1 Mayıs 1755).

³⁵² BOA, MAD.d, 8499, s. 290 (8 Rebiülahir 1153/3 Temmuz 1740).

³⁵³ BOA, C.DRB, 41, 2041 (25 Rebiülevvel 1175/24 Ekim 1761).

suretiyle herhangi bir çözüm sağlanmazsa yurtlarını ve maden işçiliği hizmetlerini geride bırakarak firar etmek zorunda kalacaklarını bildirmiş oldukları gözlemlenmektedir.³⁵⁴

Şaphane mukataalarındaki madenlerde maden işçisi olarak görevli bulunan reayanın birtakım gerekçeler göstererek daimî yurtlarından uzaklaşmaları ve bundan dolayı şaphane mukataalarındaki olağan şap üretiminin aksaması veya durması meselesi her zaman kendilerinin terkleri sebebiyle olmamaktaydı. Öyle ki bazı zamanlar, şaphane mukataalarının idaresindeki serbestlik ilkesinin ihlâl edilmesinden kaynaklı olarak madenci reayanın yerleşik bulundukları yurtlarından zorla sürgün edilmeleri gibi son derece uygunsuz bir olay da söz konusu olabilmekteydi. Nitekim şaphane mukataalarını malikâne sahibi olarak tasarruf edenler idarede serbest olmasına rağmen Karahisar-ı Şarkî Sancağı'nın mutasarrıfı ünvanını elinde bulunduran Habib adlı kişi kendi çıkarları doğrultusunda Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının işleyişine müdahalelerde bulunmuş ve bu süreçte madenci reayanın bir kısmını alıkoyduğu gibi bir kısmını da zorla sürgün ettirmiştir.³⁵⁵ Görüldüğü üzere, madenlerin işlemez hâle geldiği bu olayda, madenci reayanın yurtlarından ayrılmasının altında yatan gerekçe kendilerinden kaynaklı olmayıp hariçten yapılan bir müdahaleden kaynaklı olarak tezahür etmiştir.

Madenci reayanın yukarıdaki örneklerde açıkça belirtildiği gibi birtakım maruzatlarla yurtlarını terk etmeleri durumunda madencilik faaliyetlerinin devamının sağlanması ve şaphanelerdeki şap üretiminin tekrardan olması gerektiği şekliyle devamlılık arz etmesi maksadıyla madencilerin firar etmiş oldukları bölgelerden alınarak asli yerleşimlerine döndürülmeleri ve madencilik faaliyetlerine kaldıkları yerden devam etmeleri yoluna gidilmekteydi. Bu bağlamda gerek şaphane mukataalarının idarecileri gerekse diğer birtakım resmî görevliler devlet tarafından devreye sokulmakta ve merkezden yazılan emirlerle, meydana gelen söz konusu aksi durumun çözüme kavuşturularak şaphane düzeninin tekrardan eski hâline döndürülmesine çalışılmaktaydı. Merkezden gönderilen emirlerde madenci reayanın eski durumlarına döndürülmesinin gerekliliği vurgulanmakla birlikte, bu iş yapılırken dikkat edilmesi gereken genel bir kurala da atıf yapılmaktaydı. Şöyle ki maden sahalarındaki yurtlarından firar etmiş olan madencilerin firarlarının üzerinden on yıl geçmemiş ise mutlak surette geriye gönderilmeleri, eğer ayrılışlarının üzerinden on yıl geçmişse ve yeni yurtlarının avarız hanelerine kayıtları düşülmüşse geri gönderilmeyip yeni yurtlarında yerleşik kalmaları ve madenci reaya dışındaki normal reaya gibi gerekli vergileri ödemekle yükümlü tutulmaları emredilmekteydi.³⁵⁶

³⁵⁴ BOA, D.MMK, 101, 46 (29 Rebiülevvel 1121/8 Haziran 1709).

³⁵⁵ BOA, AE.SAMD.III., 108, 10637 (20 Receb 1134/6 Mayıs 1722).

³⁵⁶ BOA, MAD.d, 9989, s. 30 (29 Muharrem 1176/20 Ağustos 1762); BOA, MAD.d, 10037, s. 270 (16 Receb 1200/15 Mayıs 1786).

2.2.1. Madenci Reayanın Sorumlulukları ve Yapılan İhlâller

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında madenci yerleşimi olarak belirlenen yerlerden temin edilmek suretiyle, şaphane mukataalarının maden ocaklarında maden işçisi olarak istihdam edilen madenci reayanın mutlak surette yerine getirmekle yükümlü olduğu birtakım vazifeler söz konusuydu. Bu vazifelerin en önemlileri, arşiv vesikalarındaki kayıtlarda da “...şabhanede şab işlemek üzere ve dağlardan odun kat‘ idüb ve sair lâzimesin görmek şartıyla hin-i kadimden berü tayin olunan ... nâm karyeler reayası...” şeklinde vurgulanan ifadede³⁵⁷ anlaşılabilir. Üzere, maden ocaklarından belirli miktarda şap çıkartma ve çıkartılan şapı ayırıştırıp saf hâle getirmek için uygulanan yakma işleminde kullanılan odunu temin etme şeklinde belirtilebilir. Bu sorumluluklara ek olarak tabî ki bir de kaçınılmaz olarak şaphane mukataalarının idarecilerine tam manasıyla itaat etme ve hiçbir koşulda herhangi bir kusurda bulunmama durumunu da eklemek gerekir.

2.2.1.1. Şap Üretimi

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında madenci reaya olarak vazifelendirilen maden işçilerinin en temel ve süreklilik arz eden görevi, şaphane mukataalarının maden üretim merkezlerinde bulunan maden kuyularında bedenlen çalışıp şap içeren kütleleri gün yüzüne çıkarmak ve akabinde de yine şaphane merkezlerinde bulunan ilgili üretim tesislerinde gerekli madenî işlemleri uygulamak suretiyle şap üretimini sağlamaktır. Öyle ki bu görev, belgelere yansıdığı üzere, madenci reaya için gece gündüz veya yaz kış olmak üzere tüm zamanlarını kapsayan bir temel veya öncelikli faaliyet olarak nitelenmektedir.³⁵⁸ Bu ifade esasında madenci reayanın şap işleme hizmeti dışında herhangi bir meşguliyetlerinin olmadığını da açık bir dille ortaya koymaktadır.

Madenciler tarafından gece gündüz veya yaz kış bilfiil şaphane mukataalarının maden ocakları ve tesislerinde yürütülen şap üretimi, rastgele bir şekilde, sürekli olarak değişen miktarlarda, yani bir sene farklı diğer sene farklı boyutlarda yapılmayıp yıllık bazda önceden belirlenmiş olan miktarlara bağlı kalınarak yapılmaktaydı. Her bir şabhanede yıllık olarak ne kadar şap üretimi yapılacağı veya yapılması gerektiği devlet tarafından bir standarda bağlanmak suretiyle, madenci reaya, belirlenen miktardaki üretimi mutlak surette yerine getirmekle mesul tutulmuştu. Bu faaliyet onlar için tabiri caizse süresi belli olan bir ödev, bir hazırlıktı. Konuyla alakalı belgeler değerlendirildiğinde, şap üretimi konusunda yıllık üretim miktarının, şaphane mukataalarında görevli bulunan maden işçisi

³⁵⁷ BOA, D.MMK, 172, 8 (4 Zilkade 1137/15 Temmuz 1725); BOA, D.MMK, 182, 62 (11 Safer 1140/28 Eylül 1727).

³⁵⁸ BOA, D.MMK, 340, 102 (3 Cemaziyelahir 1175/30 Aralık 1761); BOA, C.DRB, 41, 2041 (Gurre-i Rebiülahir 1175/30 Aralık 1761).

sayılarında olduğu gibi, XVIII. yüzyıl sürecince pek değişiklik göstermeden hemen hemen aynı düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır.

Madenci reaya tarafından Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının dört adet maden sahasından elde edilen yıllık şap miktarı 40.000 batmandı. Belirtilen miktarın üretimi, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasında bulunan dört adet üretim noktasının her birinden 10'ar bin batman olmak üzere eşit miktarda sağlanmaktaydı.³⁵⁹ İlgili 10'ar bin batmanlık üretim yıllık 24 kuyu olarak ifade olunmaktaydı. Bu bağlamda Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin dört maden ocağından yıllık toplam 96 kuyu miktarı bir üretim yapılmaktaydı.³⁶⁰ Burada belirtilen kuyu ifadesinin, maden ocaklarında açılan kuyaların sayılarını değil, ocaklardan üretimi yapılan madenin ağırlık miktarını ifade etmekte olduğu açıktır. Verilen 10 bin batman ve 24 kuyu şap bilgileri değerlendirildiğinde, 1 kuyu şap tabirinin yaklaşık olarak 416 batman ağırlığa, yani 1 batman=7,697 kg.³⁶¹ hesabıyla ortalama 3.200 kilograma tekabül etmesi söz konusudur. Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının maden ocaklarından üretilen ilgili şap miktarı diğer bir belgedeki ifadeyle ise yıllık 1.440 Halebî kantardı.³⁶² Maruniye şaphane mukataasının madenci reayası ise şaphanede bulunan maden ocaklarından yılda 3.370 kantar ağırlığında şap üretimi yapmakla yükümlüydü.³⁶³

Diğer bir şap üretim sahası olan Gedüs şaphane mukataasında görevli madenci reyanın üretmekle yükümlü tutulduğu yıllık şap miktarı hakkındaysa ne yazık ki herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Nitekim Suraiya Faroqhi ve Emine Dingec de şap madeni ve şaphanelere yönelik olarak yapmış oldukları çalışmalarında Gedüs şaphane mukataasındaki yıllık üretim miktarı hususunda net bir rakam ortaya koyamamışlardır.

Suraiya Faroqhi, kaleme almış olduğu “*Alum Production And Alum Trade In The Ottoman Empire (About 1560-1830)*” adlı makalesinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısına yönelik olarak, Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarındaki yıllık şap üretim miktarları hakkında birtakım hesaplama ve çıkarımlarda bulunmakta ve bu çıkarımların kesin kabul edilemeyip teyite ve konu hakkında yapılacak çalışmalar üzerinden araştırmaya muhtaç olduğunu da ayrıca belirtmektedir. Faroqhi'ye göre; belirtilen dönemde Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının maden ocaklarından yıllık 350 ton, Gedüs ve Maruniye şaphane mukataalarının maden ocaklarından ise

³⁵⁹ BOA, MAD.d, 9952, s. 27 (28 Muharrem 1157/13 Mart 1744); BOA, KK.d, 2522, s. 19 (17 Safer 1163/26 Ocak 1750).

³⁶⁰ BOA, MAD, 9994, s. 269 (23 Şevval 1178/15 Nisan 1765); BOA, MAD, 10037, s. 383 (11 Şevval 1200/7 Ağustos 1786); BOA, MAD, 10049, s. 353 (28 Şevval 1204/11 Temmuz 1790); BOA, MAD, 10058, s. 216 (13 Ramazan 1206/5 Mayıs 1792).

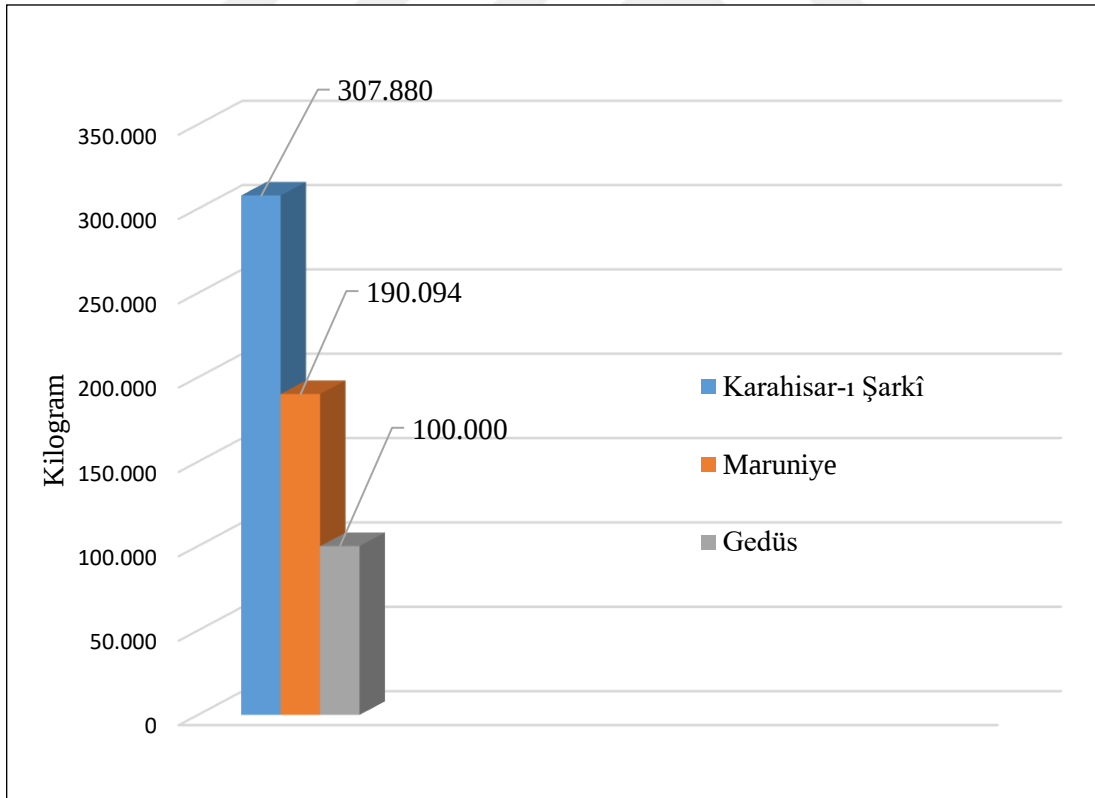
³⁶¹ Eski bir ağırlık birimi olan batman miktarı, bölgeden bölgeye ve zamandan zamana değişiklikler göstermektedir. Fakat genel kabulün 1 batman=7,697 kg. şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Cengiz Kallek, “Batman”, *DİA*, 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 200.

³⁶² BOA, MAD.d, 9994, s. 269 (23 Şevval 1178/15 Nisan 1765).

³⁶³ BOA, D.MMK, 89, 39 (2 Receb 1116/31 Ekim 1704); BOA, D.MMK, 198, 26 (22 Cemaziyelahir 1143/2 Ocak 1731); BOA, D.MMK, 338, 95 (21 Receb 1174/26 Şubat 1761); BOA, C.DRB, 50, 2461 (28 Cemaziyellevvel 1174/4 Aralık 1763).

yıllık 400 ton olmak üzere toplam 750 ton civarında yıllık üretim yapılmaktaydı.³⁶⁴ Tarafımızca erişilen arşiv belgelerindeki kayıtlara yansıdığı şekliyle Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının maden ocakları özelinde yıllık üretim miktarı olarak karşımıza çıkan 40.000 batman ve Maruniye şaphane mukataasının maden ocaklarında yıllık üretim miktarı olarak karşımıza çıkan 3.370 kantar³⁶⁵ ifadelerini değerlendirdiğimizde, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının madenlerinden elde edilen yıllık şap üretim miktarı 307.880 kilogram; Maruniye şaphane mukataasının madenlerinden sağlanan yıllık şap üretim miktarı ise 190.094 kilogram olarak elde edilir. Bu noktadan hareketle, Gedüs şaphanesinin Karahisar-ı Şarkî ve Maruniye şaphane mukataalarından çok daha küçük bir şaphane merkezi olduğu hatırlanacak ve dikkate alınacak olursa Gedüs şaphane mukataasının yıllık üretim miktarına yönelik olarak ortalama 100.000 kilogramlık bir tahmin yürütülebilir. Böylece XVIII. yüzyılda Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ndeki yıllık toplam şap madeni üretim miktarının ortalama olarak 600 ton civarında olduğu sonucuna ulaşılır. Fakat verilen bu miktarın, Gedüs şaphane mukataasındaki yıllık şap üretim miktarına dair kaynaklarda herhangi bir kayda denk gelinememiş olmasından ötürü tamamen ortalama bir varsayım olduğunu ve teyit edilmesi gerektiğini de ayrıca belirtmek gerekir.

Grafik 3: Şaphanelerdeki Yıllık Ortalama Üretim Miktarları (XVIII. Yüzyıl)

³⁶⁴ Faroqhi, a.g.e., s. 164.

³⁶⁵ Eski bir ağırlık birimi olan kantarın miktarı, bölgeden bölgeye ve zamandan zamana değişiklikler göstermektedir. Fakat genel kabulün 1 kantar=56,408 kg. şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Cengiz Kallek, "Kantar", *DİA*, 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 319.

Şap cevherini, açılan maden ocaklarından kullanıma hazır saf hâliyle temin etmek mümkün değildi. Maden işçilerinin günümüze nazaran çok daha ilkel sayılabilecek yöntemleri kullanmak suretiyle şaphanelerde bulunan maden ocaklarından kazarak çıkardıkları madeni kütlelerin içerisinde bulunan şap cevherine ulaşmak için diğer çoğu madende olduğu gibi bir takım madenî teknik ve işlemlerin uygulanmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü şap cevheri, kayaç ve toprak kütlelerinin arasında birçok farklı kimyasal madde veya unsur ile birlikte, onlara yapışık olarak komplike bir hâlde bulunmaktaydı. Hâliyle sadece kullanıma hazır saf şap cevherine erişebilmek, onu diğer kaya, toprak veya kimyasal madde bileşenlerinden ayırabilmek için madenci reayası ve ilgili teknik ustalar tarafından kaçınılmaz olarak birkaç ayırıştırma ya da arıtma işleminin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda şap üretiminin ilk noktasından son noktasına varıncaya kadar, yani şap kuyularından başlayıp şaphane tesislerine kadar uzanacak ve nihayetinde de şap depolarında tamamlanacak olan, şap cevherinin işlenmesi veya üretim süreci devreye sokulmaktaydı. Saf şap cevheri ancak ilgili süreç sonunda elde edilebilmekteydi.

Şapın işlenmesi ya da üretimi sürecinin ilk adımı, şaphanelerin barındırdığı maden kuyularından çıkartılan şap içeren karışık kayaç kütlelerin yine maden kuyularına yakın bir konumda bulunan şaphane tesisine aktarımıydı. Sürecin ikinci adımını oluşturan şaphane tesisi, şap işleme ve saf şap cevherinin elde edilme faaliyetinin tam manasıyla gerçekleştirildiği esas noktaydı. Burada gerekli birtakım madenî teknik ve donanımına sahip ustalar ve madenci reaya ile yine işçi ve ustaların şap üretimi faaliyetini yapabilmeleri için ihtiyaç duyulan fırın, kazan, kap, fiç ve odun gibi madenî amaçlı kullanılan alet veya eşyalar bulunmaktaydı. Belirtilen maden ustaları ve işçileri, şaphane tesisine aktarılan şaplı kaya kütlelerini, zikredilen alet veya eşyaları kullanmak suretiyle bir takım yakma, kaynatma, yıkama, bekletme vb. yöntemlerle işleyerek saf şap cevherini elde etmekte ve böylece şap işleme sürecinin ikinci ve en önemli adımı tamamlanmaktaydı. Üçüncü ve son adım ise tesislerde işlenen ve ticarî bir ürün olarak son şeklini alan şap cevherinin muhafaza edilmek ve satışa çıkartılmak üzere ilgili şap mahzenlerine taşınarak satış için nakliyat zamanı gelene dek depolanmasıydı.

Saf şap cevherine ulaşmak için şapın işlenmesinin esas yeri ve aşaması olan şaphane mukataalarının içerisindeki maden tesislerinde uygulanan çeşitli madenî yöntemler hakkında literatüre geçmiş birkaç anlatım mevcuttur. Esasında söz konusu anlatımların her biri, yapılan uygulamalar konusunda bazı farklılıklar içermektedir. Hâl böyleyken şap cevherinin işlenip saf hâle getirilmesi sürecinde tek ve değişmez bir işlem bulunmadığı, tarihî süreç içerisinde bölgeden bölgeye ve zamandan zamana değişiklikler arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu noktada, ilgili anlatımlara sadece ana hatlarıyla değinmek ve şap işleme sürecine yönelik zihinlerde genel bir izlenim bırakmak yerinde olacaktır.

Şapın işlenmesi noktasında öncelikle belirtilmesi gerekir ki tüm farklı anlatımlara rağmen uygulamaya konulan yöntemlerin temelinde yakma, pişirme, yıkama ve kurumaya veya

kristalleşmeye bırakma gibi ana işlemler bulunmaktaydı.³⁶⁶ Söz konusu işlemler hakkında araştırma eserlerinde yer verilen teferruatlı anlatımların çoğu, Bizanslı tarihçi Dukas ve İtalyan yazar Francesco Balducci Pegolotti'nin kaleme almış oldukları eserlerde sunmuş oldukları bilgiler kaynak alınarak aktarılmaktadır. Osmanlı arşivlerinde bulunan şaphane mukataalarıyla ilgili belgelerde ise bu doğrultuda bir izaha erişmek ne yazık ki mümkün olmamaktadır. Çünkü devlet, şap cevherinin nasıl elde edildiği gibi durumlardan ziyade, doğal olarak, daha çok mukataa idaresi, üretimin devamlılığı ve şap satışı gibi kendisini ilgilendiren hususlarla ilgilenmiş ve onları kayda almıştır.

Şapın işlenmesi meselesine dair Dukas'ın yapmış olduğu anlatımı referans alan çalışmalara göre; şap içeren kayaçlar veya taşlar öncelikli olarak ateşte yakılıp sonrasında suyun içerisine atıldığında sıcak maddenin aniden soğuğa maruz kalması nedeniyle dayanamayıp parçalanır ve kum hâline dönüşür. Elde edilen kum, suyla beraber karıştırıldıktan sonra kazanlara atılıp kaynatılır, bunun neticesinde kumlu yapı erimeye başlar ve yağı andıran bir unsur olarak, sütün peynir hâline gelmesi gibi suyun içerisinde belirir. Bu peynirimsi unsurun dışında olarak kazanın içerisinde beliren diğer tüm toprak benzeri sert maddeler ise kazandan çıkartılıp atılır. Geriye kalan peynirimsi çözelti, suyuyla birlikte özel yapılmış ahşap teknelere boşaltılır. Peynirimsi çözeltinin dört gün boyunca ahşap teknelerin içerisinde bekletilmesi sonrasında da mevcut çözelti, ilgili teknelerin kenarında ve tabanında katılaşmış ve oldukça parlak bir vaziyete dönüşür. Katılaşan bu parlak madde tekrardan su eklenerek kazanlara dökülür ve tekrar kaynatılır. Bu ikinci kaynatma işleminin sonrasında da ilk seferkinden çok daha az olmak üzere bir miktar daha kum oluşumu gerçekleşir. Oluşan kum ayrılıp atılır ve geri kalan madde tekrar ahşap teknelerin içerisine doldurulur ve teknelerin içinde dört gün daha bekletilen bu madde, ikinci dört günün sonunda saf şap hâlini almış olur.³⁶⁷

Şapın işlenmesine dair Pegolotti'nin yapmış olduğu anlatımı referans alan çalışmalara göreyse; şap içeren kaya parçaları öncelikle fırın ya da büyük kazanlarda 18 saat süreyle pişirilip iyice kaynatılırdı. Sonrasındaysa yakılan kayalar sık sık ıslatılıp yıkanılırdı. Çok katı olan kaya parçaları atılır, geriye kalanları büyük kazanlara boşaltılarak tekrar kaynatılır ve yıkanılırdı. Sonrasında elde edilen madde ahşap fiçılara doldurulur ve fiçıların içerisinde bekleyen madde zamanla kristalleşerek saf şap hâlini alırdı.³⁶⁸

Şapın işlenmesine yönelik olarak Karajian'ın çalışmasında da yukarıda izah edilen Dukas ve Pegolotti'nin anlatımlarına benzer ifadeler mevcuttur. Karajian'ın çalışmasında verdiği bilgiye göre; maden ocağından elde edilen şap cevheri barındıran kaya kütlesi öncelikle şaphane tesislerinde bulunan fırınlarda pişirilmekte/yakılmakta, böylece kaya parçasının içerisinde bulunan bazı kimyasal

³⁶⁶ Fleet, a.g.e., s. 81.

³⁶⁷ Dukas'ın anlatımını bu şekilde referans alan örnek çalışmalar için bkz. Altay Tayfun Özcan, a.g.e., s. 82.; Özkan Aygün, a.g.e., s. 177 - 179.

³⁶⁸ Pegolotti'nin anlatımını bu şekilde referans alan örnek bir çalışma için bkz. Özkan Aygün, a.g.e., s. 177.

unsurların yanmasının etkisiyle birtakım patlamalar oluşmakta ve böylece patlamaların tesiriyle mevcut kaya kütlesi parçalanmakta ve daha küçük kaya parçacıkları meydana gelmekteydi. Sonrasındaysa ortaya çıkan bu küçük kaya parçacıkları suyla ıslatılıp bir müddet yıkanmaktaydı.³⁶⁹

Karajian'ın çalışmasının yanı sıra Llave'in çalışmasında da şap üretim aşamaları ele alınmaktadır. Llave'in yapmış olduğu çalışmada verdiği bilgiye göreyse; şaplı kaya kütlesi öncelikle şap fırınlarına atılarak 8-12 saat boyunca pişirilmekte, akabinde yanmanın etkisiyle fırından parçalanmış olarak alınan kaya parçaları 14 gün boyunca suyla yıkanmakta ve parçalanmış kayalar bu 14 günlük yıkama sürecinin sonunda toz gibi ufalanmaya başlamaktaydı. Tekrardan 10-12 saatlik bir kaynatmanın ardından ise kaynayan sıcak suyun etkisiyle şap cevheri çözülerek diğer maddelerden ayrılmakta ve çözülen şap cevheri son olarak ahşap fiçılara doldurularak kristalleşmesinin gerçekleşmesi için bekletilmekteydi. Kristalleşme gerçekleştikten sonra da saf şap elde edilmiş olmaktaydı.³⁷⁰

Yukarıda verilen şap işleme veya üretim sürecinin tasvirine yönelik örneklerden ziyade XVI. yüzyıl seyyahı Pierre Belon'un vermiş olduğu bilgiler çok daha ehemmiyetli görülmektedir. Çünkü kendisi yapmış olduğu bir seyahat esnasında, bizzat şap üretimini görmek adına seyahatinin yönünü Maruniye şaphanesine ait madenlerin yer aldığı Sapes/Şapçı tarafına çevirmiş ve madende şap mültezimliği yaptığını söylediği bir Yahudinin misafiri olarak bölgede konaklamıştır. Yazar, bu konaklama esnasında şap imalatı sürecine yönelik olarak edindiği bilgilere eserinde yer vermektedir. Buna göre şap çıkartılan ocakların çoğu yüzeye yakın olmakla birlikte 12 metre derinliğe ulaşan ocaklar da bulunmaktaydı. Çıkartılan şapın işlenip saf hâle getirilmesi işlemi ocakların hemen yanında yapılmakta olup bu sayede taşıma maliyeti söz konusu olmamaktaydı. Şaplı kütleler maden ocağından güçlükle çıkartılmakta, bu kütleler aşırı sert olmaları nedeniyle sadece büyük çekiç ve keskinlerle uygulanan darbeler sayesinde kırılabilmekte, kırılıp daha küçük parçalar hâline getirilen kayaçlar çukurlara yığılarak odunlarla yakılıp pişirilmekte, pişirilme esnasında kütle sürekli olarak karıştırılmakta ve böylece parçalanıp toz hâline gelmekte, toz hâline gelen madde birkaç gün suya maruz bırakılmakta, sonra tekrar pişirilmesi akabinde ahşap oluklara veya toprak çömleklere konulmakta ve bu şekilde 10-12 gün bekledikten sonra katılaşırmaktaydı.³⁷¹

Şapın işlenmesi aşamasında, ocaklardan çıkartılmış olan kaya kütlelerine uygulanan yakma işlemi için ihtiyaç duyulan odunun; yıkama işlemi içinse gerekli olan suyun bir hayli fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda erişilebilen bazı kayda değer veriler mevcuttur. Örneğin 10 tonluk bir taş kütlelerinin tamamen yakılabilmesi için bir at 100 okka hesabıyla 50 atın taşıyabileceği toplam

³⁶⁹ Karajian, a.g.e., s. 134.

³⁷⁰ Llave, a.g.e., s. 53.

³⁷¹ Pierre Belon, a.g.e., s. 27 – 28.

5.000 okka³⁷² odun bulunmalıydı.³⁷³ Odunun yanı sıra suyun şaphane mukataaları için üretim noktasında ne denli önemli olduğu ve şaphanelerde bol su olmadan şap işleme faaliyetinin aksamasının kaçınılmaz olduğu hususu, Gümülcine kazasının naibi ve Maruniye şaphane mukataasının eminine gönderilen hicrî 1155 (milâdî 1742) tarihli bir hüküm belgesinde son derece netlik kazanmaktadır. İlgili hükümde, bölgede iki ayrı noktada bulunan mevcut ana su kaynaklarının son zamanlarda meydana gelen kuraklık neticesinde azalmakta ve çoğunlukla da tamamen kesilmekte olduğu, dolayısıyla bölge ahalisinin susuzluk çekmesine ek olarak Maruniye şaphane mukataasının maden ocaklarında gerçekleştirilen şap üretiminin de büyük oranda sekteye uğradığına değinilmekte ve yine yakın bölgedeki bir mağarada yeni keşfedilen bol miktardaki diğer bir su kaynağının acilen şaphane bölgesine taşınarak bu sorunun çözüme kavuşturulması emredilmektedir.³⁷⁴ Bu hadise, yakıt maddesi olan odunun ve madenî işlem ve arıtmalarda kullanılan suyun şaphane mukataalarındaki üretim için ne denli öncelikli olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.

Daha önce de belirtmiş olduğumuz üzere, Osmanlı Devleti'nde madenci reayanın madencilik hizmeti haricinde herhangi bir iş sahibi olmasına, tarım veya ticaretle meşgul olmasına izin verilmezdi. Kendilerinin tek uğraşı mutlak surette madencilik faaliyeti olmalıydı.³⁷⁵ Devletin kendilerinden beklediği yegâne görev, maden üretiminin aksamadan devam etmesiydi. Bu doğrultuda, şaphane mukataalarının madenci reayası da şap üretimi ile yerine getirdikleri madencilik hizmetinden elde ettikleri işçilik ücretlerinin haricinde kendilerine maddî gelir kazandıracak herhangi bir işle meşgul olmamakta ve dönemin esas geçim kaynağı olan çiftçilikle veya herhangi bir ticaret işiyle uğraşmamaktaydı.³⁷⁶

Şap madencileri, kendileri ve bakmakla yükümlü oldukları aile fertlerinin geçimlerini, şaphane mukataalarında görmüş oldukları madencilik hizmeti karşılığı olarak şaphane mukataalarının eminalerinden aldıkları bir miktar işçilik ücreti sayesinde sağlamaktaydılar. Söz konusu ücret arşiv kayıtlarında “...ücret-i rençberân...”, yani işçilik ücreti şeklinde ifade edilmektedir.³⁷⁷ Bu ücret

³⁷² 1 Okka=1,282945 kg hesabıyla 5.000 okka=6.411 kg. 1 okkanın yaklaşık olarak 1,282945 kg. olduğuna dair bkz. İnalçık, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, 1, s. 446.

³⁷³ Karajian, a.g.e., s. 134.

³⁷⁴ BOA, A.DVNS.AHKR.d, 1, s. 106 (Evasıt-ı Şaban 1155/11-20 Ekim 1742).

³⁷⁵ Robert Anhegger, a.g.e., s. 104.

³⁷⁶ BOA, D.MMK, 101, 46 (29 Rebiülevvel 1121/8 Haziran 1709); BOA, D.MMK, 340, 102 (3 Cemaziyelahir 1175/30 Aralık 1761). Fakat bir belgede Maruniye şaphanesinin madencilerinin herhangi bir gelir sağlamayacak düzeyde az da olsa kendilerine yetecek kadar tarım faaliyetiyle uğraşmakta olduklarına dair veri bulunmaktadır. Bkz. BOA, D.MMK, 172, 8 (4 Zilkade 1137/15 Temmuz 1725). Bu durum ailenin sadece kendi geçim ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde küçük çaplı bir tarım faaliyeti yürütmekte olduğunu gösterir.

³⁷⁷ BOA, D.MMK, 173, 139 (9 Cemaziyellevvel 1138/13 Ocak 1726); BOA, D.MMK, 198, 26 (22 Cemaziyelahir 1143/2 Ocak 1731). Bunun yanı sıra madencilerin ihtiyaç duydukları birtakım temel gıda ihtiyaçlarının da şaphane eminaleri tarafından karşılandığına dair bir veri bulunmaktadır. Bkz. BOA, D.MMK, 340, 102 (3 Cemaziyelahir 1175/30 Aralık 1761).

ödemesi, hem üretip eminlerine teslim ettikleri madenden verilen şap cevheri ile karşılanan aynî ücret hem de kendilerine verilmesi gereken şap cevherinin bedeli olarak ödenen para ile karşılanan nakdî ücret şeklinde olabilmekteydi. Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasında şap madeni işçilerine yapılan ücret ödemesine dair net bir bilgiye erişilememiş olsa da Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında ise madenci reayaya yapılan ödemeye yönelik bazı kesin bilgiler söz konusudur. Maruniye şaphanesinde görevli bulunan madenciler, üretmiş oldukları her üç kantar ağırlığındaki şapın iki kantarını devlet adına şaphane mukataalarının eminlerine teslim ederlerken diğer üçte birlik kısmını ise kendilerine işçilik ücretleri karşılığı olarak almaktaydılar.³⁷⁸ Madenciler tarafından üretilen şap cevherinin üçte iki ve üçte birlik olarak tartılıp ayrıştırılmasında madenci reayanın ikamet ettiği köylerde bulunan ve “*mirî kapan*” olarak adlandırılan büyük kantarlar kullanılmaktaydı. Elde edilen şap madeni bu kantarlarda tartıldıktan sonra şaphane eminleri ile maden işçileri arasında paylaştırılmaktaydı.³⁷⁹

Maruniye şaphane mukataasında üretilen yıllık şap miktarının 3.370 kantar olduğu düşünülecek olursa bu miktarın üçte ikisinin, yani yaklaşık 2.246 buçuk kantarının şaphane mukataasının eminine teslim edildiği, üçte birlik kısmına tekabül eden yaklaşık 1.123 buçuk kantarının ise şap işçiliği hizmeti karşılığı olarak madenci reayaya bırakılmakta olduğu anlaşılır. Fakat madenci reayanın hakkı olan bu şaplar, diledikleri kişiye satış yapma hakları bulunmakla birlikte, devletin koymuş olduğu kurallara bağlı kalınmak suretiyle, neredeyse her zaman şaphane mukataalarının idaresini yürüten eminler tarafından onlardan satın alınırdı. Madencilere ait olan şap cevheri eminler tarafından satın alınmak istendiği takdirde, devletin bu hususta ortaya koymuş olduğu kaide, bir kantar şap için madencilere 120 akçe ödeme yapılması yönündeydi.³⁸⁰ Bu çerçevede bir hesaplama yapılacak olursa, Maruniye şaphane mukataasında madencilik statüsü ile vazifeli bulunan 226 şap işçisinin çalışmaları karşılığı olarak yılda yaklaşık 134.820 akçelik bir gelir elde ettikleri sonucuna varılır. Bu durumda tek bir madencinin işçilik ücreti yıllık yaklaşık olarak 596 akçeye tekabül eder. 1729 tarihini taşıyan ve Kütahya valisi ile Gediz kazası kadısına gönderilen bir hüküm belgesine dayanarak, Gedüs şaphane mukataasında çalışan şap madencilerinin aldıkları işçilik ücretlerinin de Maruniye şaphane mukataasındaki maden işçilerinininki gibi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ilgili belgede, şap imal hizmetinde olan maden işçilerinin elde ettikleri her üç kantar şapın ikisini devlete verip birini kendilerine ücret olarak aldıkları ve ellerinde bulunan şapları eminleri tarafından satın alınmak istenirse bir kantar şap için kendilerine 120 akçe ödenmesi gerektiğine dair veri bulunmaktadır.³⁸¹ Buradan hareketle düşünülecek olursa, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarındaki madenci reayaya yönelik uygulanan ücret tarifesinin Karahisar-ı Şarkî

³⁷⁸ “...226 nefer şabçı reayası ... işledikleri şabın her üç kantarından ikisi mirînin ve biri rençberâna ücret virilegelüb...”. Bkz. BOA, MAD.d, 7560, s. 276 (29 Cemaziyelahir 1129/10 Haziran 1717).

³⁷⁹ BOA, D.MMK, 22717, 50 (17 Muharrem 1096/24 Aralık 1684).

³⁸⁰ BOA, D.MMK, 102, 32, (7 Ramazan 1121/10 Kasım 1709); BOA, D.MMK, 338, 95 (21 Receb 1174/26 Şubat 1761).

³⁸¹ BOA, AE.SAMD.III., 126, 12368 (20 Şevval 1141/19 Mayıs 1729).

şaphane mukataasında da aynı şekilde uygulanmakta olduğu yönünde bir çıkarım yapmak mümkündür.

Madenci reayanın şaphanelerde bulunan maden ocaklarında yürüttüğü madencilik vazifesi karşılığında elde etmiş olduğu ve oldukça yüklü miktarlara tekabül eden şap üretiminin üçte birlik kısmının tamamının kendilerine net kazanç olarak kalmadığını vurgulamak gerekir. Madenciler, kendilerine yapılan bu işçilik ödemesiyle madenlerdeki şap üretimi ve imali için gerekli olan bazı harcamaları da yapmakta, harcamalar sonrasında geri kalan miktar ise kendi asıl kazançları olmaktaydı. Şap üretim ve imali için gereken işlemlere yönelik harcamaların madenci reaya tarafından kendilerine yapılan ilgili ödemedan karşılandığını ortaya koyan arşiv verisi, Gedüs şaphane mukataasının madenlerinde maden işçisi olarak çalışan 75 kişilik bir madenci grubunun imzasını taşıyan 1775 tarihli bir arz belgesinde net bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. İlgili arzda, devletin giriştiği yoğun askerî seferler dolayısıyla taş ve kayaların kırılması ya da ayrıştırılması işleminde kullanılan barutun güncel fiyatında alışılmışın dışında olacak şekilde belirgin miktarda pahalılık yaşandığını ve madendeki yakma işlemleri için ormanlık koru alanlarından kesilen odun, kütük ve çıranın da madene yakın bölgelerde tükenmesi nedeniyle çok daha uzak yerlerden odun kesimi ve taşınması yapmak ve odun temini için önceden kullanılan bir eşek yerine artık iki eşek kullanmak zorunda kaldıklarını belirten madenciler, aldıkları ücretin ancak ilgili masrafları karşılamaya yettiğini ve bu yüzden kendilerine kazanç olarak hiçbir şeyin kalmadığını bildirmektedirler.³⁸² Bu bağlamda, şap üretimi yapan reayanın madencilik vazifelerine karşılık olarak almakta oldukları işçilik ücretlerine yönelik zam talebinde bulunmaları söz konusu olmuştur. Nitekim başka bir arşiv belgesindeki verilerden de Gedüs şaphane mukataasının madenci ahalisinin, şaphane mukataasının eminleri başta olmak üzere yetkili kişilere yaptıkları bildirimlerle, işledikleri şap için ücret zammı yapılmasını istemiş oldukları anlaşılmaktadır.³⁸³

Madenci reayanın yaptığı şap üretimi veya bu üretimin karşılığı olarak elde ettiği işçilik ücreti hususunda zaman zaman bazı ihlâller meydana gelmekteydi. Yaşanan ihlâller hem madenciler hem de şaphane idarecilerinin giriştikleri birtakım usulsüz hareketlerden kaynaklanabilmekteydi. Vuku bulan usulsüzlüklerin sebepleri arasında, aşağıdaki örneklerde de görülebileceği üzere, madenci reayanın üretmekle yükümlü tutulduğu yıllık şap üretim miktarından daha az miktarda üretim gerçekleştirmesi ya da tam aksine işçilik ücreti sayesinde daha fazla gelir elde etmek uğruna, gereğinden daha fazla şap üretimi yapma isteği, idarecilerin daha fazla kâr elde etmek maksadıyla şap işçilerini gereğinden fazla üretim yapmaya zorlamaları, madencilere üretimlerine karşılık yeterli miktarda ödeme yapılmış olmasına rağmen madencilerin daha fazlasını talep etmeleri, şaphane eminlerinin madencilere ait şapı değerinden daha düşük fiyatla alma arzusu, yine şaphane eminlerinin madencilere ait şapları satın almalarına rağmen maden işçilerinin hak etmiş oldukları

³⁸² BOA, C.DRB, 56, 2790 (12 Cemaziyelevvel 1189/11 Temmuz 1775).

³⁸³ BOA, AE.SABH.I., 66, 4617 (23 Cemaziyelevvel 1188/1 Ağustos 1774).

ödemeleri yapmamaları ve ödeme alamayan madencileri sahip oldukları şap cevherini dışarıdan birilerine satmalarına engel olmaları gibi davranışlar bulunmaktaydı. Gerek şaphane idarecilerinin gerekse şaphanelerdeki maden işçilerinin neden olduğu bu tür eylemler neticesinde iki taraftan biri kaçınılmaz olarak müşkül duruma düşmekte ve şaphane mukataalarının olağan şekilde seyreden üretim ve işleyiş faaliyetlerinde bir takım sorunlar baş göstermekteydi. Meydana gelen sorunların devletin ilgili mercilerine intikal etmesi sonrasında ise devlet, bu sorunları çözmekle uğraşmak zorunda kalmaktaydı.

Üretim konusunda madenci reayadan kaynaklı ihlâller az üretim yapma, fazla üretim yapma ve üretim karşılığı olarak hakları olan aynî veya nakdî ödeme miktarının üzerinde ücret talep etme gibi ihlâllerdi. Bu ihlâllere yönelik olarak arşiv kaynaklarında birçok örnek olay mevcuttur. 1750 yılına tarihlenen bir arşiv belgesine göre, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının madencilerinin yıllık ölçekte üretmekle mesul oldukları miktardan çok daha az şap teslim etmiş oldukları anlaşılmaktadır.³⁸⁴ Yine Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının üretim noktalarından biri olan Çorak madenine bağlı maden işçilerinin senelik olarak 24 kuyu miktarı şap [1 kuyu=3.200 kg. hesabıyla 24 kuyu=yaklaşık 77.000 kg.] üretmeleri gerekirken 20 kuyunun üzerinde şap üretimi yapmaya yanaşmayıp dört kuyuluk eksik şap teslimi gerçekleştirmeleri söz konusu olmuştur.³⁸⁵ Madencilerin böylesi eksik şap üretimi yapmaları gibi durumlarda, eksik kalan şap miktarının bir sonraki yılda tamamlanması kendilerinden istenmiş, eğer kalan üretim kısmını tamamlamazlarsa bir takım yaptırımlar uygulanmak suretiyle eksik kalan şapın karşılığı para olarak temin edilmeye çalışılmış, söz konusu tahsil girişimi sonrasında ise zor durumda kalan bazı madencilerin firarı ile karşılaşmışlardır.³⁸⁶ Bu tür az üretim olaylarının sonrasında, eksik kalan kısmın tamamlatılmaya çalışılması veya eksik kısım karşılığı olarak para toplanmaya yeltenilmesi, zaman zaman ciddi sorunların meydana çıkmasına ve hatta şap üretiminin durma noktasına gelmesine sebebiyet vermiştir. Öyle ki Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasında görevli madenci reaya ve reayanın kethüdaları, işlemleri gereken şap miktarının hicrî 1208 (milâdî 1793/1794) senesinde 20, hicrî 1209 (milâdî 1794/1795) senesinde ise 19 olmak üzere toplamda 49 kuyu kadarını işlememeleri üzerine her bir eksik kuyu için 560 kuruş hesabıyla 49 kuyu için 27.440 kuruş bir bedelin kendilerinden tahsil edilerek irad-ı cedid hazinesine teslim edilmesi kararı akabinde, bir kısmı yurtlarını terk ederken diğer kısmı ise bölgede eşkiyavari hareketlere girişip isyana kalkışmışlardır.³⁸⁷

Yukarıda örnekleriyle verilen, madencilerin gerekenden az şap üretimi yapmaları durumu bazen de yerini gereğinden fazla üretim yapmaya bırakmaktaydı. Öyle ki Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının idarecisi olan Konorta tarafından farklı tarihlerde merkeze sunulan arzlarda,

³⁸⁴ BOA, KK.d, 2522, s. 19 (17 Safer 1163/26 Ocak 1750).

³⁸⁵ BOA, C.DRB, 3, 122 (28 Cemaziyelahir 1175/24 Ocak 1762).

³⁸⁶ BOA, C.ML, 110, 4888 (27 Receb 1214/25 Aralık 1799).

³⁸⁷ BOA, AE.SSLM.III., 175, 10486 (25 Cemaziyelahir 1214/24 Kasım 1799).

madenci reayanın, kendisinden daha fazla işçilik ücreti alabilmek düşüncesiyle, üretmekle sorumlu oldukları miktarın çok daha üzerinde şap ürettiği ve bu nedenle madencilerin ellerinde toplu halde biriken fazlalık şapı satın almaya gücünün yetmediğini ve ayrıca fazlalık üretilen bu şapın dışarıya satılmasında da talep fazlası olması nedeniyle büyük zorluk çekildiğini bildirmektedir.³⁸⁸ Nitekim piyasa talebinin üzerinde oluşan şap cevheri sebebiyle şap depoları dolup taşmış, daha fazla üretim yapılmasının gereksiz olacağı anlaşıldığından dolayı hicrî 1140 yılı (milâdî 1727-1728) başlangıcı itibarıyla Gedüs şaphane mukataasının madenlerinde üç yıl süreyle şap üretiminin durdurulması kararlaştırılmıştır.³⁸⁹

Madenci reayanın üretim aşamasında yıllık şap üretim miktarı bakımından sebep olduğu az ya da fazla üretim haricinde bir diğer kanun veya kural ihlâli de şap üretimi sonrası, yapmış oldukları üretimden kendilerine düşen işçilik ücreti payıyla alâkalıydı. Zaman zaman madencilik faaliyeti karşılığında işçilik ücreti olarak şaphane eminleri tarafından kendilerine yapılan bu ödemenin haricinde fazladan ödeme yapılmasını talep etmekteydiler. Nitekim 1761 tarihli bir kayda göre, Maruniye şaphane mukataasının madenci reayası kendi hisselerine düşen üçte birlik kısmın ücretini almış olmalarına rağmen “*biz aynî şab isterüz*” beyanatıyla, hakları olanın dışında, daha fazla şap istemişlerdir.³⁹⁰

Üretim konusunda şaphane idarecilerinden kaynaklı olarak yaşanan ihlâllerden biri, madenci reayayı gereğinden fazla şap üretimi yapmaya zorlamaktı. Bu sayede şaphane idarecileri daha çok şap elde edeceklerini ve daha çok satış yapıp kâr miktarını arttırabileceklerini düşünmekteydiler. Örneğin, kanun gereğince her bir maden kuyusundan 21'er çeki³⁹¹ (1 çeki=225,798 kg. hesabıyla toplam 4.741,758 kg.) şap üretimi yapmakla yükümlü tutulan Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının madenci reayası, şaphane eminleri tarafından kanuna aykırı olacak şekilde birçok kez bu miktarın üzerinde üretim yapmaya itilmiştir. Tamamen şaphane eminlerinin fazladan kazanç sağlama girişimi olarak görülen bu hareketin neticesinde madenciler usulsüz bir şekilde 21'er çeki yerine 29-30'ar çeki³⁹², 35'er çeki³⁹³ ve 40'ar çeki³⁹⁴ gibi haddinden fazla miktarlarda şap üretimi yapmaya zorlanmışlardır. Tabii bu durum zaten zor bir iş olan madencilik faaliyetini daha da zorlaştırarak madencilerin çalışma şartlarını ağırlaştırmıştır.

³⁸⁸ BOA, D.MMK, 173, 139 (9 Cemaziyevvel 1138/13 Ocak 1726); BOA, D.MMK, 198, 26 (22 Cemaziyelahir 1143/2 Ocak 1731).

³⁸⁹ BOA, AE.SAMD.III., 135, 13203 (25 Zilhicce 1139/13 Ağustos 1727).

³⁹⁰ BOA, D.MMK, 338, 95 (21 Receb 1174/26 Şubat 1761).

³⁹¹ Tartım işlemi için kullanılan eski bir ağırlık ölçü birimi olan çeki, yere ve döneme göre bazı farklılıklar göstermiş olsa da Osmanlı'da 1 çekinin standart ağırlığı 225,798 kg. olarak kabul edilmektedir. Bkz. Cengiz Kallek, “Çeki”, *DİA*, 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 251.

³⁹² BOA, MAD.d, 9939, s. 146 (2 Muharrem 1150/2 Mayıs 1737).

³⁹³ BOA, MAD.d, 9979, s. 488 (29 Zilkade 1169/25 Ağustos 1756).

³⁹⁴ BOA, MAD.d, 10031, s. 156 (8 Cemaziyelahir 1196/21 Mayıs 1782).

Şaphane idarecilerinden kaynaklanan diğer bir ihlâl ise işçilikleri karşılığında madencilere verilen şapın şaphane eminleri tarafından, olması gerekenden, yani bir kantar karşılığında 120 akçelik bir fiyattan daha düşük fiyata ya da hiçbir ödeme yapılmadan alınmak istenmesi nedeniyle varlık bulmaktaydı. Bu hususta Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında eminlik yapan Konorta adlı şahsın madenci reaya karşı takındığı tutum iyi bir örnek teşkil eder. Şaphane emini Konorta, madencilerin sahip olduğu şap cevherini akçe karşılığı olarak kendisine satmalarını teklif etmiş, madenciler de bu teklifi kabul ederek şaplarını ona teslim etmişlerdir. Ancak emin Konorta, teslim olunan şap karşılığı olarak madencilerin hak ettiği gerekli akçe ödemesini yapmamıştır. Ödemeyi tahsil edemeyen madenci reaya, eminlerine vermiş oldukları şapları geri alıp depolamış olsalar da emin Konorta sahip olduğu gücü ve yetkiyi kötüye kullanıp depodaki şapları mühürleyerek madencilerin şapı satılırsa benim şapım satılmaz bahanesiyle madencilerin dışarıdan başkasına şap satışı yapmalarını engellemiştir.³⁹⁵

2.2.1.2. Odun Temini

Madencilik faaliyetlerinde uygulanan önemli işlemlerden biri şüphesiz şap işleme aşamasının ilk ayağı olan yakma, kaynatma veya pişirme işlemiydi. Maden ocaklarından işlem görmemiş vaziyette ham hâliyle çıkartılan kaya-toprak karışımı şap madeni kütlesi, yeryüzüne çıkartıldıktan sonra diğer maddelerden ayrıştırılabilmesi için bu işe özel olarak hazırlanmış şap işleme tesislerine götürülmekte, burada uygulanan fırında veya kazanda ateşle yakma işlemi sonrasında parçalanmakta ve böylece saf haldeki asıl şap cevherinin elde edilmesi çok daha kolaylaşmaktaydı. Tabî söz konusu bu yakma işlemi de ancak maden işçileri tarafından ormanlık alanlardaki ağaç kütükleri ve odunlarının kesilip toplanması, şaphane tesisine taşınması ve orada yakılmasıyla gerçekleştirilebilmekteydi. İncelenen arşiv belgelerindeki veriler değerlendirildiğinde, şaphane mukataalarındaki şap üretimi için ihtiyaç duyulan odunun temin edilmesi adına şaphane mukataalarının yakın çevresinde bulunan birtakım dağlık alanlardaki ormanlık sahaların koru adı altında düzenlendiği ve sınırları belirlenmiş bir şekilde, özel olarak şaphane mukataalarına tahsis edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.³⁹⁶

Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının madenci reayası ve maden ustalarının şap işleme sürecinde ihtiyaç duyduğu odunlar için şaphane mukataasına bağlı olan ormanlık koru alanlarına yönelik herhangi bir veriye ulaşılammış olsa da Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarına ait koru alanları bağlamında bazı net tespitler yapılabilmektedir. Özellikle Maruniye şaphane mukataasının koru sahaları noktasında arşiv belgelerinde kayda değer ölçüde bilgi söz konusudur. Bu doğrultuda,

³⁹⁵ BOA, D.MMK, 102, 32 (7 Ramazan 1121/10 Kasım 1709).

³⁹⁶ Elde edilen şap için şaphanelere koru tahsis edilmesinin sebebi ve korulardaki ağaçlardan temini sağlanan odun ile yapılan yakma işleminin önemi, belgelerde kullanılan “...*tabh ve ıslahı için...*” ifadesinde yer alan *tabh* (pişirme-kaynatma) ve *ıslah* (düzeltme-iyileştirme-kusurları giderme) kelimeleriyle ortaya konmaktadır. Bkz. BOA, D.MMK, 313, 96 (19 Rebiülahir 1165/6 Mart 1752).

belgelerde ifade edilen ve Maruniye şaphane mukataasına özel olarak tahsis edilmiş olan koru alanlarının bulunduğu dağlık ve ağaçlık yerler; Güğercinlik Derbendi, Siçanlı Derbendi, Cızı Derbendi, Samatlu/Cematlu (?) Derbendi, Çuka Derbendi, Sofya Derbendi, Karakaya Derbendi, Mihaye (?) Derbendi, Vehoka/Mahuka (?) Derbendi, Doğanhisarı, Çoban Ayağı, Şabhane Oluğu, Çoban Dağı, Domas (?) Dağı, Kefere-i Tahtacık karyesi, Özekbel karyesi, Hasanlar karyesi, Bekirköy, Çakmak Alati karyesi, Göbeklü karyesi, Kozcalı/Kurcalı (?) karyesi, Sarılar karyesi, Menteşeli karyesi, Şabçılı karyesi ve İsalu karyesi şeklinde belirtilebilir.³⁹⁷ Zikredilen bu yerler arasında görüldüğü üzere, Maruniye şaphane mukataasının madenci reayasının ikamet yerleri arasında bulunan Menteşeli, Şabçılı ve İsalu karyeleri de yakıt temini için koru alanı olarak kullanılmaktaydı. Bu durum şaphane tesislerine yakınlık ve bu sayede aksaklık yaşanmadan şap üretiminin devam etmesi nizamını gözler önüne sermektedir. Diğer bir şap üretim merkezi olan Gedüs şaphane mukataasına tahsis edilen koru alanı ise Çatalca Ormanı'ydı. Gedüs'te şap işlemek için gereksinim duyulan yakıt maddeleri bu ormanda bulunan ağaçların odun ve kütüklerinin kesilip kullanılmasıyla karşılanmaktaydı.³⁹⁸

Normal şartlar altında, yukarıda belirtilen koruluk alanlardaki ağaç ve kütükler ihtiyaca binaen madenci reaya tarafından kesilmekte, kesilen ağaçlardan toplanan odunlar at, katır, deve, eşek gibi yük hayvanlarına yüklenerek şaphane tesislerine taşınmakta ve şap cevherinin madenî tekniklerle işlenip saf hale getirilmesi sürecindeki önemli aşamalardan biri olan yakma işleminde yakıt olarak kullanılmaktaydı. Fakat bazı dönemler, ilgili koru alanlarına yönelik dışarıdan yapılan birtakım uygunsuz müdahaleler nedeniyle odun temini noktasında süregelen standart işleyişte sorunlar veya aksamalar meydana gelmekteydi. Bu sorunların temelinde, şaphanelerin kullanımına bırakılmış olan korulardaki ağaç ve kütüklerin, şaphane mukataalarıyla veya madencilik vazifesiyle alâkası bulunmayan kişilerce, madencilik faaliyeti dışında kullanılmak üzere kesilmesi veya yakılması olayı yatmaktaydı. Böylesi usulsüz bir duruma cesaret edenler arasında ise sipahi, yeniçeri, müteferrika, çavuş, ayan ve zabıt gibi askerî yetkililer, ilgili bölgelerin önde gelen bazı şahsiyetleri ile hayvan sürüsüne sahip olan çobanlar ve sıradan ahali de yer almaktaydı. Belirtilen farklı vasıftaki bu kişilerin şaphanelere ait olan ağaçlara tasallut etmesinin değişik gerekçeleri vardı. İlgili gerekçelere sipahi gibi askerî vazifeliler açısından bakıldığında, söz konusu koru arazilerinin kendilerine verilmiş olan araziler dâhilinde kaldığını iddia etmeleri; çobanların ve normal ahali özelinde bakıldığında ise kışlık yakacak oduna ihtiyaç duymaları ve bazılarının ise ağaçları sökerek yeni ekim tarlaları oluşturmak istemeleri şeklinde bir sıralama yapılabilir.

³⁹⁷ BOA, D.MMK, 49, 9 (2 Rebiülevvel 1102/4 Aralık 1690); BOA, MAD.d, 7620, s. 19 (8 Safer 1115/23 Haziran 1703); BOA, D.MMK, 172, 8 (4 Zilkade 1137/15 Temmuz 1725); BOA, KK.d, 2512, s. 29 (11 Muharrem 1149/22 Mayıs 1736); BOA, D.MMK, 313, 96 (19 Rebiülahir 1165/6 Mart 1752); BOA, D.MMK, 339, 51 (15 Zilkade 1174/18 Haziran 1761); BOA, D.MMK, 342, 86 (Gurre-i Receb 1176/16 Ocak 1763).

³⁹⁸ Bu bilgiyi çalışma dönemimizden daha sonraki tarihe ait bir arşiv kaydında tespit etmekteyiz. Fakat ilgili kayıta Çatalca Ormanı'nın Gedüs şaphanesine aidiyetinin kadimden beri var olan bir durum olduğunun belirtilmesi, XVIII. yüzyılda da bu durumun geçerli olduğunu göstermektedir. Bkz. BOA, A.MKT.MVL, 127, 60 (2 Zilkade 1277/12 Mayıs 1861).; Ayrıca Bkz. Dengeç a.g.e., s. 147.

Şaphanelerin koru alanlarına yönelik dışarıdan yapılan müdahaleler kapsamında yukarıda zikredilen tüm hususlara yönelik olarak Maruniye şaphane mukataasının koru alanları üzerinden gelişen örnek olaylar söz konusudur. 1700'lü yılların başlarında, Maruniye şaphane mukataasının korularının etraf köylerinde bulunan dokuz sipahi, şaphane korusu olduğu nitelenen ormanlık bölgelerin kendilerine ait sipahi topraklarının sınırları içerisinde kaldığını öne sürerek koru ağaçlarını kendileri için kestirtmişlerdir.³⁹⁹ Sipahilerin yanı sıra yine etraf bölgede yaşayan yeniçeri, müteferrika, çavuş ve sair askerî yetkililerin de koru ağaçlarını kendileri adına kesme gibi bir usulsüzlüğe sebebiyet vermiş oldukları 1736 senesinde Gümülcine kadısına gönderilmiş olan bir hüküm belgesinden anlaşılmaktadır.⁴⁰⁰ Önde gelen kişilerin aykırı hareketlerinin haricinde sıradan köy halkının birlikte hareket etmeleriyle vuku bulan olaylar da yaşanmıştır. 1742 tarihli bir vesikadan anlaşıldığına göre; Maruniye şaphane mukataasının koru alanlarının çevresinde konuşlu Samatlı köyünden Kırkyıanoğulları, Doğanhisar köyünden Arnikoğlu(?) ve Kurdoğlu, Karakaya köyünden Deli Yusuf ve Bildir Mustafa, Çoban köyünden Yatoğlu ile Hacı köyü ve Yeniköy köyü ahalileri birlik hâlinde toplu hareket ederek koru ağaçlarını kesip yakmışlardır.⁴⁰¹ Son olarak, koru ağaçlarının yeni ekim alanları açmak için usulsüzce kesilmesi çerçevesindeki bilgiye 1761 tarihli bir arz belgesinde ulaşmaktayız. Maruniye şaphane mukataasının eminlik vazifesini yürüten Seyyid Abdülkerim'e ait olan ilgili arzda, koru ağaçlarının kanuna aykırılık teşkil edilecek şekilde bazı zabıt, ayan ve ahali tarafından kesildiği ve kesilen ağaçların yerinin tarlaya dönüştürüldüğü bildirilmektedir.⁴⁰²

Korulardaki ormanlık alanların barındırdıkları ağaç ve kütükler üzerinden çeşitli karışıklıkların ortaya çıkmasında, koru alanlarıyla sınır olan veya sınırları iç içe geçmiş bulunan bazı sipahi, vakıf ya da köy topraklarının bulunması da etkili olmuştur. Yaşanan anlaşmazlıklar ve gayriresmi ağaç kesimlerini önlemek ve bu sayede şaphane mukataalarındaki maden ocaklarının üretim noktasındaki işleyişinin devamlılığını sağlamak adına merkezden taşraya emr-i şerifler yazılmış ve şaphane mukataalarına ait koruların sınırları devlet kayıtlarında bulunan halleriyle belirtilerek bu sınırlar dâhilinde kalan alanlardaki ağaçların 100 seneyi aşkın bir süredir şaphanelere; yine bu koruların sınırları dâhilinde kalan mevcut ekim arazileri ile diğer mahsullerinin ise bölgede tasarruf hakkı bulunan sipahi, vakıf veya diğer kişi veya tesislere ait olduğu, aksi girişimlerden kaçınılması gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁰³

Şaphane mukataalarına ait korulardaki ağaç ve kütüklerin şaphane idarecileri ve madenci reaya haricindeki diğer kişiler tarafından yoğun olarak kesilmesi ve bu sebeple meydana gelen karışıklık

³⁹⁹ BOA, MAD.d, 7620, s. 19 (8 Safer 1115/23 Haziran 1703).

⁴⁰⁰ BOA, KK.d, 2512, s. 29 (11 Muharrem 1149/22 Mayıs 1736).

⁴⁰¹ BOA, A.DVNS.AHKR.d, 1, s. 70 (Evail-i Receb 1155/20-30 Eylül 1742).

⁴⁰² BOA, D.MMK, 339, 51 (15 Zilkade 1174/18 Haziran 1761).

⁴⁰³ BOA, D.MMK, 313, 96 (19 Rebiülahir 1165/6 Mart 1752); D.MMK, 339, 51 (15 Zilkade 1174/18 Haziran 1761).

durumu, şaphane mukataalarının maden ocakları ve tesislerindeki şap imal faaliyetini önemli ölçüde etkileyerek zayıflatmıştır. Tabii bu etki şaphane mukataaları açısından olduğu gibi kaçınılmaz olarak devlet açısından da olumsuz yönde seyretmiştir. Şaphane mukataalarının hakkı olan ormanlık alanların böylesine yoğun bir şekilde kesilip yakılmasıyla birlikte, normalde çok daha kısa olan, odun kaynağı ağaç ve kütüklerle şaphane tesislerinin arasındaki mesafe gitgide uzayarak dört-beş saate kadar çıkmış ve dolayısıyla mesafenin bu denli artışıyla birlikte maden işçisi olan madenci reayanın sahip olduğu yük hayvanları, korulardan şaphane mukataalarına yapılacak odun nakli faaliyeti için son derece yetersiz kalmaya başlamışlardır. Ayrıca madenciler, oluşan uzak mesafeye ve mesafe kaynaklı artan zorluğa güç yetirememeye ve bu durum karşısında düşmüş oldukları zahmet nedeniyle ister istemez homurdanmaya ve madencilik hizmetlerinde aksaklıklar yaşatmaya başlamışlardır. Hal böyleyken şaphanelerin maden ocaklarındaki şap üretiminin devamlılığı için elzem olan yakacak odunun taşımalarının yavaşlamasıyla birlikte şap yakma işlemi azalmış ve hâliyle şap üretim faaliyeti düşüşe uğradığı için devlet ve mukataa idarecilerinin gelirleri de paralel olarak azalma eğilimine girmiştir.⁴⁰⁴

2.2.1.3. İdarecilere İtaat

Madenlerde hizmetli bulunan madenci reayanın en temel sorumlulukları olarak nitelenen şap üretimi ve odun temini görevlerinin hiç aksamadan işler bir şekilde yerine getirilebilmesi ve böylece şaphane mukataalarının işleyişinin istenildiği gibi düzgün bir şekilde devam ettirilebilmesi için şüphesiz şaphane idarecilerinin madencilere yönelik tüm yönlendirmelerinin eksiksiz olarak dikkate alınması gerekmektedir. Bu noktada, ilgili madenci reaya tarafından şaphane mukataalarının eminlerine karşı gösterilen sadakat büyük önem arz etmekteydi. Nitekim devlet tarafından, ilgili vazifelerin şaphane eminlerinin emri ve gözetimi altında, şaphane eminlerine tam bir itaat gösterme ilkesine bağlı kalınarak yerine getirilmesinin sağlanması ve aksi durumlardan kaçınılmasına her zaman gayret edilmekteydi. Öyle ki bu hususun önemi incelenen arşiv belgelerinde “...şabçı reayaları ve sair amele dahi tayin olunan eminlere her halde itaat ve mezid-i sadakat ve istikâmet üzere hizmet ve madenlerinin idare ve imâlinde gayet-i ilgaya dikkat ve hilâf-ı rızaları hareketden bi-gayet mücanebet eyleyüb...” şeklindeki bir ifadeyle genel bir kaide olarak açıkça vurgulanmaktadır.⁴⁰⁵ Bu ifadeden hareketle, madenci reayanın sorumlulukları belirlenirken, bu sorumluluklar arasına şap üretimi ve odun temini haricinde olarak, en az onlar kadar ön planda tutulması gereken, şaphane idarecilerine itaat başlığını da eklemek gerekir.

Şaphane mukataalarının idarecilerine gerekli itaatin yapılmaması, şaphane içerisinde başına buyruk hareketler sergilenmesi ve zaman zaman idarecilerin işlerine karışılmaya çalışılması mukataa işleyişinin sarsılmasına ve kaçınılmaz olarak birtakım sorunların meydana gelmesine zemin

⁴⁰⁴ BOA, D.MMK, 313, 96 (20 Rebiülahir 1165/7 Mart 1752).

⁴⁰⁵ BOA, MAD.d, 14373, s. 327 (15 Şaban 1197/16 Temmuz 1783).

hazırlamaktaydı. Nitekim şaphane eminiyle girişilen zıtlasma neticesinde, madenci reaya madencilik vazifesinden saparak eşkıyalık yolunu tutabilmekte ve bu minvalde bazı istenmeyen hadiseler meydana gelebilmekteydi. Bu bağlamda, açıklayıcı olması mahiyetinde birkaç örnek hadise üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Maruniye şaphane mukataasının madenci köylerinden olan Şaphane karyesinden Takoz Ömer ve Cebecioğlu ile Menteşeli karyesinden Hamzaoglu Ahmed, Adalı Bekir, Hevaceoğlu Deli Mustafa, Osmanağaoğlu Molla Ali, Turbcioğlu Osman ve Yahya Beşe adlı madenciler, sorumlu oldukları hizmetlerini 1750'li yıllarda aksatmalarının yanı sıra diğer madencileri de şaphane eminine karşı birtakım ithamlarla tahrik etmek suretiyle şaphanede sürekli olarak karışıklıklara sebep olmuşlar ve bu suretle mevcut şap imali aksamaya başlamıştır.⁴⁰⁶ Şaphane içerisindeki bu tür itaatsizliklerin ve idarecilerin emirlerinden uzak durup başına buyruk hareket etme girişimlerinin kaçınılmaz kıldığı kargaşa ortamının Gedüs şaphane mukataası özelinde çok daha ileri boyutlara ulaşarak çatışma ve cinayet vakalarını tetiklemiş olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki XVIII. asrın son yıllarına girilirken, Gedüs şaphane mukataasının bazı başına buyruk madenci reayası, madencilik hizmetlerini aksatıp şaphane eminlerinin yaptıkları yönlendirmelerine boyun eğmemekle birlikte onlara kafa tutmuşlar, bununla da yetinmeyip bölgede eşkıyalık peşinde koşma eğiliminde olmuşlardır.⁴⁰⁷ Gedüs şaphane mukataasındaki asli vazifelerini unutarak böylesi bir eşkıyalığa soyunan Ayvaz/İvaz oğlu Kadı, Kuruoğlu Ahmed, Köseahmedoğlu, Kademoğlu Hasan, Kundak/Kandak oğlu ve Sinor Hüseyinoğlu adlı madenciler, itaatsizliklerinin zirvesini gösteren bir tezahür olarak ise dönemin şaphane emini Osman Efendi'nin üzerine hücum edip o esnada Osman Efendi'nin yanında bulunan bir adamını katletmişler ve ardından firar etmek suretiyle bölgeyi terk etmişlerdir.⁴⁰⁸

İdarecilere karşı yukarıda örneklendirilmiş olan itaatsiz tutumların başgöstermesi, doğrudan şaphane mukataalarının ve dolayısıyla devletin zararı anlamına geldiğinden ötürü, söz konusu itaatsizliklerin engellenmesi, ortadan kaldırılması veya sebep olanların gereğince cezalandırılması çabası kaçınılmaz olmaktaydı. Gerek görevlendirilen askerler vasıtasıyla başkaldırıların yakalanması, gerekse kurulan mahkemeler aracılığıyla gerekli cezaların verilmesi yöntemiyle, şaphane mukataalarındaki idarî otoritenin ve genel düzenin tesis edilmesi, bahsedilen çabanın bir tezahürü olarak varlık bulmaktaydı. Nitekim Maruniye şaphane mukataası özelinde yukarıda verilen itaatsizlik olayına sebep olanların ilgili zabitler tarafından yakalandıktan sonra mahkemeye çıkartılmaları ve görülen mahkeme neticesinde ise belirli bir süre için İnöz kalesinde hapsedilmeleri üzerinde durulurken,⁴⁰⁹ Gedüs şaphane mukataasında itaatsizlik olayına neden olanların ise ilk

⁴⁰⁶ BOA, AE.SOSM.III., 13, 845 (21 Rebiülevvel 1170/14 Aralık 1756).

⁴⁰⁷ BOA, AE.SSLM.III., 404, 23286 (9 Muharrem 1210/26 Temmuz 1795).

⁴⁰⁸ BOA, AE.SSLM.III., 190, 11403 (2 Zilkade 1215/17 Mart 1801).

⁴⁰⁹ BOA, AE.SOSM.III., 19, 1281 (2 Rebiülevvel 1170/25 Kasım 1756); BOA, AE.SOSM.III., 13, 845 (21 Rebiülevvel 1170/14 Aralık 1756).

başlarda şaphane köylerinden çıkartılıp sürgün cezası ile uzaklaştırılmaları, katl olayının yaşanmasıyla birlikte bölgeden kaçmaları akabindeyse Uşak voyvodası Nasuhzade Nasuh'un üzerlerine salınarak yakalanmaları ve Kütahya kalesinde hapse mahkûm edilmeleri yoluna gidilmiştir.⁴¹⁰

2.2.2. Madenci Reayaya Tanınan Vergi Muafiyeti ve Yapılan İhlâller

Osmanlı şaphane mukataalarında madenci reaya olarak maden işçiliğiyle vazifeli bulunan ve asli görevi, gereken tüm madencilik işlemlerini şaphane mukataalarının idarecilerinin denetimi altında büyük bir özveriyle yerine getirmek ve bu suretle şap üretimini sağlamak olan madenci reaya, yürüttüğü madencilik faaliyetine binaen, devletin tabiiyetinde bulunan tebaasına koymuş olduğu bazı genel vergi ve ödemelerden muafiyet hakkına sahipti. Bu hak, birtakım ferman ve kayıtlarla garanti altına alınmış ve muafiyet hususuna riayet edilmesi son derece elzem görülmüştür. Madenci reayaya tanınan vergi muafiyeti hususu arşiv belgelerinde “... şabçı reayası cemi’ tekâlîfden muaf olub...” ve “...şabhane hidmetinde olan reaya kâffe-i tekâlîfden muaf ve müsellemler olmaları takribiyle...” gibi ifadelerle ortaya konulmaktadır.⁴¹¹ Ayrıca bizzat bu konuya özel olarak, maden işçilerinin muafiyetlerini belirten muafnâme belgesi ile birlikte muafiyet beratı hazırlanmış ve bizzat madenci reayaya verilmiştir.⁴¹² Madencilerin muafiyet hakkına sahip oluşu, bizzat kendilerinin yaşamış olduğu bölgelere giden ve onları gören Evliya Çelebi tarafından da açıkça ortaya konulmuştur. Öyle ki Evliya Çelebi, Maruniye şaphane mukataasında madencilik hizmeti gören Şabacılar Kasabası ahalisinin bütün vergilerden muaf olduğunu; Gedüs şaphane mukataasında ise yine madencilik vazifesi yürüten Şap Madeni Köyü’nün muaf ve müsellemler olduğunu vurgular.⁴¹³

Madenci reayayı, devletin temel gelir kaynaklarından ve devamlılığını sağlayan işleyiş çarklarının en önemli dişlerinden biri olan ve bundan ötürü son derece titizlikle takip etmeye çalıştığı vergi ödemelerinden muaf yapan ve böylelikle onlara diğer reayadan ayrı özel bir statü kazandıran özellik, şüphesiz yaptıkları ağır madencilik hizmetiydi. Madencilerin vergi muafiyeti ile mükâfatlandırılmış olması durumu, madencilik faaliyetinin oldukça ağır ve devlete olan getirisi yüksek bir iş olması ve madenci reayanın bu işle meşgul olurken haricinde kazanç elde edebilecekleri herhangi bir işle meşgul olmamaları gerçeğiyle ilişkilendirilebilir. Bu bağlamda nihaî olarak, Osmanlı Devleti’nin madenci taifesine yönelik tanıdığı vergi muafiyetiyle birlikte madencilerin rahat

⁴¹⁰ BOA, AE.SSLM.III., 404, 23286 (9 Muharrem 1210/26 Temmuz 1795); BOA, AE.SSLM.III., 190, 11403 (2 Zilkade 1215/17 Mart 1801).

⁴¹¹ BOA, MAD.d, 7560, s. 276 (29 Cemaziyelahir 1129/10 Haziran 1717); BOA, KK.d, 2906, s. 299 (28 Muharrem 1157/13 Mart 1744).

⁴¹² Madenci reayaya muafname belgesi ve berat-ı alişân verilmiş olduğu şu belgelerdeki bilgilerden anlaşılmaktadır: BOA, D.MMK, 89, 39 (3 Receb 1116/1 Kasım 1704); BOA, MAD.d, 8499, s. 290 (8 Rebiülahir 1153/3 Temmuz 1740).

⁴¹³ Evliya Çelebi, a.g.e., VIII, s. 34, 341.

ve refah şartlarını iyileştirmek suretiyle onların vazifelerindeki azmini arttırma ve paralel olarak ise madencilikteki üretimin devamlılığını sağlama düşüncesiyle hareket etmiş olduğu söylenebilir.

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının maden ocaklarında çalışan ve toplam sayıları yaklaşık olarak 1000'e tekabül eden şap işçilerinin sahip oldukları vergi muafiyeti hakkı, bireysel olarak sadece kendilerini değil, kendileriyle birlikte hanelerinde bulunan kardeşleri, çocukları ve pirifânî ihtiyaçları olarak nitelenen bakmakla yükümlü oldukları aile fertlerini de kapsamaktaydı.⁴¹⁴ Bu noktada belirtilmesi gerekir ki belgelerde tüm “*tekâlif-i örfiyye ve şakka*” ile “*rüsûmât*” tan muafiyetleri beyan edilen madenci reayanın muaf tutuldukları vergilere yönelik isimleri sıklıkla zikredilen vergiler ise cizye, imdâd-ı menzil, imdâd-ı hazeriyye, imdâd-ı seferiyye, nal ve kaftan baha, öşür (aşar), resm-i ispençe, bâc-ı ubur, hane-i avârız, hane-i nüzul, acemi oğlanı, kürekçi, salariye, araba, kâv, sürsat, mübayaa ve iştira şeklindedir.⁴¹⁵ Söz konusu vergilere kısaca değinmek gerekirse, tekâlif-i örfiyye ve tekâlif-i şakka vergileri reayaya yüklenen olağanüstü vergilerdi. Tekâlif-i örfiyye, örfe dayanan ve genellikle savaş dönemlerinde ihtiyaç duyulan para veya mahsullere yönelik olarak hane esasına göre konulan vergilerdi. Tekâlif-i şakka ise genellikle devlet yetkilileri/memurları, özellikle de eyalet valileri tarafından toplanan ve esasında şeriatın cevaz vermediği ağır vergilerdi.⁴¹⁶ Yukarıda ayrı ayrı isimleri zikredilen diğer vergilerin bazıları aynî, bazıları nakdî, bazıları ise bedenî birtakım yükümlülüklerin reayaya yüklendiği vergi uygulamalarıydı.

Madenci reayaya yönelik yukarıda belirtilmiş olan vergiler konusunda tanınan serbestlik durumu, yükümlü oldukları şap üretimi kendileri tarafından olması gerektiği gibi sürdürüldüğü ve herhangi bir eksiklik ve aksamaya sebebiyet verilmediği sürece geçerlilik arz etmekteydi. Üretim noktasındaki yükümlülüğün tam manasıyla yerine getirilmemesi gibi aksi durumlarda ise devlet tarafından kendilerine sağlanan bu özel muafiyet hakkı, doğrudan bir şekilde yürürlükten kalkmaktaydı. Vergi muafiyetinin ortadan kalkması, ancak bazı istenmeyen, olmaması gereken veya normal işleyişin dışında ortaya çıkan olayların cereyan etmesi durumunda söz konusu olabilmekteydi. Bu olaylar, bazı sebeplerden ötürü şaphanelerdeki üretime ara verilmek veya maden ocaklarında madenci reayanın yerine günlük ücretli ırgat çalıştırılmak zorunda kalınması ve madenci reayanın madencilik hizmeti dışında olarak asıl vazifelerini aksatacak boyutta tarım veya hayvancılıkla uğraşmaya başlaması ve bu bağlamda tarım ve hayvancılık faaliyetinin ödenmesini gerekli kıldığı vergilerin bulunması şeklinde örneklendirilebilir. Bahsedilen bu olaylar meydana geldiğinde, madenciler ve onların hane halkına tanınan tüm muafiyet hakkı geçici bir süreyle

⁴¹⁴ BOA, MAD.d, 9941, s. 153 (27 Zilkade 1153/13 Şubat 1741).

⁴¹⁵ BOA, MAD.d, 9931, s. 232 (27 Şevval 1145/12 Nisan 1733); BOA, MAD.d, 9936, s. 22 (8 Zilkade 1147/1 Nisan 1735); BOA, A.DVNS.AHKR.d, 13, s. 59 (Evâil-i Rebiülevvel 1171/13-21 Kasım 1757); BOA, MAD.d, 9988, s. 24 (25 Muharrem 1175/26 Ağustos 1761); BOA, D.MMK, 340, 102 (3 Cemaziyelahir 1175/30 Aralık 1761); BOA, MAD.d, 10049, s. 353 (28 Şevval 1204/11 Temmuz 1790).

⁴¹⁶ Tabakoğlu, a.g.e., s. 323, 325.

kaldırılır ve madencilik statüsü bulunan madenci reaya, sıradan reaya gibi, uygulamada bulunan mevcut vergilere tâbi tutulurdu. Yani anlaşılacağı üzere, maden işleme vazifesinin aralıksız ve gereği gibi idame ettirilmesi, vergi muafiyetinin olmazsa olmaz kaidesiydi.

Şap üretimine ara verilmesinden kaynaklı olarak, madenci reayanın madencilik vazifesine binaen sahip olduğu vergi muafiyeti hakkının yürürlükten kaldırılması olayına 1789-1793 yılları arasını kapsayan yaklaşık dört yıllık dönem içerisinde Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası özelinde rastlanmaktadır. İlgili döneme girilirken şaphanede genel düzenin bozulmuş olması ve üretilen şapın satışının yeterli seviyelerde gerçekleştirilememesi ve bu nedenle mevcut şapların birikerek elde kalması gerekçesiyle ocaklardaki üretime iki yıl süreyle ara verilmiş ve üretimin durdurulduğu bu süre zarfında ise madenci reaya tarafından yerine getirilen herhangi bir madencilik faaliyeti söz konusu olmadığı için madenciler diğer sıradan reaya gibi doğrudan vergi mükellefi konumuna getirilmiştir.⁴¹⁷ Fakat üretimin geçici olarak durdurulmuş olmasının bile, satış noktasındaki bu kötü gidişatın çözüme ulaştırılmasında, yani depolarda birikip kalan mevcut şapın elden çıkarılmasında yeterli kalmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim durma noktasına gelen şaphanede üretime verilen iki yıllık araya rağmen elde bulunan mevcut şapların satışındaki artışın yine de yeterince sağlanamaması sebebiyle üretime verilen aranın tekrardan bir müddet daha uzatılması yoluna gidilmiştir. Tabii madencilik faaliyetinin durdurulma sürecinin devam ettirilmesiyle irtibatlı olarak, madenci reayanın vergi muafiyetinin iptali meselesi, bu süreçte de geçerlilik arz etmiştir.⁴¹⁸ Madencilerin maden işçiliği vazifeleri ortadan kalkar kalkmaz sıradan reaya gibi vergiye tâbi kılınması hususu, 1790 yılına tarihlenen bir hatt-ı hümayun üzerinden de varlık göstermektedir. Söz konusu fermanda, Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin madenci reayasının sunmuş oldukları arza değinilerek, cizye ve sair vergilerden muaf olmalarına rağmen kendilerinden cizye vergisi talebinde bulunulduğunu bildirdiklerinden bahsedilmektedir. Akabinde ise belirtilen şaphanede şap üretiminin bir süredir sonlandırılmış olduğundan dolayı bahsi geçen verginin madenciler tarafından ödenmesi emredilmektedir.⁴¹⁹

Madenci reayanın vergi muafiyeti hakkını yürürlükten kaldıran uygulamalardan biri de şap üretimi görevinin geçici bir müddet için kendilerinden alınması ve şap üretimi vazifesinin ücret karşılığında günlük olarak çalıştırılan ırgatlara devredilmesi idi. Madenci reayanın şaphanelerdeki üretim noktasında var olan mevcut ve kadim düzenin dışına çıkılmak suretiyle saf dışı bırakılması ve üretim işinin ırgatlara yüklenmesinin altında yatan ana sebep tam olarak tespit edilemese de ilgili durumun Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası özelinde gerçekleşmesi söz konusudur. Şap üretiminin ırgatlarla yürütülmesi ve bu süre içerisinde madencilerin vergi muafiyetinin kaldırılması durumu, iki yılı aşkın bir süre devam etmekle birlikte, önde gelen birtakım idari vasıflı kişilerin merkeze sundukları arzlarda yapmış oldukları itirazlar akabinde sonlandırılmak zorunda kalmıştır. Çünkü

⁴¹⁷ BOA, MAD.d, 10049, s. 353 (28 Şevval 1204/11 Temmuz 1790).

⁴¹⁸ BOA, MAD.d, 10058, s. 214 (13 Ramazan 1206/5 Mayıs 1792).

⁴¹⁹ BOA, HAT, 1397, 56066 (29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790).

normal düzenin dışında olarak yaşanan bu farklı uygulama sürecinde, ücret karşılığı günlük olarak çalıştırılan ırgatların şap çıkarımı ve işlemesi konusunda hakiki madenci reaya gibi yeterli donanımına sahip olmadıkları ve gerçek madenci reayanın da madencilik işi haricinde hanelerinin geçimlerini tam manasıyla temin edebilecekleri çalışma koşullarını bulamadıkları anlaşılmıştır.⁴²⁰ Şap üretimi faaliyetinin kadimden madenci olarak tayin edilmiş olan madencilerden alınıp ırgatlara devredilmesi şeklinde Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası özelinde cereyan eden bu olay, ilk kez XVIII. yüzyılda rastlanan bir durum değildir. Benzer hadisenin çok daha önce XVI. yüzyılın ortalarında da vuku bulmuş olduğu anlaşılmaktadır.⁴²¹

Madenci reayanın muafiyet hakkını sonlandıran bir diğer husus ise kendilerinin madencilik hizmeti haricinde tarım ve hayvancılık işini de yapmaya başlamaları olabilmekteydi. Madenci reaya, madencilik işinden ziyade harici olarak sıradan reayalar gibi tarım ve hayvancılık faaliyetine yoğunlaşma eğilimine girdiğinde aşar-ı şer'iyye ve adet-i ağnam/resm-i ganem vergilerini ödemek mecburiyetinde kalmaktaydı. Nitekim Maruniye şaphane mukataasının madencilerinin şap işçiliği dışında ek olarak yapmış oldukları tarım faaliyetlerinden elde etmiş oldukları mahsuller için aşar vergisi; Gedüs şaphane mukataasının madencilerinin ise sahip oldukları koyunlar için adet-i ağnam/resm-i ganem vergisi ödedikleri anlaşılmaktadır.⁴²²

Şaphane mukataalarındaki maden ocaklarında şap üretimi yapan madenci reayanın madencilik hizmeti karşılığında devletten kazanmış olduğu vergi muafiyeti meselesi genel itibarıyla yukarıda izah edildiği gibiydi. İlgili muafiyet hâli, devletçe güvence ve koruma altına alınmaktaydı. Bu bağlamda devlet, söz konusu muafiyetin ihlâlüne sebebiyet verecek her türlü hareketin önüne, mümkün olduğunca, set çekmeye çalışmaktaydı. Çünkü madencilerin statüsünün korunması ve böylece üretimin devamlılık arz ederek hazineye gelir sağlanması ancak buna bağlıydı. Fakat aksi cereyanlar ne kadar engellenmeye çalışılmış olsa da bazı zamanlar muafiyet hakları ihlâl edilmek suretiyle, madenci reayanın bu hakkının gasp edilmek istendiği durumlar da yaşanmaktaydı. Ayan, derebeyi, voyvoda ve eşkıya gibi bölgesel olarak etkinliği bulunan yerel güç sahipleri ve cizyedar gibi bazı vergi tahsil memurları ile kale dizdarı gibi timar sahibi kişilerin yanı sıra diğer devlet idarecilerinin ve şaphane mukataalarıyla sınırdaş konumdaki diğer mukataa sahiplerinin usulsüz ve kanuna aykırı biçimde ortaya koydukları muafiyet hakkı karşısı vergi toplama talepleri madencileri içinden çıkılması zor, oldukça çetin hallere düşürebilmekteydi. Yaşanan bu ihlâller neticesindeyse, kaçınılmaz bir şekilde, madenci reayanın rahatsızlığına paralel olarak şaphane ve mukataaların işleyiş ve düzenleri de büyük oranda bozulmaktaydı. İncelenen arşiv belgelerinde, bahsi geçen tüm bu ihlâllere yönelik olarak ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. İlgili bilgiler doğrultusunda, vergi

⁴²⁰ BOA, MAD.d, 9988, s. 241 - 242 (23 Zilkade 1175/20 Aralık 1761); BOA, C.DRB, 3, 122 (Tarihsiz).

⁴²¹ BOA, Tapu Tahrir (TT), Nr. 478, s. 63 – 64'ten aktaran Aslan, a.g.e., s. 58.

⁴²² BOA, D.MMK, 172, 8 (4 Zilkade 1137/15 Temmuz 1725); BOA, D.MMK, 172, 9 (5 Zilkade 1137/16 Temmuz 1725).

muafiyeti konusunda yaşanmış olan ihlaller kapsamında her üç şaphane mukataası için de aşağıda bazı örnekler verilecektir.

Meseleye Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası özelinde bakıldığında, başta ayanlar olmak üzere vergi tahsiliyle görevli bulunan şahısların, madenci reayayı içinden çıkılamaz derecede müşkül duruma düşürecek tarzda hanelerindeki bireylere varıncaya kadar vergi ödemeye zorladıkları ve bu bağlamda onlardan senelik 1.500-2.000 kuruşa tekabül eden miktarlarda vergi toplamış oldukları anlaşılmaktadır.⁴²³ Bununla yetinmeyen ve kendi kazançlarını haksız bir şekilde daha da arttırma yolunu tutan cizyedarlar, “*kesim akçesi*” ismiyle öne sürdükleri bir vergiyi de bahane ederek madenci reayadan 500 - 600 kuruşluk bir vergi toplamışlardır.⁴²⁴ Yine benzer şekilde, voyvoda ve derebeyi vasıflı bazı kişiler de vilayet işleri için harcama yaptıklarına yönelik birtakım mesnetsiz iddialarda bulunarak senede birkaç kez 30 - 40’ar keselik akçeden oluşan bir ödemeyi madenci reaya yükleyip zor kullanmak suretiyle tahsil etmişlerdir.⁴²⁵ Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının madenlerinde çalışan madenci reayasını yaşamış olduğu bu tür sorunlara ek olarak bir de ikamet ettikleri madenci köylerinin timar arazisi dâhilinde kaldığını iddia eden ve dolayısıyla vergilerini toplamak isteyen timar sahiplerinin baskısına da maruz kalmışlardır. Nitekim bir dönem Karahisar-ı Şarkî kalesinin dizdarlığını yapan Yusuf Bey, madenci köyü olan Atik karyesinin kendisine ait timar arazisi içerisinde kaldığını öne sürerek madencilerden haksız yere vergi almak istemiştir.⁴²⁶ Verilen örneklerde görüldüğü şekliyle zaman zaman birtakım haksız vergilere maruz kalan Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının madenci reayasının yüzleştği böylesi kanunsuz vergi tahsilleri, çoğunlukla madencilerin lehine olarak çözüme kavuşturulmuş ya da engellenmeye çalışılmış olsa da bunun aksi doğrultuda başlarından geçen bir hadise bu noktada kayda değerdir. Yine yaşanan bu tür bir olaydan dolayı 46 kişilik bir madenci grubu doğrudan İstanbul’da Bab-ı Âli’ye giderek kendilerine kanun dışı olarak yüklenen vergileri şikâyet etmişler, fakat olayın iç yüzü ve orada ne yaşandığı bilinmese de orada bulunan yetkililer tarafından azarlanmışlar ve tomruğa koyma cezası verilerek daha sonrasında kayığa doldurulup İstanbul’dan sürülmüşlerdir.⁴²⁷

Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarına bakıldığında da madenci reayanın muafiyet hakkının ihlali konusunda birçok örnek göze çarpmaktadır. Maruniye şaphane mukataasının maden işçilerinin arzını içeren ve XVIII. yüzyılın ilk senelerine tarihlenen bir vesikaya yansıdığı üzere, vergiler konusunda devlet tarafından kendilerine verilmiş olan muafname belgelerine rağmen, vilayet yetkilileri tarafından kendilerinden zorla 13.000 akçelik vergi toplanmış ve devamında da

⁴²³ BOA, MAD.d, 9931, s. 232 (27 Şevval 1145/12 Nisan 1733); BOA, MAD.d, 9931, s. 266 (7 Zilkade 1145/21 Nisan 1733).

⁴²⁴ BOA, MAD.d, 9929, s. 148 (28 Cemaziyelahir 1146/6 Aralık 1733).

⁴²⁵ BOA, MAD.d, 9989, s. 228 - 229 (9 Zilkade 1176/22 Mayıs 1763).

⁴²⁶ BOA, MAD.d, 10023, s. 41 (5 Safer 1193/22 Şubat 1779).

⁴²⁷ BOA, HAT, 204, 10597 (11 Muharrem 1211/17 Temmuz 1796).

7.000 akçe daha talep edilmiştir.⁴²⁸ Bazı vilayet idarecilerinin madenci reayaya karşı takındıkları bu usulsüz tutumun sonraki yıllarda da devam etmiş olduğu, madencilerin merkeze yapmış oldukları diğer bildirimlere de yansımaktadır. İlgili bildirimlerde, hem muafiyetlerine dair yazılmış birçok emir bulunması hem de madencilik faaliyetlerini layıkıyla yerine getirmede herhangi bir kusurları olmamasına rağmen bazı idarecilerin, muafiyeti bulunmayan reayaya yapıldığı gibi kendilerine de birtakım vergiler yükledikleri madenciler tarafından büyük bir serzenişle dile getirilmektedir.⁴²⁹ Madenci reayanın muafiyetini adeta hiçe sayarak üzerlerine yüklenen ödemeler noktasında imdad-ı seferiyye, imdad-ı hazeriyye ve kaftan baha gibi ödemeler öne çıkmaktadır. Nitekim 1750'li yıllarda, Edirne bostancıbaşı ve sair mubayaa memurları tarafından Maruniye'deki madencilerden bahsi geçen vergilerin talep edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁴³⁰ Yine hemen hemen aynı tarihlerde, bu sefer ferman gereği Gümölcine kazasına isabet eden 35.000 kile miktarı buğday mubayaa için madenci reayaya da mubayaa yüklenmesine yönelinmiştir.⁴³¹ Hatta ilgili buğdayın toplanmasına yetkili olan şahıs bu hususta haddi aşarak o denli ileri gitmiştir ki istenilen ödemeyi yapmakta zorlanan madenci reayanın bazılarını yakalatıp hapsedirmiş, nihayetinde bu olay sebebiyle vuku bulan zulüm, şaphanedeki şap üretiminin durma noktasına gelmesiyle sonuçlanmıştır.⁴³²

Maruniye şaphane mukataası özelinde gelişen ihlaller bazen de şaphane ile sınırdaş olan diğer mukataalar arasında yaşanan sınır anlaşmazlıkları temelinde cereyan etmiştir. Örneğin, bölgedeki Kara Mihal adlı mukataaya bağlı Meğri kazasının Arban(?) köyü sınırlarının bazı noktalarda Maruniye şaphane mukataasına bağlı madenci köyü olan Menteşelü köyü sınırları ile iç içe geçmiş olmasından dolayı Kara Mihal mukataasının mutasarrıfı olan Ali adlı kişi Menteşelü köyü arazisinin kendi mukataasına ait olduğunu iddia etmek suretiyle madenci reayanın şap üretimini engelleyerek onlardan vergi toplamaya başlamıştır.⁴³³

Maruniye şaphanesinde görevli madencilerin maruz kaldığı yukarıdaki ihlâl olaylarının yanı sıra, kayda değer ilginç bir muafiyet ihlâli de Gedüs şaphane mukataası özelinde cereyan etmiştir. Gedüs civarında eşkıyalık ve zorbalığı ile bir dönem nam salan Sarıbeyoğlu adlı eşkıya, Gedüs şaphanesinin madenci reayasının yerleşik oldukları noktaları basıp mal ve eşyalarını yağmalamış ve bu baskın esnasında devletin kendilerine vermiş olduğu muafiyet belgelerini de yakmıştır. Muafiyet belgelerinin yanmış olmasını fırsat bilen ehl-i örf de artık vergi muafiyetlerinin bulunmadığını bahane ederek madencilerden vergi almaya kalkışmıştır.⁴³⁴ Gedüs şaphane mukataasına tasallut edip

⁴²⁸ BOA, D.MMK, 89, 39 (3 Receb 1116/1 Kasım 1704).

⁴²⁹ BOA, MAD.d, 7560, s. 276 (29 Cemaziyelahir 1129/10 Haziran 1717).

⁴³⁰ BOA, A.DVNS.AHKR.d, 13, s. 59 (Evail-i Rebiülevvel 1171/13-21 Kasım 1757).

⁴³¹ BOA, MAD.d, 9986, s. 241 (3 Cemaziyelahir 1175/30 Aralık 1761).

⁴³² BOA, D.MMK, 340, 102 (3 Cemaziyelahir 1175/30 Aralık 1761).

⁴³³ BOA, D.MMK, 172, 8 (4 Zilkade 1137/15 Temmuz 1725).

⁴³⁴ BOA, MAD.d, 8493, s. 188 (29 Zilkade 1146/3 Mayıs 1734).

madenci reayaya karşı türlü zulümlerde bulunan Sarıbeyoğlu adlı eşkıya, 1735 ile 1739 yılları arasında Anadolu'nun batısını adeta kasıp kavuran bir isyana sebep olan ve devletin askerî güçleriyle çatışmaya girebilecek güce ulaşan Sarıbeyoğlu Mustafa'dır. İlgili şaki sebep olduğu büyük olaylar zinciri sebebiyle XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihi için oldukça önemli bir konudur. Dolayısıyla burada Sarıbeyoğlu Mustafa'nın eşkıyalık faaliyetleri ve bu süreçte gelişen hadiseler üzerinde ayrıca durmak gerekir.

XVIII. yüzyıl, Batı Anadolu'da devlet otoritesine baş eğmeyen grupların yağma, yol kesme, cinayet ve vergi ödememe gibi kanunsuz faaliyetlerine sıkça rastlandığı bir dönemdi. Bu dönemde Batı Anadolu adeta bir eşkıyalık yurdu hâlini almış, yerel idarecilerin de birtakım olumsuz etkileri sebebiyle devletin yöre üzerindeki kontrolü yitirilmiş ve asayişsizliğin kol gezdiği bir saha meydana gelmişti.⁴³⁵ Bölgede zuhur eden eşkıyaların en meşhuru ve namlısı ise Sarıbeyoğlu Mustafa'ydı.⁴³⁶ Hatta bu yüzyılda Osmanlı Devleti'ni tehdit eden tüm eşkıyaların da en güçlüsüydü.⁴³⁷ Ali Bey ve Emine Hatun'un oğulları⁴³⁸ olarak dönemin Ezine-i Lazkiye kazasına bağlı Saray adlı köyde (bugünkü Denizli ilinin Sarayköy ilçesi) doğan⁴³⁹ Mustafa, Sarıbeyoğlu ismini babasının lakabı dolayısıyla edinmiştir⁴⁴⁰. İsmi, yabancı kaynaklarda Soley Bey, Soley Bey Ogle ve Sary Bey Oglou şeklinde de geçmekte olan⁴⁴¹ Mustafa, babasından kendisine intikal eden bir ailesel nüfuz ve tanınırlığa sahipti.⁴⁴² Nitekim sıradan bir köylü ya da ağa olmayıp çiflik sahibi zengin bir ağa pozisyonunda, çeşitli paşaların kapı halkı arasında bulunmuş bir bölükbaşydı ve çok sayıda levent askerini kumanda etmek suretiyle savaşlara iştirak etmiş ve böylece yarı askerî kimliğe sahip olmuştu.⁴⁴³ Hatta katıldığı savaşlardan biri olan İran seferlerinde üç yıl kadar bulunmuş ve bu esnada yaralanmıştı.⁴⁴⁴

Sarıbeyoğlu Mustafa'yı bir asi olarak isyana ve eşkıyalık hareketlerine iten sürecin başlangıç noktasındaki sebep hususunda birkaç iddia veya görüş söz konusudur. Bu görüşlerin ilki, Güzelhisar

⁴³⁵ Akbulut, a.g.e., s. 195.

⁴³⁶ M. Çağatay Uluçay, **18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955, s. 88.

⁴³⁷ M. Yaşar Ertaş, "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Eşkıyası: Sarıbeyoğlu Mustafa", **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu: Bildiriler**, I, Denizli, 2007, s. 399.

⁴³⁸ Necmi Ülker, "XVIII. Yüzyılda Batı Anadolu'da Bir Ağanın İsyanı: Sarıbeyoğlu Mustafa", **Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985): Tebliğler, III. Türk Tarihi**, II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, s. 638.

⁴³⁹ Uluçay, **Saruhan'da Eşkıyalık**, s. 89.; Ülker, a.g.e., s. 637.; Ertaş, a.g.e., s. 401.

⁴⁴⁰ Ertaş, a.g.e., s. 399, 401.

⁴⁴¹ Ülker, a.g.e., s. 638.; Hakan Karagöz, "Bir Alman Kaynağının İzlenimlerine Göre Sarıbeyoğlu İsyanı ve Batı Anadolu'daki Etkileri", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı**, Isparta, 2013, s. 197.

⁴⁴² Uluçay, **Saruhan'da Eşkıyalık**, s. 89.; Ertaş, a.g.e., s. 402.

⁴⁴³ Ertaş, a.g.e., s. 403.

⁴⁴⁴ Karagöz, a.g.e., s. 197.

(Aydın)'ın idarecisinin halka karşı neden olduğu bazı zulüm ve kanunsuzluklara dayanmaktadır. İlgili zulme tepki gösteren Sarıbeyoğlu'nun yapılan usulsüzlükleri payitahta iletmesi üzerine hiddetlenen ilgili idareci, Sarıbeyoğlu'nun evini basıp yaktırmış ve annesiyle kız kardeşinin de namuslarına el uzatmıştır. Olay akabinde ise 200-300 silahlı adamıyla beraber intikam peşine düşen Sarıbeyoğlu, isyan bayrağını açmıştır. İkinci görüş, Sarıbeyoğlu'nun doğrudan işlemiş olduğu bir suça dayanmaktadır. Buna göre; Sarıbeyoğlu Mustafa kendi köyünden Hacı Mehmed adlı kişinin evine saldırıp eşini kaçırmış ve aradan geçen sekiz ayın sonunda öldürmüş ve cansız bedenini de köyün pazar alanında teşhir etmiştir. İşlediği suçun sonuçlarının korkusuyla yüzleşince de firar etmiş ve eşkıya olmuştur.⁴⁴⁵ Üçüncü görüş ise Uşaklı Genç Ali adlı bir kişiyle alâkalı olup olay itibariyle birinci görüşle benzerlik arz eder. Bu görüşe göre; Genç Ali, Sarıbeyoğlu'nun evini basıp ona nice acılar yaşatmıştır. Bunun üzerine intikam arzusıyla harekete geçen Sarıbeyoğlu isyan sürecinin temelini atmıştır.⁴⁴⁶ Dördüncü görüş, Mustafa'nın babası Ali ile ilgilidir. Burada Sarıbeyoğlu Mustafa'nın babasının vefatından sonra mal varlığının büyük bir kısmına devletçe el konulmuş olduğu ve bunun neticesi olarak da annesi tarafından babasının intikamını almasına yönelik dolduruşa getirilmiş olduğu iddia edilir.⁴⁴⁷ Sarıbeyoğlu'nun isyan sebebine dair son görüş ise sahip olduğu güç ve nüfuzu kullanarak devletten zorla resmî bir vazife elde etme arzusuna yöneliktir.⁴⁴⁸

Her ne sebeple olursa olsun Sarıbeyoğlu Mustafa'nın sebebiyet verdiği ve Gedüs şaphane mukataası ve madenci reayasını da bir şekilde etkilemiş olan bu isyan son derece tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Nitekim isyan sürecinde yaşanan ve aşağıda ayrıntısıyla izah edilen gelişmeler bu durumu net bir şekilde gözler önüne sermektedir. İsyana başladığında 20'li yaşlarında olan⁴⁴⁹ Sarıbeyoğlu'nun eşkıya olarak ilk faaliyeti Hacı Mehmed'in evini basıp karısını kaçırması hadisesidir. Sarıbeyoğlu bu andan itibaren etraftaki diğer eşkıyaları ve bölükbaşıları da yanına çekerek faaliyetlerini hızlandırmıştır. Hasan Ağa adlı kişinin evi basılıp sahip olduğu malları yağma edilmiştir.⁴⁵⁰ Yine Derviş Ali adlı şahsın da evi yakılıp mallarına el koyulmuştur. Bu ve benzeri olayların tekrarlanması ve Denizli voyvodası ile etraftaki diğer zabıtların bu oluşuma karşı çaresiz kalmaları devleti harekete geçirmiş ve Aydın muhassılı vekili, hazırlanan bir kuvvetle üzerlerine gönderilmiştir. Bu kuvvet karşısında, birçok eşkıya Sarıbeyoğlu'nun kapısına doluşmuştur. Sarıbeyoğlu Sarayköy'de savunma amaçlı bir palanga yaptırmış, Ezine-i Lazkiye'deki tüm vergileri de tahsil etmeye başlamıştır. Bu iki faaliyeti ile dikkatleri iyice üzerinde toplamış ve oluşan baskılar nedeniyle 1734 senesinde Halep yönüne kaçmak zorunda kalmıştır. 1735'te geri dönen Sarıbeyoğlu başka grupların da katılımıyla çok daha güçlü bir hale gelmiştir. İlgili tarihte Denizli voyvodasına

⁴⁴⁵ Her iki görüş için de bkz. Ülker, a.g.e., s. 638 - 639.; Ertaş, a.g.e., s. 401.

⁴⁴⁶ Uluçay, **Saruhan'da Eşkıyalık**, s. 89.; Ertaş, a.g.e., s. 402. Uluçay'a göre Sarıbeyoğlu Mustafa, olay üzerine Genç Ali'yi öldürmüş ve isyana başlamıştır.

⁴⁴⁷ Karagöz, a.g.e., s. 197.

⁴⁴⁸ Ertaş, a.g.e., s. 403.

⁴⁴⁹ Karagöz, a.g.e., s. 197.

⁴⁵⁰ Ülker, a.g.e., s. 639.; Ertaş, a.g.e., s. 404.

saldırmış ve voyvodanın 9 adamını katletmiştir. Bu olaydan sonra bölgenin birçok sancak ve kazasının yetkililerine Sarıbeyoğlu'nun ölü ya da diri bir şekilde mutlak surette ele geçirilmesine yönelik ferman gönderilmiştir.⁴⁵¹ Gelen bu ferman üzerine Sarayköy'de meskûn bulunan Denizli voyvodası Ali'nin kardeşi İbrahim'e saldıran Sarıbeyoğlu, İbrahim'in adamlarının bazılarını yaralayıp bazılarını da öldürdükten sonra mal ve eşyalarını da gasp ederek firar etmiştir. Firar esnasında bir Tokat ticarî kervanını da soymuş, gittiği Alaşehir'de ise 3 tüccarı katledip mallarına el koymuştur. Bu yağma ve katl olaylarını Gördes'in kuşatılması izlese de Gördes ahalisinin direnişi neticesinde şehri ele geçirme girişimi başarısız olmuştur. Kendisini takip eden kuvvetler bulunması, Sarıbeyoğlu'nun sabit durmayıp çok sık yer değiştirmesini zorunlu kılmaktaydı. Nitekim önce Gördes'ten Simav'a geçerek burada Yazıcızade Hacı Haliloğlu'na ait kuleye saklanmış, sonra Simav'dan ayrılıp İçil (Mersin) tarafına geçmiştir. Bu aşamada 1736 senesinde Rusya ve Avusturya cephelerine iştirak etmek kaydıyla affedilmiş olsa da orduya katılmak üzere ulaştığı Lapseki'den, bu işin bir komplo olabileceği endişesiyle geri dönmüş ve eşkıyalık faaliyetlerine devam etmiştir. 1737'de Çelik Mehmed Paşa, emrindeki kuvvetlerle harekete geçmesi üzerine Sarıbeyoğlu Denizli'den ayrılıp yola revan olduğunda Karaosmanoğlu⁴⁵² Hacı Mustafa ile iki saat boyunca çarpışmış, bu çarpışmada 30 adamı yaralanmış, 8 adamı ise ölmüştür. Burada darbe alan Sarıbeyoğlu, Gördes'e çekilip İne Köyü'nde bulunan kendi bölükbaşlarından birinin kulesine sığınmıştır. Kule kuşatılınca kuleden çıkmaya mecbur olmuş ve gerçekleştirdiği muharebe sonucunda kaçmayı başarmıştır.⁴⁵³

1738 yılına gelindiğinde Sarıbeyoğlu'nun hedefi bariz bir şekilde İzmir olmuştur. Öyleki şehrin güvenliğini ciddi manada tehdit etmekle birlikte, İran ve Anadolu içlerinden İzmir'e ulaşan kervan yollarını da keserek ticarî faaliyetleri de sekteye uğratmış, özellikle Tokat-Bolu-İzmir kervan güzergâhı ciddi tehlike altında kalmıştır. İzmir, gelişmiş zengin bir ticaret merkezi ve liman şehri olması hasebiyle Sarıbeyoğlu'nun dikkat ve ilgisinin hedefi olmuş olmalıdır.⁴⁵⁴ Şehrin açıkça hedef hâline gelmesi şehrin idarecilerini ve şehirdeki Avrupalıları harekete geçirmiştir. Şehir idarecileri İzmir halkına silah dağıtırken⁴⁵⁵, Avrupalılar ise şehrin ticarî can damarı olan ve kendilerinin yoğun bulunduğu Frenk Caddesi'nde dört adet büyük kapı inşa ettirip üzerlerine de toplar koydurttular. Ayrıca 2 adet gemiyi de şehrin olası savunması için idarecilere teslim ettiler.⁴⁵⁶ Alınan bu önlemler akabinde, 1738 tarihi içerisinde Sarıbeyoğlu İzmir şehri önlerinde göründü. Şehirdeki Avrupalılar, şehri terk etmek niyetiyle limanda bulunan gemilerine kaçarlar, bu esnada İzmir yöneticilerinin

⁴⁵¹ Ertas, a.g.e., s. 404.

⁴⁵² Önemli ve nüfuzlu bir ayan ailesi olan Karaosmanoğulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yuzo Nagata, **Tarihte Âyânlar: Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

⁴⁵³ Ülker, a.g.e., s. 641 – 646.; Ertas, a.g.e., s. 405.

⁴⁵⁴ Necmi Ülker, "Sarıbey Oğlu'nun İzmir'e Yürüyüşü ve Avrupalı Tüccarlar", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 4 (1), 1989, s. 43 – 45.

⁴⁵⁵ Ülker, "Bir Ağanın İsyanı", s. 647.

⁴⁵⁶ Ülker, "Avrupalı Tüccarlar", s. 44 – 45, 47.

Sarıbeyoğlu tarafıyla yaptıkları müzakereler neticesinde Sarıbeyoğlu'na ödenecek 30 kese para karşılığında kuşatmanın kaldırılmasına yönelik anlaşma sağlandı. Sarıbeyoğlu ve adamları aldıkları bedel üzerine şehir önünden ayrılıp gittiler, fakat Buca ve Bornova gibi civar yerleşimlerdeki Avrupalıların evlerini yağmalamaktan geri durmadılar.⁴⁵⁷

Sarıbeyoğlu Mustafa tehlikesinin ulaştığı böylesi bir boyut, 1739 senesinde çok daha büyük bir askerî harekâta başvurulmasını kaçınılmaz kıldı. Nitekim Canik muhassılı Üçüncüzâde Ömer Paşa, Teke sancağı mutasarrıfı Mehmed Paşa ve Rakka valisi Ahmed Paşa ile desteklenen Mirahur-ı Evvel Ahmed Paşa, Sarıbeyoğlu Mustafa'nın yakalanması ve cezasının kesilmesi düşüncesiyle görevlendirildi. Bunlara ayrıca Karaosmanoğlu Mustafa, Saruhan, Sığla, Kütahya, Teke, Hamid mütesellimleri ve diğer vazı voyvodalar da eklendi. Gerçekleşen çarpışmada Sarıbeyoğlu mağlup edilse de yakalanması mümkün olmadı. Bu yenilgi, Sarıbeyoğlu'nun adamları üzerinde tesirli olup bazı bölükbaşılarının devlete teslim olmalarını sağlarken, Sarıbeyoğlu ise Honaz kalesine sığınmak zorunda kalmıştır. Mirahur-ı evvel Ahmed Paşa bu durumu bir fırsata çeviremeyince vazifeden alınmış ve yerine Rikâb-ı Hümayun kaimmakamı Ahmed Paşa vazifelendirilmiştir. Honaz kalesi kuşatılıp etrafındaki tüm çıkış ve geçitler tutulmuş olsa da gece vakti kaleden çıkan Sarıbeyoğlu, kuşatmadan sıyrılıp firar etmeyi başarmıştır.⁴⁵⁸ Bu olumsuz durum karşısında, Sarıbeyoğlu'nun aktif olarak kullanma eğiliminde olduğu Honaz kalesi Üçüncüzâde Ömer Paşa'ya yıktırılmıştır.⁴⁵⁹ Bu sırada Sarıbeyoğlu grubunun çözülmesinin hızlandırılması için de etrafındaki bölükbaşılara teslim olmaları karşılığında at, katır, tütün ve kahve gibi armağanlar verilmiştir.⁴⁶⁰ Sarıbeyoğlu'nun kaleden firarı, eşkıya takibi vazifesinin Rakka valisi Ahmed Paşa'ya devredilmesine sebep olmuş, Sarıbeyoğlu Tavas tarafına doğru hareket hâlindeyken Ahmed Paşa'nın kethüdasıyla denk gelmiş ve yapılan savaşta yaralı da olsa kaçmayı başarmıştır. Fakat kethüdanın sürdürdüğü ısrarlı ve ciddi takip neticesinde Sarayköy'deki çiftliğinin yakınındaki dağlık alanda yakalanan Sarıbeyoğlu öldürülmüş, başı kesilip önce Ahmed Paşa'ya, ardından da Haziran ayı içerisinde İstanbul'a gönderilmiştir.⁴⁶¹

Madenci reayanın vergi muafiyetinin ihlâl edilmesine zemin oluşturan kişiler bağlamında değerlendirildiğinde, tek suç sahipleri idareci veya yerel güç sahipleri ile vergi tahsildarları ve diğer mukataa sahipleri değildi. Bunun yanında doğrudan madenci reayanın kendisi veya madenci olmayan reayadan kaynaklı ihlâl olayları da bulunmaktaydı. Öyle ki kimi zaman, madenci statüsü bulunmayan sıradan reaya, birtakım vergileri ödememek ve üzerine düşen yükümlülüğten sıyrılmak düşüncesiyle, madenci reaya gibi kendilerinin de madencilik hizmetinde olduğunu iddia etmekte ve

⁴⁵⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir", **DİA**, 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 517.

⁴⁵⁸ Ertas, a.g.e., s. 409 – 410.

⁴⁵⁹ Ülker, "Bir Ağanın İsyanı", s. 649.

⁴⁶⁰ Ercan Gümüş, "Genel Seyriyle Sarıbeyoğlu Mustafa İsyanı ve Buna Karşı Alınan Tedbirlerin Amid Mahkemesine Yansımaları", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, 10 (1), 2018, s. 164.

⁴⁶¹ Ülker, "Bir Ağanın İsyanı", s. 650.; Ertas, a.g.e., s. 411. Çağatay Uluçay, Sarıbeyoğlunun çarpışma esnasında almış olduğu yarayı alnından vurulmuş olduğu şeklinde kaydeder. Bkz. Uluçay, **Saruhan'da Eşkıyalık**, s. 91.

vergi kaçırmaya çalışmakta; kimi zaman da bizzat madenci reaya veya şaphane eminleri madenci olmayan bazı kişileri yanlarına alarak onları madenci reaya ailelerinin bir ferdiymiş gibi göstererek vergilerden muafiyet sağlamalarına yardımcı olmaktaydılar. Şaphane yerleşimlerinin yakınındaki yerleşimlerde veya doğrudan şaphane köylerinde yaşayan ve aslında madencilik ile herhangi bir alâkası bulunmayan bazı reaya, şüphesiz, madenlere bağlı madenci reayadanmış gibi davranıp onların arasına kaynamak suretiyle vergilerden muaf olmayı kendilerince son derece cazip bir durum olarak görmekteydi. Kimi zaman bu tutumları kendileri açısından işe yararmış olsa da kimi zaman da yapılan incelemeler sonucunda hariç reaya oldukları fark edilmekte ve esasında ödemekle yükümlü oldukları gerekli vergiler kendilerine yazılmaktaydı. Vergi yükünü sırtlarından atmak için bu tür uğraşlara yeltenen kişilerin yoğunluğu, bazı zamanlar oldukça yüksek rakamlara ulaşmaktaydı. Nitekim Erzurum bölgesinin cizye vergisinin tahsili işiyle vazifeli bulunan Erzurum gümrük emini İsmail'in 1741 tarihini taşıyan arzında, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının madencilerinin dışında kalan tüm cizye mükellefi ahaliden cizye tahsiline yeltendiğinde, aslında madencilik hizmeti olmayan 2000 kadar kişinin madenci ailesi fertleri oldukları iddiasıyla madenci reaya tarafından ödemenin dışında bırakılmaya çalışıldığı ve bu sebeple cizyelerinin tahsilinin gerçekleştirilemediği haber verilmiştir.⁴⁶² Verilen rakam göz önüne alındığında, madencilerin muafiyet hakkından istifade etmek düşüncesiyle yeltenilen bu tür olayların devlete ait kayda değer ölçüde bir gelirin kaçırılmasına sebebiyet verebilecek olduğu anlaşılr.

Madenci olduklarını öne sürerek vergi muafiyeti temin etmeye çalışan hariçten ahali meselesine dair Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları özelinde de örnek olaylara rastlanmaktadır. Nitekim Gedüs şaphane mukataasının madenci reayasının yerleşik olduğu köylerinde madenci olmayan 21 nefer reayanın yerleşik olduğu tespit edilmiş ve bu reaya “*hariç ez-defter*” olarak tanımlanarak üzerlerine 61 kuruşa tekabül eden avarız ve bedel-i nüzul vergisi yazılmıştır.⁴⁶³ Esasında madenci taifesinden olmayıp madencilerin köylerine yerleşerek avarız vergisinden sıyrılan diğer köylerin ahalisinin varlığı Maruniye şaphane mukataasında da görülmektedir. Nitekim 1740'lı yılların başında hariç köylerden gelerek Maruniye şaphanesine bağlı madenci köylerine yerleşen bir grup ahalinin varlığı söz konusudur.⁴⁶⁴ Yine Maruniye şaphanesinde bu konuda çok daha farklı bir durum meydana gelmiştir. Bölgede bulunan ve esasında madenci statüsü bulunmayıp sadece ihtiyaç duyulduğunda birkaç günlük süreyle yevmiye ücreti verilerek madenlerde çalıştırılan Kalaycıdere karyesinin ahalisi, sahip oldukları hayvanlar için ödemekte oldukları adet-i ağnam ve rüsum-ı yapağı gibi birtakım vergilerden muafiyet hakkı sağlamak niyetiyle, kendilerinin de madenci reayadan olduklarını bahane ederek ilgili vergileri ödemekten kaçınmışlardır. Tam zamanlı madenci olmadıkları aşikâr olan bu şahısların başvurdukları bu girişim, şaphane emini ve asıl madenci reaya

⁴⁶² BOA, MAD.d, 8497, s. 223 (8 Zilkade 1153/25 Ocak 1741).

⁴⁶³ BOA, KK.d, 2521, s. 44 (20 Cemaziyelahir 1159/10 Temmuz 1746); BOA, MAD.d, 9972, s. 33 (9 Zilkade 1165/18 Eylül 1752).

⁴⁶⁴ BOA, AE.SMHD.I., 218, 17331 (28 Muharrem 1157/13 Mart 1744).

tarafından da destek görünce, hayvanlarından alınması gereken vergilerin talebi karşılıksız kalmıştır.⁴⁶⁵

Madencilik hizmetinde iskân edilmemelerine rağmen madenci taifesindenmiş gibi davranma eğiliminde olan şahısların temel gerekçesi yukarıda da ayrıntısıyla izah edilmiş olduğu üzere madenci reayanın sahip olduğu vergi muafiyeti hakkıydı. Bu hak, bir yolu bulunarak usulsüz de olsa kullanılmak istenmekteydi. Fakat konuyla alakalı incelenen arşiv kayıtlarında, madenci taifesinden olunduğunun iddia edilmesinin başka bir gerekçesi daha tespit edilmiştir. Bu gerekçe, şaphanelerin yakın bölgelerinde yaşayan ahalinin bazılarının herhangi bir hizmet için tayin edilmeleri, fakat ilgili ahalinin tayin edildikleri hizmette bulunmaya gönüllü olmayışları sebebiyle hizmetten sıyrılabilme adına zaten hâlihazırda madencilik hizmetinde bulunmakta olduklarını öne sürmeleri ve bu sayede vazifelendirildikleri yeni işten kaytarmaya çalışmalarıdır. Nitekim Karahisar-ı Şarkî kazasına bağlı Basdıra, Çavdar, Barcı, Herise ve Arpaalanı(?) adlı köyler, kısa bir zaman önce keşfedilip maden üretim faaliyetine geçirilen Milas bakır madenine⁴⁶⁶ bağlanmışlar, fakat belirtilen köylerde yaşayan ahalinin bir kısmı, kendilerinin Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının madenci reayasından olduklarını iddia ederek Milas madeninde madencilik hizmeti görmekten ısrarla kaçınmak istemişlerdir. Bu uğurda asli yurtlarından ayrılan ahali dahi olmuştur. Bunun üzerine, yeni bir maden üretim sahası olan Milas bakır madeninin işleyişinin aksamasına sebebiyet veren söz konusu reayanın gereğince cezalandırılmasına yönelik olarak bir an evvel yakalanmaları ve Samsun kalesine gönderilerek bir müddet için hapsedilmeleri ve bu sayede uslanmalarının sağlanması hususu gündeme gelmiştir.⁴⁶⁷ Bu süreçte Basdıra köyünden Muzafferoğlu Abdülkerim, Arpaalanı köyünden Ayucuoğlu, Çavdar ve Barcı köyünden Kördursun İsmail, Herise köyünden ise Ertağuloğlu İsmail gibi şahısların şaphane emininin yanına kaçmaları söz konusu olmuş ve ilgili durum Milas madeninin iltizam sahibi olan Canik muhassılı vekili Süleyman Ağa tarafından rahatsızlık duyulan bir mesele olarak algılanmış ve bahsedilen reayanın cezalandırılmasının gerekliliği vurgulanmıştır.⁴⁶⁸

Madenci reayanın sahip olduğu vergi bağımsızlık hakkı ve yukarıda izah edildiği üzere bu meselede yaşanan ihlaller hususunda kayda değer bir veri daha söz konusudur. Bu noktada nihai olarak söz konusu veriye değinmek yerinde olacaktır. Madenci reayaya yönelik, onların vergi muafiyetlerini ortadan kaldıran hadiseler yaşanması durumunda merkezden gönderilen bazı yazılarda Gümüşhane madenleri örnek olarak sunulmakta ve “*Gümüşhane madenleri misüllü*”

⁴⁶⁵ BOA, D.DRB.THR, 11, 51 (Evahir-i Şevval 1211/18-27 Nisan 1797); BOA, D.DRB.THR, 12, 3 (29 Şevval 1211/27 Nisan 1797).

⁴⁶⁶ Milas Bakır Madeni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Ekinci, “Milas (Mesudiye) Bakır Madeni (1750-1816)”, *Turkish Studies*, 8 (5), 2013, 243 – 259.

⁴⁶⁷ BOA, AE.SMST.III., 355, 28434 (9 Cemaziyelevvel 1183/10 Eylül 1769).

⁴⁶⁸ Ekinci, a.g.e., s. 253. (Yazar bu veriyi BOA, Cevdet Darphane, 3029, 9 Ca. 1183, (10 Eylül 1769)’dan aktarım yapmıştır).

ifadesi⁴⁶⁹ kullanılarak gerek muafiyet ve gerekse ihlaller konusunda Gümüşhane madenlerindeki gibi bir yol izlenmesi belirtilmektedir. Gümüşhane bölgesindeki maden işletmelerindeki uygulamaların bu şekilde örnek gösterilmesi son derece anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü söz konusu saha, Osmanlı madencilik sektörünün yoğun şekilde gelişim gösterdiği ve teknik açıdan gerekli ustaların yetiştiği ve diğer maden sahalarına gönderildiği önemli bir sahaydı.⁴⁷⁰

2.3. Şaphane Madenlerinde Yan İstihdam: Kazgancı Taifesi ve Kazgancılık Hizmeti

Osmanlı şaphane mukataalarıyla irtibatı bulunan işçi zümrelerden biri de kazgancılık adı verilen hizmeti ifa eden kazgancı taifesiydi. Geçmiş dönemin diliyle kazgan olarak adlandırılan kavram; normalde su, yemek ve sair maddeleri ateşte pişirme veya kaynatma işinin yapıldığı büyük demir ya da bakır kazanları ifade etmekteydi.⁴⁷¹ Bu ifadeden hareketle, madenî işlemlerde kullanılmak üzere büyük kazanların imalatını yapan kişilere kazgancı; bu kişilerin yaptığı işe ise kazgancılık adı verilmekteydi. Şaphane mukataalarına yönelik olarak varlık bulan kazgancı taifesi ve kazgancılık hizmeti konusunu izaha başlamadan evvel belirtilmesi gerekir ki kazgancı taifesi hakkında Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları bağlamında kayıt içeren herhangi bir arşiv belgesine maalesef rastlanılamamıştır. Dolayısıyla ilgili hususun izahı ve değerlendirmesi Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları dışında kalacak şekilde Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası kapsamında ele alınacaktır.

Şaphane mukataalarında gerek duyulan kazgancılık vazifesini yerine getiren kazgancıların, şaphane mukataalarındaki temel görevi; maden kuyularından yeraltındaki kaya, toprak ve diğer birtakım bileşenlerle birlikte iç içe geçmiş olarak heterojen bir yapıda çıkartılmış olan şap cevheri içeren kütlelerin şaphane mukataalarına ait özel tesislerde ateş yakılarak uygulanan pişirme/kaynatma yöntemiyle parçalanıp ayrıştırılması işlemi için ihtiyaç duyulan madencilğe uygun büyük kazanların imalat, tamirat ve hertürlü bakımını sağlamaktır. Söz konusu vazifeye istinaden kazgancı taifesi her ne kadar şaphane mukataalarıyla ilişkili bulunsun da yapılan bu hizmet, madenci reayanın yapmış olduğu gibi doğrudan madencilik faaliyeti olmayıp dolaylı yoldan ihtiyaca binaen sağlanan ve maden sahalarındaki şap üretimini destekleyici mahiyette ek bir hizmetti. Bu sebeple kazgancı taifesi adı altında teşkilatlandırılan kişilerin madenci reayada olduğu gibi madenci statülerinin bulunmadığını bu noktada önemle vurgulamak gerekir. Dolayısıyla bu kişilerin varlığı

⁴⁶⁹ BOA, MAD.d, 10000, s. 132 (29 Zilkade 1182/6 Nisan 1769).

⁴⁷⁰ Gümüşhane madenlerine yönelik genel bir değerlendirme için bkz. Mustafa Altunbay, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Kemal Çiçek vd. (Haz.), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1999, ss. 379 - 393.; Osman Köse, “XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 1, Trabzon, 2002, 289 – 311.

⁴⁷¹ Şemseddin Sami, a.g.e., s. 828.

ve üstlendikleri rol, önceki kısımlarda sayıları net olarak verilmiş olan madenci reayadan, bir noktada, ayrı konumlandırılmalıdır.

Şaphane mukataalarındaki tesislerde şap işleme sürecinde ihtiyaç duyulan kazanları gerek sıfırdan inşa eden gerekse arıza veya eskime durumlarında onaran kazgancılar, aynı madenci reayada olduğu gibi, şaphanelere yakın konumda bulunan belirli yerleşimlerden temin edilmekte ve kazgancı taifesi adı altında teşkilatlandırılarak şaphanelerdeki kazgancılık hizmetine alınmaktaydılar. Üstlendikleri bu vazife karşılığında madenci reaya misali kendilerine belirli bir işçilik ücreti ödenmekte ve ödenen ücretin yanı sıra bazı vergilerden de muafiyet hakkı verilmekteydi. Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasında görevli kazgancılara ödenen ücret konusunda farklı tarihlere ait iki farklı miktar tespit edilebilmiştir. 1644 yılına tarihlenen bir arşiv belgesinde, her bir kazgan işçisine hizmette bulundukları günler süresince günlük 35 akçe ücret ödendiğine değinilirken, 1784 tarihli başka bir belgede ise kazgan işçilerine yapılan 130 kuruşluk bir ödemededen bahsedilmektedir.⁴⁷² Yalnız ikinci belgede belirtilen 130 kuruşun tek bir işçiye değil, tüm işçilere toplu olarak ödenmiş olması söz konusudur. Çünkü bu miktarın diğer belgeye nazaran akçe yerine kuruş ile ifade edilmesi, bu ödemenin yüksek bir meblağ olup toplu bir ödeme olduğunu ıspatlar. Kazgancı reayanın hizmet karşılığı aldığı ücretin yanı sıra elde ettiği vergi muafiyetinin ise avarız ve haraç gibi birtakım vergileri kapsamakta olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷³ Kazgancı taifesine hizmetleri karşılığı olarak tanınan vergi muafiyeti ve ödenen işçilik ücreti gibi durumlara bakıldığında kendilerinin hemen hemen madenci reaya kadar önemli bir statüde bulundukları düşüncesi hissedilebilir. Fakat yapılan incelemelerde doğrudan bir biçimde madenci reayadan olduklarına dair hiçbir veri söz konusu değildir. Hâliyle bu grubun sadece şaphane mukataalarının maden ocakları için yardımcı bir destek grubu olarak konumlandırılması daha doğru olacaktır.

Karahisar-ı Şarkî'deki şaphane mukataasının üretim için ihtiyaç duyduğu kazanların imalat ve kontrolleri için görevlendirilen 18 kişilik bir grup bulunmakta olup bunların tamamı Karahisar-ı Şarkî kaza merkezine oldukça yakın konumda bulunan dönemin Tamzara köyünde ikamet etmekteydi.⁴⁷⁴ Kazgancılık hizmetini yürütecek olan bu grup, bölgede başka bir mukataa olan Tamzara mukataasının voyvodası tarafından seçilmekte ve şaphane kazanlarının bakım onarım ve imal işlerini ifa etmek amacıyla düzenli olarak her yıl belirli bir dönemde bir kereye mahsus olacak şekilde şaphane tesislerine gönderilmekteydi.⁴⁷⁵ Maden üretim noktalarına ulaşan kazgancılar, kazanların durumuna binaen yaptıkları gözlem ve incelemeler neticesinde duruma göre ya sıfırdan kazan imali [imal edilen kazanların hammaddesinin ne olduğu, yani bakır veya başka bir madde

⁴⁷² BOA, MAD.d, 1475, s. 73 (21 Rebiülahir 1054/30 Haziran 1644); BOA, MAD.d, 10033, s. 79 (23 Rebiülevvel 1198/15 Şubat 1784).

⁴⁷³ BOA, KK.d, 2501, s. 56 (2 Receb 1140/13 Şubat 1728); BOA, MAD.d, 10029, s. 67 (13 Zilkade 1195/31 Ekim 1781).

⁴⁷⁴ BOA, KK.d, 2501, s. 56 (2 Receb 1140/13 Şubat 1728); BOA, MAD.d, 10029, s. 67 (13 Zilkade 1195/31 Ekim 1781).

⁴⁷⁵ BOA, KK.d, 2370, s. 58 (16 Rebiülahir 1196/31 Mart 1782); BOA, MAD.d, 10033, s. 79 (23 Rebiülevvel 1198/15 Şubat 1784).

hususı tespit edilememiştir] ya da mevcut kazanların bakım ve onarımını büyük bir özveriyle yerine getirmektedirler. İmalat veya tamir aşamasında ortaya çıkan masraflar ise şaphane mukataasından değil Tamzara karyesinin ahalisi tarafından karşılanmaktaydı.⁴⁷⁶ Nihayetinde de kazanların işlevselliğinin muhafazası ve devamlılığı meselesi şaphanedeki şap üretimini aksatmayacak şekilde sağlanmış olmaktadır. Fakat şap kazanlarının imal veya bakımının devamlılığı noktasında ortaya konulan genel kriterlere rağmen bazı dönemlerde uyulması gereken kuralların dışına çıkan ihlaller de yaşanmaktaydı. Bu ihlaller, birtakım idarecilerin sebep olduğu suiistimallerden dolayı meydana çıkabildiği gibi bazı ahalinin veya kazgancı taifesinin neden olduğu suiistimallerden kaynaklı olarak da varlık bulabilmekteydi.

Kazgancı taifesinin sebep olduğu ihlaller, genellikle, kazanların bakımı esnasında gerekli özverinin gösterilmemesi ve işin savsaklanmasından kaynaklanmaktaydı. Nitekim Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının kazanlarının 1774 senesine ait gerekli görülen bakımlarının kazgancılar tarafından yapılmak istenmediği ve vazifeyi yerine getirmede bir hayli gevşeklik gösterdikleri hususu şaphane idarecileri tarafından kaleme alınan arzda merkeze bildirilmiş, ilgili arza karşılık merkezden yazılan emirde ise kazanların tamirinin kazgancı taifesi tarafından herhangi bir aksaklığa mahal verilmeden bir an evvel yerine getirilmesi emredilmiştir.⁴⁷⁷

Bölgede bulunan ahalinin sebep olduğu ihlaller, genellikle, tıpkı şap işçisi olmayan reayanın şap işçisi olduklarını iddia ederek vergi muafiyeti sağlama girişimlerinde olduğu gibi yine bazı kazgancı harici reayanın da kazgancı taifesinin sahip olduğu vergi muafiyeti hakkından istifade etmek umuduyla kendilerinin kazgancı olduklarını iddia etmelerinden kaynaklanmaktaydı. Örneğin, Tamzara karyesinde ikamet eden ve esasında kazgancılık görevi bulunmayan bazı kişiler, üzerlerine yüklenmiş olan birtakım vergileri bazı dönemler ödememişler, bunun gerekçesi olarak ise Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası için kazgancılıkla vazifeli olmaları hasebiyle vergilerden muaf tutulduklarını öne sürmüşlerdir. Yaşanan bu iddialar üzerine gerekli defter kayıtları incelenmiş ve bu tür iddiaların asılsız olduğu anlaşılmış ve kazgancılık hizmetiyle görevli asıl kişilerin haricinde kalan herkesten, iddiaları dikkate alınmaksızın gerekli vergilerin tahsil edilmesi ferman buyurulmuştur.⁴⁷⁸

Bölgede bulunan birtakım idarecilerin sebep olduğu ihlallerin temelinde ise kazgancı taifesinin görmekte olduğu kazgancılık hizmeti mukabilinde elde ettiği vergi muafiyeti hakkına riayet etmemek yatmaktaydı. Arşiv belgelerindeki kayıtlar incelendiğinde, idareciler tarafından kazgancılara yönelik bazı kanun dışı vergilerin yüklenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Tamzara mukataasının idaresini iltizam usulüyle elinde bulunduran bazı mutasarrıflar, 18 kişilik kazgancı taifesinden vergi

⁴⁷⁶ BOA, KK.d, 2501, s. 56 (2 Receb 1140/13 Şubat 1728).

⁴⁷⁷ BOA, MAD.d, 10007, s. 606 (4 Zilkade 1188/6 Ocak 1775).

⁴⁷⁸ BOA, MAD.d, 2475, s. 200 (8 Şevval 1054/8 Aralık 1644); BOA, KK.d, 2501, s. 56 (2 Receb 1140/13 Şubat 1728); BOA, MAD.d, 10031, s. 250 (9 Ramazan 1196/18 Ağustos 1782).

muafiyetlerine aykırı olarak birtakım vergiler toplamışlar ve söz konusu usulsüzlüğün neticesinde oldukça zor duruma düşen kazgancı taifesi, kazgancılık hizmetini yerine getiremeyecek derecede perişan bir vaziyet almıştır.⁴⁷⁹ Benzer ihlâllere Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının idaresinde bulunan kişiler tarafından da sebebiyet verilmekteydi. Şaphane mukataasının emini olan şahıslar, esasında Tamzara mukataasının reayası arasında yer alan kişilere şaphane mukataasına bağlı olduklarını söyleyerek zaman zaman onlardan kazgancılık hizmetinin yanı sıra vergi talebinde de bulunmaktaydılar.⁴⁸⁰ Şaphane eminleri bazen de daha farklı bir ihlâlle ortaya çıkmaktaydılar. Bu ihlâl, kazgancılıkla alâkası olmayan bazı Tamzara karyesi ahalisinin, birtakım menfi yarar sağlama düşüncesiyle, şaphane eminleri tarafından kazgancı taifesinin bir ferdi olarak gösterilmesi neticesinde onlara haksız bir şekilde vergi muafiyeti kazandırılmasıydı. Nitekim 1782 yılına tarihlenen bir belgede şaphane eminlerinin kendi çıkarlarını da ön planda tutarak Tamzara'nın önde gelen bazı kişilerini kazgancı olarak istihdam ettirmek suretiyle onlara muafiyet hakkı kazandırmış oldukları anlaşılmaktadır.⁴⁸¹

Burada son olarak, Karahisar-ı Şarkî şaphanesinde kullanımı açıkça görülen kazanların Maruniye ve Gedüs şaphanelerinde neden tespit edilemediği üzerine biraz tartışma yapmak gerekir. Bu kapsamda iki yaklaşım üzerinden bir değerlendirme, daha doğrusu yorumlama yapmak mümkündür. Birincisi, acaba kazan haricinde olarak aynı işlevi görebilecek başka bir araç kullanılması, ya da kazan ve benzeri herhangi bir araç olmadan şap üretiminin yapılabilmesi mümkün olabilir mi? yaklaşımıdır. İkincisi ise aynı Karahisar-ı Şarkî şaphanesindeki şap üretiminde olduğu gibi Maruniye ve Gedüs şaphanelerindeki madenî işlemlerde de aslında kazan kullanımı mevcut olmasına ve yaptığımız arşiv taramasında ilgili hususa değinen belgelerin var olmasına rağmen bu belgelere bizim denk gelememiş olma ihtimalimizdir. Fakat aynı toplum ve yönetim içerisinde bulunan bir cevherin işlendiği şaphanelerdeki madenî tekniklerde tek tip bir uygulamanın olmaması akla pek yatkın düşmemektedir. Hâliyle bu yaklaşımdan ziyade ikinci yaklaşımda bahsedilen husus biraz daha olası görülmektedir. Fakat sonuç olarak bu meselenin tetkike muhtaç olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

⁴⁷⁹ BOA, KK.d, 2356, s. 598 (4 Rebiülevvel 1180/10 Ağustos 1766).

⁴⁸⁰ BOA, MAD.d, 10007, s. 593 (19 Şevval 1188/23 Aralık 1774).

⁴⁸¹ BOA, KK.d, 2370, s. 58 (16 Rebiülahir 1196/31 Mart 1782).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ŞAP NAKLİ VE TİCARETİ

Bu bölümde, maden ocaklarından işlem görmemiş karışık bir kütle hâlinde çıkarıldıktan sonra şaphane mukataalarına ait maden işleme tesislerinde maruz bırakıldığı birtakım madenî işlemler neticesinde satışa hazır bir meta hâline dönüşen şap cevheri, ticarî boyutlarıyla ele alınacaktır. Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının maden ocaklarında üretilen şap madenlerinin, bulundukları noktalardan başlayarak tüm Osmanlı coğrafyasına veya ülke sınırlarının dışında kalan diğer devletlerin topraklarına aktarımı, ilgili esnaf kollarına dağıtımı ve sivil olarak ya da devlet eliyle satışının ne şekilde ve hangi kaideler çerçevesinde gerçekleştirildiğine dair muhtelif meselelere yanıtlar aranacaktır. Tabii ilgili meseleler üzerine çözümlemeler yapılırken şap nakli ve satışı sürecinde uygulamaya konulan birtakım önemli kural veya kanunlar, kullanılan taşıma araçları, iskeleler ve yollar gibi hususlar üzerinde de ayrıca durulacaktır. Bu bağlamda, Osmanlı arşiv belgelerindeki kayıtlarda yer alan şap nakli ve satışına dair somut örneklerin kullanımıyla konunun iyice netlik kazanmasına çalışılacaktır. Özetle, şap cevherinin depolandığı mahzenlerden itibaren tüccar veya esnaflara ulaşımına kadar olan süreçte işlerlik kazanan nakliyat ve satış işlemleri üzerinde durulacaktır.

3.1. Örü-Satış Alanı Meselesi

Örü ifadesi, şaphane mukataalarıyla ilgili olarak incelenen arşiv kayıtları arasında bulunan, gerek merkeze sunulan arz belgelerinde gerekse merkezden gönderilen hüküm belgelerinde sıklıkla rastlanılan oldukça özel ve şaphanelerin üretmiş oldukları şap madeninin nakli ve satışı meselesini büyük ölçüde etkileyen önemli bir ifadedir. Söz konusu kelimenin, şaphane mukataalarıyla alakalı yazışmalarda ve kayıtlarda yaygın bir şekilde kullanılmış olması bile, örü kavramının, başlı başına, sahip olduğu mana bakımından şaphane mukataaları için oldukça temel bir işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim örü kavramı, aşağıda etraflıca izah edileceği üzere, şaphane mukataaları ve özellikle şap nakli ve ticareti açısından en önde gelen ilke, şart veya nizamdır. Öyle ki ülke içerisinde cereyan eden tüm şap madeni hareketliliği adeta bu kural üzerinden yön ve işlerlik kazanmaktaydı. Örü kuralının bir şekilde çiğnenecek olması ise gerek şaphane mukataalarının işleyişinin aksamasına gerekse mukataa idarecileri ve devlet hazinesinin gelirlerinin sekteye uğramasına sebebiyet verebilmekteydi.

Şap satışına dair bir kavram olan Örü, sözcük anlamı olarak *örmek*, *set*, *bölme* ve konumuzla alakalı olarak en önemli hâliyle ise *hudut ayıran* anlamlarını ihtiva etmektedir.⁴⁸² Bu anlamdan anlaşıldığı üzere örü kelimesinin özünde, bir şeyi bölmek veya birden çok şeyi birbirinden ayırmak manası yatmaktadır. İlgili manadan hareketle, Osmanlı coğrafyasında bulunan şaphane sahaları da şap satışı konusunda sınır bakımından bölünmüşler, her bir şaphane mukataasının üretmiş olduğu şap cevherini ülke içerisinde satılmak üzere gönderebileceği veya gönderemeyeceği yerleşim yerleri kati surette belirlenmiş ve şap satışı için konulan bu sınırsal serbestlik veya yasak durumu devlet tarafından değişmez bir kanun hâline getirilmiştir. Şaphane mukataalarının birbirlerine ait örülerde şap satışı yapmasına yönelik yasak unsuru, incelenen arşiv vesikalarında, “...*fürûht olunması bermuceb-i şurut ve ba-emr-i ali memnu‘ iken...*” şeklindeki bir tabirle ifade edilmektedir.⁴⁸³ Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı coğrafyasında hangi bölgede veya kazada Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasında üretilen şapın ya da Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında üretilen şapların satılabileceği veya satılamayacağı, yazılan emir ve kanunlaştırılan şartlarla açıkça vurgulanmıştır. Belirlenen yerler ise belgelerde kullanılan “...*şabhane-i mezbureden [Gedüs] hâsıl olan mirî şab örüsü olan... mahallere...*”⁴⁸⁴ veya “...*Maruniye şabhanesine merbut örülerde...*”⁴⁸⁵ gibi ifadelerde görülebileceği üzere Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası şapının örüsü, Maruniye şaphane mukataası şapının örüsü veya Gedüs şaphane mukataası şapının örüsü şeklinde ayrı ayrı nitelenmiştir. Oluşturulan bu düzenle birlikte her bir şaphane mukataasının imal etmiş olduğu şap madenini birbirlerinin ticarî hinterlandına girmeden satışa sunabilecekleri bir ortam sağlanması arzulanmıştır. Diğer bir ifadeyle her bir şaphane mukataası ve idarecilerinin şap satışındaki tekel/monopol alanları düzenlenmiştir.

Örü ayrımınının şap madenine yönelik oldukça özel bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Literatüre bakıldığında diğer maden çeşitlerinin satışında bu tür bir uygulamanın yoğun bir şekilde yürürlükte olmadığı görülmektedir. Bu konuda sadece tuz üretiminin yapıldığı tuzla veya memlehalar ayrı tutulabilir. Nitekim örü kavramı şap cevheri yoğunlukta olmakla birlikte tuzun ticaretinde de ortaya çıkan bir nizamdır.⁴⁸⁶ Örneğin XVIII. yüzyıl içerisinde tuzlaların örü mntıkları bağlamında cereyan eden birçok hadise arşiv kayıtlarına yansımış durumdadır. Nitekim Selanik, Ahyolu, İnöz ve Kavak memlahaları eksenli örü ihlallerini içeren belgeler mevcuttur.⁴⁸⁷

⁴⁸² Şemseddin Sami, a.g.e., s. 1072.

⁴⁸³ BOA, C.ML, 447, 18097 (19 Şaban 1203/15 Mayıs 1789).

⁴⁸⁴ BOA, D.MMK, 345, 110 (26 Zilhicce 1177/26 Haziran 1764).

⁴⁸⁵ BOA, D.MMK, 361, 117 (9 Safer 1186/12 Mayıs 1772).

⁴⁸⁶ Pakalın, a.g.e., s. 730.

⁴⁸⁷ Selanik için bkz. BOA, C.DRB, 54, 2654 (29 Şevval 1115/6 Mart 1704); Ahyolu için bkz. BOA, C.ML, 441, 17798 (29 Zilkade 1157/3 Ocak 1745); BOA, C.ML, 167, 7020 (29 Zilhicce 1212/14 Haziran 1798); İnöz ve Kavak için bkz. BOA, C.ML, 397, 16300 (12 Muharrem 1161/13 Ocak 1748); BOA, AE.SMST.III., 64, 4731 (29 Zilhicce 1171/3 Eylül 1758); BOA, C.ML, 89, 4056 (14 Şaban 1211/12 Şubat 1797).

İncelemeye tabi tutulan arşiv vesikalarında örü kavramı haricinde, aynı anlamı veren başka bir ifadeye denk gelinmemiş olsa da mevcut literatürde aynı manaya geldiği belirtilen *Oros* ve *Oros nizamı* şeklinde iki ifadeyle de karşılaşılmaktadır. *Oros* kelimesi şaphane veya tuzlaların belirli olan satış mntıkalarını nitelerken; *Oros nizamı* ifadesi ise şap ve tuza özel olarak uygulanan bu mntika kuralını belirten bir tabirdir.⁴⁸⁸

Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafi sahanın ve dahi ülke dışı bölgelerin, şap satış alanı bakımından şaphane mukataaları arasında bölünmesi meselesinde dönemin Anadolu'sunun etkili yerleşimlerinden biri olarak sivrilen Tokat şehri önemli bir yer tutmaktaydı. Tokat üzerinden kuzey-güney istikametinde inen bir güzergâh hattı, şaphane mukataalarının şap satış alanlarının sınırsal durumunu birbirleri arasında keskin bir şekilde belirlemektedir. Yani Tokat hattı merkeze alınırsa şehrin doğusu Karahisar şaphane mukataası; batısı ise Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarında üretilen şap madeninin satış alanında kalmaktaydı. Nitekim arşiv belgelerinde bu minvalde anahtar bir tabir söz konusu olmaktadır. İlgili tabir; “...*Tokatdan beri geçmemek*...” şeklinde tezahür etmektedir.⁴⁸⁹

Şaphanelerin maden ocaklarında üretilen şap madeninin satışında şaphanelerin örü sahalarını belirleyen sınırın merkezinde başka bir şehrin değil de Tokat şehrinin olması bir tesadüf olmasa gerektir. Böylesine önemli bir konuda Tokat'ı ön plana çıkaran ve neden başka bir yer değil de Tokat şehri? sorusuna cevap olabilecek bazı etkili gerekçeler olmalıdır. Bu noktada, Tokat şehrinin XVIII. yüzyıldaki sosyo-ekonomik durumuna ve sahip olduğu birtakım ayırt edici özelliklere ayrıca bakmak ve üzerinde yeterli ölçüde durmak lazım gelir. Belirtilen dönemde Tokat'ın üretim açısından bir hayli çeşitlilik ve kalite arz ettiği, sahip olduğu şehrsel büyüklük ve nüfus çerçevesinde de cezbedici derecelerde ticarî canlılığının bulunduğu, bu canlılığın ise şehre bir nevi uluslararası bir merkez olma hüviyeti kazandırmış olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹⁰ Tokat, ipek yolunun vazgeçilmezi olan İran ipeğinin nakil güzergâhında oldukça etkin bir ticarî merkez olmakla birlikte, Osmanlı Devleti İran ipeği üzerinden ilk vergiyi Tokat'ta almaktaydı.⁴⁹¹ Diğer yandan Tokat, dokuma ve boya sanayiinde bir merkez konumundaydı.⁴⁹² Tokat'ın öneminin artmasında, XVIII. yüzyıl Anadolu'sunda bulunan ve Anadolu'nun doğusuyla batısını adeta birbirine eklemleyen en faal ticarî kervan yollarından biri olan,

⁴⁸⁸ Pakalın, a.g.e., s. 730.

⁴⁸⁹ BOA, C.DRB, 65, 3268 (19 Muharrem 1179/8 Temmuz 1765); BOA, D.MMK, 370, 64 (13 Rebiülahir 1192/11 Mayıs 1778).

⁴⁹⁰ Mehmet Genç, “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, **Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Süleyman Hayri Bolay (Haz.), Gelişim Matbaası, Ankara, 1987, s. 145.

⁴⁹¹ Halil İnalçık, “Bursa; XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Muhittin Salih Eren (Haz.), 3. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 209.

⁴⁹² Halil İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Muhittin Salih Eren (Haz.), 3. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 303.

Erzurum ile İzmir arasında uzanan ve Tokat üzerinden geçen yol da ön plana çıkmaktaydı.⁴⁹³ Hatta bu ticarî kervan yolu, İran'dan gelen ve çoğunlukla İzmir'de toplanan ipek nedeniyle ilgili dönemde Anadolu'daki kervan ulaşımının en kilit yoluydu⁴⁹⁴ ve İran'a giden neredeyse tüm kervanlar da Tokat üzerinde kesişmekte ve oradan yola çıkmaktaydı.⁴⁹⁵ Tokat'ın önemli ticarî güzergâhlar üzerindeki bu konumu, şehrin siyasi, iktisadî ve sosyal açıdan gelişimini sağlamıştır.⁴⁹⁶ Belirtilen özellikler haricinde, coğrafi açıdan düşünüldüğünde ve bu çerçevede Anadolu'nun haritası göz önüne alındığında da Tokat şehrinin, Anadolu'nun ortasına yakın ve geniş hinterlanda sahip bir noktada konumlanmış olduğu net bir şekilde fark edilir. İşte Tokat şehrinin şaphanelerin örü ağlarında belirleyici ve ayırıcı sınır unsuru olmasında, sahip olduğu bu tür olumlu özelliklerin sağlamış olduğu kazanımlar etkili olmuş olmalıdır. Diğer yandan ticarî satış bağlamında sınırı belirleyen Halep'ini de unutmamak gerekir. Tıpkı Tokat'ta olduğu gibi, Halep'in sahip olduğu ticarî önem de oldukça kıymetliydi.⁴⁹⁷

Şaphane mukataalarının örüleri ve örüleri içerisinde yer alan yerleşim yerleri, şaphane mukataalarının idaresini malikâne ve iltizam yoluyla üstlenen şahıslara devlet tarafından verilen berat ya da iltizam belgelerinde de isimleriyle birlikte açık bir şekilde belirtilmekte ve ilgili şaphane mukataasının şapı satılıp bitirilmeden bu bölgelerde diğer şaphane şaplarının satılmamasının şart olduğu özellikle vurgulanmakta ve çok ciddi bir şekilde tembihlenmekteydi. Nitekim birçok arşiv belgesinde bu duruma değinilmektedir. Örneğin, 1768 tarihli bir belgede “...şabhane-i mezburelerden hâsıl olan mirî şab örüsü olan ... nakl olundukda mirî şab fûrûht olunmadıkça aherin şabı minbaad fûrûht olunmamak ... deyü beratları şurûtunda mukayyedir...” gibi bir ifadeye yer verilmektedir.⁴⁹⁸ Bu ifade, şaphane mukataalarının idarecilerine verilen beratlarla örü sahalarının ve kuralının açıkça belirtilmiş olduğunu gözler önüne sermektedir.

Osmanlı ülkesinin sınırları içerisinde kalan ve örü ile ayrılmış olan tüm alanlarda yoğun bir şekilde yapılan iç ticaretin yanı sıra Avrupa tarafındaki devletlere de şap satışı yapılmakta ve böylece şap cevheri üzerinden gelişen ihracat faaliyeti sayesinde belli bir oranda dış ticaret de sağlanmaktaydı. Tıpkı iç ticarete olduğu gibi dış ticarete de şap madeninin satışına yönelik birtakım örü kuralı keskin bir biçimde devreye girmektedir. Şöyle ki dönemin arşiv belgelerinde *Frenk* diye

⁴⁹³ Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Bellekten*, 52, (203), 1988, s. 513.

⁴⁹⁴ Ümit Ekin, “Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)”, *Bellekten*, 81 (291), 2017, s. 400.

⁴⁹⁵ Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, II, (Çev. Nilüfer Epçeli), 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2010, s. 26.

⁴⁹⁶ İlhan Şahin ve Feridun M. Emecen, “XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, (VII-VIII), 1988, s. 287.

⁴⁹⁷ Halep'in ticari önemi hakkında bkz. Mehmet Sait Türkhan, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Halep*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

⁴⁹⁸ BOA, D.MMK, 355, 85 (5 Cemazıyelevvel 1182/17 Eylül 1768).

tabir olunan bugünkü Avrupa dünyasına şap satışı yapma hakkı, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının idarecilerinin ve şap satış mültezimlerinin elinde olup Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası yetkililerinin Frenk diyarlarına satış için şap göndermesi kesinlikle yasaktı. Avrupa'ya şap satışındaki örü kuralına yönelik arşiv belgelerinde yer verilen ilgili ifade aynen şu şekildedir: "... *Rum eyaletinde vaki' Maruniye şabhanesiyle Kütahya eyaletinde vaki' Gedüs şabhanelerinde hâsıl ve i'mâl olunan şab öteden berü memâlik-i mahrûsede ve Frenk tarafına fûrûht olunagelüb Karahisar-ı Şarkî şabı Tokaddan berü geçmeyüb ve frenge bir dirhem fûrûht itdirilmemek şurûtundan bâ-fermân-ı âli memnu' iken...*".⁴⁹⁹

Dış ticarete şapın ihracatının yanı sıra, devletin mevcut şaphanelerinin satış miktarını ve tabîi elde edilecek geliri azaltacağı için dışarıdan şap ithal edilmesi de yasaktı. *Efrenç*⁵⁰⁰ ya da *Frenk* şapı olarak nitelenen Avrupa merkezli üretilen şap cevherinin ülke içerisindeki mirî şaphane mukataalarının örü sahalarına sokularak gizli veya açıktan satılması hoş karşılanmamakta ve bu işi yapan kişilerin bulundurdıkları yabancı şaplara mutlak surette devlet adına el konulması yoluna gidilmekteydi.⁵⁰¹ Üretilen mirî şapın dışarıya olan ihracatı serbestken içeriye olan ithalatının yasak olması durumu, Osmanlı Devleti'ndeki şap üretim miktarının ülke piyasasını karşılamada yeterli olduğunu ve dolayısıyla dışarıdan şap temin edilmesine gerek duyulmadığını göstermektedir. Ayrıca ihtiyaç fazlası şapın ihracatıyla ülke içerisine para akışının sağlanmakta olduğu da anlaşılmaktadır. Diğer yandan Avrupa'dan gelip ülke içerisine girecek şapların ilgili esnaf kollarına satılması hususu mirî şaphanelerden üretilen şapların satışlarında ister istemez azalma yaşanması manasına geleceği için şaphane mukataalarının malikâneci veya idarecilerinin ellerindeki şapları satamamalarına ve maddî yönden zarara uğramalarına sebebiyet verecekti. Üretilen şapı satamayan malikâne ve iltizam sahipleri ise mukataa bedeli olarak devlete yapacakları ödemeleri yapamayacaklar, böylece devletin zarara uğraması da kaçınılmaz olacaktı. Avrupa şapının Osmanlı şaplarından çok daha kalitesiz oluşu, Osmanlı esnafının ilgili şapa yönelmesini belki engellerdi, ama bu şapın daha ucuza satılacak olması durumunda ciddi yönelimlerin olabileceği de aşîkârdır. Osmanlı Devleti koymuş olduğu ithal yasağı sayesinde, mirî şapın satışında oluşabilecek tüm olumsuzlukların önünü kesmiş gözükmektedir.

Örü gibi önemli ve belirleyici keskin bir uygulamanın varlık bulmuş olmasının esas gayesi, şüphesiz, her bir şaphane mukataasının, mukataa idarecilerinin, mukataaların bağlı bulundukları kurum ya da vakıf türü oluşumların ve dahi en nihayetinde devlet hazinesinin çıkarlarını güvence altına almaktır. Nitekim birbirinden farklı şaphane mukataalarının hâkim olduğu sahalar ve

⁴⁹⁹ BOA, C.İKTS, 43, 2141 (5 Safer 1179/24 Temmuz 1765).

⁵⁰⁰ Avrupa bölgesi için kullanılan Efrenç ifadesi Efrençiyen şeklinde kullanıldığında Katolik Latin Avrupalılar anlamına gelmektedir. Bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı "Frenğistan": Galata", **Osmanlılar: Fütûhat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler**, 13. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s. 197.

⁵⁰¹ BOA, D.MMK, 22820, 2 (25 Muharrem 1183/31 Mayıs 1769); BOA, MAD.d, 14373, s. 313 (17 Rebiülahir 1197/22 Mart 1783).

idarecilerinin hareket alanlarının kendilerine özel olarak ayrıştırılmaması durumunda fikir ayrılıkları ve çatışmalar yaşanması kaçınılmaz olacaktı. Bu karışıklık da şaphanelerin işleyişinin ve getirisinin sekteye uğramasını beraberinde getirecekti. Osmanlı Devleti, örü uygulamasını yürürlüğe koyarak hazinesini besleyen önemli gelir kaynaklarından biri olan şap madenlerinin ticaretinin, zaman zaman ihlaller yaşansa da, aksamadan sürmesini, şaphane mukataalarının işletim hakkını elde eden kişilerin iltizam veya malikâne haklarını korumayı ve en nihayetinde de devlet hazinesine akacak gelire herhangi bir zeval gelmemesini hedeflemiş olmalıdır. Nitekim erken dönemlerden itibaren örü uygulamasına rastlanmaktadır. Henüz 1500’lü yılların başlarında bile Karahisar-ı Şarkî, Foça, Maruniye ve Gedüs şaphanelerine ait şapların, birbirlerinin örü alanlarına sokulmamalarına dair emirlerin verilmekte olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰²

3.1.1. Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs Şaplarının Örülleri

Osmanlı Devleti’nin Anadolu’daki topraklarının kuzeydoğu kısmına doğru konumlanmış olan Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının örü alanında yer alan yerleşim yerlerinden olup, konuyla alakalı olarak incelenen arşiv belgelerinde isimleri sıklıkla zikredilen önemli şehir merkezleri aşağıdaki tabloda verildiği gibidir.

Tablo 4: Karahisar-ı Şarkî Şapının Örüsünde Bulunan ve Belgelerde Zikredilen Yerler⁵⁰³

No	Yerleşim Yeri	No	Yerleşim Yeri	No	Yerleşim Yeri
1	Halep	5	Şam	9	Van
2	Kars	6	Tokat	10	Erzurum
3	Sivas	7	Diyarbakır	11	Rakka
4	Kudüs	8	Arabistan Sahası		

Daha önce izah edilmiş olduğu üzere şaphane örüllerinin sınır hattını belirleyici bir rol üstlenen Tokat şehri, tabloda da görüldüğü gibi, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının satış alanı içerisinde kalmaktaydı. Dolayısıyla, belgelerde zikredilmedikleri için yukarıdaki tabloda yer almayan şehirler de dâhil, Osmanlı Devleti’nin siyasi hâkimiyetinde bulunup Tokat ve Tokat’ın doğusunda kalan tüm sahada Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasında üretilen şap madeninin satışının yapılmakta olduğunu ayrıca belirtmek gerekir.

Biri Osmanlı Devleti’nin Rumeli yakasındaki topraklarında diğeri ise Anadolu yakasındaki topraklarında yer alan iki farklı şap üretim sahası olmalarına rağmen Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının örülleri, ikisi birlikte tek bir örü olarak teşkil edilmişti. Çünkü birçok belgeye yansıyan

⁵⁰² İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930 - 936 / M. 1524 – 1530), 3, Yasemin Dağdaş ve Zeynep Berktaş (Haz.), Coşkun Yılmaz (Ed.), İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2010, s. 197.

⁵⁰³ Bu tablonun oluşturulmasında yararlanılan kaynaklar şu şekildedir: BOA, C.DRB, 61, 3005 (26 Şevval 1182/5 Mart 1769); BOA, C.ML, 596, 24590 (17 Ramazan 1206/9 Mayıs 1792).

kayıtlarda her iki şaphane sahasının isminin aynı anda nitelenmesi ve zikredilen yerleşim yerlerinin tek bir örü olarak belirtilmesi durumu söz konusudur.⁵⁰⁴ Bu birlikteliğin ana nedeni olarak, daha önce de ifade edilmiş olduğu üzere her iki şaphane mukataasının farklı mukataalar olmalarına rağmen idarelerinin aynı kişiye veriliyor oluşu düşünülmektedir. Çünkü malikâne veya iltizam sahibinin her iki şaphane özelinde de aynı şahıs olması, iki şaphanenin satış alanında ortak satış yapılabilmesine imkân vermekte ve zarara uğrayacak herhangi bir karşı taraf bulunmadığı için bu iki şaphanenin farklı örülere ayrılmasına gerek bırakmamaktaydı. Örü konusuna yönelik olarak tespit edilen arşiv belgelerinde adı geçen ve Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının örü alanı içerisinde kalan önemli yerleşim yerleri aşağıdaki tabloda verildiği gibidir.⁵⁰⁵

Tablo 5: Maruniye ve Gedüs Şaplarının Örülerinde Bulunan ve Belgelerde Zikredilen Yerler

No	Yerleşim Yeri	No	Yerleşim Yeri	No	Yerleşim Yeri
1	İstanbul	32	İskilip	63	İvranye
2	Frengistan ⁵⁰⁶	33	Osmancık	64	Selanik
3	Edirne	34	Tosya	65	Filiba
4	İzmir	35	Kastamonu	66	Yenişehir
5	Ankara	36	Safranbolu	67	Yenişehir-i Fenar
6	Manisa	37	İznikmid	68	Galos
7	Konya	38	Kuşadası	69	Sofya
8	Karaman	39	Mudanya	70	Kavala
9	Kayseri	40	Mısır-Kahire	71	Belgrad
10	Aydın-Güzelhisar	41	Cezayir	72	İnebahtı
11	Çankırı	42	Trablus-Trablusgarp	73	Manastır
12	Eskişehir	43	Tunus	74	Üsküp
13	Beyşehir	44	Kıbrıs	75	Silistre
14	Afyon Karahisar	45	Sayda	76	Samakov
15	Balıkesir	46	Yafa	77	Varna
16	Denizli	47	Girit Adası	78	Vidin

⁵⁰⁴ Örnek olarak bkz. BOA, C.İKTS, 43, 2141 (5 Safer 1179/24 Temmuz 1765).

⁵⁰⁵ Bu tablonun oluşturulmasında yararlanılan kaynaklar şu şekildedir: BOA, D.MMK, 91, 2 (12 Safer 1117/5 Haziran 1705); BOA, D.MMK, 255, 61 (15 Cemaziyelahir 1155/17 Ağustos 1742); BOA, A.DVNS.AHKR.d, 18, s. 59 (Evahir-i Rebiülevvel 1175/19-29 Ekim 1761); BOA, D.MMK, 339, 54 (13 Zilkade 1174/16 Haziran 1761); BOA, D.MMK, 339, 76 (23 Zilhicce 1174/26 Temmuz 1761); BOA, D.MMK, 343, 124 (3 Safer 1177/13 Ağustos 1763); BOA, D.MMK, 346, 13 (21 Muharrem 1178/21 Temmuz 1764); BOA, C.DRB, 43, 2117 (12 Cemaziyevvel 1179/27 Ekim 1765); BOA, D.MMK, 349, 101 (12 Muharrem 1180/20 Haziran 1766); BOA, D.MMK, 349, 108 (27 Muharrem 1180/5 Temmuz 1766); BOA, D.MMK, 355, 85 (5 Cemaziyevvel 1182/17 Eylül 1768); BOA, D.MMK, 354, 22 (14 Safer 1182/30 Haziran 1768); BOA, D.MMK, 356, 52 (14 Şaban 1182/24 Aralık 1768); BOA, D.MMK, 360, 71 (19 Rebiülahir 1185/1 Ağustos 1771); BOA, D.MMK, 368, 11 (27 Cemaziyevvel 1190/14 Temmuz 1776); BOA, D.MMK, 369, 56 (15 Cemaziyelahir 1191/21 Temmuz 1777); BOA, D.MMK, 369, 92 (12 Şevval 1191/13 Kasım 1777); BOA, D.MMK, 369, 80 (20 Şaban 1191/23 Eylül 1777); BOA, MAD.d, 14373, s. 313 - 314 (17 Rebiülahir 1197/22 Mart 1783); BOA, D.MMK, 384, 120 (22 Ramazan 1201/8 Temmuz 1787); BOA, D.MMK, 388, 119 (22 Rebiülahir 1203/20 Ocak 1789); BOA, C.ML, 16, 725 (Evahir-i Cemaziyelahir 1211/21-30 Aralık 1796); BOA, C.ML, 452, 18277 (Tarihsiz).

⁵⁰⁶ İstanbul'un bugünkü Galata semti ilgili dönemde Frengistan olarak da tabir olunmaktaydı. Bkz. İnalçık, "Galata", s. 195, 197. Frengistan kavramının Frenk/Frank kavramından türemiş olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Frenk ifadesi Batı Avrupa öncelikli olarak Avrupalıları niteler. Bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, "Frenk", *DİA*, 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 197.

Tablo 5: (Devamı)

No	Yerleşim Yeri	No	Yerleşim Yeri	No	Yerleşim Yeri
17	Turgutlu	48	Sakız Adası	79	Niş
18	Alaşehir	49	İskenderiye	80	Köstendil
19	Kemer	50	Beyrut	81	Piriştine
20	Edremit	51	Tırnova	82	Karaferiye
21	Antalya	52	Tatarpazarı	83	Vodina
22	Vezirköprü	53	Tırhala	84	Kiliseli
23	Merzifon	54	Alasonya	85	Ermîye
24	Amasya	55	Meğri	86	Nevrekop
25	Çorum	56	Dominik	87	Siroz
26	Adapazarı	57	Eğriboz	88	Dubnice
27	Geyve	58	Karaağaç	89	Anabolu
28	Tire	59	İzdin	90	Narda
29	Uşak	60	Yanya	91	Etrepol
30	Bor	61	Mora		
31	Niğde	62	Atina		

Sunulan tablodan da anlaşılabilceği üzere, tabloda belirtilen tüm şehirler Tokat'ın batısında konumlanan şehirlerdir. Bu noktada belirtilmesi gerekir ki Akdeniz'in doğu ve güneydoğu kıyısında yer alan Akka, Yafa, İskenderun, Trablusşam, Sayda, Beyrut, İskenderiye ve Kahire gibi yerler bazı vesikalarda Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının örüsünde gösterilirken⁵⁰⁷ diğer bazı vesikalarda ise Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının örülerinde gösterilmektedirler.⁵⁰⁸ Bu noktada bir çelişkinin ya da karışıklığın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Fakat mesele üzerine yapılan daha derinlemesine tetkiklerde, Karahisar-ı Şarkî şaphanesinde üretilen şapın satıldığı bölge için sınır konusunda “*Tokat-Halep hattı*” şeklinde bir ifadenin kullanılmasına dair bir verinin⁵⁰⁹ fark edilmesi üzerine bu çelişkili meselenin çözümü bir nebze de olsa kolaylaşmıştır. Söz konusu Tokat - Halep hattına dair veri ve Tokat'ın doğusu ile batısı kuralına dayanılarak Tokat - Halep hattının batısında kalan Akdeniz kıyısı yerleşimlerin mantıken Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının örüsü dâhilinde kaldığı söylenebilir.⁵¹⁰ Fakat Halep'in batısında kalan Şam ve Kudüs şehirlerinin Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının örü alanında zikredilişi ve Gedüs ve Maruniye Şaphane mukataalarının satış örüsünde olduklarına dair herhangi bir veriye rastlanılmamış olması Tokat-

⁵⁰⁷ Belirtilen yerlerin Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin örüsünde olduğunu gösteren belgeler için bkz. BOA, D.MMK, 347, 59 (21 Şevval 1178/13 Nisan 1765); BOA, C.ML, 596, 24590 (17 Ramazan 1206/9 Mayıs 1792); BOA, C.DRB, 44, 2173 (10 Muharrem 1216/23 Mayıs 1801).

⁵⁰⁸ Belirtilen yerlerin Gedüs ve Maruniye şaphanelerinin örüsünde olduğunu gösteren belgeler için bkz. BOA, D.MMK, 339, 54 (13 Zilkaade 1147/16 Haziran 1761); BOA, D.MMK, 369, 77 (14 Şaban 1191/17 Eylül 1777); BOA, C.ML, 452, 18277 (Tarihsiz).

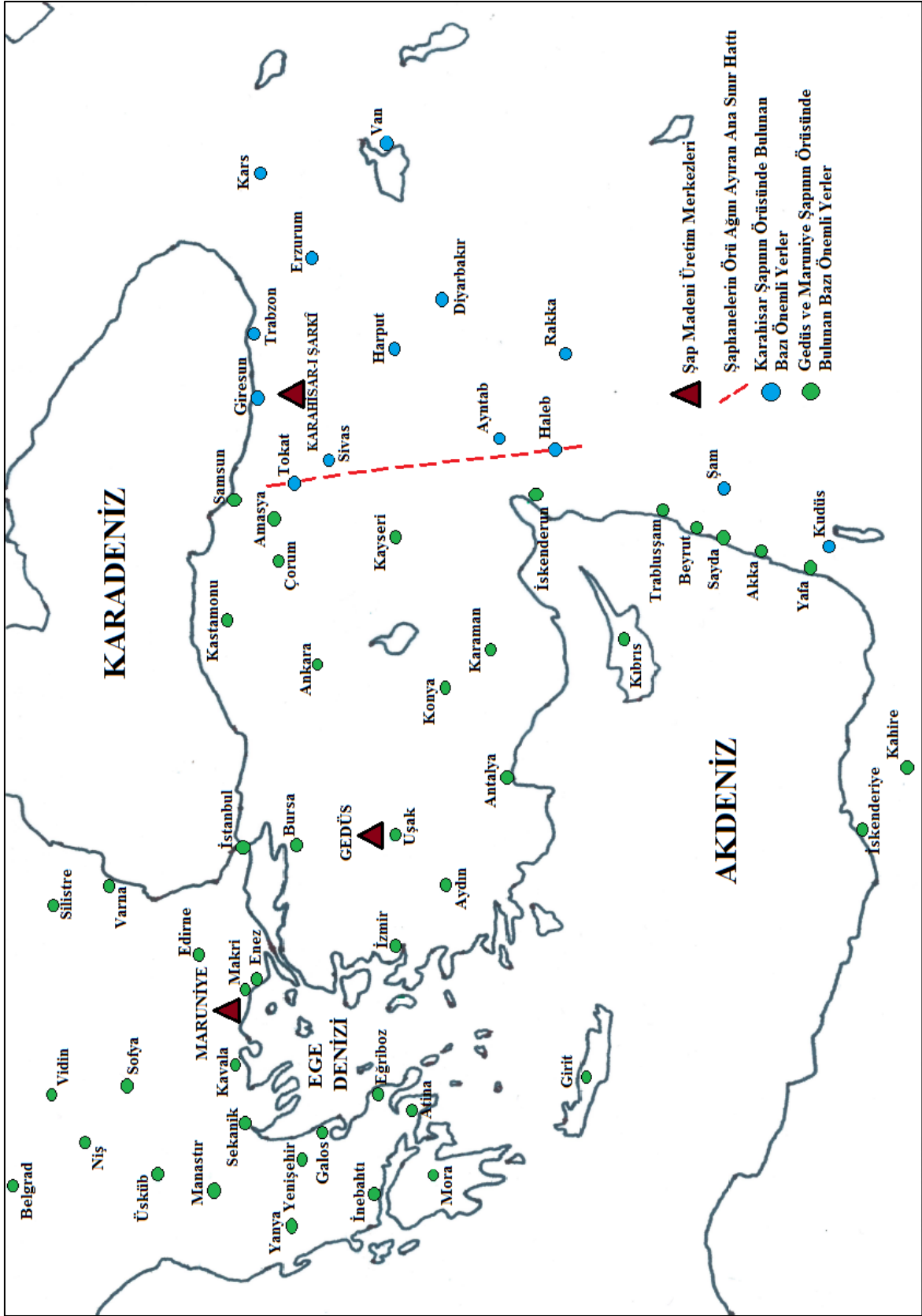
⁵⁰⁹ BOA, C.DRB, 44, 2173 (4 Cemaziyelahir 1216/12 Ekim 1801).

⁵¹⁰ Daha önce tarafımızca hazırlanmış olan yüksek lisans tezinde, ilgili bölgelerin Karahisar-ı Şarkî şapının örüsünde olduğuna dair veri içeren belgelere dayanarak, bu yerler Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin örüsünde olarak ifade edilmişti. Bkz. Kansız, a.g.t., s. 55 - 56. Belgelerin yeniden değerlendirilmeye tabi tutulması ve yeni verilere ulaşılması sonrasında belirtilen yerlerin Maruniye ve Gedüs şaphanelerinin örüsü dâhilinde olduğu kanaatine varılmıştır.

Halep sınır hattı üzerinden yürütülen çıkarımı yine bozmaktadır. Sonuç olarak, erişilmiş mevcut belgelerdeki veriler ışığında yapılan değerlendirme ve çıkarımlar doğrultusunda hazırlanan ve aşağıda sunulan haritada, Akdeniz'in doğu ve güneydoğu kıyı yerleşimleri Gedüs ve Maruniye şaphane mukataalarına ait r ağında gösterilmiş olsa da bu bölgelerde hangi şaphane rsnn tam olarak geçerli olduğu meselesinin yine de tetkike muhtaç olabileceğini belirtmek gerekir. Bahsedilen bu çelişkili hususlar haricinde, şaphanelerin r sınırının Anadolu özelindeki durumu ise kesinlik arz etmektedir.

Harita 7: Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs Şaphanelerinin Örü Ağı

Yukarıda verilen harita, XVIII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının ikisi Anadolu; biri ise Rumeli yakasında konumlanan üç büyük şaphane mukataasının madenlerinden temin edilen şap cevherinin satış alanlarını belirleyen örü ağlarını net olarak ortaya koymaktadır. Tokat-Halep hattının neredeyse tam dik ve düz bir hat şeklinde Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası ve Maruniye ile Gedüs şaphane mukataalarının örü sahalarını keskin bir şekilde ayıran sınır çizgisi olduğu görülmektedir. Sınırın doğusundaki yerlerin Karahisar-ı Şarkî şapına; batısındaki yerlerin ise Maruniye ve Gedüs şapına ait olduğu (özellikle Anadolu bağlamında) açıkça gözler önüne serilmektedir. Haritada sadece önemli görülen şehirlerin isimleri noktalanıp belirtilse de sınır hattının her iki ardında kalan tüm yerleşimler ilgili örü alanlarına dâhildi. Osmanlı Devleti'ne ait dönemin geniş toprakları ve bu topraklar üzerinde yer alan bugünkü ülkeler veya bölgeler haritaya bakılarak düşünüldüğünde, Avrupa'nın bir kısmı, Kuzey Afrika, Anadolu'nun ortası ile batısı, Ege ve Akdeniz adaları ve kıyılarındaki tüm yerleşimlerde Maruniye ve Gedüs şaphanelerine ait şapların; Anadolu'nun doğusu, bugünkü Arabistan Yarımadası ve Suriye gibi Orta Doğu bölgesinde bulunan tüm yerleşimlerde ise Karahisar-ı Şarkî şaphanesine ait şapların ticaretinin yapılmakta olduğu, tam tersinin ise örü kuralının ihlâline sebep olacağı gözlenir.

3.1.2. Örüye Yönelik İhlâller

Osmanlı Devleti'nde bulunan Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının ocak ve tesislerinden elde edilen şap cevherinin satışının yapılabileceği satış alanları yukarıda ayrıntısıyla izah edilen örü kavramı çerçevesinde belirlenmiş olsa da bu konudaki kuralların birtakım gerekçelerle sık sık ihlâl edildiği de görülmekteydi. Bir şaphanede üretilmiş olan şap cevheri, birtakım şahsî ve maddî beklentiler güden kişiler nedeniyle, zaman zaman kendi örü sınırı dışına çıkartılarak diğer şaphane mukataasının satış sahalarında, kanuna aykırı bir eylem olarak usulsüz yoldan, açıktan veya gizliden satılmaya çalışılmaktaydı. Örü sahasına yönelik incelenen arşiv kayıtlarında, söz konusu ihlâllerin neredeyse tamamının Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının maden ocaklarından elde edilen şapların Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının örü alanına sokulması meselesi üzerinden gerçekleşmiş olduğu çıkarımı elde edilmiştir. Yani örü kuralına yönelik ihlâller, aşağıda örneklendirileceği üzere, daha çok Karahisar-ı Şarkî şapının Tokat'tan ileride kalan yerleşim alanlarına sarkmak suretiyle Maruniye ve Gedüs şaphanelerinin örü alanı tarafına geçmesi sebebiyle vukuu bulmuştur.

Bir tarafta Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası örüsü, diğer tarafta ise Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları örüsü olmak üzere şekillenen her iki ana sahanın karşılıklı olarak eşit ölçüde ihlâlde bulunmayıp daha ziyade Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasına ait şapın diğer örü sahasına geçişini konu alan olaylara rastlanmasının kayda değer bir sebebi olmalıdır. Kuvvetle muhtemeldir ki bu hususa sebebiyet veren ana unsur olarak, ilk başta, gayriresmi yöntemlerle gönderilen Karahisar-ı Şarkî şapının Maruniye ve Gedüs şaphanelerine ait şaplardan daha ucuz fiyatta olması akla gelebilir. Nitekim 1778 tarihli bir arz belgesinde ifade edildiği üzere, Gedüs şaphane mukataası

emini olan şahıs, şaphanenin örü alanında bulunan Karaman, Niğde, Bor ve civar bölgelere satılmak üzere 200 kantar miktarı şap göndermiş, fakat bu şap, adı geçen yerlerin boyacı esnafına bir türlü satılamamıştır. Satışın yapılamamasının gerekçesi olarak ise ilgili esnafların uzunca bir süredir Karahisar-ı Şarkî bölgesinden gelen şapı, Gedüs şaphanesi şapından çok daha ucuza mal etmekte oldukları ifade edilmiştir.⁵¹¹

Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının maden ocaklarına ait şap cevherinin tercih edilirliğine yönelik olarak yukarıda vurgulanan olay, akla gelebilecek ilk sebep olarak belirtilen ucuz fiyat fikrini elbette destekler, fakat daha farklı bir çerçevede düşünülecek olursa, özelliği bakımından Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının madenlerinden elde edilen şap cevherinden çok daha kaliteli olduğu ve kullanım bulduğu alanlarda faaliyet gösteren esnaf tarafından, kendi meslek dallarına yönelik daha kaliteli ürünler çıkarmak adına, yoğun talep gördüğü bilinen Karahisar-ı Şarkî şapının Maruniye ve Gedüs bölgelerine ait şaplardan daha ucuz olması pek kabul edilebilir bir gerekçe gibi durmamaktadır. Belgede geçen, Karahisar-ı Şarkî şapının Gedüs şaphanesi örüsünde yer alan boyacı esnaf tarafından bir süredir daha ucuza elde edildiğine yönelik ifade, anlık gelişen bazı şartlara göre dönemsel olarak vukuu bulmuş geçici hadiseler olsa gerektir. Ayrıca yasaklı şapın satışı zaten gizlice ve el altından yapılmakta olduğu için karaborsa özelliğinde bir ucuzluk meydana gelmiş olması da kaçınılmaz gibi durmaktadır. Sonuç olarak, satış sınırı ihlâli hususunda sürekli olarak Karahisar-ı Şarkî şapının öne çıkmasının temelinde diğer örü alanı sınırları içerisinde kalan üretici esnafın daha iyi ürünler imal edebilmek adına çok daha kaliteli olan Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin şapından istifade etme fikriyatı yatmaktadır denebilir.⁵¹² Nitekim bu görüşü destekleyen önemli bir bulgu söz konusudur. Gedüs şaphane mukataasının bir dönem malikâne mutasarrıfları olan Şah Sultan ile Mihrişah Sultan'ın kethüdaları Hüseyin ve Ömer adlı kişilerin imzasını taşıyan ve merkeze sunulan bir arzda, Gedüs şaphanesinden kendi örüsündeki İzmir, Manisa, Güzelhisar, Tire ve Uşak bölgelerine satılmak üzere şap gönderildiğinde ilgili yerlerin şapa ihtiyaç duyan boyacı ve çulha esnafının, kaliteli olmadığı bahanesiyle bu şapı satın almak istemedikleri, onun yerine çok daha kaliteli olduğu için Karahisar-ı Şarkî'den gelen yasak ve çalıntı şapı satın almakta oldukları belirtilmektedir.⁵¹³ Karahisar-ı Şarkî şapının Maruniye ve Gedüs şaphanelerinin örü sahasına çok yoğun bir şekilde girmesinin güçlü görülen bir sebebi de Karahisar-ı Şarkî'de üretilen şapın Maruniye ve Gedüs şaphanelerinde üretilen şap miktarından çok daha fazla olması olabilir. Maruniye ve Gedüs şaphanelerindeki üretim miktarına nazaran Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin üretimdeki bolluğu sebebiyle diğer şaphane mukataalarının örü bölgesini bazı yerlerde baskılamış olması ihtimali düşünülebilir.

⁵¹¹ BOA, D.MMK, 370, 64 (13 Rebiülahir 1192/11 Mayıs 1778).

⁵¹² Yaygın olarak Maruniye ve Gedüs şapının değil de Karahisar şapının örü sınırını ihlâl etmesinin ana sebebi olarak Maruniye ve Gedüs tarafında kalan üretici esnafların daha iyi ürünler imal etmek için çok daha kaliteli olan Karahisar şapını kullanmak istemelerine dair görüş için ayrıca bkz. DİNÇEÇ, a.g.e., s. 151.

⁵¹³ BOA, D.MMK, 349, 101 (12 Muharrem 1180/20 Haziran 1766).

Örüye yönelik ihlâllerin müsebbipleri genel itibariyle tüccar taifesi veya bizzat şaphanelerin idaresini yürüten şaphane eminleriydi. Bazı zamanlarda ise her ikisinin de birbirleriyle iş birliği içerisinde girmesi söz konusu olabilmekteydi. Bu noktada birçok olay, örü kanununa aykırı eylem girişimi kapsamında örnek olarak verilebilir. 1768 tarihli El-Hac İsmail imzasını taşıyan ve merkeze sunulan arz belgesine göre; bazı kişiler satın almış oldukları Karahisar-ı Şarkî şapını Tuna nehri kıyılarında gemilere yükleyip nehir üzerinden taşımak suretiyle Maruniye ve Gedüs şapının örüsünde kalan Fethülislam (Sırbistan-Kladova) kalesine gizlice götürmüş ve oradan diğer bölgelere dağıtım sağlayarak satmışlardır.⁵¹⁴ 1771 tarihli bir hüküm belgesinde bahsi geçen ifadelere göre ise Maruniye ve Gedüs şapının örüsünde bulunan Sofya, Selanik ve Manastır civarlarında aniden zuhur eden birtakım yabancı simalar, getirdikleri Karahisar-ı Şarkî şapını satmışlardır.⁵¹⁵ Rumeli yakasında bulunan şehirlere yönelik verilen bu örneklerin yanı sıra Anadolu yakasındaki yerleşim yerlerinde de Karahisar-ı Şarkî şapının örüyü ihlâl ederek Maruniye ve Gedüs şaphanelerinin satış alanına sokulduğuna dair somut örnekler verilebilir. Nitekim İzmir ve Karaman gibi Maruniye ve Gedüs şaphanelerinin örü alanında bulunan birçok yerleşim yerinde yasak olan Karahisar şapının satıldığına dair veri içeren örnekler mevcuttur. 1777 tarihini taşıyan iki farklı arzda İzmir ve Karaman bölgelerinde Gedüs şapının haricinde, emir ve kanunlarla yasaklanmış olan Karahisar-ı Şarkî şapının da satıldığı ihbar edilmektedir.⁵¹⁶

Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının eminlerinin mukataa idarecileri, vasıfları hasebiyle örü kanununa en çok riayet etmeleri gereken kişiler olmalarına rağmen, kendi adamları veya işbirliği içerisinde oldukları tüccarlar aracılığıyla Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının örüsüne kendi mukataalarının şaplarını gizlice sokup sattırmışlardır. Örüye yönelik emir ve kuralları çiğnemelerinin gerekçesi, *daha çok kazanma hırsı* anlamına gelen “*tamahh-ı hamm*” ifadesiyle izah edilmektedir.⁵¹⁷ Bu noktada, şaphane eminlerinin daha çok gelir veya mal elde etmek uğruna giriştikleri birtakım usulsüzlüklere yönelik örnek olaylar vermek yerinde olacaktır. 1760’lı yıllarda Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin emini olanlar Akdeniz kıyısında yer alan iskelelerdeki bazı tüccarlara şap vererek gizlice Tokat’ın batısında kalan örü dışı alanlara nakil yaptırmışlardır.⁵¹⁸ Öyle ki bu şap Ankara, Bilecik, Balıkesir, Çankırı, Eskişehir, Yenişehir, Beyşehir, Bursa, Manisa, Denizli, Alaşehir, Edremit gibi yerlere kadar ulaşan geniş bir sahaya yayılmayı başarmıştır.⁵¹⁹ Bunun yanı sıra 1784 tarihli vesikada da Karahisar-ı Şarkî eminlerinin yapmış olduğu örü ihlâline rastlanılmaktadır. İlgili eminler Akdeniz kıyılarında yapmış oldukları gibi bu sefer Karadeniz kıyılarındaki iskeleleri kullanarak

⁵¹⁴ BOA, D.MMK, 354, 116 (24 Safer 1182/10 Temmuz 1768).

⁵¹⁵ BOA, D.MMK, 361, 117 (9 Safer 1186/12 Mayıs 1772).

⁵¹⁶ İzmir için bkz. BOA, D.MMK, 369, 64 (21 Cemaziyelahir 1191/27 Temmuz 1777); Karaman için bkz. BOA, D.MMK, 369, 80 (20 Şaban 1191/23 Eylül 1777).

⁵¹⁷ BOA, D.MMK, 380, 35 (10 Receb 1198/30 Mayıs 1784).

⁵¹⁸ BOA, C.İKTS, 43, 2141 (5 Safer 1179/24 Temmuz 1765).

⁵¹⁹ BOA, C.DRB, 65, 3268 (19 Muharrem 1179/8 Temmuz 1765).

tüccarlar vasıtasıyla gizlice şap gönderimi yapmışlar ve söz konusu şaplar, Maruniye ve Gedüs örüsünde bulunan İstanbul, Galata ve Üsküdar civarında konumlu boyacı esnafına satılmıştır.⁵²⁰

Örü konusunda yaşanan ihlaller sadece ülke sınırları ile sınırlı kalmamış, bazı dönemler devletin sınırları dışında kalan Batı dünyasında mevcut, *Frenk* veya *Efrenç* şapı olarak nitelenen şap da yasak olmasına rağmen bir şekilde ülke topraklarına sızdırılmış ve özellikle Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının örüsünde kalan sahada el altından gizlice satışı yapılmıştır. Nitekim Efrenç şapının, İzmir’de bulunan Birun (Bornova) iskelesi, Gümölcine, Yenice, Demirhisar, Girit Adası, Yenişehir, Tırhala, Eğriboz, Narda, Mora, Selanik, Siroz, Karaferye, Vodina, Sofya, Filibe, Samakov, Köstendil ve Manastır gibi yerlere getirilerek etraf bölgelerde satılmakta olduğu anlaşılmaktadır.⁵²¹ Efrenç şapı, isimleri zikredilen Rumeli ağırlıklı bu yerlerden başka, zaman zaman çok daha doğuya doğru taşarak Mısır ve Yafa civarlarına kadar da ulaşmıştır. Öyle ki ismini tespit edemediğimiz Batılı bir tüccar, Avrupa iskelelerinden aldığı 150 fiçı miktarı şap cevherini gemilerle İskenderiye iskelesine getirip bölgede satmaya çalışmıştır.⁵²² Benzeri bir olay Mısır’daki girişimden kısa bir süre sonra Yafa’da da yaşanmış, Avrupa’dan getirilen şap, etraf yerleşimlerde gizlice satılmıştır.⁵²³

Yukarıda da örnekler üzerinden izah edildiği üzere, şap satışında örüye yönelik mutlak surette belirlenmiş olan tüm kural, kaide ve hükümlere rağmen birçok ihlalin yaşanmakta olduğu aşikârdır. Bu noktada Osmanlı Devleti, yaşanan bu ihlalleri önlemek ve şaphane mukataaları özelinde kurulu ya da olması gereken mutlak düzeni tesis etmek veya devam ettirmek için neler yapmakta ve hangi önlemlere başvurmaktaydı, şeklinde bir soru akla gelmektedir. Gerek merkeze aktarılan arzlar ve gerekse mektuplarla örüye yönelik bir ihlâl haberi alındığında öncelikle ilgili bölgenin yetkili devlet adamlarına ve tabii şaphane mukataalarının idarecilerine uyarıcı tarzda emirler gönderilerek yaşanan ihlallerin engellenmesi, hangi şaphaneye ait olursa olsun örüsü dışında yakalanan şaplara devlet adına el konulması, el konulan şapların tartılıp mühürlenmesi ve mahzenlerde depolanması, bu işe cesaret edenlerin ise isimleriyle birlikte merkeze bildirilmesi ve cezalandırılmalarına yönelik tüm adımların atılması istenmekteydi.⁵²⁴ Bunun yanı sıra örü ihlallerini tespit etmek ve önlemek adına şap madenini kullanan boyacı, attar ve basmacı gibi esnaf gruplarının dükkânlarında bazı zamanlar teftiş ve denetimler de yapılmakta ve bu tür yasaklı şapların yakalanması durumunda, gerekirse

⁵²⁰ BOA, D.MMK, 380, 35 (10 Receb 1198/30 Mayıs 1784).

⁵²¹ Avrupa’dan getirilip yasak olarak satılan Efrenç şapının bahsi geçen yerlerde satıldığına dair bkz. BOA, D.MMK, 22820, 2 (25 Muharrem 1183/31 Mayıs 1769); BOA, D.MMK, 361, 117 (9 Safer 1186/12 Mayıs 1772); BOA, C.ML, 563, 23070 (26 Rebiülahir 1191/3 Haziran 1777); BOA, D.MMK, 373, 66 (9 Rebiülahir 1195/4 Nisan 1781); BOA, MAD.d. 14373, s. 313 (17 Rebiülahir 1197/22 Mart 1783); BOA, D.MMK, 384, 120 (22 Ramazan 1201/8 Temmuz 1787); BOA, KK.d. 5098, s. 45 (19 Şaban 1203/15 Mayıs 1789).

⁵²² BOA, AE.SABH.I., 31, 2368 (29 Zilhicce 1203/20 Eylül 1789).

⁵²³ BOA, C.DRB, 6, 273 (20 Rebiülahir 1207/5 Aralık 1792).

⁵²⁴ Örnek olarak bkz. BOA, C.ML, 37, 1673 (27 Receb 1184-16 Kasım 1770); BOA, D.MMK, 361, 99 (23 Muharrem 1186/26 Nisan 1772); BOA, C.ML, 447, 18097 (14 Şaban 1203/10 Mayıs 1789).

mahkemeler kurularak birtakım cezalandırma işlemleri de yapılmaktaydı. Yapılan teftiş uygulamasına yönelik son derece önemli bir örnek mevcuttur. Bu teftiş uygulaması, İstanbul'un adeta ticarî kalbinin attığı Mısır Çarşısı, Fazlı Paşa Çarşısı, Yenikapı Çarşısı ve Mahmut Paşa Çarşısı'nda 1760'lı yıllarda gerçekleştirilmiştir. Söz konusu denetleme ile birlikte başkent İstanbul'da kayda değer miktarda kaçak Karahisar-ı Şarkî şapı yakalanmıştır.

Tablo 6: İstanbul Esnafına Yönelik Yapılan Bir Denetlemede Yakalanan Yasaklı Karahisar Şapının Miktar ve Değeri⁵²⁵

Mısır Çarşısı			
No	Esnaf	Şap Miktarı	Şap Ücreti
1	El-Hac Ali Efendi	10 buçuk vukıyye	1 kıyye=17 pare
2	Muytaf Mehmed Efendi	16 vukıyye	1 kıyye=22 pare
3	Muytaf El-Hac Ali	76 vukıyye	1 kıyye=16 pare
4	Eyyûbi Molla Hasan	60 vukıyye	1 kıyye=22 pare
5	Molla Hasan	209 buçuk vukıyye	1 kıyye=22 pare
6	Eyyûbi Molla Süleyman	11 buçuk vukıyye	1 kıyye=20 pare
7	 Mehmed	5 vukıyye	1 kıyye=24 pare
8	Koskallı (?) El-Hac Mustafa	13 vukıyye	1 kıyye=20 pare
9	El-Hac Osman	45 vukıyye + 35 vukıyye	1 kıyye=18 pare
10	Eyyûbi Molla Abdullah	13 buçuk vukıyye	1 kıyye=18 pare
11	Eyyûbi Ahmed Ağa	99 vukıyye + 51 vukıyye	1 kıyye=20 pare
12	Emir Musa	10 vukıyye	1 kıyye=22 pare
13	Hacı İmam Ahmed Efendi	47 vukıyye + 258 vukıyye	1 kıyye=22 pare
14	Vamıkçızade(?) El-Hac Mehmed	41 vukıyye	1 kıyye=21 pare
15	Halil Ağa	4 vukıyye	1 kıyye=18 pare
16	Beğ Mehmed Ağa	30 vukıyye + 40 vukıyye	1 kıyye=22 pare
17	Küçük Süleyman Ağa	60 vukıyye (toz)	1 kıyye=12 pare
18	El-Hac Yusuf Ağa	5 buçuk vukıyye	1 kıyye=16 pare
19	El-Hac Ömer Efendi	4 vukıyye	1 kıyye=19 pare
20	Simkeş(?) Molla Mustafa	3 buçuk vukıyye	1 kıyye=19 pare
21	Kara Mehmed	31 vukıyye	1 kıyye=20 pare
22	Hafız El-Hac Ahmed Efendi	40 vukıyye	1 kıyye=20 pare
23	Alemdar Ali	91 buçuk vukıyye	1 kıyye=24 pare
Toplam: 1310 buçuk vukıyye			
Fazlı Paşa (Boyacı Esnafı)			
No	Esnaf	Şap Miktarı	Şap Ücreti
1	Boyacı Esnafı Kethüdası	273 vukıyye	1 kıyye=22 pare
2	Boyacı Esnafı Yiğitbaşı	152 vukıyye	1 kıyye=22 pare
3	Usta İbrahim	790 vukıyye	1 kıyye=17/18 pare
4	Lütfullah Çelebi	216 vukıyye	1 kıyye=15 pare
Toplam: 1431 vukıyye			

⁵²⁵ Bu tablonun oluşturulmasında yararlanılan belge: BOA, C.İKTS, 4, 179 (6 Rebiülevvel 1182/21 Temmuz 1768).

Tablo 6: (Devamı)

Fazlı Paşa (Basmacı Esnafı)			
No	Esnaf	Şap Miktarı	Şap Ücreti
1	Usta Karabet (?)	48 vukıyye	1 kıyye=20 pare
2	Esseyyid Yusuf şeriki Asfader	28 vukıyye	1 kıyye=20 pare
3	Mustafa Ağa şeriki Usta Avanis	12 vukıyye	1 kıyye=20 pare
4	Usta Yusuf	3 vukıyye	1 kıyye=20 pare
5	Yiğitbaşı Şerif Ağa	2 vukıyye	1 kıyye=20 pare
6	Usta Rafail	41 vukıyye	1 kıyye=20 pare
7	Usta Avanis	11 vukıyye	1 kıyye=20 pare
8	Usta Sarkis	12 vukıyye	1 kıyye=20 pare
9	El-Hac Ahmed Ağa	70 buçuk vukıyye	1 kıyye=20 pare
Toplam: 227 buçuk vukıyye			
Yeni Kapı (Basmacı Esnafı)			
No	Esnaf	Şap Miktarı	Şap Ücreti
1	Hüdaverdi Zimmî	15 buçuk vukıyye	1 kıyye=20 pare
2	Uzun Asfader Zimmî	29 buçuk vukıyye	1 kıyye=20 pare
3	Usta Merastil Zimmî	25 buçuk vukıyye	1 kıyye=20 pare
4	Usta Kristo Zimmî	27 vukıyye	1 kıyye=20 pare
5	Usta Abil Zimmî	17 buçuk vukıyye	1 kıyye=20 pare
6	Yiğitbaşı Usta	30 buçuk vukıyye	1 kıyye=20 pare
Toplam: 145 buçuk vukıyye			
Mahmud Paşa (Yahudi Esnaf)			
No	Esnaf	Şap Miktarı	Şap Ücreti
1	Şelimoğlu	3 buçuk vukıyye (toz)	1 kıyye=12 pare
2	Rastıkçı İsak Yahudi	19 buçuk vukıyye	1 kıyye=20 pare
3	Yıvaşcaoğlu(?) Yasef Yahudi	10 vukıyye (toz)	1 kıyye=12 pare
4	Hekimoğlu(?) Musa Yahudi	24 vukıyye	1 kıyye=22 pare
5	Küçükodaköylü Musa	10 vukıyye	1 kıyye=22 pare
Toplam: 67 vukıyye			
Belirsiz			
No	Esnaf	Şap Miktarı	Şap Ücreti
1	Nobester(?)zade Mehmed Emin	34 buçuk vukıyye	1 kıyye=22 pare
2	Evliya El-Hac Mustafa	3 buçuk vukıyye	1 kıyye=24 pare
3	El-Hac İbrahim Ağa	18 vukıyye	1 kıyye=23 pare
Toplam: 56 vukıyye			
Genel Toplam: 3237 buçuk vukıyye			

Kaçak şapa yönelik yapılan teftişte, yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, Maruniye ve Gedüs saphane mukataalarının satış alanında bulunan İstanbul'da faaliyet göstermelerine rağmen dükkânlarında yasaklı Karahisar-ı Şarkî şapı yakalanan Müslüman veya gayrimüslim 50 İstanbul esnafı söz konusudur. Bu esnafların 23'ü Mısır Çarşısı'nda, 13'ü Fazlı Paşa Çarşısı'nda, 6'sı Yenikapı'da, 5'i Mahmut Paşa Çarşısı'nda, 3'ü ise yerleri belirtilmeyen bir alanda yakalanmıştır. İlgili esnafların satın almış oldukları yasaklı şap miktarı toplam 3.237 buçuk vukıyye, yani 1 vukıyye

= 1.2822945 kg.⁵²⁶ olarak kabul edilirse, yaklaşık olarak 4.150 kilogram ağırlığındadır. İlgili esnaf tarafından, bu şapların bir kıyyesi en düşük 12; en yüksek 24 pare bedel karşılığında satın alınmış olup satın alınan şap cevherlerinin ortalama satın alınma bedeli ise 19,7 pareye tekabül etmektedir. Ayrıca bazı şap miktarlarının yanında “toz” ifadesinin yer alıyor olması da satın alınan şapların hem *kaya şapı* hem de *toz şapı* olarak iki tür hâlinde de satın alınmış olduğunu ortaya koymaktadır. Toz ifadesi ihtiva eden şapların fiyatının diğer şaplara nazaran neredeyse yarı yarıya bir bedele sahip olduğu açıkça görülmektedir. Bu durum, daha kaliteli olan kaya şapının, hurda olarak tabir edilebilecek olan toz şaptan daha kaliteli ve tercih edilir olduğunu da ayrıca gözler önüne sermektedir.

Tabloda isimleri zikredilen 50 esnafın dükkânlarındaki kaçak şaplar yakalandıktan sonra, dönemin İstanbul kadısı öncülüğünde büyük bir mahkeme icra edilmiş ve suçun muhatabı olan kişilere birtakım sualler yönlendirilerek sorgulama gerçekleştirilmiştir. İlgili esnaf gruplarının baş temsilcileri olan kethüdaları, kendilerine yöneltilen Karahisar-ı Şarkî şapını kimlerden ve ne kadar ücret karşılığında satın aldıkları gibi sorularla sorgulanmak suretiyle, örü alanı kuralının çiğnenmesi neticesinde cereyan eden emre itaatsizlikleri dolayısıyla yargılanmışlardır. Yapılan sorgulama neticesinde, yasaklı şapların yapılan teftiş hadisesinden yaklaşık olarak bir buçuk yıl kadar önce satın alınmış olduğu tespit edilmiştir. Mahmud Paşa çarşısı Yahudi esnafı ile Fazlı Paşa çarşısındaki Basmacı esnafı vermiş oldukları ifadelerinde, şapları aldıkları kişilerin isimlerini ve kim olduklarını bilmediklerini ifade ederlerken, Fazlı Paşa ve Yenikapı çarşılarının boyacı esnafları ellerinde bulunan Karahisar-ı Şarkî üretimi şapları Karakaş ve Bayramoğulları adlı Yahudilerden satın almış olduklarını beyan etmişlerdir. Suçlarının bariz bir şekilde aşikâr olmasıyla birlikte ellerinde bulunan yasaklı Karahisar-ı Şarkî şapını istenilen yerde istenilen kişiye teslim edip bir daha da böyle bir usulsüzlüğe asla girişmeyecekleri ilgili esnaf tarafından taahhüt edilmiş; aynı şeyi tekrar yaptıkları takdirde ise haklarında kesilecek her türlü cezaya razı olacakları dile getirilmiştir. Mahkeme sonrası nihai olarak alınan karar gereğince Mısır çarşısı kethüdası Mehmet Ağa; Boyacı esnafının kethüdaları Seyyid Lütfullah, Seyyid Mehmed ve Hüseyin; Basmacı esnafı kethüdası El-Hac Mahmud tarafından yasaklı Karahisar-ı Şarkî şapının tamamı Şehremini Seyyid İbrahim Efendi'ye eksiksiz bir şekilde teslim edilmiş ve karşılığında satışa sunmaları için kendilerine resmî Maruniye şapı verilmiştir.⁵²⁷

Şap satışı mevzusunda başkent İstanbul üzerine bu noktada ayrı bir paragraf açmak gerekir. İstanbul, malum olduğu üzere Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının örü alanında olup orada bu şaphanelerin üretimi olan şaplar satılmaktaydı. Fakat İstanbul'un devletin merkezi olması ve sahip olduğu önemden dolayı ihtiyaç duyduğu her çeşit iaşesinin eksiksiz ve kusursuz tamamlanması çok önemliydi. Bu sebeple İstanbul'da şap madenine ihtiyaç hissedildiğinde örü kuralı esnetilmekte ve

⁵²⁶ İnalçık, **Ekonomik ve Sosyal**, 1, s. 446, 448.

⁵²⁷ BOA, C.İKTS, 4, 179 (6 Rebiülevvel 1182/21 Temmuz 1768).

İstanbul'daki esnaf gruplarına satılması için dönem dönem Karahisar-ı Şarkî şaphanesinden şap gönderimi istenmekteydi. Nitekim bu doğrultuda 1795 senesinde gemiler vasıtasıyla İstanbul'a gönderilmek üzere Karahisar-ı Şarkî'den Giresun iskelesine şap aktarımı yapılmıştır. İstanbul'a gönderilmek istenen şapın miktarı 835 kantar (İstanbulî) ağırlığındaydı.⁵²⁸ Bazen talep edilen bu şap o denli aciliyet arz etmekteydi ki merkezden bölgeye gönderilen hükümlerde, nakil işleminin gerçekleştirilmesinde son derece acele edilmesi tembih edilmekteydi. Örneğin, Canik muhassılı vekili Süleyman ve Giresun ayanı Dizdarzade'ye hitaben gönderilen 1769 tarihli bir hükümde, Karahisar-i Şarkî şaphanesinden İstanbul'a nakli ferman buyurulan ve hâlihazırda şaphaneden yola çıkartılıp Giresun iskelesine nakledilmiş olan 9.000 kantar ağırlığındaki şapın, nakil için gerekli olan iki adet geminin bir an evvel tedarik edilmesi akabinde, hiç ama hiç bekletilmeden İstanbul'a gönderilmesi emredilmektedir.⁵²⁹ Karahisar-ı Şarkî'den Maruniye ve Gedüs şaphanelerinin örü alanında bulunan İstanbul'a gönderilen bu tür resmî şaplar, teftişte yakalanan kaçak şaplarla karıştırılmamalı ve aynı kategoride değerlendirilmemelidir. Çünkü devlet eliyle bilinçli bir şekilde yapılan aktarım mutlaka ciddi düzeyde bir takip ve kayıt sistemiyle yürütülmüş olmalıdır. Sonradan gelecek olan kaçak Karahisar-ı Şarkî şapının bazı art niyetli kişiler tarafından, resmî olarak getirilen şapmış gibi gösterilip kullanılması pek imkân dâhilinde olmasa gerektir.

3.2. Örü Alanı Doğrultusunda Şap Nakli ve Satışı

Osmanlı Devleti'nde üretimi yapılan şap madeninin nakil ve satış işlemi, belirlenen birtakım kural veya kaideler gereği belirli bir düzen çerçevesinde gerçekleştirilmekteydi. Malum olduğu üzere bu konudaki esas düzen, örü alanı uygulaması ile hayat bulmaktaydı. Bu çalışmanın inceleme dönemi olan XVIII. yüzyılda, ülke içerisinde şap cevherinin ticareti bağlamında yapılacak tüm nakil ve satış işlerinin örü kuralına bağlı kalınarak yürütülmesi ve tabii her şaphane mukataasının üretmiş olduğu şapı sadece kendi örü alanında kalan yerleşim alanlarında pazarlaması istenmekteydi. Söz konusu ticarî faaliyetler ise başlangıç, süreç ve bitiş şeklinde ifade edilebilecek bir tarzda aşama aşama varlık bulmaktaydı. Başlangıç aşaması olarak, şapın maden ocaklarından çıkartılıp işlem gördükten sonra tartılıp depolanması; süreç aşaması olarak, satışa hazır hale getirilmiş ve mahzenlerde depolanmış şapın dönemin nakil araçlarına yüklenerek taşınması; bitiş aşaması olarak ise taşınan şapın ulaştırıldığı mahallerde satılması kastedilmektedir. Bu bağlamda şap ticaretine yönelik ana hatlarıyla genel bir işleyiş çizmek gerekirse; maden ocaklarından madenci reaya tarafından çıkartılan şap cevheri, şaphanelerin tesislerinde yakma-pişirme-yıkama gibi bazı madenî işlemler görmesi akabinde satışa uygun bir meta hâline gelir, tartı işiyle vazifeli veznedarlar tarafından tartıldıktan sonra ilgili defterlerde kayıt altına alınarak belirli noktalardaki saklama alanlarında mühürlü bir şekilde depolanır, depolanan şap cevheri ise şaphane eminlerinin yetkisi dâhilinde olarak şap satış mültezimleri tarafından alınır ve satış örülerindeki bölgelere nakledilerek meslekleri icabı şap

⁵²⁸ BOA, MAD.d, 10064, s. 240 (7 Cemaziyelahir 1210/19 Aralık 1795).

⁵²⁹ BOA, AE.SMST.III., 84, 6202 (1 Rebiülahir 1183/4 Ağustos 1769).

madeni kullanmaya ihtiyaç duyan birtakım esnafa pay edilip satılırdı.⁵³⁰ Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi üç aşamada tasnif edilen şap ticaretinin nakil ve satış aşamalarında karşılaştığı tüm gelişmeler arşiv belgelerindeki ilgili kayıtlarla desteklenmek suretiyle örneklerle birlikte aşağıda değerlendirilecektir.

3.2.1. Kullanılan Araçlar, Yollar ve İskeleler Bağlamında Şap Nakliyatı

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarına bağlı maden ocaklarından çıkartılıp usulüne uygun olacak şekilde birtakım madenî işlemlerden geçtikten sonra imal süreci tamamlanıp mahzen veya mağara gibi uygun saklama yerlerinde depolanan şap madeninin, ticaret maksadıyla, bulunduğu bölgelerden alınarak Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki tüm alanlara veya ülke dışındaki diğer devletlere taşınmasında çağın imkân ve olanakları çerçevesindeki mevcut taşıma araçları kullanılmaktaydı. İlgili taşıma araçları, deniz yolu taşımacılığı için kullanılan bazı kayık ve gemiler ile kara yolu taşımacılığı için kullanılan ve *mekkâre* olarak nitelenen deve, katır, bargir (at) gibi hayvanlar ve tabî bu hayvanların çekmesiyle hareket eden tekerlekli ahşap arabalardı.⁵³¹ Bu araçlar, şap nakliyatına dair tetkik edilen arşiv belgelerinde “...şab gemiler ve deve ve katır ve bargir ve arabalar ile zikr olunan mahallere nakl olundukda...”⁵³² şeklindeki bir ifadeyle belirtilmektedir.

Şap sevkinde kullanılan kara ve deniz nakil araçlarının temini, şap cevherinin bulunduğu yerin yakın bölgeleri üzerinden yapılan kiralama yöntemiyle sağlanmaktaydı. Nitekim bir arşiv kaydında geçen “...şabhaneteyn-i mezkûreteynden ümena ma‘rifetiyle tabh ve i‘mal olunacak şabın i‘maliye ve fûrûhtu için tayin olunan örüler canibine irsâl olundukda iktiza iden ücret-i nakliye ve navl-ı sefine...” ifadesiyle bu araçların kiralanması işlemine yönelik olarak gerekli olan kiralama bedeline vurgu yapılmaktadır.⁵³³ Şap depoları üzerinden herhangi bir bölgeye şap nakliyatı yapılacağı vakit, ulaşılması planlanan hedefin istikâmetine göre kullanılacak olan yol için iskelelerde bulunan gemi reislerinin kayık ve gemileri veya cemaat ve aşiretler ile bazı önde gelen nüfuzlu kişilerin deve, at ve katır gibi mekkâre hayvanlarının belirli bir ücret mukabilinde kiralanması ve sevk edilmesi söz konusu olmaktadır.

Anadolu bölgesi dâhilindeki maden nakil işlemlerinde çoğunlukla Türk ve Kürt cemaat veya aşiret gruplarına ait develerden istifade edilmiştir. Bu bağlamda ilgili bölgeler veya yakın bölgelerinde meskûn birçok aşiret grubuna, madenlerin aktarımı işi için başvurulmuş ve bakır,

⁵³⁰ BOA, D.MMK, 364, 57 (17 Rebiülevvel 1188/28 Mayıs 1774).

⁵³¹ BOA, D.MMK, 339, 54 (13 Zilkade 1174/16 Haziran 1761); BOA, D.MMK, 352, 15 (12 Rebiülahir 1181/7 Eylül 1767); BOA, D.MMK, 369, 56 (9 Cemaziyelahir 1191/15 Temmuz 1777).

⁵³² BOA, MAD.d, 14373, s. 14 (27 Safer 1192/27 Mart 1778); BOA, KK.d, 5098, s. 38 (22 Rebiülahir 1203/20 Ocak 1789).

⁵³³ BOA, D.DRB.THR, 2, 40 (19 Cemaziyelahir 1199/29 Nisan 1785).

gümüş, kurşun, şap türü birçok çeşitli madenin taşınması onlar vasıtasıyla gerçekleştirilebilmiştir. Zaten Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu reaya içerisinde, maden naklinde ihtiyaç duyulan yeterli deve sayısı yalnızca bu konargöçer, yarı göçer veya yerleşik cemaatler elinde bulunmaktaydı. Bu nedenle maden ticaretinin ilk ayağı olan nakliyat meselesinde aşiret yapılanmalarının rolü oldukça önemliydi. Yapılan nakliyatla aşiretlerden deve kiralanması hem devletin hem de aşiret mensuplarının çıkarına olmaktaydı. Nitekim naklin gerçekleşmesi ile devlet önemli bir sorunu ya da işi çözüme kavuşturmuş oluyor; yapılan ödeme neticesinde de aşiret mensupları para kazanıyorlardı.⁵³⁴ Osmanlı Devleti'nde bulunan toplam deve sayısı ise yaklaşık olarak 100.000 civarındaydı.⁵³⁵

Kara yolu ile nakil için aşiretler veya bazı önde gelen ayanlar üzerinden gerçekleştirilen deve kiralama işlemine yönelik olarak Gedüs şaphane mukataası özelinde üç, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası özelinde ise bir örnek olay tespit edilebilmiştir. 1760'lı yıllarda Gedüs şaphane mukataasından İzmir iskelesine gönderilmek istenen Gedüs şapının bir kantarı için 30 pare ücret ödemek koşuluyla Karaosmanoğlu El-Hac Ahmed Ağa, Alaşehirli Ömer Ağa ve Cüreoğlu Ahmed Ağa'nın sahip oldukları develer kiralanmıştır.⁵³⁶ Yine aynı tarihlerde Gedüs şaphanesinden Ankara bölgesine şap gönderilmek adına Şehirli cemaatinin develeri kiralanmıştır.⁵³⁷ Gedüs şaphanesinden gönderilen şap için yük hayvanı kiralanana cemaatler arasında Türkmen aşiretleri olan Bekli ve Koca Bekli aşiretleri de yer almaktaydı. 1770'li yıllarda yüklü miktarda (6.900 kuruş değerinde) Gedüs şapının İzmir'e naklinin bu aşiretlerin develerinin tedarik edilmesiyle sağlandığı anlaşılmaktadır.⁵³⁸ Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasına ait şapların gönderiminde kiralanana develer hususunda ise 1795 yılında 8.496 batman ağırlığındaki şap cevherinin Halep şehrine nakli hadisesinde karşılaşılmaktadır. İlgili şap yükü Ali Osman, Ahmed, Mustafa, Hacı Ali, Mehmed, Hüseyin, İbrahim, Hasan, Mehmed, Hacı Ahmed, Hamza, Abdullah ve Pir Ali isimlerini taşıyan 13 devecinin develeri vasıtasıyla nakledilmiş, Halep muhassılı ve mütesellimi olan El-Hac İbrahim Ağa tarafından tartılıp kaydı tutulduktan sonra bölgede bulunan bir şap mahzeninde depolanmıştır.⁵³⁹ Buna ek olarak, somut bir nakil hadisesine denk gelinememiş olsa da Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasına ait şapların naklinde Malatya kazasının Arguvan nahiyesinde meskûn Dedekarganlı Türkmenlerinin develerinden de istifade edilmekte olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴⁰ Dedekarganlı Türkmenlerinin bölgedeki madenlere yönelik gerçekleştirilen taşıma işlerinde aktif rol aldıkları söylenebilir. Nitekim

⁵³⁴ Erdal Çiftçi, "Deve, Aşiret ve Devlet: Osmanlı Madencilik ve Ordu Lojistiğinde Aşiret Develerinin Rolü", **İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (32), 2023, s. 151 – 152.

⁵³⁵ Öcal, a.g.t., s. 168.

⁵³⁶ BOA, D.MMK, 353, 56 (6 Muharrem 1182/23 Mayıs 1768).

⁵³⁷ BOA, D.MMK, 356, 51 (13 Şaban 1181/23 Aralık 1768).

⁵³⁸ BOA, C.DRB, 51, 2534 (4 Cemaziyelahir 1190/21 Temmuz 1776).

⁵³⁹ BOA, C.ML, 460, 18670 (29 Cemaziyelahir 1210/10 Ocak 1796).

⁵⁴⁰ BOA, C.ADL, 32, 1918 (5 Receb 1210/15 Ocak 1796).

bu grubun develerini, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının şapının naklinin yanı sıra bölgenin diğer bir maden sahası olan Keban madeninin üretim aşamasında gereksinim duyduğu kömürün taşınmasında da görmekteyiz.⁵⁴¹

Yukarıda örnekleri sıralanan, kara yolu ile yapılan şap nakli sürecinde yük hayvanı kiralınması hadiselerinin yanı sıra deniz yoluyla sağlanan şap nakliyatına yönelik gemi kiralınması hususunda da iki kayda ulaşılabilmektedir. Bu kayıtların ilkinde, şap nakli için gemi kiralınmasına yönelik veri içeren bir hüküm kaydında rastlanmaktadır. Söz konusu hükümde, Giresun iskelesinden İstanbul'a gönderilecek olan şap için Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasında eminlik vazifesinde bulunmuş olan Ahmed adlı şahsın, gereken kiralama ücretlerini ödemek suretiyle iki adet gemiyi kiralaması emredilmektedir.⁵⁴² Kayıtların ikincisi ise Hafız Hüseyin adlı bir şahsın Avram adlı tüccara yazdığı mektupta karşımıza çıkmaktadır. İlgili mektupta Hafız Hüseyin, 300 kantar ağırlığında şapı taşıyabilecek büyüklükte bir gemiyi İnöz (Enez) iskelesinden kiralayıp Meğri iskelesine göndermesini daha önce kendisinden talep etmiş olan tüccar Avram'a cevap vermektedir. Hafız Hüseyin, gemi reisleri ve kethüdalarıyla görüştüğünü, 300 kantar şap yüküyle İstanbul'a gidebilecek büyüklükte hâlihazırda sadece bir geminin iskelede bulunduğunu, fakat onun da bir batman şap için bir kuruş gibi oldukça fazla miktarda nakil ücreti istemekte olduğunu bildirmektedir. Eski yıllara nazaran güncel gemi kira ücretlerinin iki katına çıktığını da dile getiren Hafız Hüseyin, fiyatı düşürmeye yönelik olarak vermiş olduğu uğraşlarının sonuç vermediğini, bir batman şapa karşılık olarak bir kuruşluk ücreti kabul ederse gemiyi hemen Meğri'ye ulaştırabileceğini, acelesi yoksa iskeleye daha sonra gelecek yeni gemilerden birini gönderebileceğini belirtmektedir.⁵⁴³ Kayıta geçen İnöz ve Meğri gibi yer isimleri dikkate alındığında bu naklin Maruniye şapının nakliyle alâkalı olduğu düşünülmektedir.

Bu noktada belirtilmesi gerekir ki şapın karayolu ile nakliyatında kullanılmak üzere cemaat ya da aşiretlerden mekkâre hayvanı kiralaması yapıldığında sadece hayvanları alınmıyor, şapın nakli işleminde cemaat veya aşiret mensubu insanlar da hazır bulunuyor, nakil vazifesini hayvanlarının başında bulunarak bizzat yerine getiriyor ve *şap deveçileri* olarak nitelendiriliyorlardı. Konuyla ilgili arşiv belgeleri değerlendirildiğinde, şap nakli yapan deveci taifesinin, nakil esnasında, taşımakta oldukları şapları zaman zaman çalma eğiliminde bulundukları anlaşılmaktadır.⁵⁴⁴ Bu konuda bazen o kadar ileri gitmişlerdir ki maddî çıkar elde etme düşüncesi güderek her türlü sahtekârlığı denemeye cesaret etmişlerdir. Daha önce değinilmiş olduğu üzere Bekli ve Koca Bekli Türkmen aşiretlerinden kiralanan develer ile Gedüs'ten İzmir'e 6.900 kuruş değerinde şap gönderimi yapılmıştı. Bu nakil

⁵⁴¹ BOA, MİL.E.d, 9, s. 85 – 86 (23 Ramazan 1207/4 Mayıs 1793).

⁵⁴² BOA, AE.SMST.III., 84, 6202 (1 Rebiülair 1183/4 Ağustos 1769).

⁵⁴³ BOA, D.DRB.THR, 8, 53 (23 Rebiülahir 1210/6 Kasım 1795).

⁵⁴⁴ Örnek olarak Bkz. BOA, D.MMK, 114, 44 (23 Cemaziyelahir 1125/17 Temmuz 1713); BOA, D.MMK, 174, 120 (9 Şaban 1138/12 Nisan 1726); BOA, D.MMK, 266, 49 (21 Cemaziyelahir 1157/1 Ağustos 1744); BOA, D.MMK, 343, 124 (3 Safer 1177/13 Ağustos 1763); BOA, C.ML, 16, 725 (Evâhir-i Cemaziyelahir 1211/21-30 Aralık 1796).

için görevlendirilen Bekli ve Koca Bekli aşiretine mensub kişiler, yol güzergâhındayken, develerine yüklenmiş hâldeki şaplardan bir miktarını çalmışlar ve İzmir'e ulaştıkları esnada veznedarlar tarafından yapılacak olan tartım işlemi sırasında gelen şapın eksik olduğunun anlaşılmaması için yüklerin içerisinden aldıkları şap cevherlerinin yerlerine eşit miktarda kum ve toprak gibi maddeler ilave etmişlerdir. Bu şekilde İzmir'e ulaşan şap cevheri, yarısından fazlasının kum olduğunun bir şekilde fark edilmesi akabinde kabul edilmemiş ve olay üzerine hırsızlığı yapan deveçilerin yakalanarak Kütahya kalesine hapsedilmesi ve çalmış oldukları şapın bedeli ile birlikte kendilerine ödenmiş olan nakil ücretinin de geri alınması emredilmiştir. Nihayetinde yakalanan deveçiler Kütahya kalesine hapsedilmiş, çaldıkları şapların ücreti ve kendilerine ödenen kira bedeli de kefillerinden tahsil edilmiştir.⁵⁴⁵ Şaphanelere ait şap madenini hırsızlık yaparak çalanlar arşiv belgesi diliyle “*erbâb-ı sirkat*” olarak tanımlanmaktadır.⁵⁴⁶ Nakliye vazifesinde olup şap çalan deveçiler de bu grup içerisinde konumlandırılabilirler.

Deveçilerin yanı sıra şap nakliyatı işinin nihayete erdirilmesi içinde, ücretli işçi olarak kullanılan hamallar da etkin görev almaktaydılar. Bu hamallar bizzat şaphane mukataalarının eminleri tarafından bu iş için özellikle istihdam edilmekte ve önemli örü noktalarında bulunan satış mültezimlerinin maiyyetine amele olarak verilmekteydiler. Şap cevherinin gemilere ya da yük hayvanlarına yüklenip boşaltılması, depo veya mahzenlere taşınması ve sair gerek duyulan her türlü beden işleri tamamen bu hamallar tarafından yerine getirilmekteydi. Örneğin, İzmir bölgesindeki şap satış mültezimine ait şap deposunda, emri altında amele işçi olarak çalışan altı hamal bulunmaktaydı.⁵⁴⁷ Hamalların sayıları ve bulundukları yerler konusunda bundan başka herhangi bir tespit yapılamamış olsa da bu tür hamal gruplarının diğer önemli bölgelerdeki depolarda da bulunması muhtemeldir. Çünkü nihayetinde şap yüklerinin taşınması, yüklenmesi ve boşaltılması işlerinin birileri tarafından bir şekilde yapılıyor olması gerekmektedir. Bu husus şap satış mültezimlerinin işlerini rahatlıkla yürütebilmesi adına önemli görülmektedir.

Verilen örneklerle de belirtilmiş olduğu üzere, Osmanlı Devleti'ndeki şap ticareti için yürütülen maden nakli, kara ve deniz yollarının her ikisiyle de aktif bir şekilde yapılmaktaydı. Şap madeninin hem ülke içerisindeki tüm noktalara hem de ülke dışındaki diğer devletlere taşınmasında tercih edilecek yollar, nakliyatın gerçekleşeceği sahanın şaphane merkezlerine olan konumu ile doğrudan alakalıydı. Bir şaphaneden nakil için yola çıkan şap, doğal olarak, gideceği yere ve yöne göre uygun düşen yol ve güzergâh üzerinden harekete geçirilmekteydi. Eğer şapın aktarılacağı saha deniz kıyısında değil de iç bölgelerde yer alıyorsa kara; deniz kıyısında sahilde konumlanıyorsa deniz taşımacılığı yapılmaktaydı. Fakat baskın yeme gibi olumsuz durumlar düşünüldüğünde deniz

⁵⁴⁵ BOA, C.DRB, 51, 2534 (4 Cemaziyelahir 1190/21 Temmuz 1776).

⁵⁴⁶ BOA, KK.d. 2504, s. 67 - 68 (25 Receb 1142/13 Şubat 1730).

⁵⁴⁷ BOA, D.MMK, 345, 110 (26 Zilhicce 1177/26 Haziran 1764); BOA, D.MMK, 371, 58 (12 Rebiülevvel 1193/30 Mart 1779).

ulaşımının karaya göre biraz daha güvenilir olması ve birçok bölge için mesafeyi kısaltıcı bir özellik kazandırması nedeniyle şap nakliyatında deniz taşımacılığının kara taşımacılığına oranla daha fazla tercih edildiğı söylenebilir. Ayrıca bilindiğı üzere, ekonomik açıdan, deniz taşımacılığı kara taşımacılığına kıyasla çok daha elverişlidir. Deniz taşımacılığının ön plana çıkmasının sebepleri arasına bir de Anadolu'nun coğrafi yapısını eklemek gerekir. Çünkü Anadolu'nun geniş dağlık ve bozkır alanlardan müteşekkil olması, yapılacak kara yolculuğunun uzun ve zorlu olmasına sebep olmaktadır. Hem Anadolu bir yarımada h viyetindeydi ve sadece birtakım geçitler aşıldıktan sonra, denizle doğrudan temas edilebilmekte ve birçok önemli yerleşim bölgelerine deniz üzerinden rahatlıkla ulaşılabilmek imkânı doğmaktaydı.⁵⁴⁸ Nitekim ticarî kervanların taşıdığı mallar da bulunan her fırsatta gemilere yüklenirdi.⁵⁴⁹ Tüm bu sebeplerden dolayı, önemli ticarî merkezlerden geçen birçok kara yolu güzergâhının çoğunlukla kıyılarıdaki önemli şehir iskelelerine ulaşmakta olduğı görülür. Anadolu'daki genel maden sahaları dikkate alındığında, iskelelere ulaşan bazı yol güzergâhları arasında Gediz-Manisa- zmir, Van-Erzurum-Gümüşhane-Trabzon, Keban-Sivas-Tokat-Amasya-Samsun, Tokat-Merzifon-Osmancık-Çankırı-Bolu- zmit, Bereketli-Toros Dağları-Tarsus, Bereketli-Aksaray-Ankara-Bolu- zmit, şebinkarahisar-Giresun ve daha önce de belirtilmiş olduğı üzere XVIII. yüzyıl Anadolu'sunun en faal ticarî kervan yolu olarak nitelenen Erzurum-Tokat- zmir gibi yol hatları zikredilebilir.⁵⁵⁰ Bu doğrultuda olarak Karahisar-ı şarkî şaphane mukataasında üretilen şapın nakil için şebinkarahisar-Giresun yolu üzerinden Giresun iskelesine; Gedüs şaphane mukataasında üretilen şapın ise Gediz-Manisa hattı üzerinden  zmir iskelesine aktarımının kolaylıkla ve sıklıkla yapılmış olduğı belirtilebilir. Maruniye şaphane mukataası ise zaten denize oldukça yakın bir konumda bulunması nedeniyle rahatlıkla ve kısa sürede Meğri, Enez ve Kavala gibi iskelelere ulaşabilmekteydi.⁵⁵¹

Osmanlı Devleti'ndeki genel ana yol güzergâhlarına bakıldığında ilgili yolların sağ, sol ve orta kol şeklinde nitelenen üç farklı yönde ilerlediğı görülür. Tabi  bu üç ayrı güzergâh birtakım ek yollarla da desteklenmekte ve bağlantılar oluşturmaktaydı.⁵⁵² Mevcut tüm yol sisteminin başlangıcı, yani merkez noktası ise  stanbul'du. Anadolu, Mısır, Suriye, Arabistan, Rumeli ve akla gelebilecek devletin tüm bölgelerine giden yolların ana çıkışı ve güzergâhı  stanbul  zerinden

⁵⁴⁸ Taeschner, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı**, I, ( ev. Nilüfer Epçeli), 1. Basım, Bilge Kültür Sanat,  stanbul, 2010, s. 135 – 136.

⁵⁴⁹ İlber Ortaylı, “Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi  zerine Bir Deneme”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 28 (1), 1973, s. 185.

⁵⁵⁰ Altunbay, “Osmanlı'da Madencilik”, s. 792.

⁵⁵¹ Osmanlı şaphanelerinin bahsedilen bu iskelelerin gelişiminde ve önem kazanmasında etkili olması muhtemeldir. Nitekim Halil Sahillioğlu'nun Fransız raporu çerçevesinde kaleme aldığı çalışmasında bu durumu destekleyecek bir veri bulunmaktadır. İlgili veri, Meğri limanının adının duyulmasının sebebinin şaphaneye yakın olmasından kaynaklandığı şeklinde dir. Bkz. Sahillioğlu, a.g.e., s. 68.

⁵⁵² M. Hanefi Bostan, “Osmanlı Devleti'nde Yol ve Haberleşme Sistemi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, (82), 1993, s. 65.; Metinde sadece ana yol güzergâhlarına değinilmiş olup çok sayıda mevcut bulunan ikincil bağlantı veya tali tollara yer verilmeyecektir. Anadolu'daki birçok bölgeye ait çeşitli yollar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Taeschner, a.g.e., I – II.

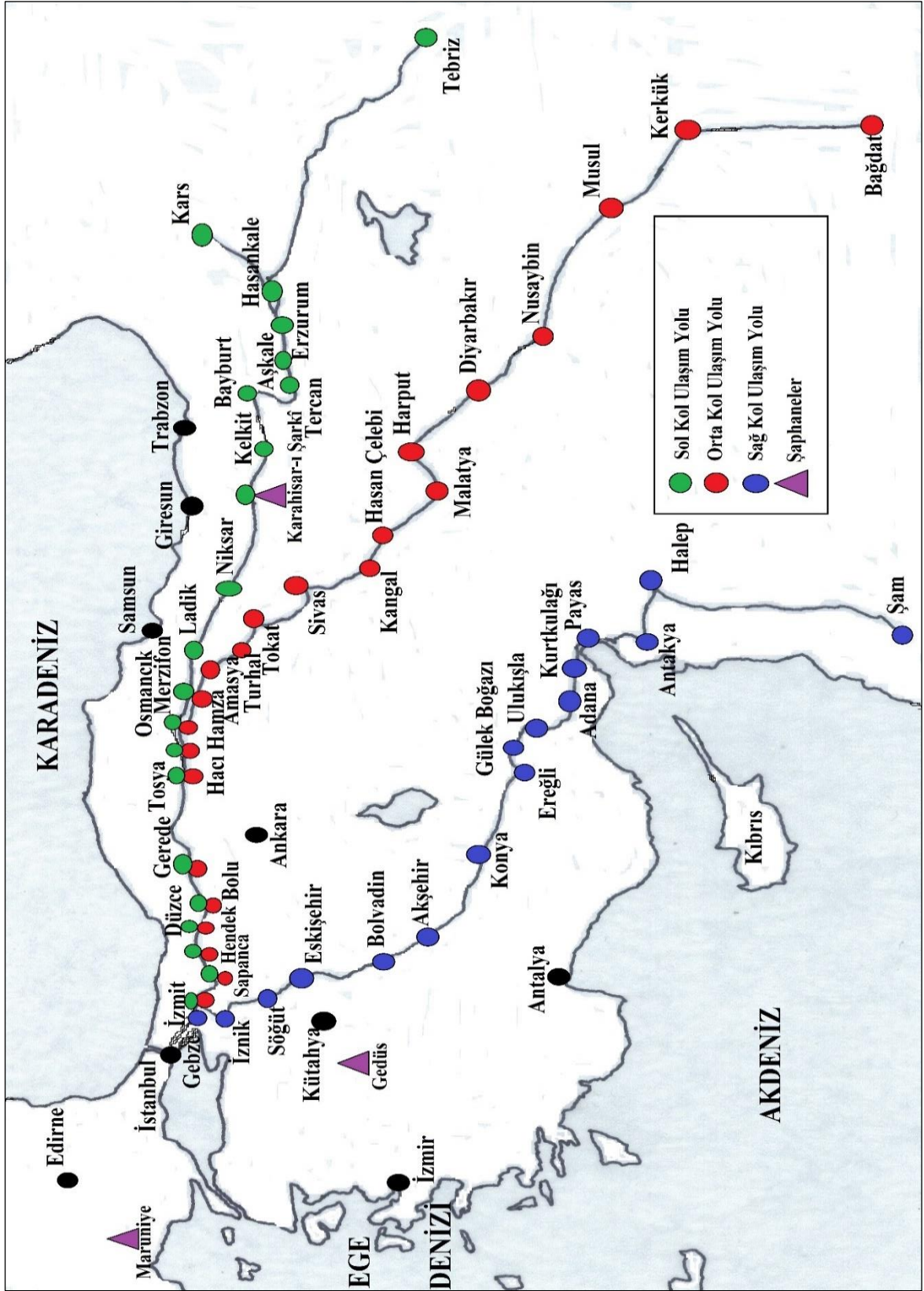
şekillenmekteydi.⁵⁵³ Anadolu bölgesindeki ulaşım ağını üç kola ayıran yollardan biri olan sağ kol, Üsküdar-Gebze-İzmit-İznik-Söğüt-Eskişehir-Bolvadin-Akşehir-Konya-Ereğli-Ulukışla-Gülek Boğazı-Adana-Kurtkulağı-Payas-Antakya-Halep ve Şam doğrultusunda ilerleyerek Mekke ve Medine şehirlerine ulaşmaktaydı. Orta kol, Üsküdar-Gebze-İzmit-Sapanca-Geyve-Hendek-Düzce – Bolu-Gerede-Tosya-Hacı Hamza-Osmancık-Merzifon-Amasya-Turhal-Tokat-Sivas-Kangal-Hasan Çelebi-Malatya-Harput-Diyarbakir-Nusaybin-Musul ve Kerkük doğrultusunda ilerleyerek Bağdat şehrine varmaktaydı. Diğer bir kol olan sol kol ise orta kolun seyrettiği istikamet üzere başlayıp Merzifon’dan sonra Ladik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî-Kelkit-Bayburt-Tercan-Aşkale-Erzurum yönünde devam etmekte ve Hasankale’ye ulaşmakta, buradan da bir taraftan Kars, diğer taraftan Tebriz’e gitmekteydi.⁵⁵⁴ Anadolu’ya yönelik olarak ifade edilen bu ana yol güzergâhları, esasında kervan yollarının meydana getirdiği daha eski bir yol ağı üzerinden gelişmiştir. Yani mevcut güzergâhların önemli bir kısmının, asırlardır var olan eski kervan yol sistemi üzerinden ikame etmesi söz konusuydu. Zaten arazi şartları nedeniyle Anadolu’nun çoğu noktasında yol istikametlerinin değişmesi çok da imkân dâhilinde değildi.⁵⁵⁵

⁵⁵³ İsmet Miroğlu, “Osmanlı Yol Sistemine Dair”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (15), 1997, s. 241.

⁵⁵⁴ Bostan, a.g.e., s. 65 – 66.; Miroğlu, a.g.e., s. 241 – 242.; Ali Açık, “Osmanlı Ulak-Menzilhâne Sistemi Çerçevesinde Tokat Menzilhânesi (1690-1840)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX (2), 2004, s. 4.; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 120 – 121.

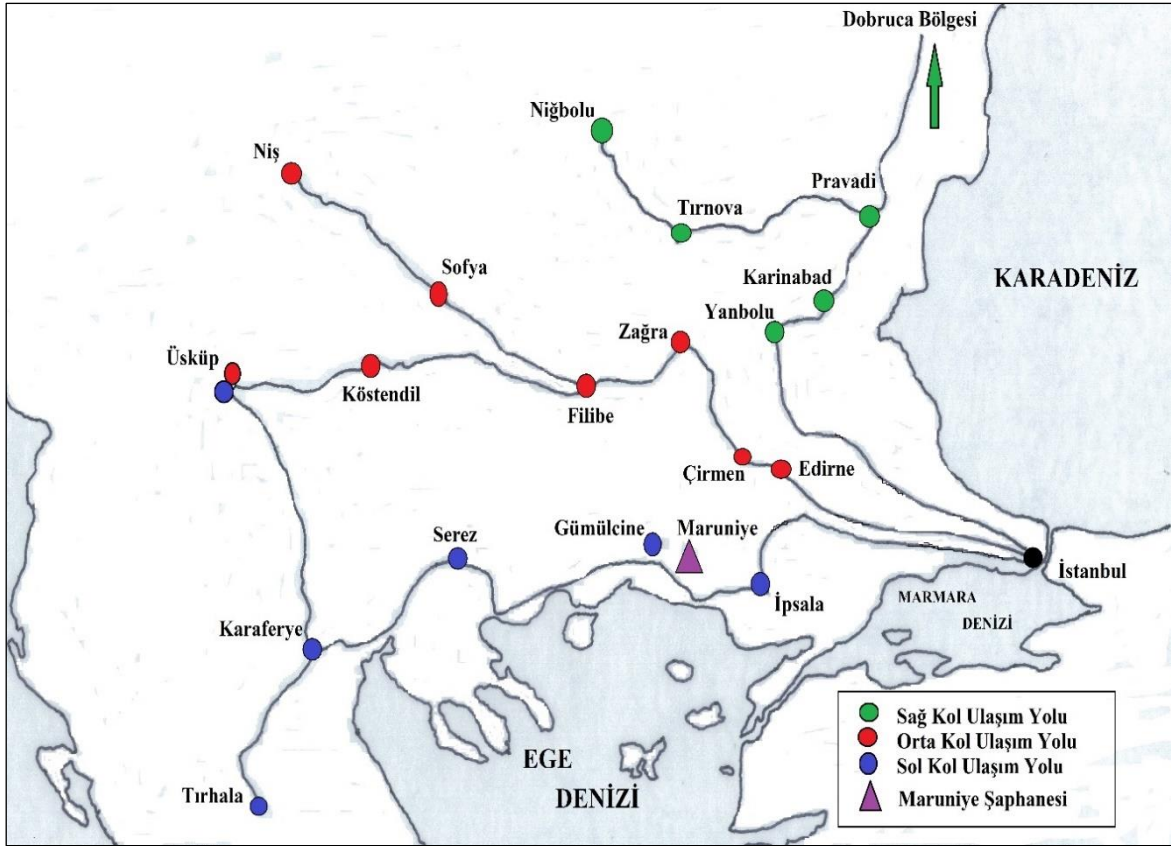
⁵⁵⁵ Taeschner, a.g.e., I, s. 69, 250.

Harita 8: Anadolu Bölgesi Ana Ulaşım Yolları

Osmanlı Devleti'nin Rumeli tarafındaki ana yol güzergâhlarına odaklanıldığında ise bu yolların da sağ, sol ve orta olmak üzere üç kol üzerinden ilerlemekte olduğu anlaşılmaktadır. Rumeli'deki sol kol yolu İpsala-Gümülcine-Serez ve Karaferye yönlü devam edip Karaferye üzerinden ikiye ayrılarak bir taraftan Tırhala'ya, diğer taraftan ise Üsküp'e varmaktaydı. Sağ kol yolu Yanbolu, Karin Ovası ve Pravadi doğrultusunda Pravadi'den Tırnova-Niğbolu ve Dobruca yönlerine ayrılmaktaydı. Orta kol hattındaki yol ise Çirmen-Zağra ve Filibe mıntıkasına doğru uzanıp oradan Sofya-Niş-Köstendil ve Üsküp şehirlerine gitmekteydi.⁵⁵⁶

Harita 9: Rumeli Bölgesi Ana Ulaşım Yolları

Yukarıda belirtilen ve İstanbul'dan başlayıp Suriye ve Hicaz bölgesine devam eden Anadolu sağ kolu, hac yolu olması sebebiyle de oldukça önemlidir. Fakat dünya ticaretinin karayolu trafiği açısından, İstanbul'dan başlayıp Orta Avrupa'ya bağlanan Rumeli orta kolu kadar birinci derece öneme sahip değildi. Çünkü daha önce de bahsedilmiş olduğu üzere Anadolu'nun dağlık ve bozkır

⁵⁵⁶ Halil İnalcık, "Rumeli", *DİA*, 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 233.; Rumeli'deki ana yol güzergahlarına dair daha farklı bir ifade için bkz. Bostan, a.g.e., s. 66. Burada Rumeli sağ kol güzergahı, İstanbul-Vize-Kırkkilise-Karasu-Babadağı-İsakçı-Akkirman yoluyla Özi ve Kırım'a; orta kol güzergahı, İstanbul-Silivri-Edirne-Filibe-Sofya-Niş-Yagodima üzerinden Belgrad'a; sol kol güzergahı ise İstanbul-Tekirdağ-Malkara-Ferecik-Dimetoka-Gümülcine-Pravişte-Yenişehir-İzdin yönü ile İstefe-Eğriboz-Gördüs'e şeklinde ifade olunmaktadır.

alanları ile etrafının denizlerle çevrili olması gibi coğrafi özellikleri, bu bölgenin dünya transit karayolu ulaşımı bağlamında bir geçiş ülkesi olma şansını nispeten azaltmaktaydı.⁵⁵⁷

Genel ticarî kervan yol güzergâhlarının işlerliğini sağlamak, kervanları gerçekleştirebilecek her türlü yıkıcı ve sarsıcı saldırıya karşı koruyabilmek için Osmanlı Devleti'nin hem Anadolu'da hem de Rumeli'de tesis etmiş olduğu bir sistem söz konusuydu. Bu noktada yol güzergâhlarının üzerinde belirli mesafelerde konumlanan kervansaray, han, menzil, kale ve derbentler varlık bulmaktaydı. Özellikle yolların güvenliği ve muhafazasını temin etmek adına derbent teşkilatına bağlı derbentçiler ön plana çıkmaktaydı. Taşlık alanlardaki taşların kaldırılması, ağaçlık ve çalılık yerlerdeki ağaç ve çalıların kesilmesi, dar kalan noktaların genişletilmesi, çukur oluşan zeminlerin düzeltilmesi ve ihtiyaç duyulan bölgelere köprü yapılması gibi bakım onarım işlerinde ise kaldırımcı ve köprücü gibi gruplar çalışmaktaydı.⁵⁵⁸ Yolların üzerinde varlık bulan birçok konaklama yerleri, yani menziller söz konusuydu. Bu menziller ilk dönemlerde haberleşme amacıyla kurulmuşken, daha sonraki zamanlarda ordunun giriştiği seferlerin iâşesinin temini, şehirlerarası bağlantının sağlanması ve ticarî ürünlerin nakledilmesi gayesi taşımışlardır.⁵⁵⁹ Yol güzergâhları boyunca uzanan menzillerin aralığı eşit mesafede değildi. Zira menzil noktaları coğrafya, asayiş ve ihtiyaç duyulacak her türlü maddenin temin edilebilme imkânı gibi bazı şartların göz önünde bulundurulması neticesinde inşa edilmiştir. Bu bağlamda Anadolu sağ kol yolu üzerindeki Üsküdar ile Halep arasında 247 saatlik bir mesafede 27; orta kol yolundaki İstanbul ile Bağdat arasındaki 445 saatlik uzaklıkta 44;⁵⁶⁰ sol kol yolu güzergâhındaki Üsküdar ile Tebriz arasında ise 392 saatlik mesafede 45⁵⁶¹ menzil noktası bulunmaktaydı. Rumeli orta kol yolu güzergâhındaki İstanbul ile Belgrad arası mesafe 173 saat; sol kol istikametindeki İstanbul ile Girdüs uzaklığı ise 194 saattir.⁵⁶² Belirtilen unsurların gerekli ticarî imkânı ve asayiş ortamını tesis etmeye çalışmasıyla birlikte, huzur ortamının oluşturulabilme ölçüsüne paralel olarak ticarî akış da o ölçüde sağlanmaktaydı.

Zikredilen kervan yollarında taşıma aracı olarak büyük çoğunlukla deve, at ve katır gibi taşıma hayvanları etkindi. Yük arabaları ise, 3-4 adet devenin taşıyabileceği yükü 1 atlı arabanın tek başına ve çok daha hızlı nakledebilme imkânı bulunmasına rağmen o derecede tercih edilmemekteydi.⁵⁶³ Bu durumun altında yatan esas sebep, Osmanlı dönemindeki ulaşım yollarının arz etmiş oldukları fiziksel ve iklimsel özelliklerde aranmalıdır. İlgili yollar çoğu noktada oldukça sarp, engebeli ve oldukça dar yollardı. Bundan dolayı tekerlekli arabaların geçiş ve ilerlemesi bir hayli zor

⁵⁵⁷ Belirtilen her iki yol ayrıca "Diagonal" yollar olarak nitelenmektedirler. Bkz. Taeschner, a.g.e., I, s. 135 – 136.

⁵⁵⁸ Miroğlu, a.g.e., s. 252.

⁵⁵⁹ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, (II), 1981, s. 125.

⁵⁶⁰ Bostan, a.g.e., s. 65 – 66.

⁵⁶¹ Bu yol 35-40 günlük bir yol olup mevsim şartları ve uygun koşullarda 20-25 gün arasında da gidilebilmekteydi. Nitekim 1724'te Sultan III. Ahmed'in silahşoru Üsküdar'dan Revan civarına 19 günde varmıştır. Bkz. Akbulut, a.g.e., s. 159.

⁵⁶² Bostan, a.g.e., s. 66.

⁵⁶³ Ortaylı, a.g.e., s. 190.

olabilmektedir. Ayrıca karlı ve çamurlu ortamlarda hayvanların ilerleyişi tekerlekli arabalardan çok daha rahat olabilmektedir. Yine mevcut yol hattından sapmak ihtiyacı duyulduğunda da hayvanlar sayesinde bu mümkün olabilmektedir. Ticarî kervanların dönemin şartlarındaki ulaşım hızlarına ve yük hayvanlarının taşıma kapasitelerine değinmek gerekirse; iklim şartları, asayiş ve coğrafi şartlara göre değişiklik gösterebilmekle birlikte, bir kervan kafilesinin günlük olarak ilerleyebileceği mesafe ortalama olarak 30-40 kilometre arasındaydı. Söz konusu yolculukta bir adet at veya katırın taşıyabileceği yük ağırlığı ortalama 150 kg. iken; bir adet devenin taşıyabileceği ağırlık miktarı ise ortalama 250 kg bandındaydı.⁵⁶⁴ İlber Ortaylı bir devenin taşıyabileceği yük miktarını Zeki Pakalın'a referans yaparak 3-5 kantar şeklinde belirtmiştir. Fakat yazar bu miktarın kilogram karşılığını 70-130 kg olarak vermektedir⁵⁶⁵ Burada bir hesap yanlışlığı yapılmış olmalıdır. Nitekim 1 kantar yükün 56,408 kg olduğu hatırlandığında, 3-5 kantar ağırlığın yaklaşık olarak 170-280 kg'a tekabül etmesi beklenir.

Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının maden ocaklarında imal edilen şapın naklinde Tokat, Giresun, Halep, Şam, Diyarbakır ve Erzurum; Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının maden ocaklarında imal edilen şapın naklinde ise İstanbul, İskenderiye, Kahire, Selanik, Kavala, İzmir, Konya, Varna, Ahyolu, Silistre, Üsküp, Manastır, Sofya ve Meğri gibi önemli yerleşim yerlerinin etkin rol almakta olduklarını söylemek mümkündür. Özellikle Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasında üretilen şap cevherinin nakli ve satışı hususunda dönemin en önemli ticarî merkezlerinden olan Tokat ve Halep şehirlerinin ifade ettikleri yer, adeta doldurulamaz bir özellik arz etmekteydi. Karahisar-ı Şarkî şapının satışı adeta bu iki büyük şehre bağlı ve büyük oranda da onlarla sınırlı sayılırdı.⁵⁶⁶ Gerek Karahisar-i Şarkî şaphane mukataası gerekse Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları için yukarıda zikredilen bu yerleşim yerlerinin bazıları büyük ve gelişmiş ticarî merkezler olmaları, bazılarıysa ulaşım açısından etkin ve elverişli iskeleler barındırmaları nedeniyle şap madeninin naklinde ve dağıtımında adeta bir üs bölgesi vazifesi yüklenmekteydiler. Şap nakli, ayrı ayrı tüm yerleşim yerlerine yapılmak gibi bir uğraşa girme yerine, etkinliği ve coğrafi avantajı gerekçesiyle civar bölgesini domine etme pozisyonunda bulunan bu yerlere yapılmakta ve diğer yerleşim yerlerine bu şehirler üzerinden aktarılmaktaydı. Böylece şap madeni özelinde geniş bir pazar ağı kurulabilmektedir. Bu bağlamda, belirtilen şehirler, maden ocaklarının ve şaphane tesislerinin dışında kalan büyük şap depoları olarak da telakki edilebilirler. Nitekim 1735 ve 1762 tarihli iki arşiv belgesindeki veriler ışığında Selanik, Meğri, Kavala ve İzmir iskelelerinde bulunan gemiler ve şap mahzenlerinde, diğer bölgelere dağıtılmak üzere yoğun miktarda şap bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ Ekin, a.g.e., s. 387, 389, 396.

⁵⁶⁵ Ortaylı, a.g.e., s. 189.

⁵⁶⁶ BOA, AE.SSLM.III., 230, 13425 (22 Rebiülevvel 1212/14 Ekim 1797).

⁵⁶⁷ BOA, KK.d, 2508, s. 87 (9 Zilkaade 1147/2 Nisan 1735); BOA, C.DRB, 43, 2117 (12 Cemaziyevvel 1179/29 Kasım 1762).

Aşağıda verilen haritada Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının maden sahalarında üretilen şap madeninin satışa sunulmak üzere naklinin gerçekleştirilmesi adına kullanılan önemli iskeleler gösterilmiştir. İlgili iskelelerin tamamı, incelenen arşiv belgelerinde doğrudan iskele olarak ifade edilen ve maden sahalarından çıkarılan şapların diğer bölgelere aktarımında sıklıkla kullanılan önemli iskelelerdir. Şap naklinde yükün ulaştığı iskeleler arasında Trabzon, Antalya, Kırım bölgesi ve Kıbrıs adası gibi birçok önemli addedilebilecek yerler de olsa gerektir. Fakat incelenen arşiv belgelerinde bahsine denk gelinmemiş olması hasebiyle haritada konumlandırılmamışlardır.

Harita 10: Şap Naklinde Kullanılan Önemli İskeleler

Osmanlı şaphane mukataalarında üretilen şapların nakli, daha önce yukarıda belirtilmiş olan kayık, gemi, at, deve ve katır gibi nakil araçlarıyla ve yine yukarıda bir kısmı izah edilen ulaşım yol ve iskelelerinin kullanımıyla gerçekleştirilmekteydi. İncelenen arşiv belgelerinde, gerçekleştirilen ve miktarı belli olan şap madeni nakline yönelik bazı örnekler tespit edilmiştir. Örneğin, 1783 yılına ait bir vesikaya göre; Konstantin adlı bir tüccar, Gedüs şaphane mukataasının emminden 125 varil içerisinde 250 kantar ağırlığında şap satın almış ve aldığı şapları gemilere yükleterek Karadeniz

üzerinden, önce Varna iskelesine, oradan da Silistre'ye nakletme girişiminde bulunmuştur.⁵⁶⁸ Yine aynı tarihte İvan adlı tüccar tarafından Maruniye ve Gedüs şaphanelerinden satın alınan 60 varil içerisindeki 110 kantar ağırlığında şap madeni, Karadeniz üzerinden deniz yoluyla sırasıyla Varna ve Silistre iskelelerine nakledilmiş, ardından Tuna Nehri üzerinden karşı kıyıya geçirilerek Avusturya'ya (Nemçe) gönderilmiştir.⁵⁶⁹ Diğer bir nakil örneğine ise 1791 yılındaki bir kayıttan rastlamaktayız. Kayda göre; Maruniye ve Gedüs şaphanelerine ait 150 fiçı dolusu 400 kantar şapın deniz yolu kullanılmak suretiyle İstanbul üzerinden gemilerle Varna ve Ahyolu iskelelerine, oradan da kara yolu kullanılarak Avusturya sınırlarına nakledilmesi söz konusudur.⁵⁷⁰

Yukarıdaki nakil örneklerinde telaffuz edilen fiçı ve varil sayıları ile ilgili fiçıların ve varillerin içerisine doldurulan şap miktarları dikkate alındığında, 1 kantar = 56,408 kg hesabı üzerinden, şap naklinde kullanılan varillerin bir tanesinin, ortalama olarak 100-115 kg arasında; fiçıların bir tanesinin ise ortalama olarak 140-160 kg. arasında bir şap yükü kapasitesine sahip olduğu sonucuna ulaşılır.

Şap nakline dair burada değinilmesi gereken bir diğer konu da şap naklinde uygulamaya konulan vergi muafiyeti meselesiyle alakalıdır. Şaphane mukataalarına ait maden ocaklarından temin edildikten sonra başka bölgelere satışı için nakliyatı başlatan şap cevherinin taşınmasını yapan kafiye veya gruptan nakil süreci boyunca herhangi bir yetkili tarafından vergi talep edilmesi kanun gereği yasaktı. Normal durum ve zamanlarda ticarî boyutu bulunan maddelerin nakil ve satışları esnasında toplanan birtakım klasik vergilerin, şap madeni taşıyan görevli, madenci veya deveci taifesinden talep ve tahsil edilmesi devlet tarafından asla uygun görülmemekteydi. Çünkü malikâne veya iltizam olarak verilen şaphane mukataalarını üzerlerine alan kişilerin haklarını ve kazançlarını da güvence altına almak maksadıyla verilen emirler ve getirilen kurallara gereği, şap naklini gerçekleştirenler istisna tutulmakta ve bu vergilerden muaf sayılmaktaydılar. Nitekim şaphane mukataalarının idarecilerine verilen iltizam-malikâne beratlarında ve diğer yetkili kişilere yazılan hükümlerde bu durum garanti altına alınmıştı. Nakliyat sürecinde vergi talep edilmemesi şartı arşiv belgelerinde “...hâsıl olan mirî şab gemilerle Frengistan ve İstanbul ve sair memâlike irsâl oldukda gümrük ve bac ve resm-i kapan ve refî ve kassabiye ve dellaliye nâmıyla bir akçe alınmaya deyü mukataanın şart-ı iltizâmı mahallinde defterde mesturdur...” ve “...hâsıl olan mirî şab ... ve sair memâlike nakl oldukda olmahallerde olan gümrükçüler ve sair zabıtân taraflarından gümrük ve bac ve resm-i kapan ve refî ve dellaliye ve kassabiye nâmıyla bir akçe alınmaya deyü beratları şurûtunda mukayyedir...” şeklindeki ifadelerle ortaya konulmaktadır.⁵⁷¹ Söz konusu ifadelerden

⁵⁶⁸ BOA, C.DRB, 64, 3171 (26 Zilkade 1197/23 Ekim 1783).

⁵⁶⁹ BOA, MAD.d, 14373, s. 340 (24 Zilkaade 1197/21 Ekim 1783).

⁵⁷⁰ BOA, C.ML, 531, 21797 (13 Receb 1205/18 Mart 1791).

⁵⁷¹ Bu hususta bkz: BOA, D.MMK, 194, 102 (1 Zilhicce 1142/17 Haziran 1730); BOA, D.MMK, 368, 11 (23 Cemazıyelevvel 1190/10 Temmuz 1776).

anlaşılabileceği üzere nakil esnasında alınması yasaklanan vergiler gümrük, bac, resm-i kapan, reftiye, kassabiye, dellaliye, masdariye ve kantar vergilerinin yanı sıra haraç-ı saire ve rüsumat-ı saire şeklindeydi.⁵⁷²

Şap nakli esnasında vergi talep edilmesi kanun gereği yasak olup şaphane mukataalarına bu hususta bir muafiyet bahşedilmiş olsa da devlet tarafından yetkilendirilen gümrük emini, voyvoda, mütesellim, muhassıl, bacadâr ve veznedâr gibi görevliler tarafından zaman zaman bu muafiyetin dışına çıkılarak, şap nakli yapan kişi veya gruplardan vergi talep edilmesi gibi usulsüz bir durum da meydana gelmekteydi. 1698 yılında İstanbul gümrük eminliği hizmeti gören Yeğen Mehmed'e gönderilen bir emir yazısında, İstanbul bölgesine gönderilen şap madeninden, yasak olmasına rağmen, kanuna aykırı bir şekilde son iki senede toplamış olduğu toplam 40.000 akçelik gümrük vergisini derhal geri vermesinin istendiği anlaşılmaktadır.⁵⁷³ Divân-ı Hümayun'a sunulan 1734 tarihli bir arzda ise Selanik iskelesinden gemilere şap yüklenip başka bölgelere nakledilmek istendiğinde Selanik gümrük emininin ilgili nakil girişimi dolayısıyla vergi talebinde bulunarak nakliyatın işleyişine zarar verdiği beyan edilmektedir.⁵⁷⁴ Yine benzer şekilde, Maruniye şaphane mukataasından imal edilen bir miktar şap cevheri Edirne bölgesinde satış mültezimi olan Hasan Beşe tarafından Belgrad'a nakledildiği esnada Belgrad civarında bulunan gümrükçülerce kendilerinden zorla gümrük vergisi alınmıştır.⁵⁷⁵ Şap naklinde bu tür gayriresmi tahsilatlara girişilmesi, şap ticaretini şüphesiz sekteye uğratmıştır. Nitekim İzmir bölgesinde görevli tuz emininin şap nakliyatı için sürekli vergi toplayan bir tutum takınması ve her bir deve yükünden 22'şer pare bac gibi vergiler alması dolayısıyla deveci taifesi şap nakliyatı yapmaktan geri durarak İzmir'e şap taşımaktan kaçınmıştır. Bu sebeple İzmir bölgesine yapılan şap nakilleri durmuş ve neticesinde gerek şaphane mukataasının idarecilerinin hakları gerekse devletin elde edeceği gelir olumsuz yönde etkilenmiştir.⁵⁷⁶ Bu noktada dile getirilmesi gerekir ki verilen birkaç örnekte ifade edilen şehirlerin yanı sıra birçok şehirde de şap ticaretini derinden sarsan bu tarz usulsüz vergi talebi olayları vuku bulmuştur.

Kesin yasak olmasına rağmen vergi toplama yetkisi bulunan gümrük emini vb. birçok görevlinin, şap naklinde geçerli bir uygulama olan vergi yasağı veya vergi muafiyeti hakkını ihlâl etmelerinde kendileri tarafından öne sürülen bir söylem veya bahane söz konusudur. Bu söylem, şaphane mukataaları özelinde verilmiş olan beratlarda, şap nakli hususunda vergi muafiyeti hakkı tanınan yerler arasında kendilerinin sahip oldukları iskele ve kazaların adlarının yazılı olmadığı

⁵⁷² BOA, D.MMK, 194, 102 (4 Zilhicce 1142/20 Haziran 1730); BOA, C.DRB, 46, 2272 (7 Cemaziyelevvel 1147/5 Ekim 1734); BOA, D.MMK, 364, 57 (11 Rebiülevvel 1188/22 Mayıs 1774); BOA, D.MMK, 369, 77 (15 Şaban 1191/18 Eylül 1777).

⁵⁷³ BOA, D.MMK, 68, 54 (7 Receb 1109/19 Ocak 1698).

⁵⁷⁴ BOA, C.DRB, 46, 2272 (7 Cemaziyelevvel 1147/5 Ekim 1734).

⁵⁷⁵ BOA, AE.SMST.III., 232, 18349 (5 Cemaziyelahir 1180/8 Kasım 1766).

⁵⁷⁶ BOA, D.MMK, 340, 121 (23 Receb 1175/17 Şubat 1762).

yönündedir.⁵⁷⁷ Fakat bu ifade hiçbir surette gerçeği yansıtmadığı gibi şap madeninin naklinde ortaya çıkan bu tür usulsüzlükler, örü ağlarının içinde bulunan önemli taşıma yollarının üzerinde veya etrafında kurulu olan yerleşim merkezlerinin idarecilerine merkezden gönderilen emir yazılarıyla mutlak surette engellenmek istenmiştir. Örneğin, Diyarbakır bölgesine gönderilen şap madeninin naklini gerçekleştirenlerden vergi talep edilmemesi için Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataası bölgesinden itibaren Diyarbakır'a kadar uzanan hat üzerinde bulunan ve şap yükünün geçirilecek olduğu tüm yerlerin kadı, mütesellim gibi önde gelen vazifelilerine yönelik ikaz edici içerikte bir emir gönderilmiştir.⁵⁷⁸

3.2.2. Satış Konusunda Genel Kurallar

Osmanlı Devleti'nde Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının maden sahalarında üretilen şap madeninin satışı ile ilgili olarak yürürlüğe konulan bazı temel kurallar bulunmaktaydı. Bu kuralların en başında örü kuralı gelmekteydi. Örü hususu sahip olduğu öneme istinaden yukarıda “*Örü-Satış Alanı Meselesi*” başlığı altında, müstakil bir başlık olarak tüm ayrıntısıyla izah edilmiş olmasından dolayı burada ayrıca ele alınmayacaktır. Örü kuralının dışında olarak bir de şap satışı esnasında veya sürecinde tanınan, gümrük gibi birtakım vergilerden muafiyet kuralı bulunmaktaydı. Bu kurala da daha önce şap nakli kısmında yeterince değinilmiş olunması sebebiyle bu kısımda ayrıca değinilmeyecektir. Şap ticareti meselesinde örü kuralı merkeze konulduktan sonra, bu kuralın ve vergi muafiyeti kuralının dışında olarak, incelenen arşiv belgelerinden hareketle tespit edilen diğer satış kuralları mirî şap önceliği, satış izin tezkeresi ve halef-selef kuralı olmak üzere üç ana kaide etrafında varlık bulmaktaydı. Satışı yapılacak şap cevherinin belirtilen bu beş kurala uyularak yapılması gerekmekteydi. Fakat yine de ilgili kuralların dikkate alınmayıp ihlâl edildiği birçok satış hareketi de gerçekleşmekteydi. Söz konusu kurallar ve bu kurallara rağmen yaşanan aykırı satış faaliyetleri aşağıda sırasıyla izah edilecektir.

3.2.2.1. Mirî Şap Önceliği Kuralı

Osmanlı memleketlerinde şap madeninin satışında öncelik her daim “*mirî*” şeklinde ifade olunan ve devlete ait anlamına gelen şaptaydı. Yani devlet sınırları içerisindeki herhangi bir bölgede şap satışı yapılacaksa, bu, öncelikle geliri doğrudan devletin hazinesini etkileyecek olan resmî şap üzerinden sağlanmalıydı. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti, elinde şap madeni bulunduran madencilerin, devecilerin, sivil tüccarların, resmî vazifesi sona ermiş eski şaphane mukataası idarecilerinin veya elinde bir şekilde çalıntı şap bulunduranların şap satışı yapmasını, öncelikle devletin kazancı ve mukataa idarecilerinin iltizam veya malikâne hakkı düşüncesiyle kısıtlamış ve

⁵⁷⁷ BOA, D.MMK, 255, 61 (15 Cemaziyelahir 1155/17 Ağustos 1742); BOA, C.DRB, 45, 2243 (15 Zilkade 1166/13 Eylül 1753).

⁵⁷⁸ BOA, C.DRB, 45, 2225 (9 Zilkade 1138/9 Temmuz 1726).

herhangi bir bölgeye resmî olarak nakli gerçekleştirilen mirî şap ilgili bölgede tamamen satılıp bitirilmeden, başkalarınca herhangi bir şap satışının yapılmasına yasak koymuştur. Nitekim devlete ait mirî şap satılmadan diğer şapların satılmaması kuralına yönelik olarak arşiv belgelerinde şu ifadeler yer almaktadır: “...mirî şab fîrûht olunmadıkça aherin şabı minba ‘ad fîrûht olunmaya deyü şart-ı iltizamı...”; “şabhane-i mezbureden hâsıl olan mirî şabı örüsü olan ... ve sair mahallere nakl olundukda mirî şab fîrûht olunmadıkça aherin şabı minba ‘ad fîrûht olunmaya...”.⁵⁷⁹ Verilen ifadeler şap satışında etkili olan mirî şap önceliği kuralının önemini ve kapsamını kesin bir dille ortaya koymaktadır.

Mirî şap ifadesi esasında doğrudan şaphane mukataalarına ait maden ocaklarından çıkartılıp şaphanenin maden tesislerinde işlenen ve mukataa idarecilerinin elinde ve tasarrufunda bulunan, çalıntı olmayan resmî şapları niteler. Maden sahaları, temelinde devletin mülkü olsalar da devlet buraları mukataa sisteminin bir gereği olarak sivil şahıslara belli bir bedel karşılığında iltizam şeklinde kiralamış olduğu için işlenen şap cevheri üzerinde devletin doğrudan tahakkümü söz konusu değildi. Elde edilen şapın satışı ve satıştan elde edilen geliri, mukataayı malikâne olarak elinde bulunduran mukataa mutasarrıfları ve onların görevlendirdiği emnlere-mültezimlere aitti. Ancak mukataa bedeli olarak, mukataa idarecilerinin devlet hazinesine yaptıkları peşin ve taksit ödemeler, işledikleri şapın satışından elde ettikleri gelir ve kârla doğrudan ilişkili olduğu için ilgili şap doğal olarak “mirî şap” şeklinde devlete ait olarak tanımlanmakta ve görülmektedir.

Mirî şap önceliği kuralı sayesinde, şaphane mukataalarının malikâne olarak verildiği şahısların yaptığı veya yapacağı şap satışının sekteye uğramadan devamlılık arz etmesi ve neticesinde de mukataa bedeli olarak devlete ödemekle mükellef oldukları ödemelerin zamanında eksiksiz bir şekilde yapılabilmesi hedeflenmiştir. İncelenen arşiv vesikalarından zaman zaman bu kuralın dışına çıkmış olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının emini olan Konorta adlı bir Yahudinin şikâyetini barındıran 1705 tarihli bir belgede, Maruniye şaphane mukataasından elde edilen ve Edirne, Selanik ve İzmir bölgelerine gönderilen mirî şaplar satılmadan başkalarına ait gayriresmî şapların oralarda satılmaya başlandığı ve bu sebeple mirî şapın satılamayıp elde kalması nedeniyle devlet malına önemli ölçüde zarar verildiği belirtilmektedir.⁵⁸⁰ Bir diğer örnek ise Mısır bölgesi üzerinden verilebilir. Gedüs şaphane mukataasını iltizam yoluyla elinde bulunduran El-Hac Ahmed Haşim’in merkeze yaptığı arza göre; Mısır’a mirî şap harici şaplar getirilerek satılmaktadır. Bu sorunun ortadan kaldırılması için Mısır bölgesindeki devlet idarecilerine ferman gönderilmesine yönelik El-Hac Ahmed Haşim’in talebi söz konusudur.⁵⁸¹

⁵⁷⁹ BOA, D.MMK, 161, 3 (23 Cemaziyelahir 1135/31 Mart 1723); BOA, D.MMK, 369, 77 (14 Şaban 1191/17 Eylül 1777); BOA, C.ML, 447, 18097 (14 Şaban 1203/10 Mayıs 1789).

⁵⁸⁰ BOA, D.MMK, 91, 2 (12 Safer 1117/5 Haziran 1705).

⁵⁸¹ BOA, D.MMK, 346, 87 (27 Rebiülahir 1178/24 Ekim 1764).

3.2.2.2. Satış İzin Tezkeresi Kuralı

Satış izin tezkeresi, şap madeninin satışında, satışı gerçekleştirecek olan kişilere şaphane mukataalarının eminleri veya idarecileri tarafından verilen mühürlü ve imzalı izin belgesini ifade etmektedir. Osmanlı ülkesinin sınırları içerisinde yapılacak olan her türlü şap satışı, ancak ve ancak bu izin belgesine sahip olanlar tarafından yapılabilmekteydi. Bu durum belge diliyle söylenecek olursa “*kaide-i kadime*”dendi.⁵⁸² Yani kadim ve yerleşmiş olan değişmez bir kuraldı. Kendi adına özel olarak düzenlenmiş mühürlü ve imzalı şap satışı izin belgesine sahip olmayan kişilerin ellerinde bulunan tüm şaplar ise miktarına ve durumuna bakılmaksızın çalıntı şap olarak nitelenmekte ve bu kişilerin sahip oldukları şaplara devlet adına el konulması ve kural dışı hareketleri sebebiyle cezalandırılmaları mahiyetinde hapis cezasına çarptırılmaları uygun görülmekteydi. Bu doğrultuda olarak arşiv belgelerinde “...her kimin yedinde bilâ-tezkere şab bulunur ise bir akçe ve bir habbe virilmeksizin cânib-i mirîçün girift ve zabiti ma’rifetiyle te’dib olunmak üzere...” şeklinde oldukça keskin ifadeler bulunmaktadır.⁵⁸³

Çalıntı olarak nitelenen şapların varlığı genellikle şaphanelerdeki madenci reayanın veya şaphanelerden maden nakli yapan deveci taifesinin ya maden çıkarımı ya da şap nakli esnasında gerçekleştirdikleri hırsızlık neticesinde oluşmaktaydı.⁵⁸⁴ Madenciler ve deveciler bizzat kendileri çaldıkları şapı doğrudan satmaya teşebbüs edebildikleri gibi bazen de dışardan başkalarının gayriresmi olarak şap temin edebilmelerine dolaylı yönden aracı olabilmekteydiler. Nitekim 1733 tarihinde bazı tüccarlar, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının madenci reayasına gelerek gizli bir şekilde olması gereken güncel fiyattan çok daha düşük fiyata çalıntı şap satın almışlar ve şaphane emini tarafından verilen satış iznini içeren mühürlü ve imzalı satış tezkeresi belgeleri olmaksızın birtakım yerlerde izinsizce satışa çıkartmışlardır.⁵⁸⁵ Yine aynı şekilde Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasından çalınan bir miktar şap madeni Gümüşhane yöresinde gizlice satışa sunulmuştur.⁵⁸⁶ Çalıntı şap satışı hususunda diğer şaphane mukataalarının şaplarına yönelik örnekler de söz konusudur. Öyle ki Maruniye şaphane mukataasının madenci reayası ve devecileri madenlerden çalmış oldukları şapı bazı yerlerde izinsiz bir şekilde satıp kanun dışına çıktıkları gibi⁵⁸⁷ Gedüs

⁵⁸² BOA, C.İKTS, 42, 2099 (5 Ramazan 1200/2 Temmuz 1786).

⁵⁸³ BOA, D.MMK, 369, 64 (21 Cemaziyelahir 1191/27 Temmuz 1777).

⁵⁸⁴ Bkz. BOA, C.İKTS, 19, 930 (Gurre-i Rebiülevvel 1175/30 Eylül 1761). Benzer durumlar için ayrıca bkz. BOA, D.MMK, 368, 43 (8 Cemaziyelahir 1190/25 Temmuz 1776); BOA, D.MMK, 373, 62 (2 Rebiülahir 1195/28 Mart 1781).

⁵⁸⁵ BOA, MAD.d, 9931, s. 202 (19 Şevval 1145/4 Nisan 1733).

⁵⁸⁶ BOA, MAD.d, 9989, s. 226 (7 Zilkaade 1176/20 Mayıs 1763).

⁵⁸⁷ Bkz. BOA, D.MMK, 160, 142 (23 Cemaziyelahir 1135/31 Mart 1723); BOA, D.MMK, 266, 49 (21 Cemaziyelahir 1157/1 Ağustos 1744).

şaphane mukataasının madenci reayası ve devecileri de bu tür bir usulsüzlüğe cesaret edebilmişlerdir.⁵⁸⁸

İşçi ve devecilerin çalıntı şap satmaları, satış tezkeresi olmayanların satışlarının engellenmesi ve bu tür şaplara devlet adına mutlak surette el konulması meseleleri incelenen arşiv belgelerinde çoğunlukla “...mukataa-i mezburun [Gedüs] şart-ı iltizâmı kadimi üzere şabhane-i mezbûreden hâsıl olan mirî şabı işçileri ve devecileri sirka idüb bazı kazalarda biz emininden aldık deyü fîrûht idüb olvechle mal-ı mirîye gadr ve zarar olmağın şab işçileri ve devecileri yedlerinde madamki emininden memhûr ve me'mul tezkeresi olmadıkça fımaba'ad şab fîrûht itdürülmeyüb eğer iderleri olur ise mirîçün girift olunmak deyü...” şeklindeki bir ifadeyle veya benzer ifadelerle ortaya konulmaktadır.⁵⁸⁹

3.2.2.3. Halef-Selef Kuralı

Osmanlı Devleti'ndeki şap satışı hususunda ön plana çıkan temel kurallardan biri de halef-selef kuralıydı. Bu kural tamamen şaphane mukataalarının idarecileriyle alâkalı olup şap satışı konusunda şaphanenin eski ve yeni idarecileri arasındaki hukukî durumu netleştirerek şaphane mukataalarının düzenini tesis eden bir uygulamaydı. İlgili kural gereğince, şaphane emini veya mültezimi olan bir şahsın vazifesi sonlandığında veya sonlandırıldığında henüz satışını yapamadığı ve elinde kalan şaplar şaphaneye yeni atanan şaphane eminine teslim edilmek zorundaydı. Nitekim ilgili kural arşiv belgelerindeki ifadelerde şu şekilde yer almaktadır: “...sene-i sâbıkda olan mültezimler yedlerinde bulunan şabı mültezim-i lâhıkk-ı merkûma virmek şurût-ı mukataa ve kanun-ı mukarrreden iken...”⁵⁹⁰

Halef konumunda bulunan yeni şaphane idarecisi şaphane mukataasındaki görevine başladığı andan itibaren selef konumunda olan eski şaphane idarecisi ve eski idarecinin şap satışı için çeşitli bölgelerde görevlendirmiş olduğu adamlarının ellerinde mevcut satışa hazır şap bulunuyor olsa bile her ne koşulda olursa olsun herhangi bir bölgede şap satışı yapma yasakları mutlak surette başlamış olmaktaydı. Tabii ki eski şaphane idarecisinin ve satışla görevlendirmiş olduğu adamlarının elinde kalan şapların yeni idareciye teslim edilmesi, onların da hakları gözetilerek belirli bir ücretin kendilerine ödenmesi karşılığında gerçekleştirilmekteydi. Şaphanenin yeni idarecisi, eski idarecide ve adamlarında bulunan şap cevherini, güncel piyasa değerine göre hesaplanan miktara istinaden ödeme yaparak teslim almakta, depolamakta ve böylece satış tasarrufunu tamamen elde etmekteydi. Öyle ki Abdülkerim Efendi adlı kişi, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının idaresini iltizamla

⁵⁸⁸ Bkz. BOA, D.MMK, 339, 76 (23 Zilhicce 1174/26 Temmuz 1761); BOA, D.MMK, 322, 5 (21 Muharrem 1178/21 Temmuz 1764).

⁵⁸⁹ BOA, C.İKTS, 19, 930 (Gurre-i Rebiülevvel 1175/30 Eylül 1761).

⁵⁹⁰ BOA, D.MMK, 369, 79 (18 Şaban 1191/21 Eylül 1777).

elde ettiğinde İstanbul'a arz göndererek kanun ve mukataa şartı gereğince eski idareci ve adamlarının elinde kalan şapların onlardan teslim alınarak mühürlenmesi ve kendisine teslim edilmesinin sağlanmasını talep etmiş,⁵⁹¹ bunun üzerine eski mültezimlere, sahip oldukları şapların bedeli olarak 80.077 kuruşluk bir ödeme yapması akabinde ilgili şapları teslim alması sağlanmıştır.⁵⁹² Şap cevherinin bu şekilde el değiştirme döngüsü, XVIII. yüzyıl boyunca sürekli bir biçimde halef ve selef idareciler arasında devam etmiştir. Öyle ki adı geçen Abdülkerim Efendi'nin eminlik vazifesi sona erdiğinde de yerine atanan Hüseyin adlı şahıs, şaphane bölgesine varıp idareyi devralana dek yerli veya yabancı tüccar dâhil hiç kimseye şap sattırılmamış, sattırılmadığı gibi şap depolarındaki mevcut şaplar da kendisine verilene kadar mahzenler kapatılıp mühürlenmek suretiyle muhafaza edilmiştir.⁵⁹³

Bazı zamanlar, eski şaphane eminden arda kalan şaplara yeni idarecinin haricinde, elinde yeterli sermaye bulunan ve bu sermaye sayesinde satın alacakları şap cevherini satarak mevcut sermayelerini daha da arttırmak ümidinde olarak fırsat kollayan başka kişilerin de talip olmaya çalıştığı, fakat halef-selef kuralına bağlı kalınarak söz konusu talebin reddedildiği ve ilgili şapların yeni şaphane idarecisine teslim edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasının eski emini olan Teberdar Seyyid Halil'in Tokat'taki Yağcı Hanı'na depolamış olduğu ve çok zamandır da orada artık olarak kalmış bulunan 100 kantar ağırlığındaki şap cevherinin bir kantarı 15 kuruş olacak şekilde Mehmed adlı bir şahıs tarafından satın alınmak istenmiş olsa da şaphanenin yeni malikânegisi Numan Bey'in halef-selef kuralını hatırlatarak araya girmesi üzerine ilgili şapın her bir kantarının 15'er kuruştan Numan Bey'in görevlendirdiği adamına satılması ve ücretinin de hazineye aktarılması kararlaştırılmıştır.⁵⁹⁴ Böylece şaphane mukataaları özelinde tesis edilmiş olan bir kaidenin geçerliliği muhafaza edilmiş, halef-selef kuralının ihlâlüne ve bu yolla şaphane mukataasının nizamının bozulmasına sebep olacak hiçbir suistimale göz yumulmamıştır.

Eğer şaphane mukataalarının idarecileri bağlamında halef-selef hukukunu belirleyen ilgili kural uygulamada olmasaydı eski ve yeni idarecilerin her ikisi de aynı bölgelerde satış yapmaya devam edecekler ve böylece aralarında çıkar çakışması ya da çatışması çıkması kaçınılmaz olacaktı. Nihayetinde ise ortaya çıkan karışıklıklar şaphane mukataalarının olağan işleyişini bozacak ve devlet gelirlerinin temininin sağlanması meselesinin aleyhine bir durum gelişmiş olacaktı. Konuyla alâkalı arşiv kayıtları tetkike tabi tutulduğunda, eski şaphane mültezimlerinin ellerinde bulunan şapları yeni mültezimlere teslim etmek istemeyerek el altından satışa çıkarmalarından kaynaklı olarak böylesi uygunsuz durumların ara ara yaşanmış olduğu ve şaphane mukataalarının olağan işleyişinin bozulmasına sebep oldukları anlaşılmaktadır. Örnek vermek gerekirse, 1777 yılında idaresi el

⁵⁹¹ BOA, D.MMK, 339, 57 (17 Zilkaade 1174/20 Haziran 1761).

⁵⁹² BOA, D.MMK, 339, 124 (2 Safer 1175/2 Eylül 1761).

⁵⁹³ BOA, C.SM, 141, 7081 (6 Zilkade 1176/19 Mayıs 1763).

⁵⁹⁴ BOA, C.DRB, 12, 589 (3 Rebiülevvel 1207/19 Ekim 1792).

değiştiren Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının eski mültezimleri, ellerinde kalan şapları yeni mültezimlere teslim etmeyip gizlice Akdeniz'deki Girit, Mora, Kıbrıs gibi adalara götürüp satmışlar ve böylece kanuna aykırı bir hareket sergilemişlerdir.⁵⁹⁵ Tabii bu duruma istinaden, kaçınılmaz olarak, belirtilen bölgelerde güncel mirî şapın satışı mevcut idareci tarafından istenildiği ölçüde gerçekleştirilememiştir. Bu sebeptendir ki Osmanlı Devleti, böylesi olumsuz vakaları engellemesine yönelik bir tavır takınarak bu kuralın uygulanmasına mümkün olduğunca özen göstermiş ve gerektiğinde, yaşanan aksi durumları önlemek adına uyarıcı emirler göndermek suretiyle harekete geçmiştir.

3.2.3. Şap Satışı

Çalışmanın dönemi olan XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki şap satışı meselesinin teferruatına girmeden önce, ilgili dönemin öncesine, yani Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde ve hatta Osmanlı öncesindeki şap ticaretine de kısaca değinmek gerekir. Daha önce de vurgulanmış olduğu üzere Osmanlı öncesinde ve Osmanlı'nın ilk zamanlarında Anadolu'daki şapın işletim ve ticareti çoğunlukla Ceneviz ve Venediklilerin elindeydi. Nitekim ilgili merkezleri siyasi hâkimiyetleri altında bulundurmuş olan Selçuklular, Germiyanogulları, Menteşeoğulları ve Aydınogulları Kütahya şapının işletim ve ticaret hakkını Ceneviz ve Venediklilere iltizama verdikleri gibi,⁵⁹⁶ Foça şapının tekeli de gerek Bizans, gerekse Saruhanoğulları tarafından belirli yıllık bir vergi karşılığında Cenevizlilere bırakılmıştır.⁵⁹⁷ Bahsedilen İtalyan devletleri 1230'lu yıllardan itibaren Anadolu'dan yoğun miktarda şap satın almaya ve Avrupa'ya aktarmaya başlamışlar ve bu ticaret ilk başta Antalya limanı eksenli olarak gelişmiş, akabinde ise Selçuk ve Balat limanları da etkili olmuştur.⁵⁹⁸

Selçuklular döneminde Anadolu coğrafyasında Kütahya ve Karahisar-ı Şarkî olmak üzere iki sahada şap madeni üretilmekteydi⁵⁹⁹ ve Selçuklu sultanları hâkimiyet sahasında bulunan Kütahya'daki şap madenlerinin işletim tekeli İtalyan tacirlere vermişti. Avrupa'da gelişen tekstil endüstrisinin ihtiyaç duyduğu şap madeninin karşılanması için tüm ticarî faaliyetler ilgili tacirler eliyle Selçuklu toprakları üzerinden temin edilmekteydi. İtalyan tüccarlar Selçuklular ile kurmayı başardıkları bağlar sayesinde, bölge limanlarını aktif olarak kullanmakla birlikte şapın uluslararası ticarete varlık bulmasını yoğunlaştırmaktaydılar. Bu dönem şap ticaretinde Pisalı tüccarlar da yer

⁵⁹⁵ BOA, D.MMK, 369, 70 (29 Receb 1191/2 Eylül 1777).

⁵⁹⁶ Altay Tayfun Özcan, a.g.e., s. 85, 90.

⁵⁹⁷ Foça şapının işletim ve ticaretinin Bizans tarafından 1264'te Cenevizlilere devredilmiş olduğuna dair bkz. Altay Tayfun Özcan, a.g.e., s. 86.; Foça şapının Saruhanoğulları tarafından Cenevizlilere verilmiş olduğuna dair bkz. Mikail Acıpınar, **Osmanlı-Floransa İlişkileri (XV-XVI. Yüzyıl)**, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 3.

⁵⁹⁸ Altay Tayfun Özcan, a.g.e., s. 84, 86 - 87.

⁵⁹⁹ Faruk Sümer, "Selçuklular Devrinde Türkiye'de Madenler", **Tüklük Araştırmaları Dergisi**, (4), İstanbul, 1989, s. 164.

bulmuş olmakla birlikte uluslararası şap ticaretinde Ceneviz ve Venedikliler kadar etkili olamadılar.⁶⁰⁰

İlerleyen süreçte Ceneviz ve Venedik İtalyan devletlerinin tüccarlarına bir diğeri olarak Floransalı tüccarlar da katılmış, 1437 tarihinde İstanbul'da bulunan Cenevizlilerle yaptıkları bir antlaşma ile birlikte Anadolu'dan yapılan şap ithalatına eklenmişlerdir. Osmanlı şehirlerinde ticarî faaliyetlere girişen Floransalı tüccarlar, Foça şapını tekstil sanayiinde kullanmak gayesiyle Avrupa'ya götürmeyi başarmışlardır.⁶⁰¹ Avrupalı tüccarların, satın almış oldukları şapları Avrupa'nın birçok farklı limanına taşıdığı bilinmektedir. Bu liman noktaları arasında Malorka, Malaga, Cadiz, L'Ecluse, Cenova, Lisbon limanlarından bahsedilebilir.⁶⁰² Ülke bazlı düşünüldüğünde ise Osmanlı coğrafyası merkezli olarak imal edilen şapın Avusturya⁶⁰³, İtalya, Belçika, İspanya ve İngiltere'ye⁶⁰⁴ kadar uzandığı söylenebilir.

Osmanlı Devleti, kuruluşunun henüz ilk yüzyılı içerisinde, 1352'de bazı ticarî imtiyazlarla birlikte Batı Anadolu bölgesinde bulunan şap kaynaklarının üretim ve işletme tekeli ağırlıklı olarak Cenevizlilere vermiştir. Tabii bunda Venedik'in XV. yüzyılın sonlarına dek sürecek olan denizlerdeki üstünlüğünü dengelemek amacıyla Ceneviz ile işbirliği düşüncesi etkili olmuştur.⁶⁰⁵ Cenevizlilerin Osmanlı şap madenleri üzerindeki etkinliği I. Mehmed, II. Murad ve II. Mehmed'in saltanat devirlerinde de sürmüştür.⁶⁰⁶ Bu esnada Venedik'in şap üzerinden giriştiği ticaret de devamlılık arz etmiştir. XVI. yüzyıl ve sonrasında İzmir ve İstanbul, Osmanlı şapının Avrupa'ya ihraç edilmesinde öne çıkan iki merkez olmuş, 1769-1789 döneminde Venedik, İzmir ve İstanbul limanlarını kullanmak suretiyle Osmanlı'dan 1.504.547 *libra sottile* miktarı şap satın almış ve kendi iç piyasasındaki ilgili sektörlerde kullanıma sunmuştur.⁶⁰⁷ Fakat Avrupalı devlet ve tüccarlarının Osmanlı şapı üzerindeki etkinliği ve tekeli zamanla kırılmıştır. Osmanlı yönetiminin maden mukataalarını malikâne sistemiyle merkezileştirmesi neticesinde şap madeninin üretim ve ticareti mukataa idarecileri ve onların vazifelendirdiği satış mütezzimlerine geçmiştir. Böylece Avrupalıların imtiyazlar ile sağladıkları esnek ve rahat düzen de değişmiştir. Öyle ki III. Mustafa'nın saltanat evresinde 1763 yılında ortaya konulan yeni tarife ile yabancılardan alınan vergilerde düzenleme

⁶⁰⁰ Muharrem Kesik, "Selçukluların Hâkimiyet Sahasında Bulunan Madenler", **Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen: Prof. Dr. Abdülkerim Özeydin'a Armağan**, Ebru Altan vd. (Ed.), 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, , İstanbul, 2020, s. 379.

⁶⁰¹ Acıpınar, a.g.e., s. 6 – 7.

⁶⁰² Altay Tayfun Özcan, a.g.e., s. 88 – 89.

⁶⁰³ Numan Elibol, **18. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi – Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2003, s. 194.

⁶⁰⁴ Özgür Oral, **Osmanlı-Venedik Ticari İlişkileri (1763-1794)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 235. (Yazar bu veriyi Kate Fleet, a.g.e., s. 84'e dayandırmaktadır).

⁶⁰⁵ Acıpınar, a.g.e., s. 3.

⁶⁰⁶ Oral, a.g.e., s. 235.

⁶⁰⁷ Oral, a.g.e., s. 235 – 236.

yapılmış ve şap ticaretinden alınan vergi %100 oranında arttırılmıştır. Önceden şapın 1 kantarı için 5.5 kuruş vergi ödeyen İzmir'in yabancı tüccarı, yeni düzenlemeye istinaden 11 kuruş; İstanbul'daki yabancı tüccar ise 6 kuruş ödemeye başlamıştır.⁶⁰⁸

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, uluslararası mahiyetteki birçok ticaret yolu güzergâhının geçtiği bölgeleri uzun yıllar siyasi hâkimiyeti altında bulunduran ve ilgili yolları etkin bir şekilde kullanma eğiliminde olan bir devlettir. Nitekim ticarî faaliyetlere son derece önem verilmekte ve bu faaliyeti yürüten yerli veya yabancı tüccarlar, Osmanlı toplumunun unsurları olan köylü, esnaf ve bazı askerî vasıflı kişilerden dahi daha itibarlı kabul edilmekteydiler. Ticarî faaliyet, önemsiz görülen sıradan bir uğraş değil, aksine teşvik gören ve muhafaza edilen bir girişimdi. Öyle ki tüccar taifesine mensup kişilerin yapmış oldukları ticaret işi nedeniyle vergilendirilmeleri ziraat gibi başka uğraşılardan dolayı devlete ödenmesi gereken vergilere nazaran son derece makul kabul edilen düzeylerde yapılmaktaydı. Osmanlı Devleti'ndeki tüccarlara ve tüccarların ifa ettikleri ticarî faaliyetlere yönelik ortaya çıkan bu olumlu ve ılımlı yaklaşımın temel sebebi, devletin iktisadî manada benimsemiş olduğu *provizyonizm*, yani *iaşe* ve *fiskalizm* ilkeleriyle bağlantılıydı. *İaşe* ilkesi doğrudan tebaanın refah durumu ile irtibatlıyken; *fiskalizm* ilkesi ise doğrudan devletin hazine gelirleriyle alâkalıydı. *İaşe* unsuru, devletin sınırları içerisinde her türlü mal ve hizmet arzının bol, kaliteli ve uygun fiyatta bulunmasını temin etmeyi amaçlayan bir görüştü. *Fiskalizm* unsuru ise devletin sahip olduğu hazine gelirlerini olabildiğince üst seviyeye taşımak ve ilgili seviyenin aşağısına düşürmemeyi hedefleyen bir ilkeydi.⁶⁰⁹ Dolayısıyla bahsedilen hedeflere ulaşabilmek adına ticaretin etkinliği ve desteklenmesi mevzusu devlet tarafından olmazsa olmaz bir durum olarak görülmekteydi.

Osmanlı Devleti, sahip olduğu şaphane mukataalarının maden ocaklarından üretilen şap madeninin miktar olarak fazlalığı ve kendi kendine fazlasıyla yetiyor olması sayesinde, şap madeninin ülke içerisindeki bolluğu ve arzını zaten sağlayabilmekteydi. Böylece şap maddesi bağlamında toplumun ihtiyaç duyduğu *iaşe* de karşılanmış olmakta, dolayısıyla şap cevherinin dışarıdan ithal edilmesine pek gerek duyulmamaktaydı. Şap madeninin iç piyasadaki yeterliliği ve fazlalık arz etmesi ise şap maddesinin diğer ülkelere ihraç edilmesi ve böylece *fiskalizm* ilkesine bağlı olarak devlet hazinesinin gelir elde etmesinin sağlanması durumunu devreye sokmakta ve gerek şaphane idarecilerine gerekse tüccar taifesine ülke dışına şap satışı yapma imkânı sağlanmış olmaktadır.

Şap madeninin ihraç edilmesinde Osmanlı Devleti'ndeki diğer bir uygulama olan ve *memnu meta* olarak adlandırılıp önemli ve kıymetli görülen birtakım maddelerin devlet dâhilinde muhafaza

⁶⁰⁸ Oral, a.g.e., s. 62, 65, 69.

⁶⁰⁹ Mehmet Genç, "15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Ticaret", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, 15. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 203 – 204.

edilmesi ve istisnai zamanlar olmakla birlikte dışarıya satılmasının yasak olması kuralına da ayrıca değinmek gerekir. Osmanlı Devleti'nde genel olarak bazı stratejik malların dışa ihraç edilmesine müsaade edilmemekteydi. Stratejik olarak addedilen bu önemli mallar arasında madenler, gıda ürünleri, askerî aletler ve sanayide kullanılan hammaddeler yer almaktaydı.⁶¹⁰ Zikredilen bu dört grup malların içerisinde buğday, pamuk, pamuk ipliği, yapağı, yün, deri, gön, sahtiyan, meşin, sebze, meyve, silah, at, nal, mih, barut, gülle, koyun, bal mumu, zift, altın, gümüş, bakır, kurşun, demir ve şap örnek olarak gösterilebilir.⁶¹¹ Bahse konu olan maddelere bir göz atıldığında, esasında hepsinin toplumun ve devletin gereksinimi olan temel maddeler olduğu kolaylıkla anlaşılabılır. Nitekim bu maddelerin bir kısmı doğrudan toplumun beslenmesine hitap ederken, bir kısmı da toplumun ve devletin iktisadî ve askerî varlığına hitap etmekteydi. Dolayısıyla hiçbir eksikliğin cereyan etmemesi oldukça ehemmiyetliydi.

İhracı yasaklanan mal ve ürünlerin yasak durumlarının dönemsel olduğunu, zaman zaman yasak hâllerinin kaldırılmış veya delinmiş olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Bu minvalde, şap madeninin de bazı vakitler dışa satımının yasaklanmış olduğu görülse de ilgili yasağın XVIII. yüzyılda mevcut olmadığı, iç piyasaya yönelik yoğun satış faaliyetinin yanı sıra ihtiyaç fazlası şap cevherinin dış bölgelere ihraç edilmekte olduğunu ve bu durumun fiskalizm bağlamında devlet gelirlerine katkı sunduğu belirtilmelidir. Zaten bu noktada şap madeni; gümüş, kurşun, demir ve bakır gibi askerî faaliyetler için imal edilen araç gereç ve silahların üretiminde etkili olan madenlerle bir tutulmamalıdır. Belirtilen bu tür madenler askerî silah gücü temininde ön planda oldukları için rakip devletlerin eline geçmemelerinin istenmesi son derece makul görülmektedir. Fakat şap madeninin askerî amaçlı herhangi bir kullanımının olmayışı ve bol miktarlarda üretiminin bulunması, şapın dışa ihraç edilmesinde ve böylece diğer devletlerin eline geçmesinde herhangi bir engel görülmemesini sağlamıştır. Bu izahattan sonra şap madeninin genel satışı meselesi ele alınabilir.

Osmanlı ülkesinde üretilen şap madeninin XVIII. yüzyıldaki satışının, yukarıda şap satışına yönelik genel kurallar kısmında maddeler ve örnekler hâlinde izah edilen ve birbirlerini tamamlayıcı ve destekleyici hüviyete haiz olan örü alanı, vergi muafiyeti, mirî şap önceliği, halef-selef ve satış izin tezkeresi şeklindeki beş önemli kural çerçevesinde gerçekleştirilmesi kanun hâline gelen ve sürekli vurgulanan bir nizamdı. Şap satışı, getirilen ilgili kanunlar sayesinde oluşturulan düzen bağlamında birtakım idareci, görevli veya temsilci diye tanımlanabilecek kişiler ve ticaret erbabları vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi. Söz konusu şahıslar; şaphane eminleri, satış mültezimleri ve tüccarlar şeklinde sıralanabilir.

⁶¹⁰ Ahmet Tabakoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", **Türkler**, 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2014, s. 682.

⁶¹¹ Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 284, 290, 292-293, 295, 297-300.

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarının maden sahalarında madenci reaya eliyle işlendikten sonra ticarî bir ürün şeklini alan şap madeninin satış işlemi genellikle iki ayrı usulde yapılmaktaydı. Birinci ve en yaygın olan satış usulü, şaphane mukataalarının eminleri tarafından ve eminlerin vekilleri aracılığıyla doğrudan şaphane tesislerinden hem kara yolu hem de deniz yoluyla gönderilen ve ülke içerisindeki farklı sahaların belirli bölgelerinde şap satışı yapma yetkisini iltizamla elde etmiş olan satış mültezimlerine teslim edilen ve ilgili mültezimler tarafından, meslekleri gereği şap cevherine ihtiyaç duyan boyacı, dokumacı, kassab, attar ve debbağ gibi esnaf oluşumlarına veya tüccarlara yapılan satışı. Örneğin, 1700'li yılların başında Maruniye şaphane mukataasının emini olan Konorta'nın vekili Kiryaki Yako bir miktar şapla birlikte Yenişehir bölgesine şap satışı yapmak için gönderilmiştir.⁶¹² Benzer şekilde 1765'li yıllarda Edirne, Sofya ve Selanik bölgesinde şap satışı için satış mültezimi görevini üstlenenlere Edirne'de satılması için 2.700; Sofya'da satılması için 2.550; Selanik'te satılması içinse 3.500 kantar şap yollanmıştır.⁶¹³ Yine yetkili mültezim tarafından 50 fiçı miktarı şapın alınarak Varna'da satışa çıkarılması söz konusu olmuştur.⁶¹⁴

Şapın satışında ikinci usul ise yerli ve yabancı tüccarların bizzat şaphane tesislerinin merkezlerine giderek şaphane mukataalarının yetkili eminlerinden şap satın almasıyla gerçekleşen satışı. Örneğin, 1764 senesine tarihlenen bir arşiv vesikasından anlaşıldığına göre; Halep ve Şam gibi ticarî faaliyetlerde etkili şehirlerden pek çok tüccar, Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasına şap temini için devamlı olarak gelip gitmekteydi.⁶¹⁵ İlgili yerlerden gelen tüccar taifesi şaphanelerden almış oldukları şapları, sahip oldukları kervanları vasıtasıyla ülke içerisindeki veya dışındaki farklı noktalara ulaştırmakta ve oralarda satışa sunmaktaydılar.⁶¹⁶ Bu noktada, büyük tüccarlara ait gemiler de aktif rol almaktaydı. Örneğin, Fransız bir tüccar olan Minasi/Mösyenesi(?), Maruniye ve Gedüs şaphane mukataalarından almış olduğu 1.000 kantar miktarı şap cevherini kendi gemisine yükleyerek Tunus bölgesine göndermiş ve orada meslekleri gereği şap cevherine ihtiyaç duyan ilgili esnaf gruplarına sattırıştır.⁶¹⁷ Yine benzer şekilde, doğrudan Maruniye şaphane mukataasına giden Françe Giryaska adlı başka bir tüccar da iki buçuk yıldır satın alıp biriktirmiş olduğu toplam 3.063 kantar ağırlığa tekabül eden şap cevherini Meğri bölgesinde depolamak suretiyle Meğri iskelesi üzerinden yüklediği gemiler vasıtasıyla değişik bölgelere nakletmiş ve o bölgelerin esnafına satmıştır.⁶¹⁸

⁶¹² BOA, MAD.d. 7560, s. 12 (29 Rebiülevvel 1121/8 Haziran 1709).

⁶¹³ BOA, D.MMK, 352, 120 (17 Zilhicce 1181/5 Mayıs 1768).

⁶¹⁴ BOA, D.MMK, 368, 11 (27 Cemaziyelevvel 1190/14 Temmuz 1776).

⁶¹⁵ BOA, MAD.d. 9991, s. 117 (7 Receb 1177/11 Ocak 1764).

⁶¹⁶ Örneğin, ticaret yapmak amacıyla Karahisar-ı Şarkî bölgesinden Trabzon'a giden Kırkor adındaki bir tüccarın malları arasında 32 kg. şap yer almaktaydı. Bkz. Aygün, a.g.e., s. 203.

⁶¹⁷ BOA, C.İKTS, 42, 2082 (5 Cemaziyelevvel 1187/25 Temmuz 1773).

⁶¹⁸ BOA, AE.SABH.I., 70, 4868 (7 Rebiülahir 1191/15 Mayıs 1777).

Yukarıda örnekleriyle beraber açıklanan her iki genel satış yöntemi sayesinde, üretilen şap madeninin gerek şaphane eminleriyle şap satış mültezimleri gerekse tüccarlar vasıtasıyla Osmanlı memleketlerinde aktif olarak dolaşımı ve dağılımının sağlanmasıyla birlikte, zincirleme olarak, hem toplumun ihtiyaç duyduğu devrin önemli bir ürününün arzı karşılanmış hem de şaphaneler, şaphanelerin idarecileri ve bağlantılı olarak merkezi devlet hazinesi kâr etmiş olmaktaydı. Söz konusu iki usulün yanı sıra doğrudan madenci reaya tarafından da şap satışı yapılabilmekteydi. Madenci reaya tanınan bu satış hakkı, daha önce de bahsedilmiş olduğu üzere, sadece işçilik vazifesi karşılığında işçilik ücreti olarak kendilerine verilen üçte birlik (her üç kantar ağırlığındaki şap üretiminin bir kantarı) şap içindi. Fakat madencilerin işçilikleri karşılığında almış oldukları şapları dışarıdan birilerine satmalarına gerek kalmadan çoğunlukla şaphane eminlerinin nakit ücret ödeyerek sahip oldukları şaplarını onlardan satın aldıklarını da burada ayrıca hatırlatmak gerekir.

Osmanlı ülkesinin sınırlarının dışına gerçekleştirilen şap satışında, ihracatı gerçekleştirmek üzere bazen özellikle Avrupalı tüccarların bulunmaya çalışılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda, Nemçe (Avusturya) Devleti'nin İstanbul elçiliğinden istifade etmek suretiyle yurtdışına şap satışı adına anlaşma sağlanan Venedik kökenli bir tüccarın varlığı söz konusudur. Elçilik ile küçük çaplı bir diplomatik tatsızlığa da sebebiyet veren bu olayın seyri, maslahatgüzarın yazısını barındıran 1778 tarihli bir vesikada ayrıntılı bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Bahsi geçen yazıdan anlaşıldığına göre, elçilikte tercüman olarak görevli bulunan İsak Sirkati, dönemin Erzurum valisi Seyyid İbrahim Paşa'nın kethüdası tarafından çağırılmış ve kendisinden Osmanlı şapının Frengistan (Avrupa) taraflarına satışını gerçekleştirmek için efrenc tüccarlardan bu işi yapmaya kudreti yetecek birini bulması talep edilmiştir. Bu talep üzerine tercüman İsak Sirkati, Galata'da ikamet eden Venedikli tüccar Ustorgo ile görüşmüş ve Frengistan'da yapılması planlanan şap satışının iltizamını kendi üzerine almasını teklif etmiştir. Teklifin tüccar Ustorgo tarafından kabul edilmesi ve bahsedilen kethüda ile yapılan anlaşma gereğince sonraki süreçte tüccar Ustorgo'ya 15.000 kantar ağırlığında miri şap satılmış, o da satın aldığı şapları Avrupa'nın çeşitli pazarlarına götürüp satmıştır. Söz konusu satıştan sonra aradan geçen sekiz yıl akabinde, anlaşmayı temin etmiş olan kethüdanın vekili Osman Efendi, tüccar Ustorgo'ya satılmış olan şapların bir miktar ödemesinin tahsil edilmemiş olduğunu iddia ederek, bu işe aracılık yapan kişi olduğu için tercüman İsak Sirkati'yi suçlama ve cezalandırma girişiminde bulunmuştur. Olayın böylesine büyümesi üzerine tüccar Ustorgo çağırılmış ve ödeme olayının aslının ne şekilde cereyan etmiş olduğu kendisine sorulmuştur. Tüccar Ustorgo'nun ilgili ödeme işlemini eksiksiz olarak yerine getirmiş olduğuna dair beyanat verdiğiğine değinen maslahatgüzar, Osman Efendi'nin kalkıştığı bu haksız hareketin sonlandırılmasını Osmanlı makamlarından talep etmiştir.⁶¹⁹ Yaşanan bu hadisenin seyrinin bu noktadan itibaren ne şekilde devam edip sonuçlandığının takibi maalesef yapılamamıştır.

⁶¹⁹ BOA, C.HR, 129, 6447 (2 Şaban 1192/26 Ağustos 1778).

Bu noktada şap satış mültezimlerine ayrı bir paragraf açmak ve üzerinde ayrıca değerlendirmeler yapmak gerekir. İncelenen arşiv vesikalarından anlaşıldığına göre; şaphane mukataalarının örü ağlarında kalan pek çok bölgede, şaphane mukataalarının eminleri tarafından görevlendirilen ve şap cevherinin satış işlerini organize edip satışı gerçekleştirmekle yükümlü birçok satış mültezimi bulunmaktaydı. Nitekim şaphane mukataalarının örü alanlarındaki yerleşim yerlerinde satış yapma işini üstlenen satış mültezimleri bulunduğu, İzmir kadısına hitap eden bir hüküm belgesinde açıkça ortaya konulmaktadır. İlgili hükümde, Gedüs şaphane mukataasına bağlı bulunan örü bölgelerinin tamamında satış mültezimlerinin bulunduğu, iltizam usulüyle üzerlerine aldıkları yerlerde şap satışı yaptıkları ve onlara kimsenin müdahale etmemesi gerektiğine dair veri mevcuttur.⁶²⁰ Söz konusu mültezimler, bu görevi şaphane mukataalarının idarecilerinden kendileri için kefil de göstererek birkaç yıllığına temin etmekteydiler. İncelenen arşiv belgelerinde tespit edilen bazı yerleşim yerleri ile o yerlerin yetkili şap satış mültezimlerinin bazıları şu şekildedir: Üsküp, Selanik, Siroz, Gümülcine bölgesi: Selanikli Torodi; Ankara bölgesi: İsmail; Yenişehir-i Fenar ve Mora bölgesi: İstefan; Girit bölgesi: Osman; İzmir bölgesi: Yasef; Mısır - Kahire bölgesi: Benyamin.

621

Şaphane mukataalarından satış için eminler tarafından nakledilen şaplar satışın yapılacağı yerlere ulaştığında, o bölgelerin yetkili satış mültezimlerine götürülmekte, ilgili mültezim tarafından tartılmakta ve sonrasında ise depolanarak teslim alınmaktaydı. Örneğin, 1786 tarihinde Halep şehrine aktarılan Karahisar-ı Şarkî şaphane mukataasına ait bir miktar şap cevheri, bölgenin satış mültezimi tarafından teslim alındığında Hacı Musa adlı handa depolanmıştır.⁶²² Depolama işlemi için yerleşim yerlerinde şap madenini muhafaza edecek mahiyette birçok mağara tarzı belirli depo veya mahzenlerin olduğunu ve buraların şap satış mültezimleri tarafından yoğunlukla kullanılmakta olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir. Nitekim 1761 tarihli bir belgede bahsedilen Selanik, Üsküp, Siroz ve Gümülcine bölgelerindeki mahzen-depo tarzı şap mağaralarının varlığı, mültezimlerin ellerinde bu tür depoların bulunduğunu desteklemektedir.⁶²³ Gönderilen şap cevherinin mültezimler tarafından teslim alınmasının akabinde ise bu depolar üzerinden yapılan aktarımlarla ilgili bölgelerde şap satışı başlamaktaydı. Diğer yandan, yapılan literatür incelemesinden anlaşıldığına göre, bazı şehirlerin çarşılarında satış mültezimlerinin uhdesinde olarak şap dükkanları da bulunmaktaydı. Nitekim XVII. yüzyılda, şaphane mülteziminin uhdesinde olarak Manisa çarşısında bir şap dükkânı

⁶²⁰ Bkz. BOA, D.MMK, 22820, 2 (25 Muharrem 1183/31 Mayıs 1769).

⁶²¹ Sırasıyla bkz. BOA, A.DVNS.AHKR.d, 18, s. 59 (Evahir-i Rebiülevvel 1175/19-29 Ekim 1761); BOA, D.MMK, 359, 121 (11 Muharrem 1185/26 Nisan 1771); BOA, D.MMK, 368, 43 (8 Cemaziyelahir 1190/25 Temmuz 1776); BOA, D.MMK, 373, 62 (2 Rebiülahir 1195/28 Mart 1781); BOA, D.MMK, 380, 70 (12 Ramazan 1198/30 Temmuz 1784); BOA, C.ML, 16, 725 (Evahir-i Cemaziyelahir 1211/21-30 Aralık 1796).

⁶²² BOA, C.ML, 127, 5589 (Tarihsiz).

⁶²³ BOA, A.DVNS.AHKR.d, 18, s. 59 (Evahir-i Rebiülevvel 1175/19-29 Ekim 1761).

kurulmuş olduğu gibi,⁶²⁴ aynı şekilde Diyarbakır’da da bir şap dükkânının tesis edilmiş olduğu tespit edilmiştir.⁶²⁵

Şap satış mültezimleri, satın almış oldukları şap cevherinin bedelini mukataa idarecilerine ödedikleri ve görevli oldukları bölgelerdeki şap satışı işinde herhangi bir suistimale kalkışmadıkları sürece gerek kendileri gerekse şaphane idarecileri açısından herhangi bir sorun yaşanmamakta, devletin herhangi bir müdahalede bulunması da gerekmemekteydi. Ancak satış için peşin veya taksitle almış oldukları şap cevherinin ücretini şaphane eminlerine ödemediklerinde ya da ödeyemediklerinde ise kaçınılmaz olarak bazı yaptırımların devreye sokulması söz konusu olmaktaydı. Nitekim 1765’li yıllarda iltizamla Sofya civarında şap satma yetkisi kazanan Alaiyeli Molla Ali adlı mültezim, satmak üzere almış olduğu 12.000 kuruşu aşan değerde şap cevherinin ödemesini iki-üç yıl geçmesine rağmen yapmayınca yakalanıp hapsedilmiş, borcuna karşılık gelecek mal varlığının olup olmadığı araştırılmıştır. İzmir’de kendisine ait 1.000 kantarlık bir malı olduğu tespit edilince kendisinin kefil olan tersane-i amire bezcibaşısı Yakup ile birlikte görevlendirilen bir mübaşirin İzmir’e gönderilerek belirtilen malı satmaları ve borcu karşılığı olarak şaphane eminine teslim etmeleri yoluna gidilmiştir.⁶²⁶ Yine aynı tarihlerde Maruniye şaphane mukataasından bir miktar şap satın alan Yemandi, ilgili satın alma işleminde devlete 25.000 kuruş borçlanmış, daha sonrasında aldığı bu şapı satmak amacıyla seyahat yapmaktayken Siroz’da ölmüştür. Ölümü üzerine ise sahip olduğu mal ve eşyasının, devlete olan borcu karşılığı olarak alıkonulması ve İstanbul’a gönderilmesi süreci başlatılmıştır.⁶²⁷ Benzer bir el koyma hadisesini Karahisar-ı Şarkî şapı özelinde de görmekteyiz. Fakat bu seferki olayın cereyan sebebi satış mülteziminin borçlu olmasından ziyade, şaphaneden çıkartılıp Halep’e naklettirilen şap yükünün başında görevli olarak bulunan bir mültezimin dönüş esnasında yolda vefat etmesiyle alâkalıdır. Şöyle ki Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin eminliğini yapan Ahmed, Mehmed adlı adamına verdiği bir miktar şapı Halep’teki Hacı Musa Hanı’na naklettirmiş, geri dönüş yolunda iken Malatya’da vefat etmiştir. Mehmed’in üzerinden çıkan 4.000 kuruş paranın ise nakledilen şapın parası olması hasebiyle şaphane idarecisi Ahmed’e teslim edilmek üzere kendi adamı olan El-Hac Selim’e teslim edilmesinin emredilmesi talep edilmiştir.⁶²⁸

Mültezimler, nakit ödmeden ziyade borç senedi karşılığında kendileri için şaphaneden cevher alabildikleri gibi satış mntıklarında yer alan ahaliye yaptıkları şap satışında da peşin ödmeden ziyade borç olarak taksitli satışlar yapabilmekteydiler. Her iki durumda da bu tür satışların ilgili defterlere kaydedildiği ve karşılığında da borç senedi kullanıldığı anlaşılmaktadır. İlgili defter

⁶²⁴ Acıpınar ve Küpeli, a.g.e., s. 553.

⁶²⁵ Tuğba Aydeniz, “X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnamesine Göre Kemah, Âmid ve Pojega Sancaklarının Sosyoekonomik Durumu”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23 (2), 2019, s. 932.

⁶²⁶ BOA, D.MMK, 356, 6 (16 Cemaziyelahir 1182/28 Ekim 1768).

⁶²⁷ BOA, C.DRB, 59, 2913 (20 Şevval 1182/27 Şubat 1769).

⁶²⁸ BOA, C.ML, 725, 29646 (12 Cemaziyelevvel 1202/19 Şubat 1788).

kayıtları ve borç senedi meselesi “...ber-muceb-i defter ve temessükât...” şeklinde ifade olunmaktadır.⁶²⁹ Nitekim Gedüs şaphane mukataasının örü alanında bulunan Ankara, Konya ve Amasya kazalarındaki şap mültezimlerinden mühürlü borç senediyle şap satın alınmış olması bu duruma örnek teşkil eder. Yine aynı şekilde Ankara bölgesinde şap satış mültezimi olan İsmail adlı satış mülteziminin Ankara’daki boyacı esnafına imzalı ve mühürlü borç senedi ile şap satması söz konusudur.⁶³⁰

Borçla şap satın aldıktan sonra borcunu ödemeyen ya da ödeyemeyen sıradan kişilerin durumuna değinmek gerekirse, bu kişilerin borçları sağ veya vefat etmiş olma durumlarına göre belirlenen bir yolla temin edilmekteydi. Kişi eğer hayatta ise sahip olduğu diğer mallarından; eğer vefat etmiş ise, aynı şap satış mültezimlerinde olduğu gibi, senetlere dayanılarak geriye bıraktıkları servetlerinden veya kendilerinin mirasçısı pozisyonunda olan varis kişilerden temin edilme yoluna gidilmekteydi. Nitekim Gedüs şaphane mukataasından almış olduğu şap cevherinden dolayı şaphane eminine 5.450 kuruş borcu bulunan El-Hac Ömer adlı kişi ilgili borcunu ödeyebilmek için İzmir’de bulunan iki balya miktarı Flemenk çukası ve diğer bazı eşyasını İstanbul’a gönderip satmak ve bu sayede borcunu ödemek zorunda kalmıştır.⁶³¹ Yine, İzmir’in şap mültezimi olan Yasef tarafından Tunuslu Hacı Ali Giryani’ye 3.500 kuruş değerinde şap satılmış ancak şap borcunu ödeyemeden vefat ettiğinde Ali Giryani’nin geriye bıraktığı terekesi ve vasisi olan El-Hac Ali’den ilgili borcun tahsil edilmesi ferman buyurulmuştur.⁶³²

Şap satış mültezimlerinin başkalarına borçla şap satışı yapmaları sonrasında oluşan alacaklarını temin edememesi şüphesiz onları çok müşkil bir duruma düşürmekteydi. Çünkü diğer taraftan şaphanelerden satın almış oldukları şap cevherleri için kendilerinin de şaphane mukataalarının idarecilerine, dolaylı olarak da devlete yönelik yapmaları gereken ödemeler bulunmaktaydı. Alacaklarını ilgili kişilerden temin edemediklerinde kaçınılmaz olarak söz konusu kendi ödemelerini de zamanında yerine getirmekten aciz kalmaktaydılar. Böylesi bir durumda ise ödeme mesuliyetini üzerlerinde hisseden satış mültezimleri, şaphane mukataalarının idarecilerine ve devlete karşı kabahatli duruma düşmemek için bazı zamanlar borçlarını borçla karşılama gibi farklı yollara başvurmak zorunda kalabilmekteydiler. İlgili husus, Tırhala sancağı bölgesinde şap satış hakkını iltizamla elde etmiş olan İstefan adlı kişinin merkeze sunmuş olduğu arzda karşımıza çıkmaktadır. İstefan, Tırhala sancağında bulunan Yenişehir-i Fenar, Mora, Galos, Argalaş, Zerka, Reçin ve Nolyan adlı yerlerin Müslüman ve gayrimüslim ahalisine zamanında şap satışı yapmış olduğunu ve borç senedi ile sabit olan birtakım alacaklarının bulunduğunu, alacaklarını ilgili kişilerden talep ettiğinde ise nice zamandır kendisini geçiştirdiklerini ve ödeme yapmaktan da ısrarla kaçındıklarını

⁶²⁹ BOA, D.MMK, 356, 52 (14 Şaban 1182/24 Aralık 1768).

⁶³⁰ BOA, D.MMK, 359, 121 (11 Muharrem 1185/26 Nisan 1771).

⁶³¹ BOA, D.MMK, 353, 93 (6 Safer 1182/22 Haziran 1768).

⁶³² BOA, D.MMK, 380, 70 (12 Ramazan 1198/30 Temmuz 1784).

bildirmektedir. Dolayısıyla idarecilere ve devlete yapması gereken ödemeyi başkalarından borç almak suretiyle ancak ödeyebildiğini ve çaresiz bir durumun içerisine düşmüş olduğunu dile getirmektedir.⁶³³

Gerçekleştirilen şap satışlarında yetkili kişilerin serbestlik üzere tamamen bağımsız hareket etmeleri ve kendilerine müdahale edilmemesi öngörülmekte ve buna yönelik fermanlar kaleme alınmaktaydı.⁶³⁴ Serbestlik hâlini ihlâl eden bir olay yaşandığında, merkezin tavrı devlet yetkililerinin devreye sokulması şeklinde tezahür etmekteydi. Nitekim Gedüs şaphanesinden bir miktar şap Niğde ve Bor çevresinde satılmak istendiğinde Bor kazası sakini olan ve bölgede ayanlık iddiasına girişen Aliefendizade Mustafa adlı mütegalibenin bu şapın satışına engel olması üzerine bölgede bulunan ehl-i örf görevlilerinin bahsi geçen şahsı dizginlemeleri adına harekete geçirilmesi istenmiştir.⁶³⁵ Bu tür müdahalelerin bazı fesat şahıslar haricinde doğrudan devletin bazı yerel memurları tarafından da gerçekleştirilmesi söz konusu olabilmekteydi. Konumuzun dönemi olan XVIII. yüzyıla ait olmasa da bir önceki yüzyılda bu tür bir hadiseyi örnek olarak vermek mümkündür. XVII. yüzyılın başında cereyan eden bir olayda, Gedüs şaphane mukataasının emini olan Harun adlı Yahudi, tüccara satmak üzere Bursa'ya bir miktar şap götürmüş ve mahzende depolamıştır. Mahzenin başında bulunmadığı bir esnada Bursa hassa harç emini olan Mehmed ilgili şapı bulunduğu mahzenden alıp satmış, satıştan elde edilen paraya da el koymuştur.⁶³⁶

Şap cevherinin satışında zaman zaman hileli olarak addedilebilecek ve şap cevherinin satışını baltalayan durumlar da yaşanabilmekteydi. Söz konusu hileli durumların ilki, Anadolu'daki Uşak kazasında bulunan ve şap ile oldukça fazla benzerlik gösteren bir toprak türünden kaynaklanmaktaydı. Uşak bölgesinde bulunduğu belirtilen toprak türü, bazı art niyetli kişilerce Uşak, Çal, Denizli, Göbek ve Tokmak kazalarında bulunan seccadeciler ve kaliçeciler gibi esnaflara şap yerine satılmakta ve özellikle Gedüs şaphane mukataası bu durumdan olumsuz yönde etkilenmekteydi.⁶³⁷ Bahsi geçen bu toprak üzerinden meydana gelen söz konusu aykırılığın, toprağın Akdeniz üzerinden taşınarak Mısır bölgesine aktarılmasıyla birlikte oldukça geniş bir coğrafyada yaygınlık kazanmış olduğu ve şap satışlarına bir dereceye kadar zarar vermiş olduğu anlaşılmaktadır.⁶³⁸

⁶³³ BOA, D.MMK, 368, 53 (8 Cemaziyelahir 1190/25 Temmuz 1776).

⁶³⁴ "...örülerinde mu'tad-ı kadimi üzere ber-muceb-i serbestiyet şab fûrûht olunmak için virilügelan ferman-ı alıšan mucébince...". Bkz. BOA, D.MMK, 370, 44 (25 Safer 1192/25 Mart 1778).

⁶³⁵ BOA, D.MMK, 369, 92 (12 Şevval 1191/13 Kasım 1777).

⁶³⁶ Mukaddes Efe, "Ferman ve Beratlarla Göre 1603-1604 Tarihinde Bursa ve Kite Kazalarının Devlet Merkezi İle İlişkileri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (38), 2020, s. 280. (BŞS A-155, 160a'dan aktarım).

⁶³⁷ BOA, C.DRB, 40, 1977 (5 Cemaziyelahir 1226/27 Haziran 1811).

⁶³⁸ BOA, D.MMK, 369, 77 (15 Şaban 1191/18 Eylül 1777).

Şap satışında yaşanan hileli durumların ikincisi ise boyacılık sektöründe şap benzeri bir etki yaratma potansiyeli bulunan ve arşiv belgelerinde “*sac-ı kıbrıs*” diye ifade olunan bir nevi demir sülfat maddesinden kaynaklanmaktaydı. Uşak kazasında çıkan söz konusu toprakta olduğu gibi Kıbrıs sacının da şap yerine kullanımı⁶³⁹ bir dönem revaç kazanmıştır. Özellikle Edirne’deki Yahudi taifesi ile kalcı ve alboyacı esnafının bu konuda bir yönelimi oluşmuştur. Bu durum Edirne bölgesinde satış mültezimi olan Şahinoğlu Yako’nun arzında gün yüzüne çıkmaktadır. Şahinoğlu Yako, ilgili arzında, şap kullanan esnafın üç yıldan beri Maruniye şapını satın almadıklarını, onun yerine daha ucuz olan ve şap ile benzer kullanımları oluşturulabilen Kıbrıs sacını temin etme eğiliminde olduklarını bildirmekte ve bu durumdan hayıflanmaktadır.⁶⁴⁰ Kıbrıs sacı meselesi, yasal olmayan bir icraat ve şaphane mukataalarının zararına sebep olan bir etken olarak haklı bir serzeniş sebebi olmakla birlikte bazı şap satış mültezimleri de bu durumdan istifade etme arayışına girişmişlerdir. Şöyle ki İzmir’de bulunan boyacı esnafı, boyahane atölyeleri için ihtiyaç duydukları şapı düzenli olarak İzmir’de mevcut miri şaptan satın almalarına rağmen İzmir örüsündeki şap satış mültezimi tarafından Kıbrıs sacı satın almakta oldukları iftirasına maruz kalmışlar ve bu gerekçeyle zorla kendilerine şap satışı yapılmıştır.⁶⁴¹

Yukarıda izah edilen ve ilgili esnaf grupları tarafından şap cevherinin yerine geçebilecek ölçüde benzer kullanımları yapılabilen Uşak kökenli toprak türünün ve Kıbrıs kökenli Kıbrıs sacının varlığı, şap madeninin ve şaphane mukataalarının akıbeti açısından oldukça önemli bir hadise olarak değerlendirilmektedir. Çünkü bu maddeler şap cevherinin yerini alma veya değerini azaltma ihtimalleri bulunan maddeler olarak görülmektedirler. Şap cevherinin kullanım bulduğu faaliyet kollarının temsilcisi olan esnaf gruplarının bu maddelere aşırı boyutlarda yönelimleri hâlinde şap madeninin arka plana itilebilecek olduğu aşikârdır. Bu durum şaphane mukataaları ekseninde ciddi problemlerin doğmasına sebep olabilirdi. Fakat neyseki söz konusu hadisenin kısa sürede fark edildiği ve şap ticaretini çıkmaza sokacak derecede çok fazla süre etkili olamadan engellenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Şap satışı konusunda son olarak şapın satış fiyatı üzerinde durmak gerekir. Şaphane mukataalarıyla alâkalı olarak incelenen arşiv belgelerinde yer alan kayıtlarda şapın satış fiyatına yönelik birkaç veriye ulaşılmış olsa da bu veriler çok net ve geneli kapsayıcı özellik arz etmediği ve zamana ve şartlara bağlı olarak değişiklik gösterebileceği için ayrıntılı bir çözümleme maalesef yapılamamıştır. Bu konuda sadece, belgelerde erişilebilmiş olan fiyatlar ve satış yılını söylemekle yetinmek durumunda kalacağız.

⁶³⁹ Sac-ı Kıbrıs, boyacılıkta uygulanan ve boyanın iplik veya kumaşlara iyice tutunabilmesini sağlayan mordan işleminde kullanımı bulunan maddelerden biri olabilmekteydi. Bkz. İmer, a.g.e., s. 349. Hâliyle bu noktada şap ile benzerlik ifade etmekte ve şap cevherinin yerine kullanılabilmekteydi. Ancak aynı kaliteyi veremeyeceği aşikârdır.

⁶⁴⁰ BOA, AE.SMST.III., 196, 15413 (7 Zilhicce 1182/14 Nisan 1769).

⁶⁴¹ BOA, AE.SABH.I., 146, 9915 (5 Muharrem 1192/3 Şubat 1778).

Tablo 7: XVIII. Yüzyıla Ait Şap Satış Fiyatları⁶⁴²

Miktar	Şaphane	Tür-Özellik	Satıldığı Yer	Fiyat	Yıl
1 kantar	Karahisar-ı Şarkî	Kaçak şap	Edirne	8 kuruş	1760'lar
1 Halebî kantar	Karahisar-ı Şarkî	Resmi şap	Halep	43 kuruş	1785-1786
	Karahisar-ı Şarkî	Resmi-Taş şap		45 kuruş	1785-1786
	Karahisar-ı Şarkî	Resmi-Hurda şap		30 kuruş	1785-1786
1 Batman	Maruniye			20 kuruş	1790'lar
1 Batman	Gedüs			13 Pare	1770'ler

Fiyatlardaki dalgalı görünüm, Osmanlı akçesinin değerinin bölgeden bölgeye oynama göstermesinden kaynaklı olabilir. Mesela Tunus'taki akçenin değeri İstanbul'daki akçenin rayiç değeriyle eşdeğer olmamaktaydı. Bu duruma vurgu yapan önemli bir kayıt söz konusudur. İlgili kayda göre, Maruniye ve Gedüs şaphanelerinde üretilen ve satılmak için Tunus'a gönderilen 1.000 kantar miktarı şap cevheri bölgede satıldığında, Tunus'un akçesi İstanbul'daki akçenin rayiç değeri olmadığından hareketle, bahsedilen satışı gerçekleştiren tüccarla yapılan anlaşmaya istinaden, sattığı şapın karşılığı olarak Tunus'tan buğday alarak İstanbul'a götürmesi ve şap borcunu bu şekilde ödemiş olması istenmiştir.⁶⁴³ Bu olay Osmanlı'nın farklı memleketlerinde akçenin değerinin farklılıklar arz etmekte olduğunu tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir.

⁶⁴² Bu tablonun oluşturulmasında yararlanılan kaynaklar şunlardır: BOA, D.MMK, 345, 122 (1177/1763-1764); BOA, C.ML, 127, 5589 (Tarihsiz); BOA, C.İKTS, 42, 2099 (5 Ramazan 1200/2 Temmuz 1786); BOA, TS.MA.e, 107, 55 (15 Zilhicce 1214/10 Mayıs 1800); BOA, C.DRB, 43, 2101 (23 Rebiülahir 1188/3 Temmuz 1774).

⁶⁴³ BOA, C.İKTS, 42, 2082 (5 Cemaziyelevvel 1187/25 Temmuz 1773).

SONUÇ ve ÖNERİLER

Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphaneleri, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu önemli maden sahaları arasındaydı. Bu şaphaneler, Osmanlı Devleti'nin gelir getiren unsurlarının toplandığı malî bir yapı olan mukataa sistemine dâhil edilerek Karahisar-ı Şarkî Şaphane Mukataası, Maruniye Şaphane Mukataası ve Gedüs Şaphane Mukataası adları altında yapılandırılan, iltizam ve onun özel bir versiyonu olan malikâne usulüyle idare edilip işletilen ve böylece devlet hazinesine kayda değer ölçüde gelir getiren büyük mukataalardandı. Şaphaneler, mülkiyetleri itibariyle devlete ait mirî yapılar arasında olmakla birlikte üzerlerindeki her türlü hak veya tasarruf da devletin tekelindeydi. Mukataa sisteminin bir gereği olarak iltizam uygulamasıyla bazı şahıslara devredilen işletim ve idare yetkisi ise sadece iltizam veya malikâne sahibinin de kazanç sağlayacağı şekilde, bir kiralamadan ve bu doğrultuda, zaten var olan bir gelir kalemine ait gelirin peşinen ve toplu olarak devletin kasasına aktarımından ibaretti.

Şap madeninin çok eski tarihlerden beri çeşitli alanlarda kullanılan önemli bir maden olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki şap madeninin kullanıldığı alanların geçmiş devirlerin insan yaşantısında veya iş kollarında temel olarak nitelenebilecek tekstil, dokuma, dericilik, kuyumculuk, tıp ve eczacılık gibi alanlar olması, bu madenin talep gören son derece etkin bir madde olmasını kaçınılmaz kılmıştır. Birçok esnaf grubunun ve atölyelerinin ihtiyaç duyduğu öncül madde durumunda olması vesilesiyle, ticarî bir meta olarak dünya pazarının kilit ürünlerinden biri konumuna gelmiştir. Şapın aranan ve değerli görülen ticarî bir meta olması, şap rezervleri açısından zengin olan Osmanlı Devleti'ni dünya pazarında şap üretiminde ilk sıraya taşımıştır. Özellikle dönemin Avrupa'sı şap madeni temini için Osmanlı Devleti'ne muhtaç kalmıştır. Bu durum devletin şap madeni üzerinden ciddi kazançlar sağlamasını ve doğal olarak uluslararası ticarete söz sahibi olmasını mümkün hale getirmiştir. Bu noktada XVIII. yüzyılda Karahisar-ı Şarkî şaphanesinde yaklaşık 310 ton, Maruniye şaphanesinde yaklaşık 190 ton ve Gedüs şaphanesinde de yaklaşık 100 ton olmak üzere Osmanlı coğrafyasında yıllık ortalama 600 ton şap üretimi yapılmakta olduğunu ve hem iç hem de dış piyasaya sürülmekte olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Şap madeninin gerek iç pazar gerekse dış pazar için bu denli önemli bir unsur olması ve tabii kazanç getiren bir maden olması, devletin şaphane mukataalarına ve şap üretimine son derece ehemmiyet vermesine neden olmuştur. Bu doğrultuda, şaphanelerin düzenli olarak aralıksız bir şekilde işlemesi, yani şapın üretiminden ticaretine kadar uzanan süreçte gerekli olan tüm mekanizmanın sorunsuz bir şekilde yürütülmesi için birçok kanun ve kural belirlenmiş; çıkartılan ferman ve emirler, verilen beratlar ve tutulan kayıtlarla söz konusu kural ve kaideler garanti altına

alınmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, madenci reaya ile mukataa idarecilerinin görev ve yükümlülükleri belirlenmiş, şapın satışında dikkat edilmesi gereken şartlar saptanmış, serbestlikler ve yasaklar çerçevesinde kusursuz bir işleyiş tesis edilmeye ve böylece hazinenin önemli bir gelir kaynağı olan şaphanelerin durmaksızın faaliyette olmasına azami gayret gösterilmiştir. Şapın arz ettiği bu önemden kaynaklı olarak, şaphane mukataalarının zaman zaman birer hanedan mukataasına dönüşmesi de kaçınılmaz olmuştur. Nitekim birçok hanedan mensubu şaphanelerin işletilmesinde aktif rol almıştır.

Şaphane mukataalarının üretimden ticarete kadar akla gelebilecek her türlü noktasında olması gereken genel nizam belirlenmiş ve bu nizam için ciddi bir kontrol mekanizması kurulmuş olsa da devletin XVIII. yüzyılda içerisinde bulunduğu ve devleti tüm yönleriyle kısıkına almış olan aksama hâli ve bağlantılı olarak merkezi otoritenin gücünün özellikle de taşrada zayıflaması ekseninde, şaphaneler özelinde de zaman zaman ciddi sorunlar veya aksaklıkların meydana gelmekte olduğu belirlenmiştir. Söz konusu sorun ve aksaklıklara yönelik olarak, madenci reayanın ve şaphane idarecilerinin yerine getirmekle yükümlü oldukları vazifelerini icra etmekten imtina etmesi, madenci reayadan veya hariçten kaynaklı şap hırsızlıklarının vuku bulması, satış adına belirlenen örü/satış alanı sınırlarının ihlâl edilmesi ve şaphanelerin veya şap naklindeki kervanların baskınlara maruz kalması gibi durumlar örnek olarak verilebilir. Yaşanan bu tür sorunlar gerek bölgeden merkeze yapılan arzlarda gerekse merkezden bölgeye gönderilen emirlerde sabittir. Şaphanelerin işlemlerini sekteye uğratacak ve devlet gelirlerinin aksamasına sebebiyet verecek bu tür istenmeyen hadiselerin cereyanı durumunda, devlet her seferinde harekete geçip, meselenin halline memur tayin etmek ve birtakım cezalar kesmek gibi gerekli birtakım adımları atmış olsa da ilgili sorunların XVIII. yüzyıl boyunca devamlı olarak varlık bulduğu tespit edilmiştir. Bu durum devlette baş gösteren genel düzensizliğin şaphane mukataalarına da sirayet etmiş olduğunun açık bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Şap madeninin ifade ettiği ekonomik değerin önemi dolayısıyla bazı grupların hedefinde kalması ve XVIII. yüzyılda Osmanlı merkezi otoritesinin taşraya yansımalarının zayıflamasının bir göstergesi olarak bu noktada Giresun bölgesinin önde gelen nüfuzlu ailesi Dizdarzoğulları üzerinden gelişen hadiseyi hatırlatmak gerekir. Bölgede başına buyruk hareketler sergileme eğilimi gösteren bu nüfuzlu aile, Giresun iskelesine verdikleri baskında, İstanbul'a iletmek için iskelede toplanan şapa el koymuşlar, sonrasında devam eden zıtlasma ise devlete karşı bir isyan girişimi boyutuna bürünmüş ve Giresun kalesinin işgal edilmesine kadar ulaşmıştır. Bu noktadan hareketle, Giresun bölgesinde yaşanan bu isyan hadisesinin gerekçeleri arasında şap madeninin ne denli etkili olduğu aşikâr olmakla birlikte, ilgili hadise örnek alınarak, şap madeni veya şaphanelerin dönemin ekonomik, siyasi ve sosyal yaşantısında cereyan eden olayların şekillenmesinde belirleyici bir etken olma ihtimalinin bulunduğu çıkarımında bulunulabilir.

Bu çalışmada elde edilen en önemli sonuçlardan biri olarak, şaphane mukataalarının işletim ve idare hakkını elde eden mukataa sahibi şahısların ekseriyetinin devletin ya da toplumun önde gelen kesimlerinin mensuplarından olduğu gözlemlenmiştir. Bu çerçevede hanedan üyeleri, vezirler, eyalet valileri ve İstanbul Baruthanesi nazırları ön plana çıkmaktadır. Bu noktada, Saliha Sultan (III. Ahmed'in kızı-III. Mustafa'nın kardeşi), Şah Sultan (III. Mustafa'nın kızı), Mihrişah Sultan (III. Mustafa'nın kızı), Vezir Yusuf Ziya Paşa, Vezir Yahya Paşa ve Esseyyid Ahmed Efendi (İstanbul Baruthanesi nazırı) örnek olarak verilebilir. Bu isimlerin şaphane mukataalarındaki malikâne tasarruf haklarının süresi yaklaşık olarak 70 yılı kapsamaktadır. Bahsedilen durumun yanı sıra, mukataa sahiplerinin vazifelendirmeleri suretiyle şaphanelerde eminlik vazifesi yürütenlerin de birtakım önemli pozisyonlardaki görevlerde bulunanlar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu görevliler hususunda, Matbâh-ı Âmire emini Hüseyin Ağa, Şhremini Ömer Efendi ve Hâcegân-ı Divân-ı Hümayûn'dan Seyyid Abdülkerim isimleri zikredilebilir. Şaphane mukataalarını malikâne sahibi olarak tasarruf edenlerin üst düzey kişilerden teşekkül etmesi, söz konusu mukataaların büyük mukataalar olmasıyla paralel olarak mukataa bedellerinin de yüksek miktarlara tekabül ettiğini ve bu denli ödemeleri yapabilecek kişilerin ancak üst düzey varlıklı kişiler olabileceği yönünde bir sonuca ulaşılmasını mümkün kılmaktadır.

Bu çalışmada tespit edilen önemli sonuçlardan bir diğeri, Karahisar-ı Şarkî'de 585, Maruniye'de 226, Gedüs'te ise 160 veya 166 olmak üzere Osmanlı Devleti'nin şaphanelerinde görevli olup madencilik işini üstlenen toplam 1.000 kişilik madenci reayanın hukuki statülerine son derece dikkat etmekte olduğu ve onların yapmış oldukları ağır işe binaen kendilerine birtakım hak ve muafiyetler tanımış olduğudur. Bu bağlamda madenci reayaya, normalde Osmanlı tebaasının ödemekle yükümlü olduğu bazı vergilerden muaf olma hakkı verilmiş, vazifelerine karşılık kendilerine işçilik ücreti ödenmesi uygun görülmüş ve şaphane idarecilerinin veya şaphane dışından herhangi birinin kendilerine karşı her türlü haksız girişimi yasaklanmıştır. Böylece madenci reayanın sıradan reayadan ayrı özel bir statüde konumlanmaları sağlanmıştır. Tabii tüm bu hususlar madenci reayanın daimi sakini oldukları asli yurtlarını hiçbir zaman terk etmeden sürekli olarak madencilik hizmeti görmeleri kaydıyla geçerlilik arz etmiştir. Madenci reayadan bahis açılmışken burada, yukarıda sayıları verilen madenci reayanın seçiminde maden ocaklarına yakınlık ilkesinin geçerlilik arz etmekte olduğunu da belirtmek gerekir. Nitekim bu doğrultuda Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin çevresinde bulunan 23 köy yerleşimi, Maruniye şaphanesinin etrafında konumlanan altı köy ve mahalle yerleşimi, Gedüs şaphanesinin civarında bulunan üç mahalle yerleşimi şaphane madenlerine bağlanmıştır. Madenlerin etraf bölgelerinde zikredilen bu yerleşim yerlerinin sakinleri sürekli olarak babadan oğula geçmek suretiyle madencilik vazifesini üstlenmiştir. Bu bağlamda, madencilerin seçiminde dini-etnik herhangi bir unsurun belirleyici olmadığı, bölgede yaşayanlar her kim olursa olsunlar ayırt edilmeksizin onlar arasından bir tayin edilme durumunun olduğu ve kriter olarak sadece madencilik işine yatkın olma özelliğine dikkat edildiği sonucuna varılmıştır.

Bu çalışmada tespit edilen önemli sonuçlardan bir diğeri ise, şaphane sahalarından yapılacak satış hususunda ülke coğrafyasının keskin sınırlara ayrılmış olmasıdır. Örü adı verilen bu sınırlamada, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde bulunan arazisi bölge bölge bölünerek Karahisar-ı Şarkî şaphanesinin örüsü, Maruniye şaphanesinin örüsü ve Gedüs şaphanesinin örüsü şeklinde ayrıştırılarak her şaphanenin ürettiği şapı satışa çıkarabileceği alanlar belirlenmiştir. Tokat ve Halep şehirleri ve bu şehirlerin doğusunda kalan yerleşim yerlerinde Karahisar-ı Şarkî şapının satılmasına izin verilirken, Tokat ve Halep şehirlerinin batısındaki yerleşimlerde ise Maruniye ve Gedüs şapının satılmasına izin verilmekteydi. Örü meselesinde sık sık ihlâller yaşanmış olsa da bu temel kural, diğer ticarî ürünlerden farklı olarak şaphane mukataaları özelinde tesis edilmiş olan ilgi çekici bir nizamın bariz bir göstergesidir.

Şaphane mukataaları üzerinden elde edilen yüklü gelirlerin çoğunluğunun, ekseriyeti sınır hatlarında veya sınıra yakın konumlarda bulunan birtakım kalelerde görevli askerlerin ulufeleri veya bazı ihtiyaçlarına ayrılmış olduğu meselesi, bu çalışmada tespit edilen önemli sonuçlardan bir diğeri. Bu kaleler, Ahıska, Azgur, Erzurum, Kars, Van, Soğucak, Özi ve Niş gibi kalelerdi. Zikredilen kalelere bakıldığında konumları itibariyle büyük bir önem arz eden tampon bölge kaleleri oldukları anlaşılır. Nitekim bilindiği üzere XVIII. yüzyılda Rusya ve İran ile birçok savaş ve mücadeleye girişilmişti. Şaphane gelirleri üzerinden, sınır hattına yakın bulunan ilgili kalelerin desteklenmiş olmasının, bu devletlere karşı girişilen mücadelede sınır hattını güçlü tutma düşüncesinin bir tezahürü olduğu kanısındayız. Şaphanelerden sağlanan gelirlerin kale askerlerinden ziyade şaphane mukataalarına yakın bölgelerdeki bazı cami ve medreselerin vazifelilerinin maaşlarının ödenmesinde, ülke içerisinde yapılan birtakım imar ve inşa faaliyetlerinin karşılanmasında ve bazı saray ihtiyaçlarının giderilmesinde de kullanılmış olduğu gözlemlenmiştir. Şaphane mukataalarının gelirleri üzerinden yapılan tüm bu harcamalar, şaphanelerin devletin ihtiyaçlarını gidermede ne denli önemli bir fonksiyona sahip olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.

Çalışmanın giriş kısmında belirtilmiş olduğu üzere, şap madeni ve Osmanlı şaphaneleri konusu hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalar son derece kısıtlı ve yeterli teferruattan uzaktır. Çoğu nokta geniş bir arşiv çalışması yapılmadan sadece ana hatlarıyla, ayrıntıya ve örnek olaylara yer verilmeden sunulmuştur. Bu çalışmada ise, şap madeni ve her üç şaphane mukataası ekseninde yürütülen arşiv çalışmasına dayalı olarak, konu hakkındaki eksikliği giderecek ve literatüre önemli katkı sağlayacak düzeyde ciddi bir veri ortaya konulduğu kanısındayız. Nitekim en nihai sonuç olarak, şap madeninin özellikleri, şap madeninin kullanıldığı alanlar, şap madeninin sahip olduğu önem, Osmanlı şaphanelerinin konumları, şaphane mukataalarının idaresi ve idarecileri, idarecilerin yetki ve sorumlulukları, şaphane mukataalarından elde edilen gelir ve gelirler üzerinden yapılan harcamalar, şaphane mukataalarına yönelik güvenlik ve asayiş sorunları, şaphanelerdeki maden ocakları, şaphanelere bağlı köy veya mahalleler, şaphanelerde görevli madenci sayıları, madenci reayanın vazifeleri ile hak ve muafiyetleri, şapın üretim aşaması, üretilen şapın depolanması,

depolanan şapın nakledilmesi, şap satışı için yürürlükte olan kurallar, şap satış süreci ve zikredilen tüm bu hususlarda meydana gelen aksaklık veya sorunlar gibi, konunun tüm yönlerini kapsayan meseleler ayrıntısıyla okuyucuya sunulmuştur.

XVIII. yüzyılda Osmanlı şaphaneleri bağlamında Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane mukataaları konusunun bu çalışmada her ne kadar yeterli düzeyde sonuçlandırılmış olduğu düşünülse de tarihi konularda hiçbir çalışmanın tam manasıyla her şeyi eksiksiz ortaya koymasının mümkün olmadığı da bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla kaynak ve veri eksikliği veya var olan kaynak ve verilerin tespit edilememesi nedeniyle çalışmamızda hiç sonuçlandırılmayan veya tam anlamıyla ifade olunamayan bazı bariz hususlar mevcuttur. Gedüs şaphanesinde üretilen yıllık şap miktarı ve XVIII. yüzyıl özelinde şaphanelerde üretilen ve satışa çıkartılan şapın mevcut mutlak satış fiyatı söz konusu hususlar arasındadır.

Son olarak burada belirtmek isteriz ki, bu çalışmanın kendisinden sonra madencilik ve şap madeni bağlamında yapılacak olan iktisadî çalışmalara katkı sunması ve eksikliği fark edilen noktaların da o çalışmalar sayesinde giderilmesi tarafımızca temenni edilmektedir. Bu noktada ayrıca çalışmamızın ortaya koymuş olduğu veriler ve sonuçlar ışığında yeni bir araştırmanın başlatılmasına dair başka bir önerimiz daha mevcuttur. İlgili öneri, Karahisar-ı Şarkî, Maruniye ve Gedüs şaphane sahalarının konumlandıkları alanlarda gerekli uzman ekiplerce yapılacak inceleme ve çalışmaların akabinde maden ocaklarının ve madenî işlemler için kullanılan araç gereçlerin gün yüzüne çıkartılması, mümkünse küçük bir müze oluşturulmasına yöneliktir.

KAYNAKÇA

a) Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Abdülhamid I (AE.SABH.I);

Dosya Nr. 31, Belge Nr. 2368; Dosya Nr. 66, Belge Nr. 4617; Dosya Nr. 70, Belge Nr. 4868;
Dosya Nr. 86, Belge Nr. 5936; Dosya Nr. 86, Belge Nr. 5941; Dosya Nr. 146, Belge Nr. 9915;
Dosya Nr. 238, Belge Nr. 15914; Dosya Nr. 332, Belge Nr. 22946.

Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Ahmed III (AE.SAMD.III);

Dosya Nr. 12, Belge Nr. 1107; Dosya Nr. 32, Belge Nr. 3066; Dosya Nr. 71, Belge Nr. 7122;
Dosya Nr. 74, Belge Nr. 7413; Dosya Nr. 75, Belge Nr. 7586; Dosya Nr. 98, Belge Nr. 9669;
Dosya Nr. 99, Belge Nr. 9845; Dosya Nr. 106, Belge Nr. 10467; Dosya Nr. 108, Belge Nr. 10637;
Dosya Nr. 110, Belge Nr. 10816; Dosya Nr. 111, Belge Nr. 10906; Dosya Nr. 118, Belge Nr. 11618;
Dosya Nr. 124, Belge Nr. 12191; Dosya Nr. 126, Belge Nr. 12368; Dosya Nr. 135, Belge Nr. 13203;
Dosya Nr. 153, Belge Nr. 14929; Dosya Nr. 179, Belge Nr. 17431; Dosya Nr. 214, Belge Nr. 20744.

Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Mahmud I (AE.SMHD.I);

Dosya Nr. 96, Belge Nr. 6674; Dosya Nr. 106, Belge Nr. 7546; Dosya Nr. 123, Belge Nr. 8926;
Dosya Nr. 134, Belge Nr. 9920; Dosya Nr. 151, Belge Nr. 11305; Dosya Nr. 165, Belge Nr. 12509;
Dosya Nr. 190, Belge Nr. 14819; Dosya Nr. 206, Belge Nr. 16289; Dosya Nr. 218, Belge Nr. 17331;
Dosya Nr. 236, Belge Nr. 18938.

Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Mustafa II (AE.SMST.II);

Dosya Nr. 80, Belge Nr. 8621; Dosya Nr. 111, Belge Nr. 12051; Dosya Nr. 114, Belge Nr. 12337;
Dosya Nr. 114, Belge Nr. 12421.

Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Mustafa III (AE.SMST.III);

Dosya Nr. 25, Belge Nr. 1731; Dosya Nr. 32, Belge Nr. 2163; Dosya Nr. 64, Belge Nr. 4731;
Dosya Nr. 75, Belge Nr. 5558; Dosya Nr. 84, Belge Nr. 6202; Dosya Nr. 145, Belge Nr. 11426;
Dosya Nr. 160, Belge Nr. 12618; Dosya Nr. 196, Belge Nr. 15413; Dosya Nr. 226, Belge Nr. 17922;
Dosya Nr. 232, Belge Nr. 18349; Dosya Nr. 241, Belge Nr. 19178; Dosya Nr. 243, Belge Nr. 19334;
Dosya Nr. 312, Belge Nr. 25083; Dosya Nr. 355, Belge Nr. 28434.

Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Osman III (AE.SOSM.III);

Dosya Nr. 8, Belge Nr. 591; Dosya Nr. 13, Belge Nr. 845; Dosya Nr. 19, Belge Nr. 1281;
Dosya Nr. 55, Belge Nr. 3991; Dosya Nr. 78, Belge Nr. 5893.

Ali Emiri Tasnifi Belgeleri, Sultan Selim III (AE.SSLM.III);

Dosya Nr. 190, Belge Nr. 11403; Dosya Nr. 175, Belge Nr. 10486; Dosya Nr. 190, Belge Nr.
11403; Dosya Nr. 230, Belge Nr. 13425; Dosya Nr. 279, Belge Nr. 16153; Dosya Nr. 404,
Belge Nr. 23286.

Bab-1 Asafl Divan-1 Hümâyûn Sicilleri, Rumeli Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHKR.d);

Nr. 1, s. 9, 70, 106; Nr. 13, s. 59; Nr. 18, s. 59.

Bab-1 Asafl Divan-1 Hümâyûn Sicilleri, Trabzon Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK.TZ.d);

Nr. 2, s. 44.

Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d);

Nr. 41189, s. 96, 97.

Cevdet Tasnifi Belgeleri, Adliye (C.ADL);

Dosya Nr. 32, Belge Nr. 1918.

Cevdet Tasnifi Belgeleri, Dâhiliye (C.DH);

Dosya Nr. 74, Belge Nr. 3675.

Cevdet Tasnifi Belgeleri, Darbhane (C.DRB);

Dosya Nr. 3, Belge Nr. 120; Dosya Nr. 3, Belge Nr. 122; Dosya Nr. 6, Belge Nr. 257; Dosya
Nr. 6, Belge Nr. 273; Dosya Nr. 12, Belge Nr. 589; Dosya Nr. 20, Belge Nr. 984; Dosya Nr.
23, Belge Nr. 1112; Dosya Nr. 26, Belge Nr. 1271; Dosya Nr. 27, Belge Nr. 1307; Dosya Nr.
40, Belge Nr. 1977; Dosya Nr. 41, Belge Nr. 2005; Dosya Nr. 41, Belge Nr. 2041; Dosya Nr.
43, Belge Nr. 2101; Dosya Nr. 43, Belge Nr. 2117; Dosya Nr. 44, Belge Nr. 2173; Dosya Nr.
45, Belge Nr. 2225; Dosya Nr. 45, Belge Nr. 2243; Dosya Nr. 46, Belge Nr. 2272; Dosya Nr.
50, Belge Nr. 2461; Dosya Nr. 51, Belge Nr. 2534; Dosya Nr. 53, Belge Nr. 2625; Dosya Nr.
54, Belge Nr. 2654; Dosya Nr. 56, Belge Nr. 2790; Dosya Nr. 57, Belge Nr. 2826; Dosya Nr.
59, Belge Nr. 2913; Dosya Nr. 59, Belge Nr. 2943; Dosya Nr. 61, Belge Nr. 3005; Dosya Nr.
61, Belge Nr. 3011; Dosya Nr. 62, Belge Nr. 3055; Dosya Nr. 63, Belge Nr. 3118; Dosya Nr.
64, Belge Nr. 3171; Dosya Nr. 65, Belge Nr. 3268.

Cevdet Tasnifi Belgeleri, Evkaf (C.EV);

Dosya Nr. 195, Belge Nr. 9714; Dosya Nr. 221, Belge Nr. 11043; Dosya Nr. 393, Belge Nr.
19945; Dosya Nr. 438, Belge Nr. 22177; Dosya Nr. 459, Belge Nr. 23218; Dosya Nr. 543,
Belge Nr. 27450.

Cevdet Tasnifi Belgeleri, Hariciye (C.HR);

Dosya Nr. 129, Belge Nr. 6447.

Cevdet Tasnifi Belgeleri, İktisat (C.İKTS);

Dosya Nr. 4, Belge Nr. 176; Dosya Nr. 4, Belge Nr. 179; Dosya Nr. 19, Belge Nr. 930; Dosya Nr. 42, Belge Nr. 2082; Dosya Nr. 42, Belge Nr. 2099; Dosya Nr. 43, Belge Nr. 2141.

Cevdet Tasnifi Belgeleri, Maarif (C.MF);

Dosya Nr. 57, Belge Nr. 2836; Dosya Nr. 132, Belge Nr. 6576; Dosya Nr. 148, Belge Nr. 7390; Dosya Nr. 175, Belge Nr. 8705.

Cevdet Tasnifi Belgeleri, Maliye (C.ML);

Dosya Nr. 16, Belge Nr. 725; Dosya Nr. 17, Belge Nr. 778; Dosya Nr. 37, Belge Nr. 1673; Dosya Nr. 50, Belge Nr. 2349; Dosya Nr. 89, Belge Nr. 4056; Dosya Nr. 110, Belge Nr. 4888; Dosya Nr. 127, Belge Nr. 5589; Dosya Nr. 167, Belge Nr. 7020; Dosya Nr. 397, Belge Nr. 16300; Dosya Nr. 441, Belge Nr. 17798; Dosya Nr. 447, Belge Nr. 18097; Dosya Nr. 452, Belge Nr. 18277; Dosya Nr. 460, Belge Nr. 18670; Dosya Nr. 531, Belge Nr. 21797; Dosya Nr. 548, Belge Nr. 22504; Dosya Nr. 563, Belge Nr. 23070; Dosya Nr. 596, Belge Nr. 24590; Dosya Nr. 725, Belge Nr. 29646.

Cevdet Tasnifi Belgeleri, Saray (C.SM);

Dosya Nr. 58, Belge Nr. 2917; Dosya Nr. 92, Belge Nr. 4610; Dosya Nr. 141, Belge Nr. 7081.

Cevdet Tasnifi Belgeleri, Sıhhiye (C.SH);

Dosya Nr. 19, Belge Nr. 912; Dosya Nr. 24, Belge Nr. 1181; Dosya Nr. 17, Belge Nr. 834.

Cevdet Tasnifi Belgeleri, Zabtiye (C.ZB);

Dosya Nr. 28, Belge Nr. 1393; Dosya Nr. 47, Belge Nr. 2312; Dosya Nr. 78, Belge Nr. 3891; Dosya Nr. 85, Belge Nr. 4260.

Darbhâne-i Âmire Evrakı, Tahrirat (D.DRB.THR);

Dosya Nr. 2, Belge Nr. 40; Dosya Nr. 8, Belge Nr. 53; Dosya Nr. 11, Belge Nr. 51; Dosya Nr. 12, Belge Nr. 3; Dosya Nr. 14, Belge Nr. 44.

Evâmir-i Maliye Kalemi Defterleri (D.EVM.d);

Nr. 26317, s. 12.

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi Belgeleri (HAT);

Dosya Nr. 19, Belge Nr. 848; Dosya Nr. 204, Belge Nr. 10597; Dosya Nr. 1395, Belge Nr. 55909; Dosya Nr. 1395, Belge Nr. 55920; Dosya Nr. 1396, Belge Nr. 55946; Dosya Nr. 1397, Belge Nr. 56066.

İbnülemin Tasnifi Belgeleri, Askeriye (İE.AS);

Dosya Nr. 73, Belge Nr. 6531.

İbnülemin Tasnifi Belgeleri, Maliye (İE.ML);

Dosya Nr. 75, Belge Nr. 7043; Dosya Nr. 78, Belge Nr. 7297; Dosya Nr. 88, Belge Nr. 8347; Dosya Nr. 116, Belge Nr. 11034; Dosya Nr. 124, Belge Nr. 11774; Dosya Nr. 126, Belge Nr. 11928.

İbnülemin Tasnifi Belgeleri, Meadin (İE.MDN);

Dosya Nr. 2, Belge Nr. 148; Dosya Nr. 3, Belge Nr. 214.

İbnülemin Tasnifi Belgeleri, Tevcihat (İE.TCT);

Dosya Nr. 8, Belge Nr. 881.

Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d);

Nr. 2370, s. 58; Nr. 2356, s. 593, 598, 602; Nr. 2482, s. 8; Nr. 2488, s. 61; Nr. 2501, s. 56; Nr. 2502, s. 107; Nr. 2504, s. 67, 68, 135; Nr. 2508, s. 30, 87; Nr. 2509, s. 20; Nr. 2512, s. 29; Nr. 2514, s. 5, 16; Nr. 2515, s. 7, 108; Nr. 2521, s. 44; Nr. 2522, s. 19; Nr. 2894, s. 46; Nr. 2906, s. 299; Nr. 2925, s. 241, 252; Nr. 5098, s. 38, 45.

Maden Mukataası Kalemî Dosya Usûlü Evrakı (D.MMK);

Dosya Nr. 49, Belge Nr. 6; Dosya Nr. 49, Belge Nr. 9; Dosya Nr. 60, Belge Nr. 104; Dosya Nr. 68, Belge Nr. 54; Dosya Nr. 87, Belge Nr. 58; Dosya Nr. 89, Belge Nr. 39; Dosya Nr. 91, Belge Nr. 2; Dosya Nr. 101, Belge Nr. 46; Dosya Nr. 102, Belge Nr. 32; Dosya Nr. 107, Belge Nr. 67; Dosya Nr. 114, Belge Nr. 44; Dosya Nr. 156, Belge Nr. 38; Dosya Nr. 160, Belge Nr. 142; Dosya Nr. 161, Belge Nr. 3; Dosya Nr. 172, Belge Nr. 8; Dosya Nr. 172, Belge Nr. 9; Dosya Nr. 173, Belge Nr. 139; Dosya Nr. 174, Belge Nr. 120; Dosya Nr. 180, Belge Nr. 84; Dosya Nr. 182, Belge Nr. 62; Dosya Nr. 194, Belge Nr. 102; Dosya Nr. 198, Belge Nr. 26; Dosya Nr. 255, Belge Nr. 11; Dosya Nr. 255, Belge Nr. 61; Dosya Nr. 266, Belge Nr. 49; Dosya Nr. 269, Belge Nr. 77; Dosya Nr. 308, Belge Nr. 52; Dosya Nr. 313, Belge Nr. 96; Dosya Nr. 317, Belge Nr. 4; Dosya Nr. 317, Belge Nr. 34; Dosya Nr. 322, Belge Nr. 5; Dosya Nr. 338, Belge Nr. 95; Dosya Nr. 339, Belge Nr. 51; Dosya Nr. 339, Belge Nr. 54; Dosya Nr. 339, Belge Nr. 57; Dosya Nr. 339, Belge Nr. 76; Dosya Nr. 339, Belge Nr. 124; Dosya Nr. 340, Belge Nr. 102; Dosya Nr. 340, Belge Nr. 121; Dosya Nr. 342, Belge Nr. 86; Dosya Nr. 342, Belge Nr. 91; Dosya Nr. 343, Belge Nr. 42; Dosya Nr. 343, Belge Nr. 124; Dosya Nr. 344, Belge Nr. 77; Dosya Nr. 345, Belge Nr. 108; Dosya Nr. 345, Belge Nr. 110; Dosya Nr. 345, Belge Nr. 122; Dosya Nr. 346, Belge Nr. 13; Dosya Nr. 346, Belge Nr. 87; Dosya Nr. 347, Belge Nr. 59; Dosya Nr. 349, Belge Nr. 101; Dosya Nr. 349, Belge Nr. 108; Dosya Nr. 352, Belge Nr. 15; Dosya Nr. 352, Belge Nr. 120; Dosya Nr. 353, Belge Nr. 56; Dosya Nr. 353, Belge Nr. 93; Dosya Nr. 354, Belge Nr. 22; Dosya Nr. 354, Belge Nr. 116; Dosya Nr. 355,

Belge Nr. 85; Dosya Nr. 356, Belge Nr. 6; Dosya Nr. 356, Belge Nr. 51; Dosya Nr. 356, Belge Nr. 52; Dosya Nr. 359, Belge Nr. 121; Dosya Nr. 360, Belge Nr. 71; Dosya Nr. 361, Belge Nr. 99; Dosya Nr. 361, Belge Nr. 117; Dosya Nr. 363, Belge Nr. 71; Dosya Nr. 364, Belge Nr. 57; Dosya Nr. 365, Belge Nr. 56; Dosya Nr. 365, Belge Nr. 60; Dosya Nr. 367, Belge Nr. 5; Dosya Nr. 368, Belge Nr. 11; Dosya Nr. 368, Belge Nr. 43; Dosya Nr. 368, Belge Nr. 53; Dosya Nr. 369, Belge Nr. 48; Dosya Nr. 369, Belge Nr. 56; Dosya Nr. 369, Belge Nr. 64; Dosya Nr. 369, Belge Nr. 70; Dosya Nr. 369, Belge Nr. 77; Dosya Nr. 369, Belge Nr. 79; Dosya Nr. 369, Belge Nr. 80; Dosya Nr. 369, Belge Nr. 92; Dosya Nr. 370, Belge Nr. 44; Dosya Nr. 370, Belge Nr. 64; Dosya Nr. 371, Belge Nr. 30; Dosya Nr. 371, Belge Nr. 58; Dosya Nr. 373, Belge Nr. 62; Dosya Nr. 373, Belge Nr. 66; Dosya Nr. 380, Belge Nr. 35; Dosya Nr. 380, Belge Nr. 55; Dosya Nr. 380, Belge Nr. 70; Dosya Nr. 382, Belge Nr. 88; Dosya Nr. 384, Belge Nr. 120; Dosya Nr. 388, Belge Nr. 119; Dosya Nr. 396, Belge Nr. 4; Dosya Nr. 22717, Belge Nr. 50; Dosya Nr. 22820, Belge Nr. 2.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d);

Nr. 1475, s. 73; Nr. 2475, s. 200; Nr. 7560, s. 12, 198, 276, 278; Nr. 7606, s. 97; Nr. 7620, s. 19; Nr. 7839, s. 171, 187; Nr. 7860, s. 5; Nr. 8493, s. 188; Nr. 8497, s. 78, 223; Nr. 8499, s. 290; Nr. 9494, s. 356, 364; Nr. 9532, s. 39; Nr. 9562, s. 99; Nr. 9572, s. 270; Nr. 9906, s. 422; Nr. 9913, s. 157; Nr. 9918, s. 402; Nr. 9924, s. 16, 17; Nr. 9928, s. 74; Nr. 9929, s. 148; Nr. 9931, s. 70, 202, 207, 232, 266, 363; Nr. 9934, s. 261, 298; Nr. 9935, s. 185; Nr. 9936, s. 22; Nr. 9938, s. 192; Nr. 9939, s. 146; Nr. 9941, s. 153; Nr. 9947, s. 235; Nr. 9952, s. 27; Nr. 9959, s. 387; Nr. 9970, s. 118, 213; Nr. 9972, s. 33; Nr. 9973, s. 71; Nr. 9978, s. 387; Nr. 9979, s. 488; Nr. 9982, s. 90; Nr. 9983, s. 8; Nr. 9984, s. 187; Nr. 9986, s. 241; Nr. 9987, s. 278; Nr. 9988, s. 24, 241, 242; Nr. 9989, s. 30, 171; 222, 226, 229; Nr. 9991, s. 117, 247; Nr. 9994, s. 265, 269, 356; Nr. 9996, s. 48; Nr. 9999, s. 42; Nr. 10000, s. 47, 132, 350; Nr. 10007, s. 365, 593, 606; Nr. 10012, s. 9; Nr. 10018, s. 52, 53; Nr. 10019, s. 11; Nr. 10022, s. 21, 22; Nr. 10023, s. 41; Nr. 10026, s. 77, 204; Nr. 10029, s. 67; Nr. 10031, s. 156, 250, 263; Nr. 10032, s. 306, 380, 381; Nr. 10033, s. 79, 181; Nr. 10036, s. 197, 228; Nr. 10037, s. 101, 178, 270, 383, 390, 391; Nr. 10038, s. 124, 446, 465; Nr. 10042, s. 46; Nr. 10049, s. 353; Nr. 10051, s. 238; Nr. 10058, s. 214, 216; Nr. 10060, s. 158; Nr. 10061, s. 13, 14, 438, 439, 455; Nr. 10064, s. 96, 240; Nr. 10068, s. 444; Nr. 10493, s. 60; Nr. 14373, s. 14, 59, 313, 314, 327, 340;

Milli Emlâktan Devralınan Defterler (MİL.E.d);

Nr. 1, s. 117, 118; Nr. 9, s. 85, 86, 213.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM)

Dosya Nr. 245, Belge Nr. 9.

Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL)

Dosya Nr. 127, Belge Nr. 60.

Şûrâ-yı Devlet Belgeleri (ŞD)

Dosya Nr. 1802, Belge Nr. 12.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Evrak (TS.MA.e);

Dosya Nr. 107, Belge Nr. 55; Dosya Nr. 790, Belge Nr. 28.

b) Diğer Kaynaklar

Acıpınar, Mikail (2011), **Osmanlı-Floransa İlişkileri (XV-XVI. Yüzyıl)**, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Acıpınar, Mikail ve Çanlı İrem (2017), “ Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği”, Menekşe Suzan Teker (Ed.) **II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu: Sempozyum Bildirileri**, 1. Baskı içinde (152-162), Antalya.

Acıpınar, Mikail ve Küpeli, Özer (2018), “Osmanlı Dönemi Manisa Boyacı Esnafı”, Muzaffer Tepekaya ve Zafer Atar (Ed.), **Geçmişten Günümüze Manisa: Şehzade II. Mehmet ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi**, 1. Baskı içinde (539-556), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa.

Acun, Fatma (2000), “Osmanlı İdari Öncelikleri: Karahisar-ı Şarki Sancağı’nda Gelir Artırımı Örneği”, Alaaddin Aköz vd. (Haz.), **Uluslararası Kuruluşunun 700.Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi Bildiriler Kitabı**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 677-682.

_____ (2006), **Karahisar-ı Şarkî Ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (2010), “Şebinkarahisar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 38 (393-395), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Açıkel, Ali (2004), “Osmanlı Ulak-Menzilhâne Sistemi Çerçevesinde Tokat Menzilhânesi (1690-1840), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XIX (2), 1-33.

Adiloğlu, Selda (2021), “Batı Trakya’da Asimilasyon, Unutturma ve (Toponomi Özelinde) İsim Değişikliği”, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, (22), 510-526.

Akbulut, Mehmet Yılmaz (2022), **Hekimoğlu Ali Paşa: Paşalar Çağının Şeyhülväzerası**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.

Akdağ, Mustafa (2017), **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İşyanları**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Aktepe, M. Münir (1998), “Hekimoğlu Ali Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 17 (166-168), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

- Altunbay, Mustafa (1999), “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri”, Kemal Çiçek vd. (Haz.), **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 379-393.
- _____ (2002), “Klasik Dönemde Osmanlı’da Madencilik”, **Türkler Ansiklopedisi içinde**, 10 (792-801), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____ (2010), **Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Anhegger, Robert (2022), **Osmanlı İmparatorluğunda Madenler ve Madencilik**, 1, (Çev. Talat Havzoğlu ve Yahya Çiftçi), İstanbul Yayınları, Ankara.
- Aslan, Ali (1988), “Osmanlı İmparatorluğu Maden Teşkilatında Serbestiyet Sistemi”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, (43), 58-61.
- Arıkan, Zeki (1991), “Osmanlı İmparatorluğu’nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 279-306.
- _____ (2016), **Şap Ticaretinden Tuz Ticaretine Foça ve Mirası**, Birinci Baskı, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir.
- Aydeniz, Tuğba (2019), “X. (XVI.) Yüzyıla Ait Üç Sancak Kanunnamesine Göre Kemah, Âmid ve Pojega Sancaklarının Sosyoekonomik Durumu”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 23 (2), 929-950.
- Aydın, Mahir (2001), “Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar”, **Belleten**, 65 (243), 623-636.
- Aydın, Meltem (2016a), “Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Kütahya”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, (48) 199-232.
- _____ (2016b), “XVII. Yüzyılda Gediz’in Sosyo-Ekonomik Yapısı”, **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 7 (12), 125-153.
- Aygün, Necmettin (2005), **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret**, 1. Baskı, Serander Yayınevi, Trabzon.
- Bakır, Abdulhalik (1997), “Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, **Belleten**, 61 (232), 519-596.
- Barkey, Karen (2022), **Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, (Çev. Zeynep Altok), Kronik Kitap, 2. Baskı, İstanbul.
- Baykara, Tuncer (1998), “Kökboya”, **Arış Dergisi**, (4), 64-71.
- Beldiceanu, Nicoara (1985), **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Tımar**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Birinci Baskı, Teori Yayınları, Ankara.

- Berkes, Niyazi (2011), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 16. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Beydilli, Kemal (2013), “Yûsuf Ziyâ Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 44 (34-37), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Bilgin, Arif (2003), “Matbah-ı Âmire”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 28 (115-119), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Bostan, M. Hanefi (1993), “Osmanlı Devleti’nde Yol ve Haberleşme Sistemi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, (82), 63-67.
- Bryer, A. A. M. (1982), “The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana” **Anatolian Studies**, 32, 133-150.
- Canatar, Mehmet (1998), “Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, (XVIII), 89-104.
- Cezar, Mustafa (2013), **Osmanlı Tarihinde Levendler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- _____ (2021), **Mufassal Osmanlı Tarihi: Resimli-Haritalı**, IV, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Cezar, Yavuz (1986), **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, Birinci Baskı, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Cordoba de la Llave, Ricardo (2015), “Making and Using Alum in Hispanic Craft Recipe Books from the Fifteenth and Sixteenth Centuries”, **Icon**, 21, 51-65.
- Çağatay, Neşet (1943), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Maden İşletme Hukuku”, **Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 2 (1), 117-126.
- Çakır, Baki (2003), **Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Çetinkaya, Canan (2022), “Osmanlı’da Mültezimlik Müessesesi: Ankara’da Yahudi Mültezimler Örneği (17. Yüzyıl)”, **Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)**, 9 (25), 525-539.
- Çiftçi, Erdal (2023), “Deve, Aşiret ve Devlet: Osmanlı Madencilik ve Ordu Lojistiğinde Aşiret Develerinin Rolü”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (32), 148-163.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa (1998), “Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 17 (169-173), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Demirhan Özdemir, Ayşegül (1985), “Tıbbî Folklorumuzda Şap ve Bazı Örnekler”, **Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler: Kongre Bildirimleri**, I, Feyzi Halıcı (Haz.), Konya Kültür ve Turizm Derneği Yayınları, Güven Matbaası, Ankara, 301-307.
- Dingeç, Emine (2011), “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni”, **Belleten**, 75 (272), 135-158.

- Efe, Mukaddes (2020), “Ferman ve Beratlarla Göre 1603-1604 Tarihinde Bursa ve Kite Kazalarının Devlet Merkezi İle İlişkileri”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 21 (38), 257-298.
- Ekin, Ümit (2017), “Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)”, **Belleten**, 81 (291), 387-418.
- Ekinci, İlhan (2013), “Milas (Mesudiye) Bakır Madeni (1750-1816)”, **Turkish Studies**, 8 (5), 243 – 259.
- Elibol, Numan (2003), **18. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi – Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Enez, Nevin (1987), **Doğal Boyamacılık: Anadolu’da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Ergenç, Özer (1988), “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, **Belleten**, 52 (203), 501-533.
- Ersan, Mehmet (2000), “XIII-XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar”, Ali Çelik (Haz.), **Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Şebinkarahisar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 55-62.
- Ertaş, M. Yaşar (2007), “XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Eşkıyası: Sarıbeyoğlu Mustafa”, **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu: Bildiriler**, I, Denizli, 399-411.
- Evliya Çelebi (2003), **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, VIII, Seyit Ali Kahraman vd. (Haz.), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2005), **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, IX, Yücel Dağlı vd. (Haz.), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2006), **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, II, Zekeriya Kurşun vd. (Haz.), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Faruqi, Suraiya (1979), “Alum Production And Alum Trade In The Ottoman Empire (About 1560-1830)”, **Wiener Zeitschrift Für Die Kunde Des Morgenlandes**, 71, 153-175.
- _____ (2006), “Krizler ve Değişim 1590-1699”, Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, 2, 2. Baskı içinde (543-757), (Çev. Ayşe Berktaş vd.), Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Fleet, Kate (2009), **Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti**, (Çev. Özkan Akpınar), 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Genç, Mehmet (1987), “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, Süleyman Hayri Bolay (Haz.), **Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Gelişim Matbaası, Ankara, 145-168.
- _____ (2000), “İltizam”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 22 (154-158), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2003), “Mâlikâne”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 27 (516-518), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- _____ (2006), “Mukâtaa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 31 (129-132), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2018a), “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, 15. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 95-142.
- _____ (2018b), “15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde İç ve Dış Ticaret”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, 15. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 203-208.
- Güler, İbrahim (1998), “XVIII. Yüzyılda Giresun’da Bazı Sosyal ve Ekonomik Meseleler”, Hüseyin Mümtaz Bayazıtoglu ve Ayhan Yüksel (Haz.), **Giresun Kültür Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 45-58.
- Güler, Mustafa (2004), “Eyüplü Yahya Paşa ve İstanbul’daki Eserleri”, **VIII. Eyüp Sultan Sempozyumu: Tebliğler**, 40–43.
- Güler, Mustafa ve Özdamar, Rahime (2021), “III. Ahmed’in Kızı Saliha Sultan ve Vakıfları (1127-1192/1715-1778)”, **Tarih Dergisi**, (75), 117–158.
- Gümüş, Ercan (2018), “Genel Seyriyle Sarıbeyoğlu Mustafa İsyanı ve Buna Karşı Alınan Tedbirlerin Amid Mahkemesine Yansımaları”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, 10 (1), 156-171.
- Günaydın, Davuthan ve Vatansever, Çiğdem (2024), “Türk Kırmızısı’nın İzinde Osmanlı Dokuma ve Boyahanelerinde Çalışma İlişkileri”, **Çalışma ve Toplum**, 3 (82), 851-872.
- Halaçoğlu, Yusuf (1981), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, (II), 123-132.
- Halaçoğlu, Yusuf (2020), **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hobsbawm, Eric J. (1997), **Eşkiyalar**, (Çev. Orhan Akalın ve Necdet Hasgöl), Avesta Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul.
- İmer, Zahide (1999), “Türklerin Dokuma Sanatında Boyacılık”, **Erdem**, 10 (29), 331-354.
- İnalcık, Halil (2008), “Rumeli”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 35 (232-235), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

- _____ (2009a), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, 1, (Çev. Halil Berktaş), 3. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2009b), “Bursa; XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Muhittin Salih Eren (Haz.), 3. Baskı içinde (203-258), Eren Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2009c), “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Muhittin Salih Eren (Haz.), 3. Baskı içinde (259-317), Eren Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2016), **Devlet-i ‘Aliyye**, IV, 1. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,
- _____ (2017), **Devlet-i ‘Aliyye**, I, 60. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____ (2018), “Osmanlı “Frengistan”ı: Galata”, **Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler**, 13. Baskı içinde (195-199), Timaş Yayınları, İstanbul.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930 - 936 / M. 1524 – 1530)**
(2010), 3, Yasemin Dağdaş ve Zeynep Berktaş (Haz.), Coşkun Yılmaz (Ed.), İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul.
- İşbilir, Ömer (2013), “Yük”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 44, (46-48), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Jorga, Nicolae (2017), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, 2, (Çev. Nilüfer Epçeli), 5. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Karademir, Zafer (2017), “Osmanlı İltizam Sözleşmelerine Yansıyan Yönleriyle Yahudi Girişimciler (1560-1630) (7 Belge ile Birlikte)”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, L, 73-116.
- Karagöz, Hakan (2013), “Bir Alman Kaynağının İzlenimlerine Göre Sarıbeyoğlu İsyanı ve Batı Anadolu’daki Etkileri”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı), 193-215.
- Karakuş, Nadir (2024), “Haçlı Seferlerinde Şap ve Şap Ticareti”, **Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 11 (22), 119-140.
- Kansız, Aslan (2018), **Osmanlı Devleti’nde Bir Maden Mukataası: XVIII. Yüzyılda Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kallek, Cengiz (1992), “Batman”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 5 (199-200), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (1993), “Çeki”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 8 (251), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

- _____ (2001), “Kantar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 24 (317-320), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Karajian, Hagop A. (1920), **Mineral Resources of Armenia And Anatolia**, First Edition, Armen Technical Book, New York.
- Kesik, Muharrem (2020), “Selçukluların Hâkimiyet Sahasında Bulunan Madenler”, **Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen: Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın’a Armağan**, Ebru Altan vd. (Ed.), 1. Basım içinde (369-386), Bilge Kültür Sanat, , İstanbul.
- Köse, Osman (2002), “XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 1, Trabzon, 289–311.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (2001), “İzmir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 23 (515-524), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2020), **Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Levey, Martin (1958), “Alum İn Ancient Mesopotomian Technology”, **Isis**, 49 (2), 166-169.
- Mardin, Şerif (1998), “Adem-i Merkeziyet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 1 (364-367), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Miroğlu, İsmet (1997), “Osmanlı Yol Sistemine Dair”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, (15), 241-252.
- Nagata, Yuzo (1997), **Tarihte Âyânlar: Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Oral, Özgür (2017), **Osmanlı-Venedik Ticari İlişkileri (1763-1794)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ortaylı, İlber (1973), “Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 28 (1), 181-190.
- Öcal, Yaşar, (2016), Yaşar Öcal, **Akdağ Maden-i Hümayunu İşletmesi Örneğinde Osmanlı’da Maden İşletmeleri (1796-1914)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Örenç, Ali Fuat (2020), “Mutasarrıf”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 31 (377-379), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Özcan, Abdülkadir (1995), “Etmeydanı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 11 (497-498), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Özcan, Altay Tayfun (2017), “XIII ve XIV. Yüzyıllarda Kütahya Şapının Dünya Ticaretindeki Yeri Dair”, Mehmet Ersan ve Mehmet Şeker (Haz.), **Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri**

Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu-III: Germiyanogulları Beyliği Bildiriler Kitabı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 81-102.

Özdemir, Melda (2007), “Türk Kültüründe Dericilik Sanatı”, **Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi**, (20), 66-82.

Özkaya, Yücel (1994), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayânlık**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Özkan Aygün, Çiğdem (2020), “The Flesh Eatingh Stone: Alum Mining And Trade In Asia Minor”, **Alum Landscapes Archaeology Of Production And Network Economy**, Luisa Dallai vd. (Ed.), Roma, 175-182.

Özvar, Erol (2003), **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

_____ (2006), “Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları”, **Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler**, 1, Mehmet Genç ve Erol Özvar (Haz.), 1. Baskı içinde (197-238), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.

Pakalın, Mehmet Zeki (1993), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, II, 1. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Pamuk, Şevket (2011), **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Parlak, Cengiz (2013), “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gümüleine Kazâsının İktisadî Durumu Üzerine Tespitler”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 3 (06), 85-120.

Pierre Belon (2022), **Pierre Belon Seyahatnamesi**, (Çev. Hazal Yalın), 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Rozen, Mınna (2011), “Osmanlı Yahudileri”, **Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu (1603-1839)**, III, Suraiya Faroqhi (Ed.), (Çev. Fethi Aytuna), 1. Basım içinde (311-328), Kitap Yayınevi, İstanbul.

Sahillioğlu, Halil (1968), “XVIII. Yüzyılda Edirne’nin Ticari İmkanları” **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, (13), 60-68.

Sarı Güven, Melek (2019), ““Osmanlı Devleti’nde Madenler, Madencilik ve Madenlerin İşletilmesi” Konularında Yayınlanmış Türkçe Çalışmalar Bibliyografyası (1931-2019)”, **Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, (21), 341–360.

Sertoğlu, Midhat (1986), **Osmanlı Tarih Lûgatı**, Düzeltilmiş ve İlaveli İkinci Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Solnon, Jean-François (2020), **Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa**, (Çev. Ali Berktaş), 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Sümer, Faruk (1989), “Selçuklular Devrinde Türkiye’de Madenler”, **Tüklük Araştırmaları Dergisi**, (4), 159-164.
- Şahin, İlhan ve Emecen, Feridun M. (1988), “XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, (VII-VIII), 287-308.
- Şakiroğlu, Mahmut H. (1996), “Frenk”, **Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde**, 13 (197-199), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Şemseddin Sami (2017), **Kamus-i Türki Osmanlıca – Türkçe Lûgat**, Raşit Gündoğdu vd. (Haz.), 5. Baskı, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- Tabakoğlu, Ahmet (2014), “Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi”, **Türkler Ansiklopedisi içinde**, 10 (653-694), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____ (2020), **Osmanlı Mâlî Tarihi**, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Taeschner, Franz (2010), **Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı**, I - II, (Çev. Nilüfer Epçeli), 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Tekin, Zeki (1992), **Tanzimat Dönemine Kadar Osmanlı İstanbul’unda Dericilik**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi - Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- _____ (1994), “Türklerde Dericilik”, **Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde**, 9 (176-178), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tızlak, Fahrettin (1997), **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk Ansiklopedisi (1981), “Şap”, XXX, 209.
- Türkhan, Mehmet Sait (2014), **18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Haleb**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uluçay, M. Çağatay (1955), **18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, Berksoy Basımevi, İstanbul.
- _____ (2021), **Padişahların Kadınları ve Kızları**, 7. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ülker, Necmi (1989a), “XVIII. Yüzyılda Batı Anadolu’da Bir Ağanın İsyanı: Sarıbeyoğlu Mustafa”, **Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985): Tebliğler, III. Türk Tarihi**, II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 635-652.
- _____ (1989b), “Sarıbey Oğlu’nun İzmir’e Yürüyüşü ve Avrupalı Tüccarlar”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 4 (1), 43-52.
- Ünal, Mehmet Ali, (2017) **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, 3. Baskı, Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta.

Varlık, M. Bülent (1981), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Madenlerde Çalışma Koşulları Üzerine Bir Derleme/Deneme”, **Ekonomik Yaklaşım**, 2 (1), 191-210.

Yardımcı, Mehmet Emin ve Ayvaz, Ednan (2017), “Osmanlı Mali Sisteminde İrâd-ı Cedid Hazinesi ve Muhasebe Kayıtları (1799-1800)”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7, 253-287.

EKLER

Ek 1-A: En Önemli Şap Minerali Olan Alunit Görseli

Kaynak: <https://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/alunit>, (30.07.2024).

Ek 1-B: Şap Madeni Görseli

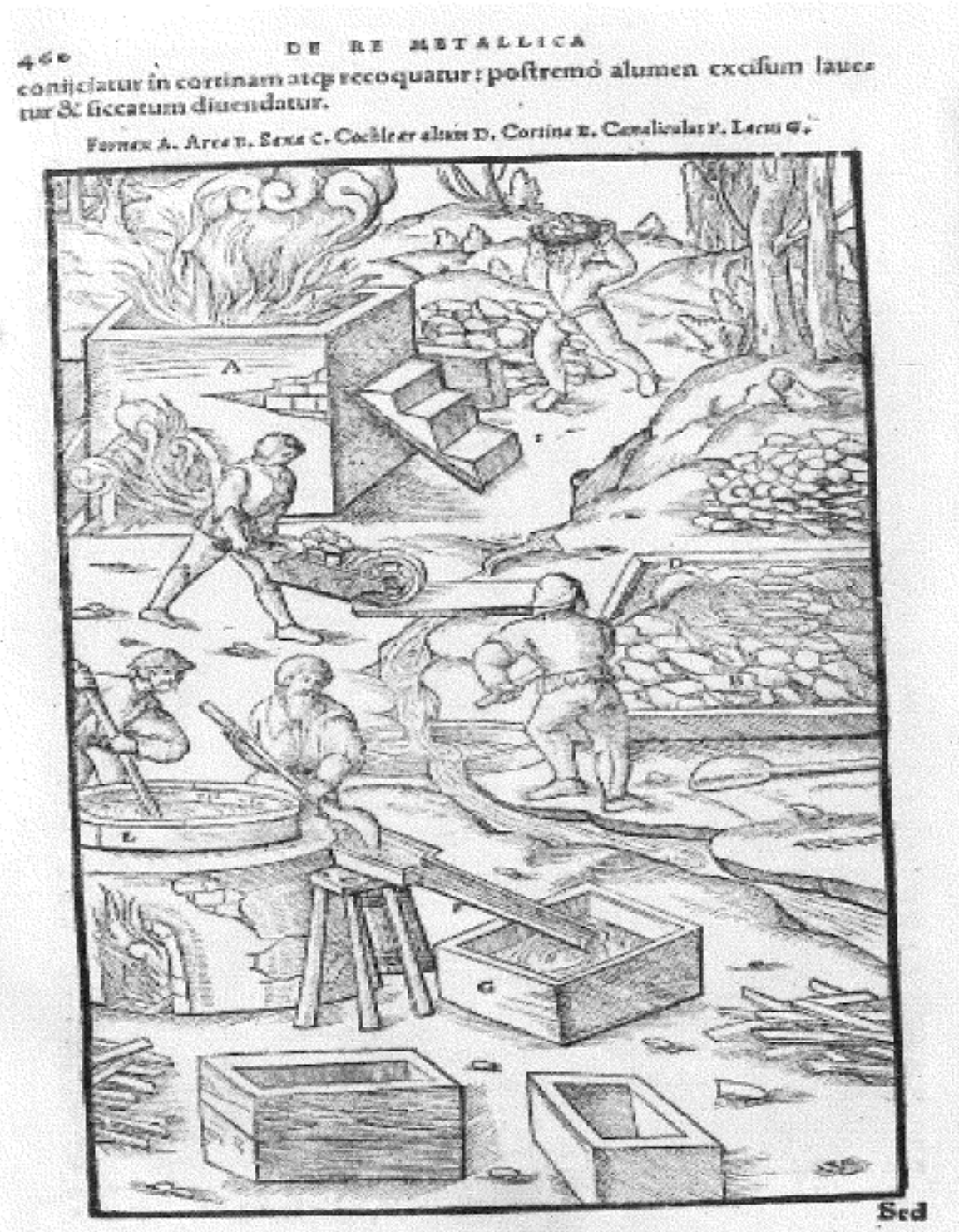
Kaynak: <https://www.sabah.com.tr/saglik/2020/10/28/sap-nedir-ne-ise-yarar-sap-nerede-kullanilir-s1>, (30.07.2024).

Ek 2-A: Şap Üretim ve İşleme Sürecini Gösteren Tasvir I

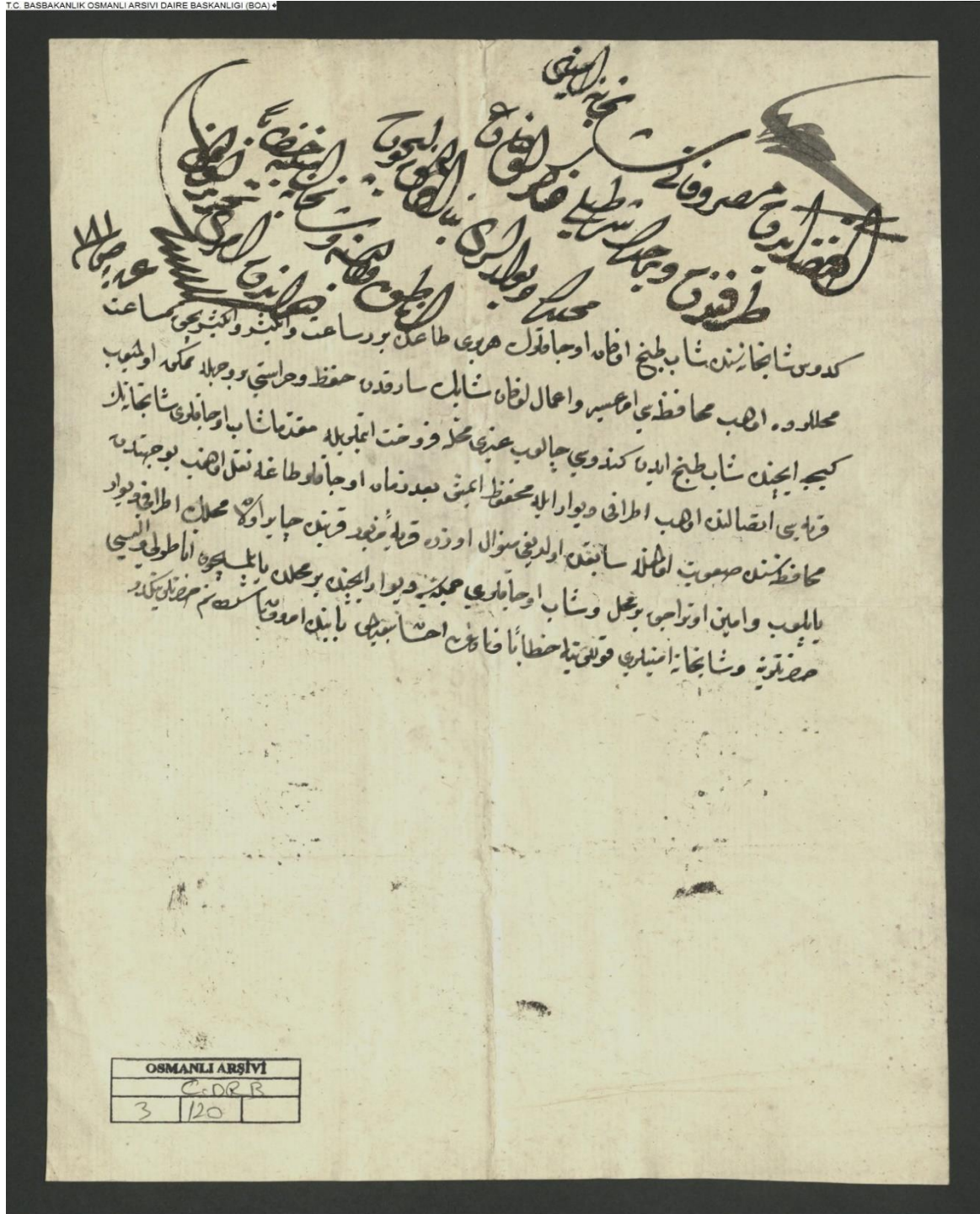
Kaynak: *De Re Metallica* adlı eserden alıntılanan: Altay Tayfun Özcan, “XIII ve XIV. Yüzyıllarda Kütahya Şapının Dünya Ticaretindeki Yerine Dair”, **Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu-III: Germiyanogulları Beyliği Bildiriler Kitabı**, Mehmet Ersan ve Mehmet Şeker (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 98.

Ek 2-B: Şap Üretim ve İşleme Sürecini Gösteren Tasvir II

Kaynak: *De Re Metallica* adlı eserden alıntılanan: Altay Tayfun Özcan, “XIII ve XIV. Yüzyıllarda Kütahya Şapının Dünya Ticaretindeki Yerine Dair”, **Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu-III: Germiyanogulları Beyliği Bildiriler Kitabı**, Mehmet Ersan ve Mehmet Şeker (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 99.

Ek 3-A: Gedüs Şaphanesi'nin Maden Ocaklarının Dağlık Alanlarda Bulunmasından Dolayı Hırsızlıklara Karşı Korunabilmesinin Mümkün Olmadığı Gerekçe Gösterilerek Bölgede Bir Duvar İnşa Edilmesi ve Şaphane Emininin İkametgâhı ile Maden Ocaklarının İlgili Duvarın İçerisine Alınmasına Dair Bir Belge

C.DRB.00003.00120.001

Kaynak: BOA, C.DRB, 3, 120 (1 Safer 1181/29 Haziran 1767).

Ek 3-A: Belge Transkripti

Gedüs şaphanesinde şab tabh olunan ocakların her biri dağda birer saat ve ikişer ve ikişer buçuk saat mahallerde olub muhafazası emr-i ‘asir ve i‘mâl olunan şabın sârikden hıfz ve hırâseti bir vechle mümkün olmayub gice içinde şab tabh iden kendüsi çalub gayrı mahale fûrûht itmeleriyle mukaddemâ şab ocakları şabhanenin karyesi ittisâlinde olub etrâfı divar ile mahfûz imiş ba‘de zaman ocaklar dağa nakl olunub bu cihetden muhâfazasında su‘ûbet olmağla sâbıkda olduğu minvâl üzere karye-i mezbur kurbinde çayır olan mahalin etrafı divar yapılub ve emin oturacak bir mahal ve şab ocakları cümlesi divar içinde bir mahalde yapılmasıçün Anadolu valisi hazretlerine ve şabhane eminleri kullarına hitâben fermân-ı âli ihsân buyurulmak bâbında emr ü fermân sultanım hazretlerininindir

(İktizâ iden mesarûfâtı şabhane emini tarafından virilmek şartıyla zıkr olunan mahalin divarları bina olunmak içün Anadolu valisine ve şabhane eminine hitaben divândan emri tahrîr olunmak)

Gurre-i Safer 1181

Ek 3-B: Gedüs Şaphanesi Ustalarından İvacıklı Kocabaşoğlu Mehmed'in Görevli Olduğu Ocaktan Çaldığı 80 Kıyye Miktarı Şapı El Altından Satması Üzerine Kütahya Kalesi'nde Hapsedilmesine Dair Bir Belge

AE.SMST.III.00226.17922.001

Kaynak: BOA, AE.SMST.III, 226, 17922 (5 Safer 1179/24 Temmuz 1765).

Ek 3-B: Belge Transkripti

Devletlü ‘inayetlü sultanım hazretleri sağ olsun

Gedüs şabhanesi ustabaşları ve re‘ayaları mugâyyir-i nizâm-ı şabhane hareketde bulunmayub i‘mâl-i şabda sadâkat ve istikâmet üzere hizmetlerinde mukîm ve sırren ve ‘alenen bir dirhem şab ahere fûrûht olmamak için bundan akdem tekrar be-tekrar tenbiye ve nush u pend te’kîd olunmuşiken ba‘zıları mütenebbiye olmayub bu esnada şabhane ustalarından İvacıklı Kocabaşoğlu Mehmed nâm müfsid mugâyyir-i nizâm hareket ve cevî ü leyde kendü ocağından seksan kıyye şab hafıyyeten Altuntaşovalı nâm kimesneye fûrûht eylediği Gedüs tarafından ihbâr olundukda şab-ı mezkûru satan ve alan sâire mucib-i ‘ibret için Kütahya valisi ma‘rifetiyle kal‘abend ile te’dib olunacakları ahali-i şabhaneye i‘lâm ve tekrar nush u pend ile tenbiye egid olunub bundan sonra dahi hilâf-ı emr-i ‘ali ve mugâyyir-i nizâm harekete cesaret-i birle bir dirhem sırren ve ‘alenen fûrûht kaydında olanları satan ve alan her kim olur ise olsun şabhane eminleri ma‘rifetleriyle ahz ve der-zincir ve emvâl ve eşyaları taraf-ı mirî için zabt ve kendüleri Kütahya kal‘asına irsâl olunub Kütahya valisi ma‘rifetleriyle kal‘abend ve kal‘abend olundukları der-‘aliyyeye ‘arz ve i‘lâm hilâf-ı fermân ve mugâyyir-i nizâm şab sirka ve fûrûht olduğuna emin-i mezbûrlar vâki‘ olub siyâneten der-‘aliyyeye bildirmene tesâmüh iderler ise cevaba kadir olamayub mu’aheze ve mu‘teb olacakları inha zımında şabhane eminlerine hitâben mü’ekkid emri ‘alişân ihsân buyurulmak bâbında fermân devletlü sultanım hazretlerininindir

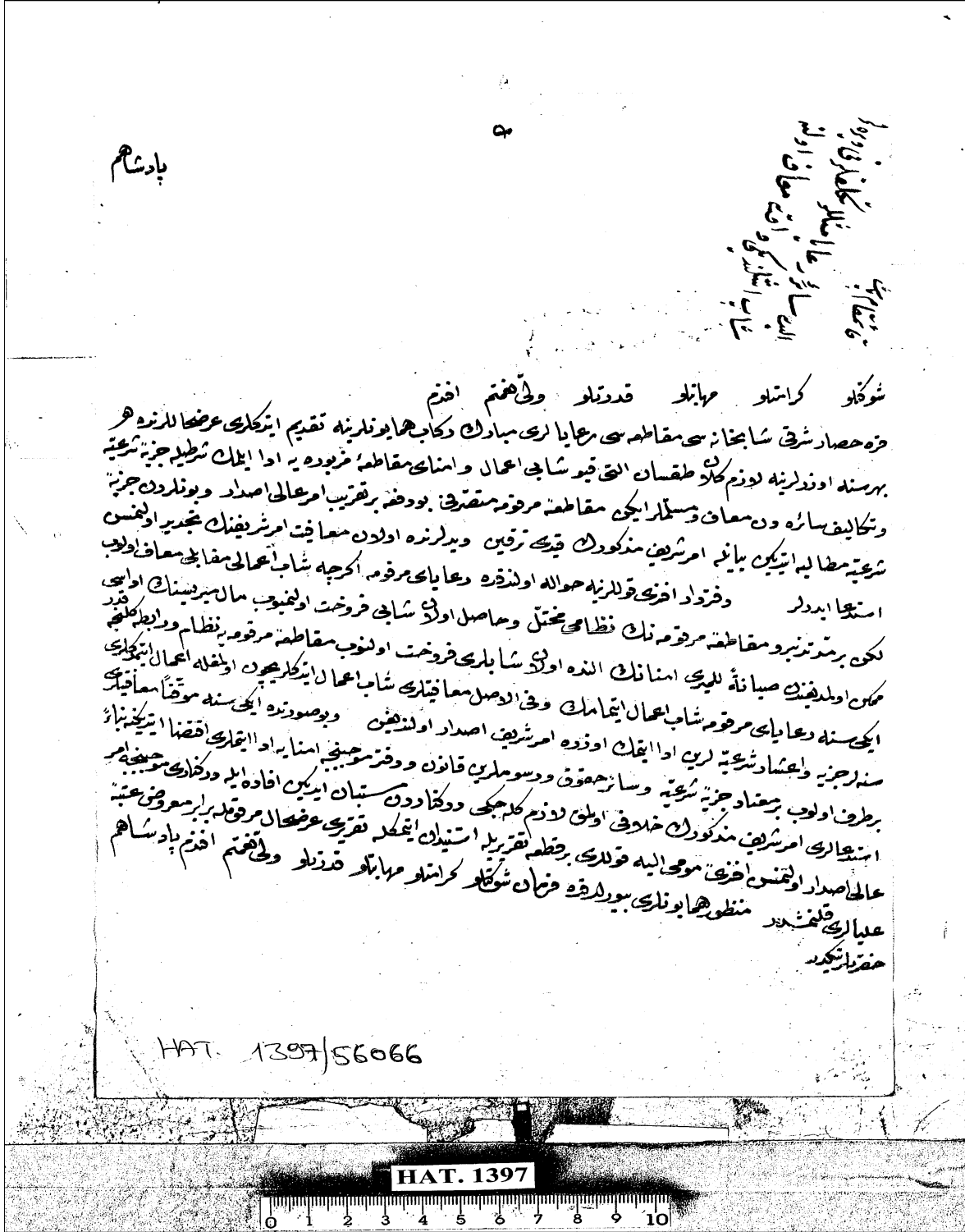
Bende-i Hüseyin Kethüdâ-i Hazret-i Şah Sultan ‘Aliyyetü’ş-Şan

Bende-i Ömer Hazret-i Mihrişah Sultan ‘Aliyyetü’ş-Şan

(Mucebince Hüküm)

5 Safer 1179

Ek 3-C: Madenci Reayanın Şap İşlendiği Süre Zarfında Vergilerden Muaf Olması, Şap İşlenmediği Vakitlerde İşe İlgili Vergileri Ödemekle Yükümlü Olduğuna Dair Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi'ne Ait Bir Belge

Kaynak: BOA, HAT, 1397, 56066 (29 Zilhicce 1204/9 Eylül 1790).

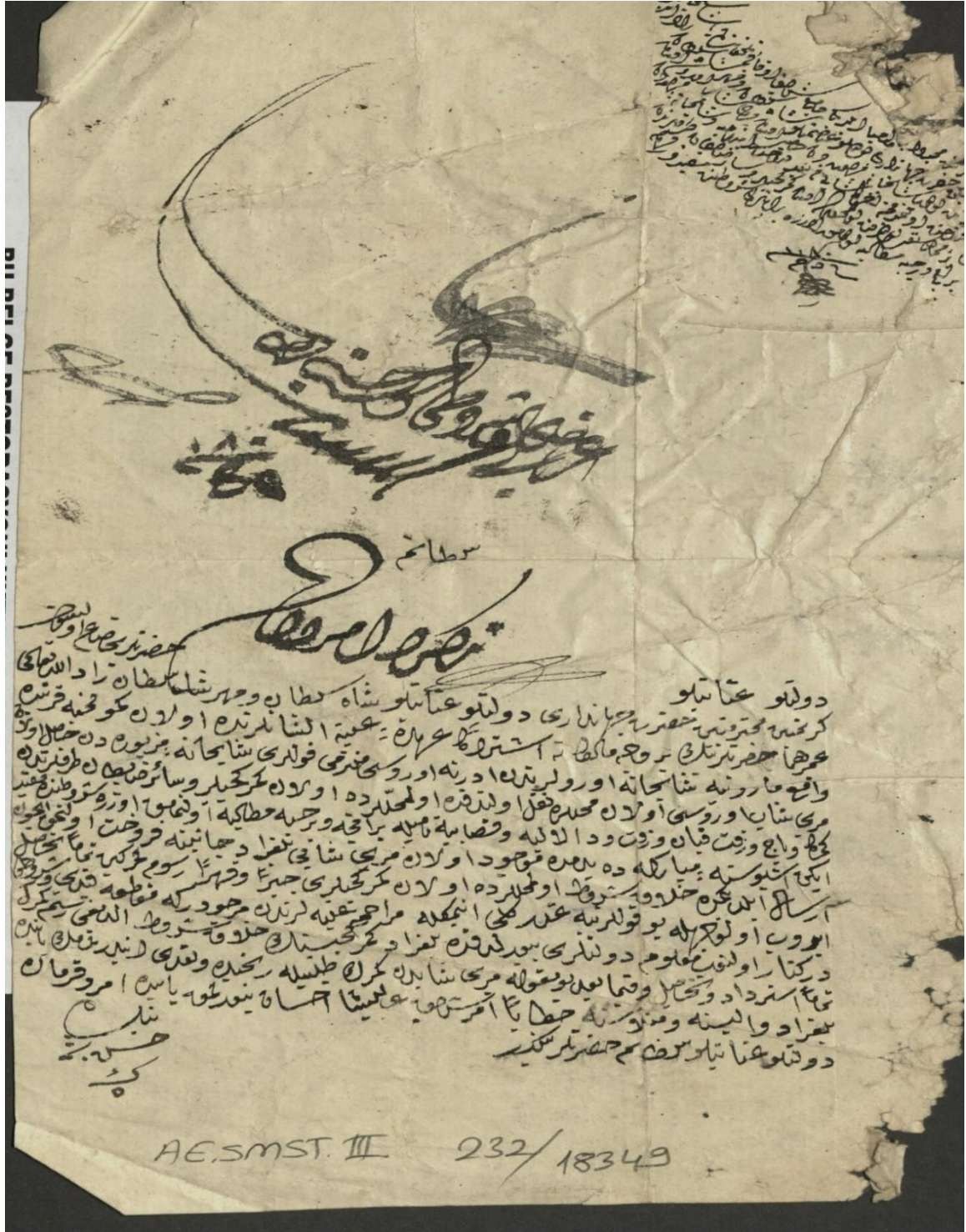
Ek 3-C: Belge Transkripti

Şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyy-i ni‘metim efendim padişahım

Karahisâr-ı Şarkî şabhanesi mukâta‘ası re‘âyaları mübârek rikâb-ı hümayûnlarına takdîm itdikleri ‘arzihallerinde beher sene üzerlerine lâzım gelen doksan altı kuyu şabı i‘mâl ve ümenâ-i mukâta‘a-i mezbûreye edâ eylemek şartıyla cizye-i şer‘iyye ve tekâlif-i sâireden mu‘af ve müsellemler iken mukâta‘a-i merkûme mutasarrıfı bu def‘a bir takrîb emr-i ‘ali ısdâr ve bunlardan cizye-i şer‘iyye mütâlebe itdiğin beyanıyla emr-i şerîf-i mezkûrun kaydı terkîn ve yedlerinde olan mu‘afiyet emr-i şerîfinin tecdîd olunmasın istida‘a iderler defterdâr efendi kullarına havâle olundukda re‘ayâ-i merkum eğerçe şab i‘mâlî mukâbili mu‘af olub lakin bir müddetdenberü mukata‘a-i merkûmenin nizâmı muhattal ve hâsıl olan şabı fûrûht olunmayub mal-ı mirîsinin edâsı mümkün olmadığından siyânetenü’l-mirî ümenânın elinde olan şabları fûrûht olunub mukata‘a-i merkûmeye nizâm ve rabt gelinceye kadar iki sene re‘ayâ-i merkûme şab i‘mâl itmemek vakiü’l-asl mu‘afiyetleri şab i‘mâl itdikleriçün olmağla i‘mâl itmedikleri seneler cizye ve a‘şâr-ı şer‘iyyelerin edâ itmek üzere emr-i şerîf ısdâr olunduğun ve bu sûretde iki sene muvakkaten mu‘afiyetleri bertaraf olub ber-mu‘tâd cizye-i şer‘iyye ve sâir hukuk ve rûsûmların kânun ve defter mucebince ümenâyâ edâ itmeleri iktizâ itdiğine binâen istida‘aları emr-i şerîf-i mezkûrun hilâfı olmak lâzım geleceği derkenârdan müstebân idiğın ifâde ile derkenârı mücebince emr-i ‘aliyyeleri kılınmışdır manzûr-ı hümayûnları buyuruldukda fermân şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyy-i ni‘metim efendim padişahım hazretlerindir

(Kâimakâm Paşa elbet sâir re‘ayâ misüllü tekliflerini vireler şab işlendiği vakit mu‘af oluna)

**EK 3-D: Şap Ticareti Sürecinde Hiç Bir Vergi Alınmaması Kanun Olmasına Rağmen
Belgrad Gümrük Emininin Edirne Bölgesine Satışa Gönderilen Şaptan Zorla
Vergi Alması ve Kanuna Aykırı Olarak Alınan Bu Verginin Geri İade
Edilmesine Dair Bir Belge**

AE.SMST.III.00232.18349.001

Kaynak: BOA, AE.SMST.III., 232, 18349 (5 Cemaziyelahir 1180/8 Kasım 1766).

Ek 3-D: Belge Transkripti

Devletlü ‘inâyetlü sultanım hazretleri sağ olsun

Kerimeteyn-i muhteremeyn hazret-i cihândârî devletlü ‘inâyetlü Şah Sultan ve Mihrişah Sultan zâdellahu-te‘ala ‘ömrühümâ hazretlerinin bervech-i malikâne iştirâken ‘uhde-i ‘aliyyetü’ş-şânlarında olan Gümülcine kurbinde vâki‘ Maruniye şabhane örülerinden Edrene örüsü mültezimi kulları şabhane-i mezbûreden hâsıl olan mirî şab örüsü olan mahallere nakl olundukda olmahallerde olan gümrükçiler ve sâir zâbitân taraflarından gümrük ve bâc ve reft-i kapan ve reft ve dellâliye ve kassâbiye nâmıyla bir akçe ve bir habbe mütâlebe olunmamak üzere şürûtunda mukayyed iken işbu sene-i mübârekede yedimde mevcûd olan mirî şabı Belgrad canibine fûrûht olunmak içün irsâl eylediğimde hilâf-ı şürût olmahallerde olan gümrükçiler cebren ve kahren rûsum-ı gümrüğün tamamen tahsîl idüb olvechle bu kullarına gadr-ı küllî itmeğle merâhim-i ‘aliyyelerinden mercûdurki mukâta‘a kaydı ve şurûtu derkenâr olunub ma‘lûm-ı devletleri buyuruldukda Belgrad gümrükçisinin hilâf-ı şürût aldığı resm-i gümrük tamamen istirdâd ve tahsîl ve fimâba‘ad bu makule mirî şabdan gümrük talebiyle rencide ve te‘addî itdirilmemek bâbında Belgrad valisine ve monlasına hitâben emr-i şerîf-i ‘alişân ihsân buyurulmak bâbında emr ü fermân devletlü ‘inâyetlü sultanım hazretlerininindir

Bende-i Hasan Beşe K [Bölük] 5

(‘arzihâli ve şurûtu mûcebince hükm)

5 Cemaziyelahir 1180

EK 3-E: Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi Hasılatı Olup İstanbul'a Gönderilmek Üzere Giresun İskeleyi'ne Aktarılmış Bulunan Bir Miktar Şapın Gemiler Kiralanması Suretiyle Hiç Bekletilmeden İstanbul'a Yollanmasına Dair Bir Hüküm Belgesi

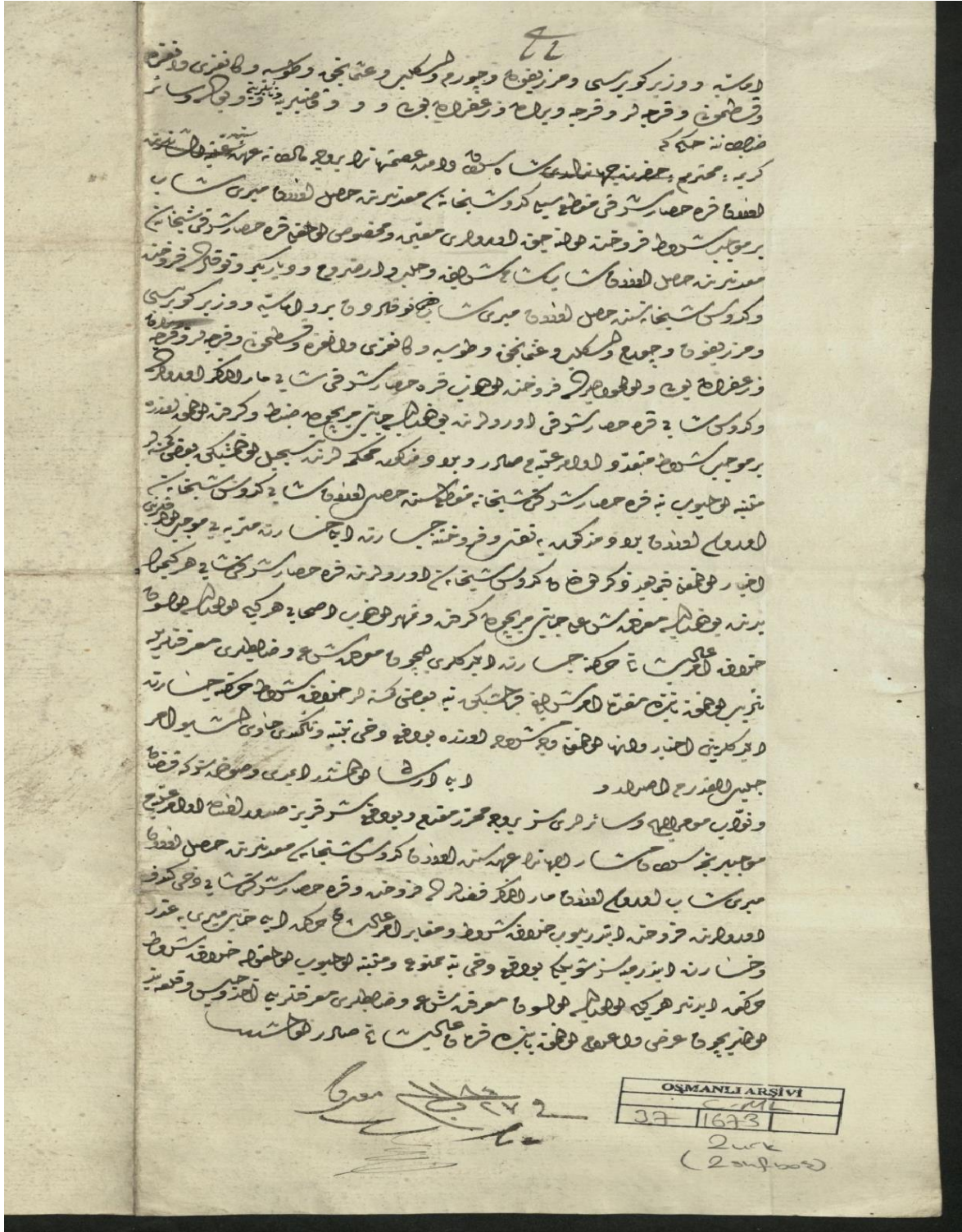
[illegible]

EK 3-E: Belge Transkripti

Canik muhassılı vekili Süleyman ve Giresun a'yânları Dizdarzâde zîde kadrehüma hükümki Kerîme-i muhteremem Şah Sultan dâmet 'iffetmehâ ve zâdet 'ismetmehânın bervech-i iştirâk mâlikâne 'uhdesinde olan şabhane-i Karahisar mukataası hasılatından olub Asitâne-i sa'adetime nakl ve irsâli fermanım olan dokuz bin kantar şabın Giresun iskelesine nakl ve tesyîr olunduğu tahrîr ve inhâ ve zikr olunan şabın bir gün akdem ve bir saat mukaddem Asitâne-i sa'adetime nakl olunması muktezî olmağla icâb iden navlları sâbıka şabhane emini Ahmed zide kadrehu tarafından 'an-nakd virilmek şartıyla olmikdar şab humûlesine mütehemmil iki kıt'a sefine tedârik ve isticâr ve zikr olunan şab derûnlarına şahk ve tahmîl ve 'acileten ve müsâra'aten 'asitâne-i sa'adetime irsâl ve tesyîr olunmak fermânım olmağın işbu emr-i celîlü'l-kadrim ısdâr ve ile irsâl olunmuşdur imdi vüsûlünde sizki vekîl ve 'ayân-ı mümâileyhsiz zikr olunan şabın acileten ve müsâra'aten Asitâne-i sa'adetime nakl ve tesyîr olunması ehemm umûrdan idüğü ma'lûmun oldukda kat'a te'hîr ve tevkîfe ruhsat ve cevâz gösterilmeyüb icâb iden navlları emin-i sâbık-ı merkum tarafından virilmek şartıyla olhavâlîde vâki' iskelelerden olmikdâr şab humûlesine metehemmil iki kıt'a sefine tedârik ve isticâr ve zikr olunan şabı derûnlarına vaz' ve tahmîl ve bir gün akdem ve bir saat mukaddem Asitâne-i sa'adetime sevk ve tesyîre ihtimâm ve dikkat eyleyüb te'hîr ve tevâsül misüllü hilâfa marzî hareketden bî-gâyet hazer ve mücânebet itmeniz bâbında fermân-ı 'alişânım sâdır olmuştur.

Fî 1 Rebiülahir 1183

EK 3-F: Şaphanelerin Şap Satışı Yapabilecekleri Örü Alanları Belli Olmasına Rağmen İlgili Kuralın Dışına Çıkılmasına Dair bir Belge

C.ML.00037.01673.001
Kaynak: BOA, C.ML, 37, 1673 (27 Receb 1184-16 Kasım 1770).

Ek 3-F: Belge Transkripti

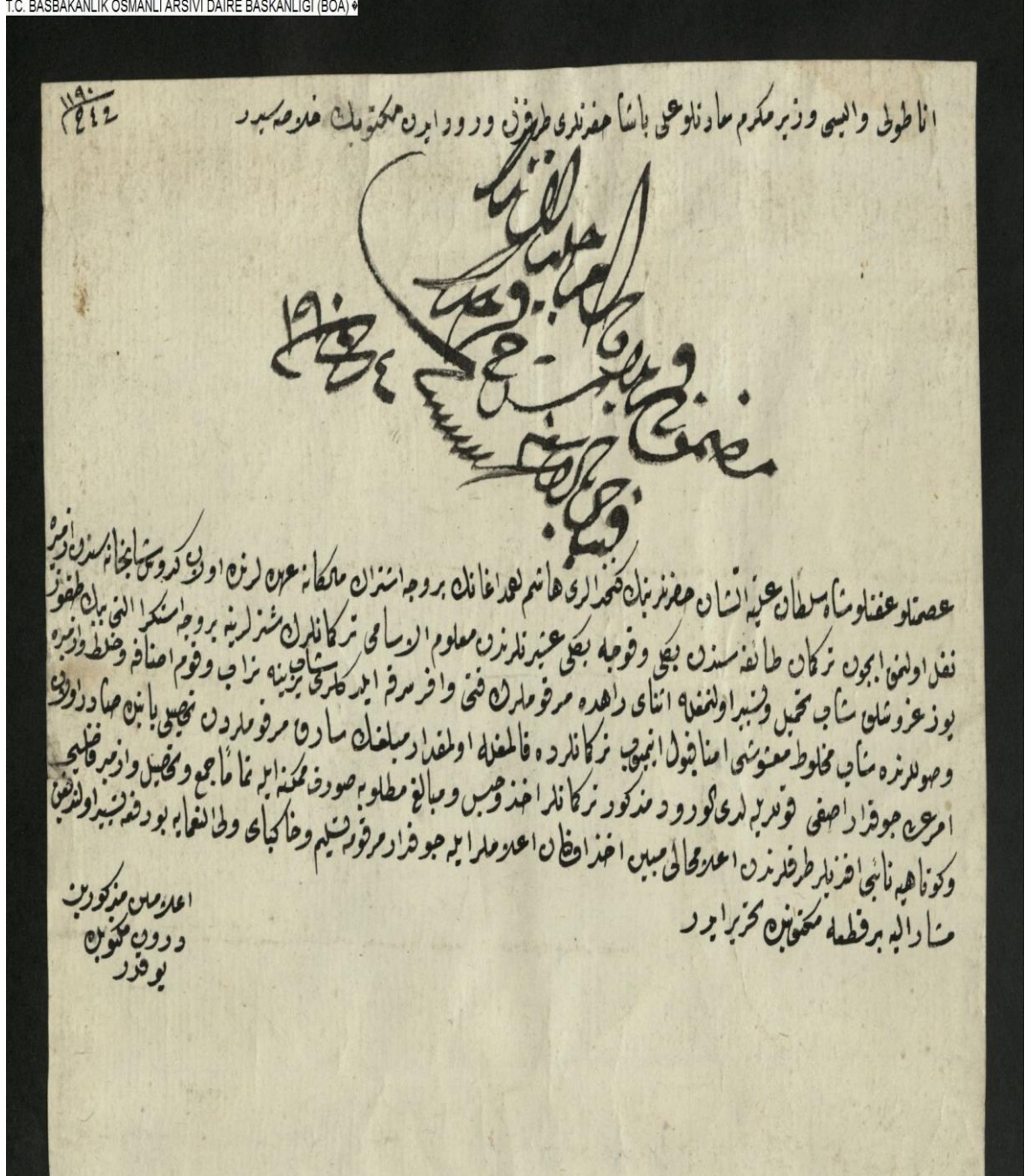
Amasya ve Vezirköprisi ve Merzifon ve Çorum ve İskilib ve Osmancık ve Tosya ve Kangırı ve Ankara ve Kastamonu ve Karacalar ve Karacaviran ve Zağferanbolu ve ve ve kadılarına ve nâiblerine ve voyvoda ve sâir zâbitânına hükümki

Kerime-i muhteremem Şah Sultan dâmet 'ismetmehânın bervech-i mâlikâne 'uhdesinde olan Karahisar-ı Şarkî mukata'asıyla Gedüs şabhanesi ma'denlerinde hâsıl olan mirî şab bermûceb-i şurût fûrûht olunacak örüleri mu'ayyen ve mahsus olmağla Karahisar-ı Şarkî şabhanesi ma'denlerinde hâsıl olan şab Şam-ı şerîf ve Haleb ve Erzurum ve Diyarbekir ve Tokadda fûrûht ve Gedüs şabhanesinde hâsıl olan mirî şab Tokaddan berü Amasya ve Vezirköbrisi ve Merzifon ve Çorum ve İskilib ve Osmancık ve Tosya ve Kangırı ve Ankara ve Kastamonu ve Karacalar ve Karacaviran ve Zağferanbolu ve olhavâlilerde fûrûht olunub Karahisar-ı Şarkî şabı mârû'z-zikr örülerde ve Gedüs şabı Karahisar-ı Şarkî örülerinde bulunur ise cânîb-i mirîçün zabt ve girift olunmak üzere bermûceb-i şurût müte'addid evâmir-i 'aliyyem sâdır ve bilâd-ı mezkûre mahkemelerinde tescil olunmuşiken ba'zı kimesneler mütenebbih olmayub yine Karahisar-ı Şarkî şabhane mukata'asında hâsıl olan şabı Gedüs şabhanesi örüsü olan bilâd-ı mezkûreye nakl ve fûrûhtuna cesaret ile haşarat-ı mirîyyeyi mûceb oldukların ihbâr olunmağla fimâba'ad zikr olunan Gedüs şabhanesi örülerinde Karahisar-ı Şarkî şabı her kimin yedinde bulunur ise ma'rifet-i şer'le cânîb-i mirîçün girift ve temhît olunub ashâbı her kim olur ise olsun hilâf-ı emr-i 'alışânım harekete cesaret eyledikleri için ma'rifet-i şer' ve zâbitleri ma'rifetleriyle te'dîb olunmak bâbında mukaddemâ emr-i şerîfim virilmişken yine ba'zı kimesneler hilâf-ı şurût harekete cesaret eylediklerin ihbâr ve inha olunmağla vech-i meşrûh üzere bu def'a dahi tenbiye ve te'kîdi hâvi işbu emr-i celîlî'l-kadrim ısdâr ve ile irsâl olunmuşdur imdi vusûlünde sizki kuzzât ve nüvvâb mûmâileyhim ve sâirlerisiz bervech-i muharrer mukaddem ve bu def'a şerefrîz-i südür olan evâmir-i 'aliyyem mûceblerince Sultan müşârû'l-ileyhânın 'uhdesinde olan Gedüs şabhanesi ma'denlerinde hâsıl olan mirî şab örüsü olan mârû'z-zikr kazalarda fûrûht ve Karahisar-ı Şarkî şabı dahi kendü örülerinde fûrûht itdirilüb hilâf-ı şurût ve mugâyıyir-i emr-i 'alışân hareket ile hâsıl-ı mirîye gadr ve hasârat itdirmeyesiz şöyleki bu def'a dahi yine memnû' vr mütenebbih olmayub olmakûle hilâf-ı şurût hareket idenler her kim olur ise olsun ma'rifet-i şer' ve zâbitleri ma'rifetleriyle ahz ve habs ve kal'abend olunmalarıçün 'arz ve i'lâm olunmak bâbında fermân-ı 'alışânım sâdır olmuşdur

Fî 27 Receb 1184

**EK 3-G: Bekli ve Kocabekli Türkmen Aşiretlerinin Hayvanlarıyla İzmir'e Gönderilen
Gedüs Şapının Bir Kısımının Aşiret Mensupları Tarafından Çalınp Yerlerine
Kum Doldurulması ve Uygulanacak Muameleye Dair Bir Belge**

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) ♦

Kaynak: BOA, C.DRB, 51, 2534 (4 Cemaziyelahir 1190/21 Temmuz 1776).

Ek 3-G: Belge Transkripti

Anadolu valisi vezir-i mükerrerem sa‘adetlü Ali Paşa hazretleri tarafından vürûd iden mektubun hülâsasıdır

‘İsmetlü ‘iffetlü Şah Sultan ‘aliyyetü’ş-şân hazretlerinin kethüdâları Haşim Ahmed Ağanın berveci-i iştirâk mâlikâne ‘uhdelerinde olan Gedüs şabhanesinden İzmir’e nakl olunmak için Türkmân taifesinden Bekli ve Kocabekli ‘aşiretlerinden ma’lûmü’l-esâmî türkmânların şetrlerine berveci-i istikrâ altı bin dokuz yüz gurusluk şab tahmîl ve tesyîr olunmağla esnây-i râhde merkumların katı vâfir serka eyledikleri şab yerine turab ve kum ısnâf ve halt ve İzmir’e vüsûllerinde şab mahlût ma‘şûşu ümena kabul itmeyub Türkmânlarda kalmağla olmikdar mebâliğin sârik-i merkûmlardan tahsili bâbında sâdır olan emr-i ‘ali çukadâr-ı asafî kullarıyla lede’l-vürûd mezkûr Türkmanlar ahz u habs ve mebâliğ-i matlûbe suret-i mümkünâ ile tamamen cem‘ ve tahsil ve İzmir kadısı ve Kütahya nâibi efendiler taraflarından i‘lâmı ilâ mübeyyîn ahz olunan i‘lâmlar ile çukadâr-ı merkûma teslim ve hâkipây-ı veliyü’n-ni‘maya bu def‘a tesyîr olunduğun müşârü’l-ileyh bir kıt‘a mektubunda tahrîr ider

İ‘lâmeyn-i mezkûreyn derûn-ı mektubda yokdur

Mazmûn virilan emr-i celîlü’ş-şân kaydı bâlâsına şerh virilmek

4 Cemaziyelahir 1190

ÖZGEÇMİŞ

Eğitim-Öğretim hayatına 1999 yılında İstiklal İlköğretim Okulu'nda başlayan KANSIZ, 2006 yılında Vakıflar İlköğretim Okulu'nu; 2010 yılında Ardeşen Anadolu Lisesi'ni; 2014 yılında da Karadeniz Teknik Üniversitesi – Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nü bitirdi. 2015 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında yüksek lisans programına başlayan Kansız, 2018 yılında sunmuş olduğu “*Osmanlı Devleti'nde Bir Maden Mukataası: XVIII. Yüzyılda Karahisar-ı Şarkî Şaphanesi*” başlıklı tezle mezun oldu. 2018 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında doktora programına başladı. 2017 yılından itibaren Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi- Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalında Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır.

KANSIZ, evli ve bir kız çocuğu babası olup, orta seviyede İngilizce bilmektedir.